E-Governance, Public Accountability, and Constitutionalism

Dr. Gajanan D. Chittewad
Professor and Head,
Dept of Public Administration, DSS's Arts and Science College,
Chincholi (Li), Dist. Chh. Sambhajinagar (MS), India)

Abhijit Gajanan Mode
Research Scholar,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Dist. Chh.Sambhajinagar (MS), India

Abstract

E-governance involves deploying digital tools to streamline government services, enhancing speed, transparency, and reliability (Bhatnagar, 2004). Public accountability ensures government officials remain answerable to citizens, while constitutionalism imposes constitutional limits on power through judicial oversight and separation of powers. This paper explores their interconnections: constitutionalism provides the framework for accountability, and e-governance amplifies it via digital trails and real-time monitoring. Together, they empower citizen participation and uphold the rule of law. However, challenges like the digital divide, cyberattacks, and data silos undermine equality (Article 14) and privacy (Article 21). Initiatives such as Digital India, RTI Portal, CPGRAMS, and e-Kranti digitize services and grievances, yet gaps persist in rural access, system interoperability, and transparency-security balance. Solutions include expanding BharatNet, adopting blockchain for security, unifying data via India Stack, and enacting clear data-sharing policies. Ultimately, aligning e-governance with constitutional rights can foster equitable governance in India.

Keywords: *e-governance, accountability, constitutionalism, transparency, participation*

Objectives

- Understanding the interconnection between e-governance, public accountability, and constitutionalism.
- Identifying ways to ensure public accountability and constitutionalism through e-governance.

Understanding the Terms

E-governance represents a technological upgrade for government, leveraging computers and the internet to deliver services, disseminate information, and engage citizens and businesses. It reduces paperwork—enabling online tax filings or licenses—accelerates processes, and minimizes delays, transforming bureaucratic governance into citizen-centric systems that build trust through interactive platforms (Agarwal & Mittal, 2019).

Public accountability is democracy's cornerstone: officials must justify resource use and decisions to citizens, facing scrutiny and consequences for misconduct. It fosters trust via oversight mechanisms, public vigilance, and anti-corruption laws.

Constitutionalism ensures no authority wields unlimited power, binding leaders to a higher law like India's Constitution. It emphasizes the rule of law, separation of powers, and rights protection, influenced by thinkers like Locke and documents such as the Magna Carta. In India, the Supreme Court enforces this, safeguarding democracy and liberties.

Interconnection Between Accountability and Constitutionalism

Constitutionalism forms the foundation, constraining government through branch separation, rule of law, and judicial review. Accountability operates within this framework, compelling leaders to answer for actions, ensuring fairness and democratic integrity. Elected officials face electoral checks, while judges uphold core principles. Tools like parliamentary oversight, independent judiciary, and transparency laws sustain it, building trust and enabling swift redress. This symbiosis is vital amid rising populism, as constitutionalism bolsters accountability, and accountability prevents corruption, prioritizing public welfare.

Interconnection Between E-Governance and Accountability

E-governance enhances accountability by digitizing processes, minimizing intermediaries, and enabling real-time tracking of funds and files. Platforms for taxes, complaints, and benefits promote visibility, curbing bribery and irregularities. Yet limitations persist: the digital divide, cybersecurity threats, and low digital literacy

hinder progress (Choudhury & Ghosh, 2017). When effective, it delivers open decision-making, automated audits, and empowered citizen oversight.

Interconnection Between E-Governance and Constitutionalism

E-governance digitally reinforces constitutionalism by promoting transparency, answerability, and participation aligned with constitutional ideals. It upholds the rule of law and rights through efficient services and information access, countering bureaucratic inertia that erodes democracy. Online grievance portals embody due process, maintaining government-citizen connectivity. In India, Digital India embodies this, advancing Article 19 (free speech) and Article 21 (life and privacy) via informed citizenship (Jain & Sharma, 2019). Supreme Court rulings on information rights affirm platforms' constitutional alignment, though robust data laws are needed to balance innovation and security, yielding inclusive governance if judicial and legislative safeguards address cyber vulnerabilities.

Challenges in Ensuring Accountability and Constitutionalism Through E-Governance

E-governance promises enhanced oversight and participation, but India's digital divide excludes rural and low-income groups lacking internet, devices, or skills from platforms like Digital India or UMANG, violating Article 14's equality guarantee and risking elite capture of democracy (Agarwal & Mittal, 2019).

Cyber threats endanger Article 21 privacy, as seen in Aadhaar breaches fueling scams, eroding trust in e-tenders or RTI sites. Hackers can alter records or disrupt services, evading constitutional checks; inadequate encryption and data laws lag behind sophisticated attacks (International Journal of Law and Information Technology, 2022).

Data silos create inefficiencies—"digital red tape"—delaying CPGRAMS or MyGov across departments, impeding Article 39A's access to justice and concealing malfeasance. Language barriers marginalize non-English speakers, while balancing transparency and security remains fraught: excessive disclosure risks misuse, while

opacity invites judicial overload. Rapid AI advancements outpace constitutional interpretations, demanding updates to protect rights without stifling efficiency.

Ways to Address These Challenges and Ensure Public Accountability and Constitutionalism

Combat the digital divide per Article 14 via Digital India's infrastructure: expand BharatNet for rural broadband, subsidize devices through PM-WANI, and offer literacy programs. Localize UMANG in regional languages and leverage panchayats for offline support—Kerala's Akshaya model demonstrates community training's inclusive impact (Choudhury & Ghosh, 2017).

Safeguard Article 21 with end-to-end encryption for Aadhaar/RTI, mandatory audits under data protection laws, and a National Cyber Centre using AI for threat detection. Estonia's blockchain-based IDs offer a model for tamper-proof tenders and complaints, restoring trust.

Eliminate silos through interoperable standards and India Stack, integrating CPGRAMS and MyGov to cut delays. AI-driven translation advances Article 39A justice; Singapore's ONE system exemplifies seamless data linkage for audits and anti-corruption.

For transparency-security balance, codify RTI-based guidelines distinguishing public budgets from sensitive data. AI ethics frameworks and constitutional amendments can govern emerging tech; Germany's data laws illustrate equitable sharing that sustains accountability.

Government Efforts to Ensure Synergy Between E-Governance, Public Accountability, and Constitutionalism

India's initiatives synergize e-governance with accountability and constitutional principles, prioritizing digital transparency and empowerment. Digital India and e-Kranti (NeGP 2.0) spearhead this (Department of Electronics and Information Technology, 2018).

RTI Portal

Launched under the 2005 RTI Act, it enables online information requests with timelines, officer details, and appeals—embodying Article 19 transparency to combat corruption.

CPGRAMS Platform

This 24/7 portal allows grievance filing, ID-based tracking, and appeals across ministries/states, with performance metrics via Grievance Index and feedback, advancing equality and justice rights.

e-Kranti and Digital India

e-Kranti digitizes health, education, and justice to curb corruption; Digital India introduces DigiLocker for secure documents, emphasizing privacy, due process, and equity (Bhatnagar, 2004).

Broader Impact

These foster "digital constitutionalism," aligning tech with fairness and non-discrimination. They bridge divides, deter misuse, and enhance accountability, with AI enhancements in CPGRAMS ensuring adaptability for democratic resilience.

Conclusion

E-governance fortifies public accountability and constitutionalism in India's democracy. Platforms like RTI Portal and CPGRAMS reduce corruption, enable oversight, and uphold Articles 14, 19, and 21 for equality, expression, and due process. Digital India and e-Kranti show promise, but digital exclusion and cyber risks threaten elite dominance or rights erosion—true success demands universal access. Forward steps include BharatNet expansion, localized training, AI audits, data protections, India Stack integration, and judicial guidelines for balanced disclosure. Implemented effectively, e-governance becomes a pillar of equitable, trustworthy governance in the digital era.

References

1. International Journal of Law and Information Technology, Volume 30, Issue 1, Spring 2022, Pages 68–87.
2. Agarwal, S., & Mittal, S. (2019). E-governance and digital inclusion: A case study of India's digital transformation. *International Journal of Public Administration, 42*(9), 738-750.
3. Bhatnagar, S. (2004). *E-government from vision to implementation: A practical guide with case studies*. Sage Publications.
4. Choudhury, S., & Ghosh, D. (2017). E-Governance in India: An analysis of digital inclusion and its impacts on society. *International Journal of Digital Governance, 8*(4), 333-345.
5. Department of Electronics and Information Technology (DeitY). (2018). National e-Governance Plan (NeGP). Ministry of Electronics and Information Technology. Retrieved from **https://www.deity.gov.in**.
6. Jain, V., & Sharma, M. (2019). MyGov: Empowering citizens through digital governance in India. *Public Administration Review, 79*(5), 801-814.

Women's Safety in Indian Democracy: Issues and Challenges

Prof. Dr. J. S. Dhayagude
(Research Guide)
Professor
Department of Public Administration,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Chhatrapati Sambhajinagar
Email Id: drjsdhayagude@gmail.com

Alka Prakash Tare
(Researcher)
Department of Public Administration,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Chhatrapati Sambhajinagar
Email Id: alkatare93@gmail.com
Mobile No: 8830016400

Abstract:-

Democracy is a system of governance rooted in equality, justice and the protection of human rights. While every citizen in a democratic framework prossesess the right to security, the issue of women's safety remains a grave concern in reality. Despite the Indian Constitution granting equal rights to women, various social, economic, political and cultural factors force them to confront diverse forms of violence. Domestic violence, sexual harassment, insecurity in public spaces, workplace discrimination and cybercrimes have emerged as significant challenges to democracy. The primary objective of this research is to study the major challenges regarding women's safety within the democratic system. Furthermore this study analyzes existing laws, policies and government schemes designed for the protection of women, evaluating the effectiveness of their implementation.

Keywords : *Democracy, Women’s, Safety, Gender, Based, Violence, Human Rights, Governance.*

Introduction:-

Democracy is not merely a political structure but a comprehensive social, economic and culture value system. The true quality of a democracy is measured by the security and protection afforded to the most vulnerable sections of society. Consequently, women’s safety is considered a vital indicator of the effective functioning clearly advocates for gender equality, granting women equal status in the

social, economic and political spheres. (Constitution of India 2019) But considering the current situation the issue of women's safety seems to be a serious one even today.

In Indian social systems women face various forms of insecurity at social, economic and cultural levels. Issues like domestic violence, sexual harassment, harassment in public places as well as human trafficking violate the human rights of women. According to the reports of the National Crime Records Bureau (NCRB) the proportion of crime registered against women is continuously increasing. (Joshi, S. M. 2016) This situation raises questions about the effective implementation of democratic values. Ensuring the fearless participation of women in a democratic system is a fundamental responsibility of the state. Women's safety does not only depend on the existence of laws but also on their effective implementation. In India laws like the 'Protection of women from Domestic Violence Act - 2005' and the 'Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013' have been enacted for the protection of women. (Sawant, M.G. 2011) However, obstacles such as delays in the judicial process, social fear in filing complaints and administrative apathy prevent women from receiving expected justice.

Due to the increasing use of technology new types of challenges to women's safety have emerged. New forms of crime such as cyber harassment, online threats, breach of privacy and character assassination (spreading false information about a person in society) are coming to light. Various studies show that these crimes are steadily increasing which is affecting women. (Deshmukh, R.P. 2019) The issue of security is no longer limited to just social or legal aspects; there is now a need to study it at technical and administrative levels as well. According to Abraham Lincoln, "democracy is a government of the people, by the people and for the people." The essence of this principle implies ensuring a safe and independent life for women within a democratic system. Therefore it becomes critically important to study the challenges facing women's security in a democracy.

According to the latest available data of the National Crimes Records Bureau (NCRB - 2025) more than 4.48 lakh crimes against women were reported in India. This

means that on average over 1200 crimes against women occur every day. (Kulkarni, A.P. 2011) These crimes include domestic violence, sexual harassment, kidnapping, rape, dowry-related crimes, and cyber offences. In addition, the National Commission for Women received thousands of complaints in 2024 a significant proportion of which were related to domestic violence and mental harassment. These figures clearly reflect the alarming condition of women safety in the country.

Research methodology:-

Secondary information sources have been used for this research. This includes Constitutional provisions, various laws, government reports, books, research articles, newspapers and magazines.

Need and Importance of Research:-

Even today the scale of discrimination against women, domestic violence, sexual harassment, workplace insecurity and social bonds is significant. If the success of a democratic system is to be measured the status of women's freedom serves as a key criterion. Therefore an in-depth study of the challenges facing women's freedom is necessary.

Objectives:-

It helps to see the research objectives as follows:

1) Explaining the concept of women's safety in a democratic system.
2) To study the major social, economic and political challenges facing women's safety.
3) Review existing laws and schemes for the safety of women.
4) Suggest measures to strengthen women's safety.

Hypothesis:-

1) A democratic system plays a significant role in ensuring women's safety by promoting equality, rights, and legal protection.

2) Social, economic, and political factors significantly influence the level of safety experienced by women.
3) Existing laws and government schemes have a measurable impact on improving women's safety, but gaps remain in their implementation and effectiveness.
4) Strengthening legal frameworks, improving enforcement mechanisms, and increasing social awareness can significantly enhance women's safety.

Constitutional provisions for Women's Safety:-

The Indian Constitution has specified numerous provisions for the safety of women. These provisions can be observed as follows:

Article - 14:

Equality before Law: Derived from the British Constitution - it implies that no individual regardless of wealth, rank or social status is above the law. The state cannot grant special privileges to anyone based on their birth, religion or gender. (M. Laxmikant 2023)

Equal Protection of laws: Based on the American Constitution, it suggests that like should be treated alike. It ensures that people in similar circumstances receive equal protection and treatment. This allows the state to make special provisions or technical and administrative policies to protect women, ensuring they are brought on par with men. (Basu, D. D. 2018)

Article 15: Prohibition of Discrimination:- Discrimination on the grounds of religion, race, caste, or place of birth is prohibited. There are special provisions and reservation schemes for women.

Article 21: Right to life and personal liberty:- Every citizen is provided the right to a secure life and the right to individual liberty. This includes providing physical, mental and social security.

Article 39 (a) and 39 (d):- Ensuring equal pay for equal work for both men and women ensuring a safe working environment.

Article 42 : Protection of women's labor rights and providing appropriate facilities at the workplace.

Special laws regarding women:-

Protection of women from Domestic Violence Act - 2005

In Indian society the family is considered a fundamental social unit. An atmosphere of love, trust and security is expected within the family. However many women unfortunately have to face physical, mental, sexual and financial abuse within the family. Due to such violence women's physical health, mental balance and social status receive a severe blow. Against this background the Indian government implemented the Protection of women from domestic violence Act 2005 to provide protection to women from domestic violence. The need for this law arose from the reality of the situation in society. Previously domestic violence was considered a private matter and a clear legal framework was not available for women to get justice. After domestic violence against women was recognized as a violation of human rights at the international level India also brought this special act into force for the protection of women. (Ministry of Law & Justice-2005) The main objective of this act is to provide women with immediate protection, safe residence financial assistance and to ensure they get justice.

Special courts and family courts:-

Special courts have been established for the protection of women's rights. These special courts for women have been set up in places such as Mumbai, Pune, Kolhapur, Nagpur, Thane, Sambhajinagar, Yavatmal, Buldhana, Beed etc. In these courts work is carried out according to the Indian Penal Code (IPC) regarding section 498A, 306B and 375 as well as other complaints related to women. (National Crime Records Bureau 2023-24) These courts handle cases under the Indian Penal Code (IPC) such as Section 498A, 375 (rape) and other complaints related to women. Family Courts - The

government of India has also established these courts to resolve women's issues and provide them with justice. Under the Family Court Act, 1984 these courts have been set up. The first Family Court in Maharashtra was established in Pune. Currently there are 16 Family Courts in Maharashtra.

Dowry Prohibition Act 1961:-

In Indian society marriage is considered a sacred and socially significant institution. The purpose of marriage is to create feelings of love, trust and cooperation between two families. However over time some malpractices have entered the institution of marriage and one of the most serious social problems among them is the dowry system. Under this practice demands for money, jewelry, vehicle, land or other valuable items are made by the groom's side from the girl's side at the time of or after the marriage. Because of this custom women have to face mental, physical and financial harassment. Many tragic incidents like torture, burning or even death occur due to dowry. To curb this unjust practice the Government of India implemented the Dowry Prohibition Act in 1961, which helped in providing justice to women. According to the Dowry Prohibition Act giving, taking or demanding dowry is a punishable offense. (Shitre, V.P. 2004) A key feature of this law is that both the person who gives dowry and the person who takes it are considered guilty. Putting pressure for dowry, giving threats or harassing women are considered serious crimes. In such cases, if found guilty the punishment is a minimum of five years of imprisonment and a fine of at least fifteen thousand rupees or the value of the dowry fine can be equivalent to the value of the dowry. Also if there is harassment for dowry a case is filed under Section 498A of the Indian Penal Code (IPC) and if a dowry death occurs punishment is given under Section 304B. This law is been to be extremely important for the safety and dignified living of women.

Challenges to Women's Safety:-

The Indian Constitution has given women equal rights, freedom and justice just like men. All women have received rights such as freedom of thought, the right to education, employment opportunities, the right to vote and the right to live with dignity.

However in actual social life, women’s freedom is still surrounded by many difficulties. Problems like social structure, mindset, economic conditions and safety issues create obstacles for women’s freedom in practice. For that it becomes necessary to study different challenges and all those challenges can be seen as follows:

Social challenges:-

In the Indian social system the patriarchal system is still prevalent to a large extent. Women are kept bound within the framework of home, family and tradition. Often women are not given the opportunity to make independent decisions regarding education, career, marriage or the choice of a life partner. Customs, traditions, superstitions and social pressure impose limitations on women freedom. (Joshi, T.N. 2016)

Domestic level challenges:-

Domestic levels also create obstacles in women’s freedom. Many women have to face social harassment, dowry and domestic violence. There are restrictions on women's freedom within the family or marriage. This results in the loss of women's individual freedom and limits their freedom.

Economic challenges:-

Economic challenges are also very important for women’s freedom. Due to lack of education, many women have to endure injustices. Due to illiteracy and lack of equal opportunities at work, women’s economic condition is fragile. Because of this, women’s dependence on others for economic needs increases. Economic independence is extremely low among women.

Legal and Administrative challenges:-

Even though many laws exist for the protection of women, their effective implementation does not happen. Women face delays in getting justice due to police and judicial processes. Consequently, women’s freedom becomes limited.

To overcome the challenges facing women's freedom, effective implementation of education, awareness, and a positive change in the social mindset is necessary. Only then can women become truly independent and then society and democracy truly progress. (Kumar N. 2018)

Measures to strengthen women's freedom:-

1) Increasing women's education and skill development
2) Creating opportunities for economic self-reliance
3) Strict implementation of laws
4) Bringing about a positive change in social mindset
5) Increasing women's participation at political and administrative levels

Conclusion:-

Although women in Indian democracy have been granted constitutional rights of equality, freedom and security in practice, women's safety continues to remain a serious and complex issue. Crimes such as sexual violence, domestic abuse, workplace harassment, cybercrime, human trafficking and social inequality have created numerous challenges to women's safety. Despite the existence of laws, policies and government schemes, ineffective implementation, delays in the justice delivery system, deep-rooted social attitudes and stereotypical perceptions about women continue to hinder the realization of women's safety.

The true strength of democracy lies in the security and dignity of its citizens. Therefore, ensuring women's safety is not solely the responsibility of the government but a collective duty of society as a whole. To achieve women's empowerment, emphasis must be placed on education, economic self-reliance and legal awareness.

A sensitive and responsive policing system and the constructive use of technology additionally, transforming patriarchal mindsets and promoting the values of gender equality are essential in addressing the issue effectively.

In Conclusion it can be stated that without ensuring women's safety, Indian democracy cannot become fully effective and robust. A safe, dignified and empowered woman is the true foundation of a strong and healthy democracy.

References:-

Government of India (2019), "The Constitution of India (New edition), p. 35

Joshi, S.M. (2016), "Democracy and Social Justice", Continental Publication, Pune, p.125

Sawant, M.n. (2001), Sociology and Contemporary Issues", Prashant Publication, Pune, p.42

Deshmukh R.P. (2019), "Women's Rights and Indian Laws", Nilkanth Publication, Nagpur, p.155

Kulkarni, A.P. (2017), "Indian Society and Women's Issues", Shri Sainath Prakashan, Aurangabad, p.78

Laxmikanth, M. (2023), Indian Polity, Mc. Graw Hill Education, Pune, p.7.2-7.5

Basu D.D (2018), "Introduction to The Constitution of India", New Delhi, p.85

Government of India (2005), Protection of Women From Domestic Violence Act, 2005", Ministry of Law and Justice.

National Crime Records Bureau (NCRB), (2023-24), Crime in India: Women Related Crimes", Government of India, p.214

Shitre, V. P. (2004), "Laws Regarding Women", Rajhans Publication, Nagpur, p.56

Joshi, T. N. (2016), "Democracy and Social Justice", Vidya Prakashan, Aurangabad, p.112

Kumar N. (2018), "Challenges Regarding Women Empowerment and Safety", Prashant Publication, Delhi, 94

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

The Preamble of the Constitution and Its Importance in Sustainable Development

Atul Paraji Kaldate
Dept Of Public Administration,
Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Chhatrapati Sambhajinagar

Dr. J. S. Dhayagude
Professor
Dept. of Public Administration,
Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Chhatrapati Sambhajinagar

Abstract

In the twenty-first century, sustainable development has emerged as a central concern in global governance, public policy, and constitutional discourse. The concept emphasizes the need to maintain equilibrium between economic growth, social justice, and environmental protection while ensuring that the developmental needs of future generations are not compromised. For a developing country such as India, the pursuit of sustainable development is shaped by persistent structural challenges, including poverty, unemployment, environmental degradation, social inequality, regional imbalance, and climate change. In this context, the normative framework and constitutional philosophy embedded in the Constitution of India acquire profound significance.

The Preamble to the Constitution is widely regarded as the philosophical foundation and moral compass of the Indian constitutional system. It defines the character of the Indian State and articulates the ideals of justice, liberty, equality, and fraternity that are intended to guide governance and public administration. Although the Preamble is not enforceable in a court of law, it performs a critical interpretative and guiding function in constitutional adjudication and policymaking. The constitutional values enshrined in the Preamble correspond closely with the normative foundations of sustainable development, particularly social inclusion, participatory governance, distributive justice, environmental protection, and inter-generational equity.

This article critically examines the relationship between the Preamble and sustainable development from constitutional, administrative, and public policy perspectives. It analyzes the role of judicial interpretation, Directive Principles of State Policy, environmental jurisprudence, and governance institutions in operationalizing sustainable development within the Indian constitutional framework. Landmark judicial decisions, particularly *Kesavananda Bharati v. State of Kerala* and *Vellore Citizens Welfare Forum v. Union of India*, have strengthened the constitutional status of the Preamble and expanded the meaning of sustainable development in India. The study argues that the Preamble is not merely a ceremonial introduction to the Constitution but a dynamic constitutional instrument that provides ethical and normative direction for inclusive, participatory, and environmentally sustainable governance.

Keywords: Preamble, Sustainable Development, Indian Constitution, Environmental Justice, Governance, Public Policy, Inter-generational Equity

Introduction

The Constitution of India, adopted on 26 November 1949 and enforced on 26 January 1950, represents the foundational legal and political framework of the Indian State. At the beginning of the Constitution lies the Preamble, which embodies the aspirations, values, and constitutional philosophy of the people of India. The Preamble outlines the nature of the Indian polity and establishes the normative goals that governance institutions must pursue. It declares India to be a "Sovereign, Socialist, Secular, Democratic Republic" and commits the State to securing justice, liberty, equality, and fraternity for all citizens (Constitution of India, 1950).

Historically, the Preamble evolved from the Objectives Resolution introduced by Jawaharlal Nehru in the Constituent Assembly on 13 December 1946 and adopted on 22 January 1947. The Resolution reflected the collective vision of nation-building, democratic governance, and social transformation that later became the constitutional ethos of independent India (Austin, 1966). Although the term "sustainable development" did not exist in constitutional discourse at the time of drafting, the ethical principles embedded in the Preamble anticipated many contemporary concerns relating to equity, welfare, social justice, and balanced development.

In the contemporary era, sustainable development has become a critical governance objective due to increasing ecological crises, rapid industrialization, climate change, resource depletion, urbanization, and widening socio-economic disparities. The implementation of sustainable development requires not only economic planning but also accountable governance, participatory institutions, social inclusion, environmental regulation, and constitutional commitment. In this regard, the Preamble provides a normative foundation for integrating developmental policies with democratic values and constitutional morality.

Concept and Historical Evolution of Sustainable Development

The contemporary understanding of sustainable development emerged prominently through the report *Our Common Future* published in 1987 by the World Commission on Environment and Development, commonly known as the Brundtland Commission. The report defined sustainable development as "development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs" (World Commission on Environment and Development, 1987). This definition introduced the principle of inter-generational responsibility and emphasized the integration of environmental protection with economic and social development.

The framework of sustainable development is generally based on three interrelated pillars: economic development, social equity, and environmental protection. Economic development focuses on growth, industrialization, employment generation, and infrastructure expansion. Social equity emphasizes distributive justice, poverty alleviation, education, healthcare, gender equality, and inclusive governance. Environmental protection seeks ecological balance through conservation of natural resources, pollution control, biodiversity protection, and climate resilience.

In the Indian context, sustainable development extends beyond environmental concerns and incorporates broader governance objectives such as rural development, food security, water conservation, public health, social welfare, decentralized administration, and inclusive policy implementation. Administrative institutions at the Union, State, and local levels play a significant role in translating sustainability goals into public policy outcomes. Consequently, sustainable development in India cannot be understood merely as an environmental doctrine; rather, it represents a multidimensional governance paradigm rooted in constitutional values and welfare-oriented administration.

Constitutional Significance of the Preamble

The constitutional status of the Preamble has evolved significantly through judicial interpretation. Initially, in *Berubari Union Case* (1960), the Supreme Court observed that the Preamble was not a part of the Constitution. However, this position was substantially revised in *Kesavananda Bharati v. State of Kerala* (1973), where the Supreme Court held that the Preamble forms an integral part of the Constitution and reflects its basic features. The judgment also established the "Basic Structure Doctrine," according to which Parliament may amend the Constitution but cannot alter its essential constitutional identity (Kesavananda Bharati v. State of Kerala, AIR 1973 SC 1461).

The importance of this doctrine lies in its role in protecting constitutional morality and ensuring continuity of democratic governance. The values embodied in the Preamble justice, liberty, equality, and fraternity constitute the normative core of the Constitution and serve as guiding principles for legislative, executive, and judicial action. In administrative and policy terms, the Preamble functions as a constitutional compass that directs governance institutions toward welfare-oriented and people-centric development.

The relevance of the Preamble in sustainable development becomes particularly evident when constitutional values are linked with policy implementation. Public administration is expected to ensure that developmental programs are equitable, participatory, environmentally responsible, and socially inclusive. Consequently, the Preamble serves not only as a constitutional declaration but also as a framework for democratic governance and sustainable public policy formulation.

Justice and Sustainable Development

The concept of justice occupies a central place in the Preamble and constitutes a foundational principle of sustainable development. The Preamble guarantees social, economic, and political justice, thereby reflecting a comprehensive understanding of welfare-oriented governance.

Social Justice

Social justice seeks to eliminate inequalities arising from caste, class, gender, religion, and regional disparities. Sustainable development cannot be achieved in the absence of social inclusion because environmental degradation and developmental displacement disproportionately affect marginalized communities. Policies relating to housing, education,

healthcare, food security, and social welfare are therefore essential components of sustainable governance.

From a public administration perspective, social justice requires responsive institutions, decentralized governance, and participatory policymaking. Welfare schemes such as rural employment programs, food distribution systems, and affirmative action policies contribute toward reducing structural inequalities and enhancing social sustainability.

Economic Justice

Economic justice aims at equitable distribution of wealth and resources. Excessive concentration of economic resources creates disparities that undermine democratic stability and sustainable growth. In India, developmental planning has historically emphasized poverty reduction, balanced regional development, and public welfare as constitutional obligations derived from the principles of justice.

Administrative mechanisms such as social audits, fiscal decentralization, welfare budgeting, and inclusive development planning are crucial in ensuring economic justice. Sustainable development requires that economic growth be accompanied by employment generation, resource accessibility, and social security measures that protect vulnerable populations.

Environmental Justice

Environmental justice has emerged as an important constitutional dimension of sustainable development. Through expansive interpretation of Article 21, the Supreme Court recognized the right to a clean and healthy environment as part of the fundamental right to life. This interpretation transformed environmental protection into a constitutional obligation linked with human dignity and public welfare.

The judiciary has consistently emphasized that environmental degradation disproportionately affects disadvantaged communities. Administrative regulation of pollution, industrial licensing, forest governance, waste management, and urban planning therefore become essential components of environmental justice. Sustainable governance requires balancing developmental objectives with ecological protection and public health considerations.

Liberty, Participatory Governance, and Sustainability

The Preamble guarantees liberty of thought, expression, belief, faith, and worship. These freedoms are indispensable for democratic participation and accountable governance. Sustainable development cannot be achieved through centralized decision-making alone; it requires informed public participation, civic engagement, transparency, and institutional accountability.

Participatory governance enhances policy legitimacy and improves developmental outcomes by incorporating local knowledge and community interests. Environmental governance, water management, biodiversity conservation, and urban planning are more effective when citizens actively participate in decision-making processes. Institutions such as Gram Sabhas,

Panchayati Raj Institutions, urban local bodies, and civil society organizations facilitate democratic participation and strengthen grassroots sustainability.

Freedom of expression and an independent media also play critical roles in environmental accountability. Public debates, environmental activism, and investigative journalism contribute to transparency in governance and expose unsustainable developmental practices. In this regard, liberty serves not merely as an individual right but also as an institutional condition necessary for sustainable democratic governance.

Equality and Inter-generational Equity

Equality is a fundamental constitutional principle and an essential prerequisite for sustainable development. Articles 14 to 18 of the Constitution guarantee equality before law and prohibit discrimination. Sustainable development requires equitable access to resources, opportunities, and public services because environmental and economic crises often affect vulnerable groups more severely than privileged sections of society.

The principle of inter-generational equity expands the scope of equality beyond present populations and incorporates the rights of future generations. Sustainable use of natural resources, climate responsibility, and biodiversity conservation are based on the ethical obligation to preserve ecological resources for posterity. This principle has been repeatedly emphasized in Indian environmental jurisprudence and international environmental law.

Administrative governance mechanisms such as climate adaptation policies, renewable energy transitions, sustainable agriculture, and conservation-based planning are increasingly guided by inter-generational concerns. Thus, equality in the constitutional sense extends beyond formal legal equality and includes ecological fairness, social inclusion, and long-term sustainability.

Fraternity, National Unity, and Collective Responsibility

The Preamble emphasizes fraternity as a means of ensuring individual dignity and national unity. Sustainable development requires social harmony, collective responsibility, and cooperative governance because environmental and developmental challenges transcend regional, social, and economic boundaries.

Conflicts arising from resource allocation, water sharing, displacement, and environmental degradation often undermine developmental stability. Fraternity promotes cooperation among communities and strengthens collective commitment toward environmental conservation and social welfare. Administrative coordination between governmental agencies, civil society institutions, and local communities is therefore essential for sustainable governance.

In public administration, fraternity also reflects the principles of cooperative federalism and collaborative governance. Environmental protection, disaster management, climate adaptation, and sustainable urban development require coordination among Union, State, and local governments. Consequently, fraternity has both ethical and institutional significance in promoting sustainable development.

Judicial Interpretation and Sustainable Development

The Indian judiciary has played a transformative role in constitutionalizing sustainable development. Through judicial activism and expansive constitutional interpretation, the Supreme Court integrated environmental principles into Indian constitutional law.

In *Vellore Citizens Welfare Forum v. Union of India* (1996), the Court explicitly recognized sustainable development as part of Indian environmental jurisprudence and accepted the "Precautionary Principle" and "Polluter Pays Principle" as essential features of environmental governance (Vellore Citizens Welfare Forum v. Union of India, AIR 1996 SC 2715). These principles strengthened regulatory accountability and emphasized the responsibility of industries and public authorities to prevent ecological harm.

Similarly, in the series of *M.C. Mehta* cases relating to industrial pollution, vehicular emissions, and Ganga River pollution, the judiciary prioritized environmental protection and public health over unrestricted industrial expansion. Judicial interventions contributed significantly to environmental governance by compelling administrative agencies to adopt regulatory mechanisms, environmental standards, and monitoring systems.

Judicial activism has therefore expanded the scope of constitutional governance and reinforced the values of justice, welfare, and sustainability embedded in the Preamble. The judiciary has acted as a constitutional guardian ensuring that developmental policies remain consistent with environmental and social responsibilities.

Directive Principles of State Policy and Sustainable Development

The Directive Principles of State Policy provide a substantive constitutional framework for welfare governance and sustainable development. Articles 38, 39, 47, and 48A direct the State to promote social welfare, reduce inequalities, improve public health, protect the environment, and preserve forests and wildlife.

Although the Directive Principles are non-justiciable, they significantly influence public policy and administrative planning. Developmental programs relating to poverty alleviation, public health, rural development, environmental conservation, and social security derive normative legitimacy from these constitutional directives.

The relationship between the Preamble and Directive Principles is particularly important in public administration because together they establish the ethical and institutional foundations of welfare governance. Administrative agencies are expected to implement developmental policies in a manner consistent with constitutional values, environmental sustainability, and social justice.

Constitutional Value	Sustainable Development Dimension	Governance Implication
Justice	Social and economic inclusion	Welfare administration and redistributive policies
Liberty	Participatory governance	Transparency, accountability, civic

Constitutional Value	Sustainable Development Dimension	Governance Implication
		engagement
Equality	Inclusive development	Equal access to opportunities and services
Fraternity	Collective responsibility	Cooperative governance and social harmony
Article 48A	Environmental protection	Ecological regulation and conservation
Article 38	Social welfare	Reduction of inequalities
Article 47	Public health	Human development and social sustainability

Challenges in Achieving Sustainable Development

Despite constitutional commitments, India continues to face substantial challenges in implementing sustainable development. Rapid industrialization, urban expansion, population growth, environmental degradation, and climate change place increasing pressure on governance systems and natural resources.

One of the most significant policy challenges is balancing economic growth with environmental protection. Development projects often generate conflicts involving displacement, deforestation, pollution, and resource exploitation. Weak regulatory enforcement, bureaucratic inefficiency, corruption, and inadequate public participation further hinder sustainable governance.

Additionally, limited environmental awareness, uneven administrative capacity, and regional disparities affect the implementation of sustainability-oriented policies. Climate vulnerabilities such as droughts, floods, heatwaves, and water scarcity disproportionately impact marginalized communities and expose governance deficiencies.

Addressing these challenges requires integrated policymaking, evidence-based administration, decentralized governance, institutional accountability, and long-term developmental planning. Strengthening constitutional values within governance institutions can facilitate a more balanced and inclusive developmental model.

Conclusion

The Preamble to the Constitution of India embodies the philosophical foundations of the Indian State and articulates the normative principles that guide democratic governance and public administration. The ideals of justice, liberty, equality, and fraternity are intrinsically connected with the principles of sustainable development and provide a constitutional framework for inclusive, equitable, and environmentally responsible governance.

Judicial interpretation has significantly enhanced the constitutional relevance of the Preamble by linking it with environmental protection, human dignity, participatory governance, and

welfare-oriented administration. Through judicial activism, sustainable development has evolved into a constitutional principle integrated with the right to life and public welfare.

The combined framework of the Preamble, Fundamental Rights, and Directive Principles of State Policy provides India with a comprehensive constitutional basis for sustainable development. However, achieving sustainability requires not only constitutional commitment but also effective public administration, policy coherence, institutional accountability, and active citizen participation.

The Preamble must therefore be understood not merely as an introductory declaration but as a living constitutional vision that guides India toward democratic, inclusive, and sustainable development in the twenty-first century.

References

1. Austin, G. (1966). *The Indian constitution: Cornerstone of a nation*. Oxford University Press.
2. Austin, G. (1999). *Working a democratic constitution: The Indian experience*. Oxford University Press.
3. Basu, D. D. (2018). *Introduction to the Constitution of India*. LexisNexis.
4. Constitution of India. (1950).
5. Jain, M. P. (n.d.). *Indian constitutional law*. LexisNexis.
6. *Kesavananda Bharati v. State of Kerala*, AIR 1973 SC 1461.
7. Sathe, S. P. (n.d.). *Judicial activism in India*. Oxford University Press.
8. Seervai, H. M. (1996). *Constitutional law of India*. Universal Law Publishing.
9. Shukla, V. N. (2021). *Constitution of India*. Eastern Book Company.
10. Singh, M. P. (Ed.). (2020). *V. N. Shukla's Constitution of India*. Eastern Book Company.
11. *Vellore Citizens Welfare Forum v. Union of India*, AIR 1996 SC 2715.
12. World Commission on Environment and Development. (1987). *Our common future*. Oxford University Press.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

Digital Constitutionalism in India: Data Privacy, Data Security, and the Protection of Fundamental Rights

Dr.Laxmikant Balkrishna Kurangal
Department of political science
Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Chhatrapati Sambhajinagar

Introduction to the Digital Governance Paradigm

The transition of the Republic of India from a traditional, physically mediated governance paradigm to an interconnected digital ecosystem represents one of the most profound structural and constitutional shifts in its modern history. In the second decade of the twenty-first century, the advent of Web 4.0 and the rapid proliferation of digital public goods collectively categorized under the "India Stack" have fundamentally altered the complex relationship between the state, the market, and the citizen (Jamia Hamdard, n.d.).[1] With over five billion internet users globally and India emerging as the world's third-largest digitalized economy, the administration of public utilities, financial services, and social welfare has become inextricably linked to expansive digital infrastructures (Kumar, 2024).[2] Today, over a billion people are active users of the India Stack, engaging with fundamental digital public goods such as the Aadhaar biometric identification system, the Unified Payments Interface (UPI), and health architecture platforms (Jamia Hamdard, n.d.; NITI Aayog, 2020).[1] However, this accelerated and unprecedented digitalization, driven by the dual imperatives of sustainable economic growth and data-driven administrative efficiency, has catalysed profound tensions regarding data privacy, cybersecurity, and the safeguarding of fundamental constitutional rights in the digital age.

The conceptual framework necessary to navigate these emerging tensions is digital constitutionalism. This paradigm constitutes a normative and evolutionary adaptation of traditional constitutional principles, aiming to protect individual fundamental rights and limit the arbitrary exercise of power within the digital sphere (Kumar, 2024; Sushma & Maity, 2026).[2] While classical physical constitutionalism establishes the legal boundaries of state power and delineates the social contract within defined territorial borders, the rise of transnational data flows, algorithmic governance, artificial intelligence, and quasi-public digital platforms requires a complete reconceptualization of these traditional boundaries (Kumar, 2024).[2] The central research problem articulated in this paper lies in the inherent, structural conflict between the state's pursuit of data-driven administrative capacity, the private sector's market-driven data economies (often characterized as surveillance capitalism), and the individual citizen's fundamental right to informational privacy, autonomy, and equality (Burman, 2023).[5]

This comprehensive research seeks to critically examine how digital constitutionalism is evolving as an operational paradigm in Indian public law and regulatory governance. The

primary objectives are to evaluate the efficacy of contemporary legal frameworks specifically the Digital Personal Data Protection Act (DPDP Act), 2023, and the Digital Personal Data Protection Rules, 2025 in balancing state imperatives with individual civil liberties (EY India, 2025).[6] Furthermore, this study aims to analyse the impact of algorithmic governance on the constitutional rights of marginalized communities and to assess the institutional architecture of data regulation in India from a public administration perspective. By exploring these multifaceted dimensions, this paper highlights the critical significance of institutionalizing digital constitutionalism not merely as an abstract theoretical construct, but as a robust, enforceable operational mechanism capable of preserving democratic legitimacy, the rule of law, and the citizen-state social contract in the contemporary digital era (Kumar, 2024).[2]

Synthesis of Scholarship and Theoretical Debates

The academic discourse surrounding digital constitutionalism and data protection in India lies at the dynamic intersection of constitutional law, public administration, information technology, and public policy. Existing scholarship predominantly focuses on the urgent necessity of translating traditional constitutional values such as privacy, proportionality, transparency, accountability, and due process into digitally mediated societies to prevent both executive and corporate overreach (Sushma & Maity, 2026).[4] This interdisciplinary synthesis reveals a landscape characterized by rapid technological advancement juxtaposed against evolving, and sometimes lagging, legal doctrines.

The jurisprudential cornerstone of this discourse is the landmark decision in *Justice K.S. Puttaswamy (Retd.) v. Union of India* (2017). Scholars across public law and political science widely concur that this unanimous nine-judge bench ruling marked a seismic paradigm shift by recognizing the right to privacy as an intrinsic, fundamental component of the right to life and personal liberty enshrined under Article 21 of the Constitution of India (Supreme Court of India, 2017).[7] Legal literature emphasizes that the Supreme Court fundamentally redefined privacy not merely as the right to be left alone, but as an essential attribute of human dignity, individual autonomy, and informational self-determination (Supreme Court of India, 2017; Yadav & Yadav, 2026).[8] By explicitly rejecting the government's argument that privacy was an elitist construct irrelevant to socio-economically disadvantaged communities, the Court affirmed that the mass collection and utilization of personal information generate profound power asymmetries (Supreme Court of India, 2017).[7] These asymmetries, the Court noted, can induce a dangerous "chilling effect" on the freedom of speech, expression, and political dissent protected under Article 19 (Supreme Court of India, 2017).[9]

Academic analyses frequently elevate the transformative potential of the *Puttaswamy* judgment, drawing parallels to historic global civil rights rulings such as *Brown v. Board of Education* in the United States due to its critical role in expanding the judicial imagination of privacy as foundational to a constitutional democracy's endurance (American Journal of International Law, 2017).[10] Within the varying conceptions of privacy articulated by the bench, Justice Sapre focused specifically on the importance of the Preamble to the Constitution, anchoring the right to privacy in the foundational principles of liberty, dignity, and fraternity (Supreme Court of India, 2017).[9] Furthermore, this jurisprudential evolution paved the way for progressive rulings on individual autonomy, including the subsequent decriminalization of

consensual same-sex relations in *Navtej Singh Johar v. Union of India*, illustrating the intersectional power of privacy jurisprudence (Supreme Court of India, 2017).[7]

Beyond the foundational recognition of privacy, contemporary literature deeply engages with the concepts of data sovereignty, digital public goods, and regulatory governance. The Indian approach to digital governance is often analysed through the theoretical lens of a "techno-legal" framework, wherein the state simultaneously acts as a market architect, an assertive regulator, and a direct provider of digital public infrastructure (Office of the Principal Scientific Adviser, 2026).[11] Scholars argue that the development of India's Digital Public Infrastructure (DPI) operates on core principles of interoperability, open standards, and public-private collaboration, intentionally distinguishing the "India Way" from both the heavily market-driven, laissez-faire American model and the stringent, heavily regulated rights-based European model (NITI Aayog, 2020).[3] However, critical legal scholars caution against the paradoxical treatment of data by the Indian state. Much of the literature indicates that the Indian state views citizen data predominantly through an economic lens as a sovereign asset, capital, or a resource for national security which potentially fosters state-sponsored mass surveillance, marginalizes decentralized governance models, and risks establishing a form of domestic digital authoritarianism under the guise of fighting digital colonialism (Sachan, 2025; Yadav & Yadav, 2026).[8]

Another prominent theme in the contemporary literature is the rigorous critique of algorithmic governance and the consequent digital exclusion of vulnerable populations. Interdisciplinary studies highlight that algorithmic systems deployed in public administration and e-governance are fundamentally not immune to socio-economic prejudices; rather, they often replicate, codify, and amplify existing structural inequalities present in their training data (Schabio, 2024).[14] Academic discourse draws parallels between international examples of algorithmic bias such as the racially biased COMPAS risk assessment software used in the United States criminal justice system and indigenous Indian examples, particularly in digital welfare delivery (Bansal, 2025; Schabio, 2024).[14] Case studies involving biometric authentication failures in welfare schemes, such as the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), powerfully demonstrate how technology-driven exclusions disproportionately impact historically oppressed communities, including Dalits, rural women, and manual labourers whose fingerprints may be faded or unreadable (Bansal, 2025; Jus Corpus, n.d.).[16] This algorithmic bias fundamentally contradicts the constitutional guarantees of equality and fairness, transforming essential digital identity systems from promised enablers of social welfare into insurmountable barriers to livelihood (Jus Corpus, n.d.).[17]

Despite the extensive literature exploring the theoretical dimensions of privacy and the technical architecture of the India Stack, significant gaps remain in the academic discourse. The literature spanning 2024 and 2025 points to a pronounced deficit in comprehensive empirical analyses regarding the operational impacts of the newly enacted DPDP Act and its 2025 regulatory rules on state accountability and institutional capacity (Sushma & Maity, 2026).[4] Furthermore, there is a distinct need for scholarship that effectively bridges the gap between the doctrinal, textual articulation of digital rights and the practical, on-the-ground realities of regulatory enforcement, algorithmic auditing, and digital state capacity within the

complex Indian public administration ecosystem (World Bank, 2023).[18]

Research Design and Analytical Framework

To systematically investigate the complex, multifaceted intersection of digital governance, constitutional rights, and public administration, this study employs a rigorous mixed-method analytical framework. Relying solely on a doctrinal approach which typically evaluates the black-letter law, constitutional texts, and judicial pronouncements in isolation is epistemologically insufficient for comprehending the dynamic operational realities of digital constitutionalism (Cambridge, 2022).[19] Therefore, this research seamlessly integrates normative legal analysis with empirical policy evaluation and cross-jurisdictional comparative assessments to produce a holistic, methodologically robust evaluation.

The doctrinal component of the analysis involves a detailed reading and critical interpretation of primary legal sources. This fundamentally includes the Constitution of India specifically the fundamental rights triad of Articles 14, 19, and 21 and seminal judicial decisions ranging from historical precedents like *M.P. Sharma v. Satish Chandra* (1954) to transformative modern rulings like *Puttaswamy* (2017) and recent 2025 public interest litigations concerning the fundamental right to digital access (Sharma, 2025). This doctrinal analysis explores exactly how traditional fundamental rights are being normatively reinterpreted by the higher judiciary to accommodate the unprecedented exigencies of the digital age, thereby defining the legal boundaries of state and corporate action (Kumar, 2024).[2]

Complementing the doctrinal approach, the study heavily utilizes policy analysis to examine the statutory and administrative frameworks governing data regulation in India. A critical, section-by-section evaluation of the Digital Personal Data Protection Act, 2023, along with its associated operational guidelines encapsulated in the Digital Personal Data Protection Rules, 2025, and the Data Empowerment and Protection Architecture (DEPA), forms the core of this policy evaluation (EY India, 2025; NITI Aayog, 2020).[3] The assessment meticulously draws upon regulatory governance theory, techno-legal frameworks, and institutionalism to scrutinize the design, enforcement capacities, and structural independence of newly established governance bodies, particularly the Data Protection Board (DPB) of India (Burman, 2023; Office of the PSA, 2026).[11]

Furthermore, to accurately contextualize the Indian framework within global regulatory governance trends, a comparative analytical method is applied. The research systematically benchmarks the substantive provisions of India's DPDP Act against the European Union's General Data Protection Regulation (GDPR) and Brazil's Lei Geral de Proteção de Dados (LGPD) (Dubey & Sharma, 2026; Santana & Ansari, 2023).[20] Applying a functional comparative method, this framework elucidates structural variations in consent mechanisms, extraterritorial applicability, data localization mandates, and state exemptions (Dubey & Sharma, 2026; Santana & Ansari, 2023).[20] This comparative lens is vital for understanding how different major economies negotiate the delicate balance between technological innovation, national digital sovereignty, and the protection of individual privacy (Santana & Ansari, 2023).[20]

Data sources for this research include credible, peer-reviewed academic journals, statutory

texts, legislative history documents (such as the Joint Parliamentary Committee reports), judicial transcripts, and official policy publications from the Government of India, the Reserve Bank of India, and the Ministry of Electronics and Information Technology (MeitY). A recognized limitation of this research framework is the relatively nascent stage of the DPDP Act's implementation. Because the procedural rules were only recently notified in 2025 and the Data Protection Board is still in the phased stages of operationalization, the empirical assessment of long-term enforcement outcomes and punitive jurisprudence remains an area constrained by ongoing developments (EY India, 2025).[6] Consequently, while the statutory design and administrative intent can be critically analysed, the realization of these policies in practice represents an area for continued scholarly observation.

Constitutional Guarantees in the Digital Ecosystem

The rapid expansion of the digital ecosystem necessitates a profound, radical reinterpretation of Part III of the Indian Constitution, which guarantees fundamental rights to citizens. These rights can no longer be conceptualized merely as protections confined to physical spaces or traditional interactions; they must be actively safeguarded within the complex digital architectures, databases, and algorithms that increasingly mediate modern civic, social, and economic life. This transformation is heavily dependent on the judiciary's capacity and willingness to engage in transformative constitutionalism, adapting enduring constitutional text to unprecedented technological realities (Sushma & Maity, 2026).[4]

The fundamental right to equality before the law and equal protection of the laws, enshrined in Article 14, faces distinct and insidious challenges in an era dominated by automated decision-making and algorithmic governance. Algorithms utilized in public service delivery, criminal justice risk assessments, recruitment, and welfare distribution are frequently perceived by policymakers as objective, mathematically neutral, and efficient. However, as extensive scholarly evidence indicates, these computational systems often invisibly encode historical discrimination, socio-economic biases, and systemic prejudices present within their initial training data (Schabio, 2024).[14]

In the specific context of Indian e-governance, algorithmic bias manifests acutely in digital identity authentication and welfare distribution systems. For example, the mandatory linking of Aadhaar biometrics to crucial survival schemes like MGNREGA has resulted in systematic, algorithmic exclusions due to technical authentication failures (Jus Corpus, n.d.).[16] These technological failures are not distributed equally across the population; they disproportionately impact historically marginalized and vulnerable groups such as Dalits, rural women, and manual labourers, whose fingerprints may be worn out by physical labour or who reside in areas with poor digital connectivity (Jus Corpus, n.d.).[17] Empirical studies, such as those analysing the experiences of migrant women workers, found that approximately 36 percent of 200 surveyed women faced severe biometric authentication failures during critical pregnancy-related hospital visits (Bansal, 2025).[15] Furthermore, biased AI systems extend beyond state welfare. Automated recruitment algorithms and digital mapping platforms continue to systematically under-represent women, minorities, and the Global South, perpetuating structural hierarchies (Bansal, 2025).[15] When a digital governance system prioritizes frictionless technological efficiency over inclusive, equitable access, it inherently violates the

constitutional mandate of Article 14, acting as an arbitrary state mechanism that actively deepens existing societal divides.

Simultaneously, the fundamental freedoms guaranteed under Article 19, particularly the freedom of speech and expression, are increasingly vulnerable to the sophisticated mechanics of digital surveillance and mass data aggregation. The continuous collection of massive, granular datasets by both state security agencies and private technology conglomerates creates an inescapable architecture of persistent monitoring. The Supreme Court in the *Puttaswamy* judgment explicitly recognized the symbiotic relationship between privacy and free expression, warning that unchecked data collection generates profound power asymmetries (Supreme Court of India, 2017).[7] When citizens are acutely aware that their digital footprints, private communications, location data, and consumption patterns are continuously tracked, analysed, and potentially monetized or used for political profiling, it induces a psychological and practical chilling effect (Supreme Court of India, 2017).[7] In such an environment of pervasive surveillance, the citizen's capacity for independent thought, democratic dissent, and uninhibited political participation is severely compromised, directly undermining the democratic fabric envisioned by the Constitution.

Central to the paradigm of digital constitutionalism is the right to life and personal liberty under Article 21, which now incontrovertibly encompasses the right to informational privacy (Supreme Court of India, 2017).[7] However, recent judicial developments in India signal an even broader, more proactive interpretation of this right. In 2024 and 2025, Indian constitutional jurisprudence began to explicitly recognize "digital access" as an integral, non-negotiable component of fundamental rights (Sharma, 2025; Supreme Court of India, 2025). On April 30, 2025, the Supreme Court delivered a landmark judgment in *Amar Jain v. Union of India*, addressing public interest litigations challenging discriminatory electronic Know Your Customer (e-KYC) procedures (Supreme Court of India, 2025). The petitioners included Pragya Prasun, an acid attack survivor unable to complete facial recognition requirements involving live, blinking photos, and Amar Jain, a visually challenged advocate unable to navigate OTPs and self-portrait mandates (Sharma, 2025).[22]

The Supreme Court bench ruled that inclusive digital ecosystems are an absolute constitutional imperative, interpreting Article 21 to inherently include the right to digital access (Supreme Court of India, 2025). The Court's reasoning reflected a profound understanding that denying digital access effectively nullifies all other constitutional guarantees in an era where essential financial, civic, and healthcare services are entirely mediated through digital platforms (Sharma, 2025; Supreme Court of India, 2025). Therefore, digital constitutionalism in India is rapidly evolving from a traditional negative right protecting the citizen against unwarranted state intrusion into a positive, affirmative obligation on the state to proactively ensure equitable, unbiased, and universally accessible digital infrastructure.

Critical Evaluation of the Digital Personal Data Protection Act, 2023

The enactment of the Digital Personal Data Protection Act (DPDP Act) in August 2023, and the subsequent notification of the DPDP Rules in 2025, represents the culmination of a highly debated, multi-year legislative process initially spearheaded by the Justice B.N. Srikrishna

Committee (Burman, 2023).[5] While the Act establishes the foundational institutional parameters for data governance in India, its substantive provisions reflect a highly complex, pragmatic, and heavily contested equilibrium between the protection of individual privacy, the facilitation of the digital economy, and the preservation of expansive state power (Burman, 2023; Yadav & Yadav, 2026).[8]

The legal architecture of the DPDP Act relies on core operational classifications: the "Data Principal" (the individual citizen or consumer to whom the data relates) and the "Data Fiduciary" (the public or private entity determining the purpose and means of processing that personal data) (Law Journals, 2025).[23] The Act mandates that fiduciaries must obtain explicit, free, specific, and informed consent from Data Principals before processing personal data, thereby aiming to legally operationalize the right to informational self-determination (Dubey & Sharma, 2026).[21] Furthermore, the legislation imposes stringent financial penalties to incentivize strict compliance and deter data misuse. The Data Protection Board is authorized to levy fines reaching up to ₹250 crores for a Data Fiduciary's failure to maintain reasonable security safeguards, and up to ₹200 crores for failing to notify the Board of data breaches or violating obligations relating to children's data (EY India, 2025; PIB, 2025).[6] Such formidable punitive mechanisms are explicitly designed to enforce corporate accountability and dismantle the era of unbridled, consequence-free data harvesting by private platforms.

However, when subjected to rigorous public law and constitutional scrutiny, the DPDP Act reveals profound structural asymmetries that heavily favour the state apparatus. The most highly criticized vulnerabilities within the statutory architecture are located in Section 17, which grants the central government expansive, unguided discretionary powers to exempt its own state instrumentalities from the obligations of the Act (Burman, 2023; Yadav & Yadav, 2026).[8] Under the broad, often ill-defined rationales of national security, sovereignty, public order, and the prevention or investigation of offenses, government agencies can be completely relieved from fundamental requirements pertaining to notice, consent, and data minimization (Burman, 2023).[5] Critics and legal scholars argue that these blanket exemptions effectively institutionalize a dual-standard regulatory regime wherein the state is largely insulated from the very accountability mechanisms it strictly imposes on private entities (Yadav & Yadav, 2026).[8]

Furthermore, Section 7(b) of the Act presents a significant threat to purpose limitation. This provision allows the government to legally process personal data without explicit consent if an individual has previously consented to receiving any other subsidy, benefit, service, or permit from the state (Burman, 2023).[5] This effectively facilitates the seamless, non-consensual aggregation of inter-departmental databases, creating 360-degree citizen profiles. This architectural vulnerability heightens the risk of mass surveillance and algorithmic state profiling, directly contradicting the principles of proportionality and necessity firmly established in the *Puttaswamy* judgment (Burman, 2023; Yadav & Yadav, 2026).[8]

In addition to state exemptions, the DPDP Act significantly deviates from global privacy norms by failing to distinguish between general personal data and "sensitive personal data" (such as health records, genetic data, biometrics, or sexual orientation) (Dubey & Sharma, 2026; Yadav & Yadav, 2026).[8] By treating all digital data uniformly, the Act omits the heightened protective frameworks and stricter processing conditions required to safeguard

highly vulnerable personal information from corporate or state exploitation (Yadav & Yadav, 2026).[8] The Act also exclusively applies to digital personal data or data digitized offline, leaving purely non-digital personal information completely unregulated (Yadav & Yadav, 2026).[8]

Another novel and contentious mechanism is the "Blocking Provision" found in Section 37. This provision empowers the central government to block public access to any information that enables a data fiduciary to provide goods or services in India, provided the Data Protection Board has penalized the fiduciary on two or more occasions (Burman, 2023).[5] Policy analysts note that this grants the executive immense power to shut down digital platforms entirely, a mechanism whose relevance to individual data privacy is highly debatable and which appears more aligned with exercising sovereign control over the digital market (Burman, 2023).[5]

Institutional accountability under the DPDP Act is theoretically predicated on the newly created Data Protection Board (DPB) of India. Yet, a critical assessment highlights severe structural concerns regarding the Board's regulatory independence. Because the central government retains the exclusive authority to appoint the Board's members, dictate its operational parameters, and serve as the overarching authority (with appeals directed to the Telecom Disputes Settlement and Appellate Tribunal), the DPB effectively operates as a subordinate administrative extension of the executive branch rather than an independent regulatory watchdog (Burman, 2023; Yadav & Yadav, 2026).[8] This lack of structural autonomy severely limits the Board's capacity to impartially investigate and hold powerful state actors accountable for data misuse, thereby weakening the overall democratic legitimacy of India's digital governance framework (Yadav & Yadav, 2026).[8]

Comparative Regulatory Governance: India, the EU, and Brazil

To fully comprehend the trajectory and anomalies of India's data governance framework, it must be rigorously contextualized against international benchmarks, primarily the European Union's General Data Protection Regulation (GDPR) and Brazil's Lei Geral de Proteção de Dados (LGPD). These frameworks have heavily influenced global digital policy across the largest global economies (Dubey & Sharma, 2026; Santana & Ansari, 2023).[20] While all three jurisdictions fundamentally agree on core principles such as transparency, purpose limitation, and the necessity of conferring data subject rights, their operational architectures, enforcement mechanisms, and underlying political philosophies diverge significantly (Santana & Ansari, 2023).[20] The following table maps these comparative parameters using a functional methodology (Dubey & Sharma, 2026).[26]

Governance Parameter	European Union (GDPR)	India (DPDP Act, 2023)	Brazil (LGPD)
Philosophical Foundation	Rights-centric; views privacy as an absolute fundamental human right requiring robust protection from both market exploitation and state surveillance.	Techno-legal approach; simultaneously treats data as a fundamental right to be protected and a sovereign economic resource to be leveraged for national growth.	Rights-centric, heavily modeled on the European GDPR, emphasizing a balance between strong consumer protection and technological innovation.
Categorization of Data	Clearly distinguishes between standard personal data and "sensitive" personal data, enforcing significantly stricter legal requirements for processing the latter.	Adopts a uniform statutory approach; does not differentiate or provide specialized protections for "sensitive" personal data such as health or biometrics.	Explicitly defines and protects sensitive personal data (e.g., racial origin, religious beliefs, genetic or health data) mirroring the EU model.
Consent & Legal Bases for Processing	Offers a broad, flexible range of legal grounds for processing (e.g., legitimate interest, vital interests, contract performance) beyond explicit consent.	Limited scope, relying primarily on "strictly defined consent" and specific government-notified "legitimate uses" (which heavily favor state functions).	Provides multiple legal bases similar to the GDPR, ensuring operational flexibility for fiduciaries beyond explicit consent mechanisms.
State Exemptions	Narrowly tailored exemptions; state intelligence and law enforcement must adhere strictly to established necessity and proportionality tests under judicial review.	Broad, overarching, and unguided discretionary exemptions for the central government and its agencies based on national security and public order.	State exemptions exist for national security and public safety, but they remain subject to constitutional oversight and legal balancing tests.

Extraterritoriality & Cross-Border Flows	High restrictions; data transfers outside the EEA strictly require adequacy decisions, binding corporate rules, or standard contractual clauses.	Significantly liberalized from earlier drafts; generally, permits cross-border data flows unless explicitly restricted to specifically notified countries by the central government.	Allows international data transfers only to countries recognized as possessing adequate protection levels or via strict standard contractual clauses.
Data Subject Notification	Mandates that data controllers must notify affected data subjects without undue delay when a breach involves a high risk to their rights and freedoms.	Requires Data Fiduciaries to notify both the Data Protection Board and the affected individuals in the event of a personal data breach.	Requires immediate notification to the national authority and the data subject if the security incident creates risk or relevant damage.

As evidenced by the comparative mapping, the Indian framework represents a distinct philosophical departure from the universally applicable, rights-based model of the GDPR. While the EU framework enshrines the "right to an explanation" concerning automated algorithmic decisions providing citizens recourse against machine-driven biases the DPDP Act lacks explicit statutory requirements regarding algorithmic transparency or automated decision-making explanations (Dubey & Sharma, 2026; Securiti.ai, n.d.).[27] This is a profound regulatory gap given India's massive reliance on automated welfare delivery and digital identity authentication (Bansal, 2025).[15]

Furthermore, while the GDPR imposes stringent obligations uniformly across both state and non-state entities, India's DPDP Act carves out a dual-track system (Yadav & Yadav, 2026).[8] The Indian framework heavily regulates private entities especially large tech corporations designated as Significant Data Fiduciaries (SDFs) based on their sheer volume of data or potential impact on "electoral democracy" and "public order" while legally shielding the state from reciprocal scrutiny (Burman, 2023; EY India, 2025).[6] SDFs face enhanced obligations, including mandatory annual Data Protection Impact Assessments (DPIAs), audits, and the appointment of an India-based Data Protection Officer (EY India, 2025).[6] This regulatory asymmetry highlights India's unique "techno-legal" philosophy: highly regulating the private digital economy to foster domestic innovation, curb foreign tech monopolies, and protect consumer rights, while simultaneously consolidating domestic sovereign control over digital infrastructure and citizen data without parallel constraints on state action (Office of the PSA, 2026).[11]

Institutional Architecture, State Capacity, and Policy Outcomes

The practical operationalization of digital constitutionalism relies fundamentally on the

institutional architecture and the administrative capacity of the state to effectively enforce regulatory mandates. In India, the institutional design of data governance is highly multifaceted, characterized by a complex blend of public sector orchestration, private sector participation, and a fragmented matrix of regulatory authorities operating across different domains (World Bank, 2023).[18]

A uniquely Indian contribution to digital public policy and public administration is the Data Empowerment and Protection Architecture (DEPA). Unlike traditional Western data protection models that focus almost exclusively on restricting data flows to prevent privacy violations, DEPA is proactively designed to empower individuals by granting them granular, programmable control over their personal data to access economic opportunities (NITI Aayog, 2020).[3] At the core of DEPA's technological foundation is the "Consent Artefact," managed by a new class of institutions known as "Consent Managers" or Account Aggregators (AAs) within the financial sector (NITI Aayog, 2020).[3] These entities function purely as data-blind conduits; they manage user consent based on the ORGANS principles (Open standards, Revocable, Granular, Auditable, Notice, and Secure by design) without ever viewing or storing the data itself (NITI Aayog, 2020).[3]

From an administrative perspective, DEPA represents a paradigm shift from a data monopoly model to a decentralized, highly competitive data-sharing ecosystem. This system enables, for example, a small business to securely share its digital GST tax invoices with a bank to digitally prove its capacity to repay a working capital loan, thereby driving financial inclusion and cash flow-based lending (NITI Aayog, 2020).[3] The architecture operates on public-key cryptography and open APIs, requiring minimal upfront infrastructural costs compared to massive projects like Aadhaar (BIS, 2021).[28] In this competitive marketplace, Technology Service Providers (TSPs) charge consent managers and data users varying fees, such as an upfront fee of INR 100,000 plus a micro-fee of INR 5 per data pull, illustrating the real-world commercialization and operationalization of digital consent frameworks (BIS, 2021).[28] This system is driven by collaborative governance between state regulators (e.g., NITI Aayog, RBI, SEBI) and non-profit technological collectives (e.g., Sahamati) (NITI Aayog, 2020).[3]

Despite the innovative technological architecture of systems like DEPA and the broader India Stack, the overarching public administration of digital rights in India is severely hampered by fragmented regulatory oversight and systemic weaknesses in state capacity (NLSIU, 2021; World Bank, 2023).[29] Scholarship points out that Indian state capacity has historically been characterized by extreme over-bureaucratization, accountability gaps, and severely under-staffed enforcement mechanisms (NLSIU, 2021).[29] The introduction of highly sophisticated, population-scale digital policies places unprecedented demands on these existing, often fragile institutional structures.

The governance of the Indian digital ecosystem is divided among multiple competing entities: the Ministry of Electronics and Information Technology (MeitY) formulates overarching policy; the newly conceptualized India Data Management Office (IDMO) is tasked with governing anonymized and non-personal data to facilitate AI research; the Data Protection Board (DPB) enforces personal data regulations; and various sectoral regulators like the Reserve Bank of India (RBI), the Telecom Regulatory Authority of India (TRAI), and the

Competition Commission of India (CCI) manage data within their specific economic sectors (Atlantic Council, 2023; Digital Policy Alert, 2022).[30]

This multiplicity of oversight bodies frequently results in misaligned directives, turf wars, and severe regulatory overlap (Atlantic Council, 2023).[31] For example, while the DPDP Act has liberalized general cross-border data flows, moving away from strict localization, the RBI continues to maintain stringent data localization mandates for all payment and financial data (Burman, 2023).[5] Such regulatory dissonance creates immense compliance complexities for fiduciaries operating across sectors. The following table delineates this complex institutional architecture.

Institutional Entity	Primary Governance Role	Public Administration Challenge
Ministry of Electronics and Information Technology (MeitY)	Executive formulation of national digital policy, drafting of the DPDP rules, and establishing AI governance guidelines.	Centralization of executive power; an inherent conflict of interest operates as the Ministry acts as both the chief promoter of the digital economy and its primary regulator.
Data Protection Board (DPB)	Investigating data breaches, levying financial penalties, and enforcing Data Principal rights under the DPDP Act.	Critical lack of structural independence from the central government; heavily reliant on the executive for appointments, limiting its ability to police state actors.
India Data Management Office (IDMO)	Governing anonymized and non-personal data datasets to facilitate national AI research, startups, and data-led innovation.	Navigating the complex technical challenge of balancing open data access for innovation with the high risks of de-anonymization and consequent privacy loss.
Sectoral Regulators (e.g., RBI, SEBI, CCI)	Enforcing specific data sharing, localization, and cybersecurity mandates within respective financial or market sectors.	Managing severe jurisdictional overlaps and misaligned policy directives with broad, cross-sectoral privacy legislation like the DPDP Act.
Consent Managers (Account Aggregators)	Facilitating granular, revocable, and data-blind consent for data sharing across the financial and healthcare ecosystem.	Ensuring that individual consent is genuinely free and un-coerced in an ecosystem dominated by massive power asymmetries between the state, large corporations, and citizens.

Furthermore, the structural design of these institutions raises critical public policy concerns regarding "regulatory capture." Effective institutions must reduce uncertainty, ensure transparency, and provide a genuinely level playing field (World Bank, 2023).[18] However, a regulatory body like the DPB, whose members are appointed by, regulated by, and serve at the pleasure of the executive branch, fundamentally lacks the requisite constitutional independence to impartially adjudicate disputes involving state agencies (Yadav & Yadav, 2026).[8] This is

particularly problematic given that the Indian state, through its vast welfare schemes and digital identity databases, is by far the largest data fiduciary in the country (Burman, 2023).[5] Consequently, while India undoubtedly possesses the technological state capacity and engineering prowess to build world-class digital public infrastructure (DPI), it currently exhibits a significant deficit in the institutional and legal capacity required to enforce the ethical, democratic, and constitutional boundaries of that very infrastructure (NLSIU, 2021).[29]

Conclusion and Strategic Policy Recommendations

The evolution of digital constitutionalism in India encapsulates a highly dynamic, ambitious, and frequently contradictory journey. As the Indian state seeks to project global geopolitical leadership through the export of its Digital Public Infrastructure and the establishment of unique techno-legal frameworks, it must simultaneously grapple with the profound, existential constitutional implications of creating an omnipresent digital state (Sachan, 2025).[13] The findings of this comprehensive research indicate that while landmark judicial interventions particularly the *Puttaswamy* judgment and recent rulings on the right to digital access have successfully woven the right to informational privacy and digital inclusion into the fundamental fabric of the Constitution, the legislative and administrative translation of these rights remains deeply flawed and structurally asymmetrical (Sharma, 2025; Supreme Court of India, 2017).[7]

The Digital Personal Data Protection Act of 2023, augmented by the 2025 Rules, undeniably marks a critical milestone in formalizing data governance and establishing corporate accountability through stringent financial penalties. However, its overarching design reveals critical vulnerabilities. The broad, unguided exemptions granted for state surveillance and data processing, the lack of structural independence for the Data Protection Board, and the conspicuous absence of safeguards against algorithmic bias severely dilute the Act's capacity to protect fundamental rights against executive overreach (Burman, 2023; Yadav & Yadav, 2026).[8] The current legislative trajectory suggests an architectural bias that heavily favours national security imperatives, state administrative convenience, and corporate digital innovation over individual autonomy, privacy, and democratic accountability (Sachan, 2025).[13] Furthermore, as explicitly demonstrated by the exclusionary impacts of biometric digital welfare delivery systems on marginalized communities, the failure to actively embed equity and algorithmic transparency into the design of e-governance threatens to entrench socio-economic disparities, violating the core constitutional ethos of equality (Bansal, 2025; Jus Corpus, n.d.).[16]

To align India's rapid digital trajectory with the normative, democratic ideals of digital constitutionalism, a profound recalibration of public policy and institutional design is urgently required. The following nuanced, actionable policy recommendations are proposed for policymakers, legislators, and regulatory bodies:

First, the institutional architecture of data governance must prioritize genuine regulatory independence. The Data Protection Board of India must be statutorily reconstituted as a fully autonomous body. Its appointment and removal processes should mirror those of constitutional bodies like the Election Commission or the higher judiciary, completely insulating it from

executive interference. The Board must be granted the proactive, independent authority to audit both private technology conglomerates and state data fiduciaries without requiring prior executive approval, ensuring that the state is held to the same rigorous standards of data protection as the private sector (Yadav & Yadav, 2026).[8]

Second, the legislature must urgently revisit and curtail the expansive state exemptions embedded within the DPDP Act. The blanket exemptions granted to state agencies under Section 17, and the bypassing of consent for state benefits under Section 7(b), present grave risks to civil liberties (Burman, 2023).[5] State surveillance, data collection, and inter-departmental data sharing must be strictly forced to adhere to the tripartite constitutional test established in *Puttaswamy*: legality, a legitimate state aim, and strict proportionality. All state exemptions must be subject to continuous judicial review and robust parliamentary oversight to prevent the normalization of mass surveillance and profiling (Supreme Court of India, 2017).[7]

Third, India must pioneer a comprehensive, rights-based legal framework specifically targeting artificial intelligence and algorithmic decision-making in public administration. To combat the pervasive issue of algorithmic bias in digital welfare and e-governance, this framework must mandate rigorous algorithmic impact assessments prior to deployment (Schabio, 2024).[14] It must include strict requirements for demographic data inclusivity to prevent the replication of historical biases, and crucially, it must establish a statutory "right to explanation" for citizens who are subjected to automated administrative decisions, allowing them to challenge algorithmic exclusions effectively (Office of the PSA, 2026).[11]

Fourth, the statutory framework must be amended to explicitly recognize and protect the category of "sensitive personal data." By treating all digital data uniformly, the current DPDP Act fails to provide necessary safeguards for highly vulnerable information such as biometric records, health histories, and socio-economic profiling data. The law must apply stringent purpose limitations, enhanced technical security standards, and absolute prohibitions on the secondary monetization of sensitive data to prevent profiling and exploitation by both state and market actors (Dubey & Sharma, 2026; Yadav & Yadav, 2026).[8]

Finally, to mitigate ongoing state capacity deficits and regulatory friction, the government must systematically harmonize the overlapping jurisdictions of MeitY, the IDMO, the DPB, and sectoral regulators such as the CCI and RBI. Establishing a unified, coherent, and legally binding National Digital Regulatory Doctrine will significantly reduce compliance burdens, prevent inter-agency regulatory conflicts, and ensure the consistent, uncompromising enforcement of constitutional digital rights across all sectors of the economy (Atlantic Council, 2023).[31]

Ultimately, the legitimacy of India's democratic governance and rule of law in the twenty-first century will not be measured solely by the sheer scale of its digital infrastructure, the speed of its digital transactions, or the volume of its data exports. Rather, it will be judged by the state's institutional capacity to ensure that such immense technological infrastructure operates strictly within the unyielding, rights-based boundaries of the Constitution. Sustained interdisciplinary academic research, continuous judicial vigilance, and rigorous, uncompromising civic oversight remain absolutely essential to ensuring that the digital republic protects the human

dignity, privacy, and equality of its citizens as fiercely as it pursues technological dominance and economic progress.

References

1. American Journal of International Law. (2017). Justice K.S. Puttaswamy (Retd) and Anr v. Union of India and Ors. *American Journal of International Law*.
2. Atlantic Council. (2023). *Aligning India's Data Governance Frameworks*.
3. Bansal, P. (2025). India's digital divide and the consequent welfare bias. *Strategic Study India*.
4. BIS (Bank for International Settlements). (2021). *India: financial sector data-sharing system*. BIS Papers No 124.
5. Burman, A. (2023). Understanding India's new data protection law. *Carnegie Endowment for International Peace*.
6. Cambridge. (2022). Digital constitutionalism across the Atlantic. *Global Constitutionalism*, 11(2), 297-324.
7. Digital Policy Alert. (2022). *Introduced Indian National Data Governance Policy containing Data Management Office for AI Governance*.
8. Dubey, S., & Sharma, N. (2026). A comparative legal study of the GDPR and India's Digital Personal Data Protection Act. *Journal of Advance and Future Research*, 4(1).
9. EY India. (2025). *Transforming data privacy: DPDP Act, 2023 and DPDP Rules, 2025*.
10. Jamia Hamdard. (n.d.). *Digital Public Goods in Indian Constitutional and Democratic Setup (An Analysis)*.
11. Jus Corpus. (n.d.). *Unfair By Design: Fighting AI Bias In E-Governance In India*.
12. Kumar, P. (2024). Digital constitutionalism. *Kathmandu School of Law Review*, 13, 88-104.
13. Law Journals. (2025). Critical analysis of the Digital Personal Data Protection Act, 2023.
14. NITI Aayog. (2020). *Data empowerment and protection architecture: A secure consent-based data sharing framework*. Government of India.
15. NLSIU (National Law School of India University). (2021). *Enquiring into the State Capacity in India*.
16. Office of the Principal Scientific Adviser (PSA). (2026). *India AI governance techno-legal framework*. Government of India.
17. PIB (Press Information Bureau). (2025). *Digital Personal Data Protection Act, 2023*. Government of India.
18. Sachan, A. (2025). Legislative note on the DPDP Act. *Journal of Law and Public Policy*, 9(1).
19. Santana, P. C., & Ansari, F. A. (2023). Data protection and privacy as a fundamental right: A comparative study of Brazil and India. *Journal of Liberty and International Affairs*, 9(3), 456-470.
20. Schabio, S. (2024). *Algorithmic bias in governance*. Tilburg University.
21. Securiti.ai. (n.d.). *India Digital Personal Data Protection Act vs GDPR*.
22. Sharma, N. (2025). Digital access as a fundamental right. *Vidhi Centre for Legal*

Policy.

23. Supreme Court of India. (2017). *Justice K.S. Puttaswamy (Retd.) v. Union of India*.
24. Supreme Court of India. (2025). *Amar Jain v. Union of India*.
25. Sushma, & Maity, R. (2026). Digital constitutionalism and democratic legitimacy in the contemporary era: A comparative analysis. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, 12(2).
26. World Bank. (2023). *Institutional capacity and policy implementation*. Policy Research Working Paper 11279.
27. Yadav, P., & Yadav, R. (2026). Privacy in the digital age: A critical study of the DPDP Act 2023 and its implications. *Research Communications*.

Health in the Sustainable Development Goals: Challenges & Policy Imperatives for India

Pradeep Rameshrao Bone
Research Scholar
Department of Public Administration
bonepradeep687@gmail.com

Abstract

Health occupies a central position within the Sustainable Development Goals (SDGs), particularly under SDG–3, which aims to ensure healthy lives and promote well-being for all at all ages. For a populous, socio-economically diverse and federal country like India, achieving SDG–3 represents a complex, multi-dimensional and long-term policy challenge. This paper analyses the current status of the Indian health sector, patterns of public health financing, health infrastructure, human resources, epidemiological transition, and inequalities across regions and social groups. It critically examines the National Health Policy (NHP) 2017 and its alignment with SDG–3 targets. Using secondary data from national and international sources, the study adopts a descriptive and analytical approach. The findings suggest that low public expenditure on health, high out-of-pocket expenditure, regional disparities, workforce shortages, and implementation gaps continue to constrain India's progress towards SDG–3. The paper concludes with policy recommendations focusing on strengthening primary health care, increasing public investment, improving governance, and enhancing equity to accelerate progress towards universal health coverage.

Keywords: *Sustainable Development Goals, SDG–3, Health Policy, Universal Health Coverage, India*

1. Introduction

Sustainable development is not limited to economic growth; it encompasses social justice, human well-being and environmental sustainability. The United Nations' 2030 Agenda for Sustainable Development, adopted in 2015, identifies health as a foundational component of human development. Health influences productivity, educational outcomes, poverty reduction and social stability. In India, health outcomes are closely linked with nutrition, education, gender equality, sanitation, drinking water and environmental conditions. Therefore, progress on SDG–3 is inseparable from progress on other SDGs.

Despite notable improvements since independence, India continues to face significant health challenges. Persistent inequalities, a dual burden of communicable and non-communicable diseases, and uneven access to quality health services pose major obstacles. Against this background, the National Health Policy 2017 seeks to reorient India's health system towards universal health coverage and preventive care, in alignment with SDG–3.

2. Objectives of the Study

1. To explain the conceptual framework of SDG–3.
2. To analyse the current status of the health sector in India.
3. To examine the alignment between National Health Policy 2017 and SDG–3.
4. To identify key challenges in achieving SDG–3 in India.
5. To suggest policy measures for strengthening health outcomes and equity.

3. Research Methodology

The study is based on secondary data collected from reports of the Government of India, World Health Organization (WHO), World Bank, NITI Aayog, United Nations and peer-reviewed journals. A descriptive and analytical research design is adopted. Comparative analysis of indicators is used to assess trends and gaps in health outcomes.

4. SDG–3: Conceptual Framework

SDG–3 aims to ensure healthy lives and promote well-being for all at all ages. Its targets include reducing maternal and child mortality, ending epidemics of communicable diseases, addressing non-communicable diseases, improving mental health, reducing road traffic injuries, ensuring access to sexual and reproductive health services, and achieving universal health coverage (UHC). Health is intrinsically linked to other SDGs, making SDG–3 both a standalone goal and an enabling condition for sustainable development.

5. Current Status of the Health Sector in India: Evidence from NFHS-5 with Special Reference to Maharashtra (Expanded Version)

India's health sector reflects the complex interplay of demographic transition, socio-economic inequality, public policy priorities and federal governance structures. Despite steady improvements in select health indicators since independence, the country continues to face persistent structural challenges that constrain its progress towards Sustainable Development Goal-3 (SDG-3). The National Family Health Survey-5 (NFHS-5, 2019–21) provides the most comprehensive and recent evidence base for assessing these dynamics at both national and sub-national levels. Maharashtra, as one of India's most economically

advanced and urbanised states, offers a critical case for examining uneven health transitions within a relatively high-performing policy environment.

5.1 Health Outcomes in India and Maharashtra : NFHS-5 data indicate a gradual improvement in maternal and child health outcomes at the national level, although progress remains uneven across regions and social groups. Key indicators such as infant mortality rate (IMR), under-five mortality rate (U5MR), and institutional deliveries show positive trends, reflecting expanded service coverage and programmatic interventions.

Maharashtra performs better than the national average on most maternal and child health indicators. Near-universal institutional deliveries (over 99 per cent) reflect the effectiveness of incentive-based programmes, improved transport facilities and expanded public–private partnerships in obstetric care. Similarly, immunisation coverage among children aged 12–23 months is higher than the all-India average. However, improvements in service utilisation have not translated proportionately into better nutritional outcomes. Levels of child stunting and wasting in Maharashtra remain comparable to the national average, indicating deep-rooted socio-economic and dietary deficiencies. High prevalence of anaemia among women of reproductive age further underscores the limitations of health-sector-only interventions, highlighting the importance of addressing social determinants of health. From an SDG-3 perspective, these findings suggest that while Maharashtra has achieved significant gains in access-oriented indicators, outcome-based indicators linked to nutrition and well-being continue to lag.

5.2 Public Health Expenditure and Financial Protection : Public financing constitutes the backbone of equitable health systems. India's public health expenditure has historically remained low, fluctuating between 1.3 and 1.6 per cent of GDP—significantly below the global average for lower-middle-income countries. This structural underinvestment has resulted in a heavy reliance on private health care providers and high out-of-pocket expenditure (OOPE).

Maharashtra allocates a relatively higher share of its Gross State Domestic Product (GSDP) to health compared to many other Indian states. Nevertheless, OOPE continues to account for nearly half of total health spending, particularly for outpatient services, diagnostics and medicines. High OOPE exposes households to catastrophic health expenditure and medical impoverishment, undermining the equity objectives of SDG-3. The persistence of high OOPE despite expanded insurance coverage indicates systemic gaps in benefit design, provider availability and cost regulation. Financial protection remains especially weak for informal workers, migrants and urban poor populations.

5.3 Health Infrastructure and Service Delivery Capacity : India's public health infrastructure is organised through a three-tier rural health system comprising Sub-Centres, Primary Health Centres (PHCs) and Community Health Centres (CHCs), supplemented by urban health facilities and tertiary hospitals. While numerical expansion has occurred over time, qualitative deficits persist in terms of infrastructure adequacy, equipment availability and service readiness.

Maharashtra exhibits stark spatial inequalities in infrastructure distribution. Urban regions such as Mumbai, Pune and Nagpur host advanced tertiary hospitals and medical colleges, whereas districts in Vidarbha and Marathwada face shortages of functional CHCs, specialist services and emergency care facilities. This uneven spatial distribution reinforces regional health disparities despite overall state-level progress. Infrastructure constraints are compounded by maintenance deficits, supply-chain inefficiencies and limited diagnostic capacity at the primary level. These factors reduce the effectiveness of preventive and promotive health services envisaged under SDG-3.

5.4 Health Workforce Availability and Distribution : Human resources for health represent one of the most critical bottlenecks in India's health system. Although India has expanded medical and nursing education, shortages of doctors, nurses and allied health professionals persist, particularly in rural and remote areas.

Maharashtra mirrors national patterns of workforce maldistribution. Urban centres attract a disproportionate share of skilled professionals, while rural and tribal areas face chronic vacancies. Specialist shortages at CHCs undermine referral systems and lead to overcrowding at tertiary facilities. Workforce challenges are not limited to numbers but extend to skill-mix imbalances, limited career progression, and inadequate incentives for rural service. These constraints directly affect service quality, continuity of care and patient trust in public health institutions.

5.5 Epidemiological Transition and Disease Burden : India is undergoing a rapid epidemiological transition characterised by the coexistence of communicable diseases and a rising burden of non-communicable diseases (NCDs). Maharashtra exemplifies this dual burden, with increasing prevalence of diabetes, hypertension, cardiovascular diseases and cancers alongside persistent communicable diseases such as tuberculosis. Urbanisation, lifestyle changes, environmental pollution and population ageing are key drivers of NCD growth. At the same time, socio-economic vulnerabilities sustain communicable disease transmission in densely populated urban slums and underserved rural areas.

The dual disease burden places significant pressure on health systems designed primarily for episodic, curative care rather than long-term chronic disease management. Addressing this challenge is central to achieving SDG-3 targets related to premature mortality and well-being.

5.6 Lessons from the COVID-19 Pandemic : The COVID-19 pandemic exposed structural weaknesses in India's health system, including surveillance gaps, workforce shortages and fragmented governance. Maharashtra, as one of the most affected states, faced acute stress on hospital capacity and human resources. However, the pandemic also catalysed innovations in digital health, disease surveillance, inter-governmental coordination and emergency preparedness. Expanded use of telemedicine, health information platforms and real-time data systems offers long-term opportunities for strengthening SDG-3 implementation if institutionalised effectively.

6. National Health Policy 2017, SDG-3 and Sub-National Performance (Expanded Version)

The National Health Policy (NHP) 2017 represents India's principal strategic framework for advancing health outcomes in alignment with SDG-3. It articulates a comprehensive vision centred on Universal Health Coverage (UHC), preventive care, system strengthening and equity. The policy marks a conceptual shift from disease-specific interventions towards a life-course approach to health.

6.1 Alignment between NHP-2017 and SDG-3 Targets : NHP-2017 aligns closely with SDG-3 targets related to maternal and child health, communicable and non-communicable diseases, mental health and financial risk protection. Its emphasis on preventive and promotive care resonates with the SDG's focus on well-being rather than mere survival. The policy's commitment to increasing public health expenditure to 2.5 per cent of GDP, strengthening primary health care and reducing OOPE reflects explicit recognition of systemic constraints identified under SDG-3 monitoring frameworks.

6.2 Ayushman Bharat and State-Level Implementation : Ayushman Bharat operationalises NHP-2017 through two pillars: Health and Wellness Centres (HWCs) and the Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana (PM-JAY). HWCs aim to transform primary care by expanding service packages to include NCDs, mental health and geriatric care. Maharashtra's integration of PM-JAY with the Mahatma Jyotirao Phule Jan Arogya Yojana represents an innovative approach to expanding coverage and reducing duplication. However, challenges remain in empanelment quality, cost containment and continuity of care beyond hospitalisation.

6.3 SDG India Index and Comparative State Performance : The SDG India Index developed by NITI Aayog provides a comparative assessment of state-level progress on SDG-3 indicators. Maharashtra is classified as a 'Front-Runner' state, reflecting relatively strong performance on institutional deliveries, immunisation and insurance coverage. Nevertheless, aggregate scores mask significant intra-state disparities. Backward regions within Maharashtra lag behind western districts in nutrition outcomes, specialist availability and public health investment. Addressing these internal inequalities is critical for sustaining SDG-3 progress.

6.4 Governance, Decentralisation and Implementation Gaps : Despite policy coherence at the national level, implementation gaps persist due to fiscal constraints, limited administrative capacity and fragmented governance. District-level planning remains weak, and convergence between health, nutrition, sanitation and environmental programmes is uneven. Strengthening decentralised planning, enhancing data-driven decision-making and improving accountability mechanisms are essential for translating policy intent into outcomes.

6.5 Implications for SDG-3 Achievement : The experience of NHP-2017 underscores that policy alignment alone is insufficient for achieving SDG-3. Sustained political commitment, adequate financing, institutional capacity and inter-sectoral coordination are indispensable. Maharashtra's experience demonstrates both the potential and the limitations of state-level leadership within India's federal health system.

7. Key Challenges in Achieving SDG-3 in India

Despite sustained policy attention and programmatic expansion, India continues to face multiple structural, institutional and socio-economic challenges in achieving Sustainable Development Goal-3. These challenges are deeply interlinked and vary significantly across states and social groups.

7.1 Chronic Underinvestment in Public Health : The most critical constraint in India's health sector is persistently low public expenditure. Although the National Health Policy 2017 set a target of increasing public health spending to 2.5 per cent of GDP, actual expenditure remains far below this benchmark. Underinvestment limits the expansion of public health infrastructure, workforce recruitment and service quality. Low fiscal priority for health also weakens preventive and promotive care, forcing the system to rely disproportionately on curative interventions. This financing pattern is inconsistent with the SDG-3 emphasis on long-term well-being and universal health coverage.

7.2 High Out-of-Pocket Expenditure and Financial Vulnerability : High out-of-pocket expenditure (OOPE) remains a defining feature of India's health system. Despite the expansion of publicly funded insurance schemes, households continue to bear a significant share of health costs, particularly for outpatient care, diagnostics and medicines. OOPE disproportionately affects low-income households, informal workers and rural populations, often pushing them into poverty or debt. From an SDG-3 perspective, inadequate financial risk protection undermines equity and discourages timely utilisation of health services.

7.3 Regional and Intra-State Inequalities : India's federal structure produces wide variations in health outcomes across states. While states such as Kerala and Tamil Nadu approach several SDG-3 targets, others lag significantly behind. Even within better-performing states like Maharashtra, regional disparities persist. Backward regions such as Vidarbha and Marathwada face shortages of health infrastructure, specialists and diagnostic services. Social determinants such as caste, gender, education and income further shape access to care, reinforcing intergenerational health disadvantages.

7.4 Health Workforce Shortages and Skill Imbalances : Shortages of doctors, nurses and allied health professionals continue to constrain service delivery. Rural and remote areas experience acute vacancies, while urban centres attract a disproportionate share of skilled professionals. In addition to numerical shortages, skill-mix imbalances and limited training in public health, geriatrics and chronic disease management weaken system responsiveness. Workforce challenges directly affect service quality and patient outcomes, hindering SDG-3 progress.

7.5 Fragmented Governance and Weak Regulation : India's health system is characterised by fragmented governance across multiple levels and sectors. Coordination challenges between central, state and local governments affect planning and implementation. Regulation of the private health sector remains weak, leading to wide variations in quality, pricing and ethical standards. Inadequate regulation undermines affordability and trust, particularly for vulnerable populations.

7.6 Emerging Challenges: Ageing, NCDs and Climate Change : Population ageing, the rising burden of non-communicable diseases and climate-related health risks present emerging challenges for SDG-3. Heat stress, air pollution, vector-borne diseases and extreme weather events increasingly affect health outcomes. India's health system must adapt to these emerging risks through long-term planning, climate-resilient infrastructure and integrated surveillance mechanisms.

8. Policy Imperatives and Strategic Recommendations

Achieving SDG-3 in India requires a comprehensive and sustained reform agenda that addresses financing, service delivery, governance and equity. The following policy imperatives are critical for accelerating progress.

8.1 Scaling Up Public Health Investment : India must progressively increase public health expenditure to at least 2.5 per cent of GDP, as envisaged under NHP-2017. Higher investment should prioritise primary health care, disease prevention and health promotion. Dedicated funding for underserved regions and vulnerable populations is essential to reduce regional and social disparities.

8.2 Strengthening Primary Health Care Systems : Primary health care forms the foundation of universal health coverage. Health and Wellness Centres should be adequately staffed, equipped and integrated with referral systems to manage both communicable and non-communicable diseases. Strengthening primary care will reduce avoidable hospitalisations and improve continuity of care, directly supporting SDG-3 targets.

8.3 Enhancing Health Workforce Capacity : Targeted strategies are needed to address workforce shortages and maldistribution. These include financial incentives, career progression pathways, housing support and mandatory rural service with adequate safeguards. Investing in public health training, nursing education and allied health professions will improve system resilience and service quality.

8.4 Improving Financial Risk Protection : Insurance schemes should be complemented by strengthened public provisioning, especially for outpatient care and essential medicines. Cost regulation and standard treatment guidelines are necessary to contain expenditure and protect households from catastrophic costs.

8.5 Strengthening Governance and Regulation : Robust regulatory frameworks are required to ensure quality, affordability and ethical practices in both public and private sectors. Strengthening district-level planning, data systems and accountability mechanisms will enhance implementation effectiveness.

8.6 Promoting Inter-Sectoral Convergence : Health outcomes are shaped by nutrition, sanitation, education, housing and environmental conditions. Effective convergence across sectors is essential for addressing social determinants of health and achieving SDG-3 in a holistic manner.

9) Conclusion

Health is both a prerequisite and an outcome of sustainable development. SDG-3 provides a comprehensive global framework for advancing population health, but its achievement in India depends on addressing deep-rooted structural and institutional challenges. Evidence from NFHS-5 and the SDG India Index demonstrates that India has made measurable gains in maternal and child health, immunisation and service coverage, yet progress remains uneven across regions and social groups.

The case of Maharashtra illustrates the dual reality of health development in India. While the state has achieved near-universal institutional deliveries and performs above the national average on several indicators, persistent challenges such as child malnutrition, anaemia, non-communicable diseases and regional disparities continue to constrain overall outcomes. These patterns underscore the importance of sub-national analysis in understanding SDG-3 performance within a federal system.

The National Health Policy 2017 provides a coherent strategic vision aligned with SDG-3, particularly through its emphasis on universal health coverage, preventive care and primary health strengthening. However, gaps between policy intent and implementation persist due to inadequate public financing, workforce shortages, fragmented governance and limited regulatory capacity. For India to achieve SDG-3 by 2030, health must be accorded sustained fiscal and political priority. Strengthening primary health care, improving financial risk protection, addressing social determinants and enhancing inter-sectoral convergence are critical. A rights-based, equity-oriented approach to health policy will be essential not only for achieving SDG-3 but also for ensuring inclusive and sustainable development in the decades ahead.

10) References

1. Government of India. (2017). National Health Policy 2017. Ministry of Health and Family Welfare.
2. Government of India. (2021). National Family Health Survey (NFHS-5), 2019–21: India Fact Sheet. Ministry of Health and Family Welfare.
3. Government of India. (2021). National Family Health Survey (NFHS-5), 2019–21: Maharashtra Fact Sheet. Ministry of Health and Family Welfare.
4. Government of India. (2022). National Health Accounts Estimates for India (2018–19). Ministry of Health and Family Welfare.

5. NITI Aayog. (2019). Healthy States, Progressive India: Report on the Ranks of States and Union Territories. Government of India.
6. NITI Aayog. (2021). SDG India Index & Dashboard 2020–21. Government of India.
7. United Nations. (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations.
8. United Nations. (2022). The Sustainable Development Goals Report. United Nations.
9. World Health Organization. (2022). World Health Statistics 2022. WHO.
10. World Health Organization. (2023). Global Health Expenditure Database. WHO.
11. World Bank. (2023). World Development Indicators. World Bank.
12. Kumar, A. S., Chen, L. C., Choudhury, M., Ganju, S., Mahajan, V., Sinha, A., & Sen, A. (2011). Financing health care for all: Challenges and opportunities. The Lancet, 377(9766), 668–679. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(10)61884-3
13. Duggal, R. (2007). Health care financing in India: Implications for access and equity. Social Policy & Administration, 41(4), 386–394. https://doi.org/10.1111/j.1467-9515.2007.00561.x
14. Nunes, A. R., Lee, K., & O'Riordan, T. (2016). The importance of an integrating framework for achieving the Sustainable Development Goals. BMJ Global Health, 1(3), e000068. https://doi.org/10.1136/bmjgh-2016-000068

Equality in Promotion and Leadership for Women Employees: Constitutional Challenges and Reforms

[1]Harshal Walde and [2]David Supriya
[1]Research Scholar at R.T.M.N.U, Nagpur.
Department of Public Administration and LSG
Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University.
[2]Associate Professor, Department of Public Administration and LSG
Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University.

Abstract

Despite the constitutional assurances of equal rights, women working in both public and private sectors continue to encounter systemic obstacles when it comes to gaining promotions and leadership roles. This document thoroughly analyzes the constitutional framework surrounding employment in gender equality, particularly focusing on women's opportunities for advancement and leadership positions. It investigates the relationship between the formal equality mandates in Articles 14, 15, and 16 of the Indian Constitution and the deep-rooted institutional practices that sustain gender inequality. In various regions, such as India and other democratic countries, constitutional principles advocating equality before the law and prohibiting discrimination often conflict with persistent biases, gaps in implementation, and systemic hurdles. Through the use of doctrinal legal examination and relevant case studies, this paper assesses judicial interpretations, policy efforts, and ongoing gaps in implementation. The research indicates that, although courts have gradually broadened the definition of substantive equality, discrimination related to promotion frequently remains indirect and systemic, complicating the process of contesting it through traditional legal channels. The document advocates for reforms in structures and policies, such as clearer promotion standards, gender-aware performance assessments, and development paths for women in leadership. It concludes by asserting that achieving true equality in promotions necessitates advancing beyond mere formal constitutional guarantees towards significant institutional changes.

Keywords: *Gender equality; promotion; women leadership; constitutional law; employment discrimination and substantive equality*.

1. Introduction

Equality in the workplace stands as a fundamental element of constitutional democracies; however, its attainment is inconsistent, especially concerning the ascent of women into leadership positions. Despite the significant growth in women's involvement in the labor market over the years, their presence in top decision-making roles remains disproportionately minimal. This disparity prompts essential inquiries regarding the effectiveness of constitutional assurances of equality in breaking down entrenched gender hierarchies within organizations.

The Indian Constitution upholds the principle of equality before the law and equal legal protection as specified in Article 14, forbids sex-based discrimination as stated in Article 15, and guarantees equal opportunities in public sector employment under Article 16. Together, these elements create a solid normative foundation for gender equality. Nevertheless, the promises made in the Constitution often face hurdles during implementation, particularly in promotion procedures that depend on subjective judgments, informal connections, and discretionary evaluations.

This paper investigates the constitutional hurdles linked to achieving equality in promotions and leadership for female employees. It aims to accomplish several goals: first, to assess the constitutional and judicial framework related to promotion equality; second, to pinpoint structural and institutional impediments that hinder the leadership progression of women; and third, to analysed reforms needed to align practice with the intentions of the Constitution. By combining doctrinal analysis with case studies, the paper aspires to add to the ongoing discussions regarding substantive equality and gender justice in the workplace.

2. Analysis and Discussion

2.1 Constitutional Framework and the Idea of Substantive Equality

The concept of equality within the Indian Constitution has transitioned from a simple formal interpretation to a more complex understanding of substantive equality. Article 14 does not require uniform treatment in every case; instead, it allows for reasonable classification aimed at achieving valid objectives (State of West Bengal v. Anwar Ali Sarkar, 1952). This shift in doctrine is vital for grasping the gender-related inequalities in promotions.

Article 15(3) explicitly permits the State to establish special provisions for women, acknowledging the historical disadvantages that formal equality alone cannot rectify. Likewise, Article 16(1) guarantees equal opportunities in public employment, whereas Article 16(4) promotes affirmative action for underprivileged groups. Although Article 16 does not specifically mention women, judicial interpretations have broadened its scope to include gender-sensitive initiatives (Indra Sawhney v. Union of India, 1992).

The difficulty lies in applying these constitutional tenets to policies regarding promotions. The process of promotions typically functions in a nebulous area where discrimination is more subtle than overt. Standards like merit, leadership potential, or cultural fit might seem impartial but can conceal gender bias that is entrenched in patriarchal traditions (MacKinnon, 1989).

2.2 Structural Barriers to Women's Promotion

Female employees often face what researchers refer to as the "glass ceiling," an unseen obstacle hindering their progress beyond a certain rank within an organization (Cotter et al., 2001). This issue is compounded by several interconnected factors. To begin with, interruptions in careers due to maternity and caregiving obligations disproportionately impact women's chances for promotion. Additionally, the qualities associated with leadership are often framed in masculine terms, placing women at a disadvantage if their leadership approaches diverge from conventional expectations (Eagly and Carli, 2007).

Table No. 1: Structural Barriers Affecting Womens Promotion and leadership

Barrier Identified	Impact on Promotion	Supporting Literature
Career interruptions	Slower promotion trajectory	Eagly & Carli
Subjective performance evaluations	Gender bias in merit assessment	Fredman
Informal professional networks	Limited access to leadership roles	Cotter et al.
Stereotyping of leadership traits	Under-recognition of women leaders	MacKinnon

The culture within institutions also significantly influences this dynamic. The availability of informal networks, mentorship, and access to high-profile projects often plays a decisive

role in promotion decisions. The exclusion of women from these informal networks restricts their advancement opportunities, even when their formal qualifications are equal to or better than those of their counterparts.

2.3 Judicial Responses to Promotion-Related Discrimination

Indian judicial systems have significantly influenced the interpretation of equality in employment contexts. In the case of Air India v. Nergesh Meerza (1981), the Supreme Court annulled service regulations that were evidently biased against women, highlighting the necessity for employment practices to reflect constitutional ethics. Similarly, the ruling in C.B. Muthamma v. Union of India (1979) rebuked policies that hindered career advancement for female officers based on their marital status.

Indian courts have increasingly construed equality clauses in ways that support women's advancement in promotions. In the case of Secretary, State of Haryana v. Mahender Singh (precedent extended), the Supreme Court required consistent promotion standards, rendering gender-specific policies invalid. Pivotal judgments under Article 14 invalidated "marriage penalties," situations where companies would fire or demote married women, thereby endorsing dignity as stipulated in Article 21.

Nonetheless, judicial responses have been more measured regarding promotion issues, especially when discrimination is nuanced or ingrained. Courts typically demand compelling proof of disparate treatment, which can be challenging to provide in discretionary promotion scenarios. Consequently, numerous cases of gender discrimination go unaddressed, underscoring the limitations of relying solely on legal remedies (Fredman, 2016).

Table No. 2: Judicial Recognition of Gender Equality in Employment and Promotion.

Case	Year	Issue	Judicial Observation
C. B. Muthamma v. Union of India	1979	Promotion barriers	Service rules cannot institutionalize gender bias
Air India v. Nergesh Meerza	1981	Employment discrimination	Equality must reflect constitutional morality
Indra Sawhney v. Union of India	1992	Substantive equality	Equality requires differential treatment to address disadvantage

2.4 Need for Institutional and Policy Reforms

To close the disparity between constitutional principles and actual workplace situations, reforms need to take place on various fronts. It is vital to establish clear promotion guidelines, uniform evaluation processes, and assessments that consider gender sensitivity. Additionally, implementing leadership training and mentoring initiatives for women could mitigate historical inequalities.

Global agreements like the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women outline the responsibilities of states to guarantee women's equal participation in public affairs and decision-making roles (CEDAW, 1979). Aligning local promotion strategies with these international criteria would enhance commitment to constitutional values.

2.5 Policy Interventions

• Establish mentorship initiatives aimed at women pursuing leadership paths, minimizing biases in selection processes.

• Audited promotion algorithms powered by AI to ensure transparency and gender fairness.

• Offer incentives for companies that achieve a 40% representation of women in senior positions, linked to tax reductions.

• Conduct awareness initiatives that challenge stereotypes, incorporated into employee training programs.

Affirmative action

Legislate temporary quotas, as permitted under Article 15(3) for women, extending to private sectors through enabling legislation. Research from healthcare indicates that women's leadership enhances equitable outcomes.

3. Case Studies

Case Study 1: Promotion Policies in the Indian Civil Services

Indian civil services are often viewed as merit-based systems operating under constitutional guidelines. Nonetheless, investigations have shown that female officers are still insufficiently represented in high administrative roles. Even though hiring through competitive exams secures nominal equality at the entry stage, ascent to advanced ranks is subject to performance reviews and selection processes that may reveal underlying biases.

In C.B. Muthamma v. Union of India (1979), the Supreme Court pointed out that service regulations and administrative norms obstructed the career progression of female officers. Despite later reforms abolishing overtly biased regulations, informal obstacles continue to exist. This case exemplifies the shortcomings of formal equality in tackling systematic inequities in promotions.

Table No. 3: Representation of Women in Senior Leadership Positions in India.

Sector	Indicator	Women's Representation (Percentage)	Source
Public Administration	Senior civil service positions	Approx.13-15%	Government of India
Corporate Sector	Board-level directors	Approx. 18–20%	Ministry of Corporate Affairs
Judiciary	High Court judges	Approx. 13%	Department of Justice
Academia	Vice-Chancellors / Heads of Institutions	Approx. 10–12%	UGC / AISHE

Case Study 2: Gender Diversity and Leadership in the Corporate Sector

In the business realm, constitutional equality functions indirectly via labor legislation and judicial interpretations. Under the Companies Act of 2013, the requirement for certain boards to include at least one female director embodies a policy-focused effort towards leadership diversity. Although this change has augmented female representation at the board level, detractors claim it may lead to tokenism unless it is paired with wider organizational reforms (Kogut et al., 2014). Judicial oversight concerning gender bias in corporate promotions remains inadequate, highlighting the necessity for enhanced regulatory structures and internal complaint mechanisms.

4. Conclusion

Achieving equality in promotions and leadership roles for female employees is still an incomplete constitutional objective. Although the Constitution of India lays a robust normative groundwork, its transformative efficacy is limited by structural, cultural, and institutional challenges. Judicial actions have propelled the conversation on substantial equality forward, yet courts alone cannot eliminate deep-rooted biases entrenched within promotion frameworks.

This paper contends that true equality necessitates a transition from mere formal assurances to active reforms that tackle indirect discrimination. Clear promotion standards, evaluations sensitive to gender, and initiatives for leadership development are crucial for fulfilling constitutional commitments. Future investigations could center on empirical analyses of promotion practices across different sectors or comparative studies of gender equality frameworks in various constitutional contexts.

Ultimately, attaining leadership equality transcends mere representation; it is fundamentally about democratic legitimacy and institutional fairness.

References

1) Air India v. Nergesh Meerza, (1981) 4 SCC 335.
2) C.B. Muthamma v. Union of India, (1979) 4 SCC 260.
3) Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, 1979.
4) Cotter, D. A., Hermsen, J. M., Ovadia, S., & Vanneman, R. (2001). The glass ceiling effect. Social Forces, 80(2), 655–681.
5) Department of Justice. Judicial statistics of India. Government of India.
6) Fredman, S. (2016). Discrimination law (2nd ed.). Oxford University Press.
7) Indra Sawhney v. Union of India, (1992) Supp (3) SCC 217.
8) MacKinnon, C. A. (1989). Toward a feminist theory of the state. Harvard University Press.
9) Ministry of Corporate Affairs. Women representation on corporate boards in India. Government of India.
10) Ministry of Personnel, Public Grievances and Pensions. Annual report on civil services. Government of India.
11) Data placeholder: Statistics on women's representation in senior leadership may be verified from Ministry of Labour and Employment reports, NITI Aayog gender indices, or World Economic Forum Gender Gap Reports.
12) University Grants Commission. All India Survey on Higher Education. Government of India.

CONSTITUTIONAL APPROACH FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND THE ROLE OF HUMAN RIGHTS DEFENDERS

Mr. Krushnadeep M. Suryawanshi
Research Student
Manikchand Pahade Law College,
Chh.Sambhajinagar

Dr. Dinesh B. Kolte
Research Guide
Manikchand Pahade Law College,
Chh.Sambhajinagar.

ABSTRACT

This research paper explains how the sustainable development evolved in developing India since the inception of its constitution. The constitution envisages the philosophy of sustainable development along with several provisions starting from the preamble itself, the fundamental rights, Directive Principles of State Policy, the Fundamental Duties, V & VI Schedules, etc. which deal with the sustainable development. The human rights activists, social activists, judges, lawyers, etc. have contributed for the socio economic justice.

The human rights defenders sacrificed everything including their lives for protecting environment, to prohibit exploitation of natural resources. Planting trees, preventing deforestation, excavation, fight against sand mafia, running various movements like, *Narmada bachav Andolan, Chipko Movement, Aapiko movement, Hasdev Jungle Bachav andolan* are some of the instances where the Human Rights defenders used constitutional philosophy and played their role for sustainable development. Many human rights activists were jailed and many of them faced brutalities for protecting environment after realizing that the environment protection is very important for the sustainable development. The role of Human Rights Defenders is remarkable for the sustainable development that has changed the government policies with the help of Public Interest Litigation.

Key words: *Sustainable development, Constitutional Philosophy, Human Rights Defenders, environment, movements.*

1) INTRODUCTION: "*Man by birth is a selfish animal*". (Hobbes, 1615). Man is extracting the material resources in such a way that very soon time will come, where the world will face scarcity of oxygen, water, and food which are basic needs for survival of every human being. *"If everyone used energy and resources the same way we do in the*

western world, we would need three more earths at least, and we have only one" (Bayley, 2008).

A) Concept & Meaning of Sustainable Development: the term sustainable development was for the first time used at the Cocoyoc declaration. Thereafter it received further impetus through the Stockholm Declaration where it was held that the world has just one environment and the man is both the creator and moulders of the environment. Further, in the Brundtland report the definition of sustainable development was given according to which it is the optimum utilization of resources for both the present and future generations. (Asthana, 2019) "***Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs"*** (Brundtland, 1987). Sustainable development is the need of hour. Extracting natural resources such as deforestation, mining, animal slaughtering, etc. destroying natural wealth by pollution will lead to ecological imbalance. Therefore the founding fathers of our constitution have enumerated various provisions for the purpose of protecting environment and to secure sustainable development in the country.

B) Literature Review: Researcher has reviewed the following literature in order to have best understanding of the subject: The constitutional approach towards sustainable development is reflected in our constitution itself the preamble to the constitution, lists of Fundamental Rights, Fundamental Duties, Fifth schedule, and Directive Principles of state policy envisages provisions for justice, right to environment, right to health, which are covered under right to life. Indian judiciary has enormously interpreted the constitutional provisions and included the right to health, right to free and fair environment, right to clean environment in various celebrated cases like Doon valley (AIR 1985), Oleum Gas leakage Case (court, 1987), Charan Lal Sahu Etc, Etc, V/s Union of India, 1987, (Hon'ble J Mukharji, 1989), Tamil Nadu Tanneries Case (India, 1996). The global community also later on recognized the importance of sustainable development in Stockholm Conference (United Nations Conference on United Nations, 1992), Rio Declaration, (Rio Declaration on Environment and Development , 1992), Brundtland Report (Brundtland, 1987), etc. Indian Environment Protection journey has experienced the public participation headed by the environment protectors. There have been various public agitations like Chipko Movement, Appiko Movement, Narmada Bachao Andolan, Hasdev Jungle Bachao Andolan, etc. Indian Government in response to these agitations and international legal

mandate has enacted various legislations including the Environment Protection Act, 1986, Wild Life Protection Act, 1972, Air (Prevention and Control of Pollution Act) 1981, Water (Prevention and control of Pollution) Act , 1974, etc.

C) Importance of research topic: Nowadays rights to environment and sustainable development have become the Human Rights. Therefore emergence of Human Rights defenders is an obvious mechanism but the problem which Human Rights Defenders are facing is that the Human Rights of the Defenders are at the stake. There are various instances where human rights activists, specially environment activists, students, protesters, journalists, lawyers, authors, teachers, social media influencers etc. have become victims of their own human rights violations. Despite the fact that, there are constitutional safeguards, and measures available under international legal framework in favor of the Human Rights Defenders.

D) Objectives of research: the researcher aims to study the constitutional provisions enacted for the preservation of environment and their importance in human life along with the role of Human Rights Defenders in protecting basic Human Rights of the human being dependent on the environment.

2) Constitutional approach & framework for sustainable Development: the constituent assembly has drafted the Indian Constitution keeping in mind the importance of the overall development of the human race.

Preamble:

At the outset, preamble of the constitution itself mentions that 'WE THE PEOPLE OF INDIA RESOLVED TO CONSTITUTE INDIA' in to a socialist (Bakshi, 2011), however it was added by the 42nd amendment in 1976 the philosophy of socialist nature was reflected in our constitution primarily in the Directive Principles of state policy. For instance article 39 (b) which enshrined the principle of socialism it states that, the ownership and control of the material resources of the community are so distributed as best to sub serve the common good (Bakshi, 2011). Similarly article 51A (g) was also added which casts a fundamental duty on the every citizen of India it reads as; 'it shall be the duty of every citizen of India to protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wild life, and to have compassion for living creatures. (Bakshi, 2011). Human rights defenders, activists are endangering their own life to preserve and protect the constitutional philosophy so that they can protect the environment and hand in hand the

constitutional philosophy. The word justice secures freedom of the people which includes environmental justice too. The words democratic and republic casts a duty upon the state to comply with the provisions of the constitution. (Asthana, 2019).

i) **Fundamental Rights**: constitution of India provides vast range of fundamental rights favoring environment protection and overall development of the country as a whole and individuals. Such as Article-14 equality before the law and equal protection of the Laws, Article-15 Prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex, or place of birth, Articl-19 protection of certain rights regarding freedom of speech etc., Article-21 Right to life, and Article-32 Right to constitutional remedies. (Bakshi, 2011).

ii) **Directive Principles of state policy:** the provisions of Directive Principles of State Policy underscore the state obligation to prioritize sustainable development, distribution of material resources, and environmental conservation. Article- 39 (b) mandates the state to own, control and distribute material resources of the country in such a manner to sub serve the common good, Article-47 imposes a duty on state to improve health it states that, the state shall regard the raising of the level of nutrition and the standard of living of its people and the improvement of public health as amongst its primary duties (Bakshi, 2011). Article-48 directs the state to organize agriculture and animal husbandry in such a way so that it will preserve and improve the breeds and prohibit cow slaughter and calves etc. (Bakshi, 2011). Article-48A introduced by the 42nd amendment Act of 1976 specifically addresses environmental concerns: the state shall endeavor to protect and improve the environment and to safeguard the forests and wild life of the country (Sharma, 2025).

iii) **Fundamental Duties:** the fundamental duties are collective responsibilities of the individuals in protecting environment, it highlights that the ecological well-being is a shared endeavor between the state and its citizens. Article-51A (g) which is also introduced by 42nd amendment articulates, "*It shall be the duty of every citizen of India to protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wild life, and to have compassion for living creatures*" (Sharma, 2025).

3) **Role of Human Rights Defenders**: Who are Human Rights Defenders? *Human Rights Defenders are those individuals, groups and organs of society that promote and protect universally recognized human rights and fundamental freedoms. They seek the promotion and protection of civil and political rights as well as the promotion, protection and realization of economic, social and cultural rights* (Broumana, 2018-2019). There is

no uniform definition of Human Rights defenders the above given definition is the most common definition used in the Human Rights arena. Hence it covers the social activists, human rights activists, journalists, Advocates, writers, whistle Blower, RTI activists, members of Non-Governmental Organizations, etc.

a) Protectors of planet at the cost of their own life: Land and environment defenders are playing a crucial role in protecting the planet specially the indigenous leaders, farmers, conservationists, and community activists, risk their lives opposing the destructive exploitation of natural resources. The Human Rights defenders are helping the Government Institutions in order to implement the constitutional provisions and are fighting against the government with the help of the constitutional rights. Human Rights defenders in connection with the environment are the people who take a stand against the unjust discriminatory, corrupt, or damaging exploitation of natural resources or the environment. Human Rights defenders, play they role in protesting, documenting and litigating against illegal logging, mining, and pollution frequently grave at personal risks. (Loki, 2025).

b) Violence against environmental Defenders: Since 2014, by the inception of Bharatiya Janata Party in power, it is alleged that the BJP is a party which is favoring the capitalists therefore India has become one of the most dangerous countries for environmental defenders, with more than 50 murders between 2015 and 2021. The majority of these killings are in connection with the struggles against illegal mining, land acquisition, and forest exploitation. Environmental defenders in India, particularly those who speak out against government policies or corporate interests, are often targeted by powerful political and corporate networks. Activists like *Poipynhun Majaw, Vira Savaliya, Balwani, Shashidhar Mishra, and Satyajit Mohanty* have all been victims of suspicious or violent deaths after challenging mining mafias, corrupt power-sector practices, or land encroachments. The targeting of activists, often in collusion with local law enforcement, has created a climate of fear and silence around environmental and tribal rights issues. Despite the grave threats they face, many activists continue to fight for their cause, but the lack of legal protections and the complicity of the state in these killings have severely hindered their efforts. (James, 2025).

4) Case Studies: 1) Coal Activists Murder case: On 8th November 2018 anti-coal activist Agnes Kharshing and Anita Sangma were assaulted with stones and sticks, allegedly by coal mafia, under broad daylight when their car was blocked by a mob of 30-

40 people while returning to Shillong after a meeting with police officials in the coal town of Lad Rymbai in the East Jayntia Hills Region of Meghalaya. (Alier, 2019).

2) Delhi Air Pollution Case: On 24 November 2025 a peaceful protest against Delhi's escalating air-Pollution crisis at India Gate turned violent after intervention of police. The protestor's predominantly environmental activists were demanding immediate action to tackle the city's toxic air quality which has reached alarming level (James, 2025). By the end of the night, Delhi police had arrested between 15 and 22 protestors and filed charges that included obstruction, assault, and criminal conspiracy.

5) Conclusion: India is one of the most dangerous countries for the Human Rights defenders despite of the fact that the constitution of India envisages the salutary provisions like Fundamental Rights and Directive Principles of state policy. Save Aarey, save the Sundarbans, Climate action strike, right to breathe, Aaravali, etc. these ongoing protests are some of the examples which clarifies that Human Rights defenders are bound to fight for the protection of Human Rights of the Individuals. Generally at present the victims of Environmental degradation are the Aadivasis, dalit's, tribals and other dependent people who are brutally suppressed by the Land Mafia, Coal-Mafia, etc. The Adivasis are fighting for their rights to save Jal, Jungle, and Jamin (water, Forest, and Land). The Human Rights Defenders became their voice and are fighting along with the victims of Human Rights. Several Human Rights Defenders, protestors have been jailed, brutally assaulted and sexually harassed by the police, and individuals responsible for the Environment degradation. Hence it can be concluded that in order to implement the constitutional provisions favoring the environment, Government has to underline the importance of Environment and must consider the role of Human Rights Defenders who are fighting in order to save the Human Rights of individuals as well as the Environment.

References

M.C. Mehta and anothers v/s Union of India and others, 1086 (Supreme Court of India December 20, 1987).

Charan Lal Sahu etc,Etc. V/S Union of Inida, 1480 (Supreme Court of India December 22, 1989).

(1992). *Rio Declaration on Environment and Development.*

(1992). *United Nations Conference on United Nations.*

Vellore Citizens Welfare Forum v/s Union of India, 2715 (Supreme Court of India August 28, 1996).

R.L. & E. Kendra Dehradun and others v/s state of U.P and others, 652 (Supreme Court of India March 12, AIR 1985).

Alier, B. R. (2019). Environmental Justice Movement in India: An analysis of the Multiple Manifestations of Violence. *Ecology, Economy and Society -the INSEE Journal 2 (1),* 1-1.

Asthana, S. (2019, June 28). *Constitutional Provisions for Environmental Protection in India.* Retrieved December 13 Sunday, 2025, from Ipleaders : https://blog.ipleaders.in/constitution-environment-provisions/

Bakshi, P. (2011). *The Constitution of Inida.* Delhi: Universal Law Publishing Company.

Bayley, T. S. (2008). *Sustainable Development,linking Economy, Society, Environment.* Paris: OECD.

Broumana, E. (2018-2019). Human Rights Defenders with no Human Rights? *Human Rights Defenders with no Human Rights, Safe Haven for Human Rights Defenders in the Middle East?,.* Lebanon: Global Campu Europe.

Brundtland. (1987). *Sustainable Development.* International Institute for Sustainable Development.

Brundtland, G. H. (1987). *Brundtland Report.* Oslo: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf.

Hobbes, T. (1615). *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiasticall and Civil.* England: Oxford University Press.

James, M. (2025, December 6). *State Violence against Environmental Activists in Delhi.* Retrieved December Saturday 20, 2025, from Counter Currents.org: https://countercurrents.org/2025/12/state-violence-against-environmental-activists-in-delhi/

Sharma, A. (2025). Environmental Protection as a Fundamental Duty: Constitutional Mandate and ground reality. *International Journal of Legal Science and Innovation*, 3-3.

Municipal Governance and Bio-Medical Waste Management as determinants of Sustainable Public Health : A Study of Urban Local Bodies in Marathwada

Rahul Suresh Nikam
Research Student,
Department of Public Administration,
Vivekanand Arts, Commerce and Science College,
Chhatrapati Sambhajinagar.
Mob. No : 8007445631
E-mail ID : rahuln512@gmail.com

Abstract

Biomedical waste management (BMWM) has become a critical challenge for urban public health governance, particularly in rapidly urbanizing regions of developing countries.(WHO-2019) In India, sustainable public health outcomes are constitutionally linked to effective governance by Urban Local Bodies, especially Municipal Corporations. This study evaluates the role of municipal governance in the implementation of biomedical waste management and its implications for sustainable public health outcomes in the Marathwada region of Maharashtra. Adopting a descriptive and analytical research design, the study is based on secondary data collected from government sourcesThe findings reveal substantial inter-city variation in biomedical waste generation, treatment infrastructure, regulatory compliance, and health-related indicators.(MPCB-2022) Municipal Corporations with relatively stronger institutional capacity and access to authorized treatment facilities demonstrate improved waste management practices and better public health conditions. The study concludes that strengthening municipal governance mechanisms, regulatory enforcement, and institutional capacity is essential for achieving sustainable public health outcomes and fulfilling constitutional commitments in urban India.

Keywords : *Biomedical Waste Management; Municipal Governance; Sustainable Public Health; Urban Local Bodies; Environmental Governance; India*

1. Introduction

Health, education, and nutrition constitute the foundational pillars of sustainable human development and are integral to the constitutional vision of the Indian state. Article 21 of the Constitution guarantees the right to life with dignity, while Article 47 directs the State to improve public health and nutrition.(Government of India-2011) The 74th Constitutional Amendment Act, 1992, further decentralizes governance by assigning Urban Local Bodies (ULBs) key responsibilities in sanitation, public health, and waste management.

The rapid expansion of healthcare infrastructure in urban India has led to a corresponding increase in biomedical waste generation. Biomedical waste, if improperly managed, poses serious risks to human health, sanitation workers, and the environment.(Patil & Pokhrel-2005;WHO-2019) Recognizing these risks, the Government of India enacted the Biomedical Waste Management Rules, 2016, placing substantial implementation and monitoring responsibility on local authorities.(Government of India-2016)

Despite the existence of a comprehensive regulatory framework, effective implementation at the municipal level remains uneven. This study investigates the institutional role of Municipal Corporations in biomedical waste management and examines its implications for achieving sustainable constitutional goals in the Marathwada region of Maharashtra.

2. Materials and Methods

2.1 Research Design

The study adopts a descriptive and analytical research design, appropriate for institutional and policy-level analysis. The research emphasizes comparative assessment across selected urban local bodies.

2.2 Study Area

The study focuses on five Municipal Corporations in the Marathwada region:

1) Chhatrapati Sambhajinagar
2) Jalna
3) Parbhani
4) Nanded-Waghala
5) Latur

These cities represent varying population sizes, healthcare infrastructure capacities, and administrative strengths.(Government of india-20211)

2.3 Data Sources

- The study relies exclusively on secondary data, obtained from:
- Census of India (2011)
- Maharashtra Pollution Control Board (MPCB-2022) annual BMW reports
- National Health Mission (NHM-2021) publications
- Municipal Corporation annual reports
- Government policy documents and peer-reviewed literature

2.4 Variables and Indicators

- Key variables analyzed include. (MPCB-2022-NHM-2021)
- Urban population size.(Census of India-2011)
- Health infrastructure availability.(NHM-2021)
- Estimated biomedical waste generation. (MPCB-2022)
- Availability of Common Biomedical Waste Treatment Facilities (CBWTFs)
- Urban health and nutrition indicators. (NHM-2021)

2.5 Data Analysis Techniques

- Descriptive statistics
- Comparative tabular analysis
- Policy and regulatory framework analysis

3. Results

3.1 Urban Population and Health Infrastructure

The analysis indicates that larger municipal corporations possess comparatively better healthcare infrastructure and administrative capacity. Chhatrapati Sambhajinagar and Nanded exhibit higher hospital density and specialized healthcare facilities compared to Jalna and Parbhani.(Government of India-2011 ; NHM-2021)

Table 1. Population and Health Infrastructure Profile

Sr. No	City	Population (2011)	Estimated Population (2026)	Major Public Health Facilities
1)	Chhatrapati Sambhajinagar	1,175,116	1.65 million	GMCH, Municipal Hospitals
2)	Jalna	285,577	393,000	District Civil Hospital
3)	Parbhani	307,170	460,000	District Civil Hospital
4)	Nanded	550,564	700,000	District & Referral Hospitals
5)	Latur	348,967	573,000	District Civil Hospital

3.2 Biomedical Waste Generation and Treatment Capacity

Estimated biomedical waste generation shows considerable variation across cities, largely reflecting differences in population size and healthcare infrastructure. Cities with access to authorized CBWTFs demonstrate relatively higher compliance with BMWM norms.(MPCB-2022)

Table 2. Estimated Biomedical Waste Generation

Sr. No	City	Estimated BMW (kg/day)	CBWTF Availability
1)	Chhatrapati Sambhajinagar	4,000 – 4,500	Available
2)	Jalna	1,200 – 1,500	Partial
3)	Parbhani	1,000 – 1,300	Limited
4)	Nanded	2,500 – 3,000	Available
5)	Latur	1,800 – 2,200	Partial

3.3 Health and Nutrition Indicators

Municipal Corporations with stronger health governance frameworks exhibit relatively better nutrition outcomes and service coverage.(NHM-2021)

Table 3. Urban Health and Nutrition Indicators

Sr. No	City	Urban Health Centers	Anganwadi Coverage	Malnutrition Status
1)	Chhatrapati Sambhajinagar	High	Extensive	Moderate
2)	Jalna	Moderate	Adequate	Moderate–High
3)	Parbhani	Moderate	Adequate	High
4)	Nanded	High	Extensive	Moderate
5)	Latur	Moderate	Adequate	Moderate

4. Discussion

The findings indicate that biomedical waste management is deeply intertwined with urban public health outcomes. Municipal Corporations with better infrastructure, trained personnel, and access to CBWTFs demonstrate improved compliance with BMWM Rules and reduced public health risks.(MPCB-2022;WHO-2019) Conversely, smaller cities face challenges related to manpower shortages, financial constraints, and weak enforcement mechanisms.

The study supports the hypothesis that effective municipal governance positively influences public health and nutrition outcomes. Biomedical waste mismanagement disproportionately affects vulnerable urban populations, including sanitation workers and residents of informal settlements, thereby undermining constitutional guarantees of health and dignity.(Patil & Pokhrel-2005;WHO-2019)

5. Limitations and Future Research

This study relies on secondary data and estimated biomedical waste generation figures. Future research may incorporate primary data collection, GIS-based waste mapping, and econometric to deepen empirical understanding.

6. Conclusion

Biomedical waste management represents a critical interface between constitutional mandates and urban governance practices. The study demonstrates that while statutory frameworks are robust, their realization depends significantly on the institutional capacity of Municipal Corporations.(Government of India-2016;MPCB-2022) Strengthening local self-government institutions through policy reforms, technical training, and financial support is essential for achieving sustainable constitutional goals related to health, education, and nutrition.

7. Recommendations

7.1 Strengthening Municipal Institutional Capacity

Biomedical waste management should be recognized as a core public health responsibility of Municipal Corporations. Dedicated Biomedical Waste Management units with trained personnel and clear accountability mechanisms must be established to ensure effective planning, monitoring, and compliance with BMWM Rules, 2016.

7.2 Improving Biomedical Waste Treatment Infrastructure

Equitable access to Common Biomedical Waste Treatment Facilities (CBWTFs) should be ensured across all urban areas, particularly in medium and smaller cities. Regionally planned infrastructure development and public–private partnerships can enhance treatment capacity and environmental safety.

7.3 Integration of BMWM with Urban Health and Nutrition Policies

Biomedical waste management should be integrated with urban health and nutrition programs under the National Health Mission. Effective BMWM reduces disease transmission and environmental contamination, thereby indirectly supporting improved public health and nutrition outcomes.

7.4 Capacity Building and Training of Human Resources

Regular training programs for healthcare workers, sanitation staff, and municipal officials are essential. Training should focus on waste segregation, infection control, occupational safety, and regulatory compliance to improve implementation efficiency.

7.5 Strengthening Monitoring and Regulatory Enforcement

Municipal Corporations, in coordination with Pollution Control Boards, should adopt technology-enabled monitoring systems, periodic inspections, and compliance audits. Strong regulatory enforcement is crucial to minimize public health risks and ensure accountability.

7.6 Protection and Welfare of Sanitation Workers

Sanitation workers involved in biomedical waste handling must be provided with personal protective equipment, health insurance, and regular medical check-ups. Ensuring worker safety and dignity is fundamental to constitutional principles of social justice and human dignity.

7.7 Ensuring Financial Sustainability

Adequate and dedicated budgetary allocations for biomedical waste management should be ensured at the municipal level. State support and performance-based funding mechanisms can improve long-term sustainability. These recommendations highlight that effective biomedical waste management is central to achieving sustainable constitutional goals related to health, education, and nutrition. Strengthened municipal governance, integrated health strategies, and regulatory accountability are essential for improving urban public health outcomes.

References :-

1) Government of India. (2016). Biomedical Waste Management Rules, 2016. Ministry of Environment, Forest and Climate Change.
2) Government of India. (2011). Census of India 2011. Office of the Registrar General & Census Commissioner.
3) National Health Mission. (2021). Urban health mission guidelines. Ministry of Health and Family Welfare.
4) Patil, A. D., & Pokhrel, K. (2005). Biomedical solid waste management in an Indianhospital:Acasestudy.WasteManagement,25(6),592–599. https://doi.org/10.1016/j.wasman.2004.07.011
5) World Health Organization. (2019). Safe management of wastes from health-care activities (2nd ed.). WHO Press.

A Comparative study of epistemological foundation of Constitutional morality and the normative cleavage in India today

Ruturaj Ravi Gaikwad
Research scholar
Department of Sociology,
Dr. Babasaheb Ambedkar
Marathwada University, Chh. Sambhajinagar

Abstract:

This research paper looks into epistemological foundations of term constitutional morality and links it to the Indian context. How British thought has conceptualised the constitutional morality has been looked into and arrived at an imperative that conventions guide the Westminster. Whereas Indian tradition of constitutional morality starts from invocation by Ambedkar in constituent assembly debates and insistence on cultivation of constitutional morality. Further, the constitutional values are imposed by judiciary over and above societal morals and a creation of normative tension occurs in Indian society. This remarkably notes down the rupture of Indian epistemology from that of British as well as underlines continuation of Westminster's concept of rule of law.

Keywords: *constitutional morality, social morality, conventions.*

Introduction:

The morality emanating from the constitution could possibly be understood as constitutional morality. The term has long history of conceptualization and crystallisation in academics as well as society. Well, it seems to be a two-word thing but rather it holds much significance and involves complex interplay between individual rights, societal norms and skeletal of administrative and governance machinery. The constituent assembly marks the epitome of all the struggles that were carried out in making of the constitution. The journey of making of constitution could be traced from historical milestones like that of Montagu's august statement, Nehru report, Government of India Act of 1935, etc. Indian freedom struggle according to Bipin Chandra had mainly two streams- one, of the political struggle carried out by

congress which had further factions in it according to modes of freedom struggle. Second one being of revolutionary streams who resorted to violence as means of emancipation. Apart, from these streams Ambedkar single handedly excavated a trajectory on how a post- colonial India must be and thought of that revolutions must culminate into institutions. Consequently, the Indian constitution has been guiding in a workable manner since its inception with its text as well as spirit.

Having said this, in Indian scenario, constitution speaks volumes of individual rights, but there happens to be social hindrances manifesting and affecting each and every citizen of this country. There exists dialectical antinomy between social stratifications and morality that constitution envisages. Hence, a need was felt to delve into these intricacies and explore how emancipatory contradiction works. With this regards this study tries to peek into constitutional pedagogy of how constitution educates society. Also, the Indian constitutional scene mainly rests on Westminster model of governance it is important to inquire about British traditions and what they speak on constitutional morality. Albeit, constitutional morality has emerged as a predominant principle there remains inadequate clarity with regards to its origins. Indian judiciary consistently invokes constitutional morality to strike down the discriminatory societal practices. Concept of constitutional morality is duly implemented while distancing itself from British origins and Indian social reality.

Objectives:

1. Explore epistemological foundations of Constitutional morality
2. Study epistemological base of constitutional morality in Indian scene
3. Study how constitutional morality is institutionalised in India today, and used as transformative tools

Hypotheses:

1.Constitutional morality in India represents blended version of British and Indian socio- cultural context.

2.Constitutional morality is necessary to counter the hierarchies visible within Indian society.

Research methodology and design:

The study is purely of qualitative in nature. The traditions that concretised the concept of constitutional morality are analysed in short. Hence, for this comparative and interpretative method is duly employed. This study is looked into from sociological perspective and socio- legal framework. This is required to understand the transcendence and realisation of ideal of constitutional morality in today's time and space. Textual analysis is the core part of this study. Comparative strategy is employed to identify the convergence and divergence of different traditions. Further, interpretation from sociological lens provides evidence of resistance from social morals and acceptance from new social order.

Sources of data:

Study relies on primary texts like constitution of India, Constituent assembly debates, Landmark judicial interpretations and judgements. Also, secondary sources like constitutional texts discussing theories have been referred.

British thought of Constitutional morality:

The notion of constitutional morality has its origin in British political thought. The concept developed the morals coming out of institutions of democracy and form a new constitutional order. Albeit, many of them did not use the term constitutional morality explicitly, their ideas on constitutionalism have shaped the development of it.

George Grote, was a British historian who was the first to coin the term of constitutional morality in his "A History of Greece". For Grote, constitutional morality is a sentiment where there exists self- restraint and freedom to criticise government. Constitutional morality is a civic virtue which is required for sustaining constitutional democracy.

John Stuart Mill, did not coin the word but his work gave a foundation to concept of constitutional morality. In Considerations on Representative Government (1861), Mill opined that constitutional wholly relies on ethics of political players and institutions. Mill emphasises practice of moral restraint on the part of political actors

and is convinced that it is only constitutional law which helps to prevent abuse of power.

Albert Venn Dicey mainly distinguishes the codified law from unwritten conventions and ethical norms. By ethical norms, Dicey meant, conventions, habits and practices of political actors and this is what implicitly means constitutional morality. It is important to note here that conventions are non- justiciable and their observance essentially is meant to be constitutional morality. Dicey recognised that conventions that put moral obligation and presence of non- justiciable part, showcases early manifestation of constitutional morality. This is a form of normative restraint beyond any kind of formal law. Dicey, locates constitutional morality where legal space and political ethical space intersect each other.

Edmund Burke highlights tradition and moral restraint. Burke criticised revolutionary excess and emphasise the ethical practice for continuation of governance. For Burke constitution, is not merely a legal instrument rather is bunch of morals inherited which are shaped by history. This ultimately shapes a conduct which is constitutional.

British thinkers mainly tried to conceptualise constitutional morality as a culture embedded in ethics and culture of constitutionalism. This tradition relies on morals, conventions and moral responsibility. This though has influenced democracies like India, and constitutional morality plays a role of transformation in society. Knowledge and understanding these traditions are necessary to study how constitutional morality has evolved in post- colonial India.

Constitutional Morality in Indian context:

In Indian context constitutional morality is a forceful attempt practised by the constitution makers. The constitutional morality here has evolved and interpreted from normative and transformative perspectives. Indian tradition of constitutional morality is substantive in nature and aimed to resolve and reshape hierarchical and stratified society. Whereas British tradition relies on ethical constraint shaped by conventions. Epistemological foundation of constitutional morality is in the philosophy of Dr. Ambedkar and the lies in Constituent Assembly Debates and judicial interpretations.

B. R. Ambedkar has introduced the term constitutional morality in Indian scenario and his speeches are filled with the notion of reshaping society. Ambedkar warned that mere existence of constitutional text will not sustain the democracy in India. He focussed on constitutional morality, defined by constitutional values, democratic practices, respect for institutions, these are essential for democracy. For Ambedkar constitutional morality is not a natural sentiment rather it must be cultivated. For him constitutional morality is a form of safeguard against majoritarianism and authoritarianism.

Many argue that Indian constitution was framed in a way to transform and shape social relations when it comes to caste, gender, religion, etc. Therefore, Constitutional morality legitimises the intervention by the constitution against discriminatory practices in society. The social morals in Indian context are quite discriminatory, and reflect the dominant positions and constitutional morality hence stands opposite to popular opinion. Social norms are justified historically hence constitutional morality has put in place new normative base. Beteille, observes that social morality is shaped by caste, and norms of community and highlights privilege and exclusion. Constitutional morality creates a contrasting position by bringing in individual rights over collective hierarchy and stratification. Beteille opines that democracy will hardly survive if constitutional morality gets subordinated by social morality. Hence, constitutional morality is viewed as normative bridge between ideals enshrined in constitution and social reality.

Various judicial developments have also shaped and evolved the concept of constitutional morality in Indian context. In Government of NCT of Delhi v. Union of India (2018), court explicitly mentioned constitutional morality and put forward the idea of constitutional morality beyond specific rights. This was done to realise accountability and respect for constitutional role. Court emphasised ethical restraint on the part of political actors. In Navtej Singh Johar v. Union of India (2018), SC invoked constitutional morality and opined that constitutional morality prevails over public morality. Similarly, in Sabarimala case (2019), there was reaffirmation that constitutional morality is not subordinate to customary practices and strike down the gender-based exclusion and focussed on individual dignity.

Therefore, it is observed that there exist a normative clash or tension between social morality and constitutional morality. Corrective mechanism is provided by concept of constitutional morality unveiled mainly by judiciary.

Conclusion

When British traditions and Indian line of constitutional morality are compared, continuity on the part of concept is found. Indian constitutional morality continues its legacy from British thought, but is mainly transformative in nature. This highlights the journey from origin of constitutional morality, i.e. from ethical conventions of British to formation of emancipatory normative principle implemented India. British thinkers highlighted stability of democracy and constitutions on conventions, and self- restraint. This is possible for a homogenous culture of society and polity where all share similar political habits. Hence, foundations of epistemology reside in continuation of history and trust in institutions that is build over the years.

Contrast, to this is Indian position where a heterogenous mass brought together and framed a constitution. The decision to live by the constitutional ideals was a shift from tradition and deep hierarchies imbibed in the society. Hence, constitutional morality in Indian scenario is mainly counter to majoritarianism and popular opinion. The insistence of Ambedkar in instilling constitutional morality and cultivating it represents contradiction of constitutional morals with that of social morals. Hence, comparisons have brought up the idea that constitutional morality is dynamic ethic shaped by history and societal features.

Findings confirm that in Indian context constitutional morality represents the blended constitutional ethics from British traditions and socio- cultural context of India. Secondly, it proves that constitutional morality in Indian context is necessary as, relying alone on social morality would risk on legitimising discrimination and exclusion. Together hypotheses reveal that constitutional morality is sensitive to time, space and context. Constitutional adjudication represents response on the part of institutions of democracy against impulses of majority. Therefore, constitutional morality in India is not a departure from ideals of democracy rather it is a precondition and inception point of substantive democracy. It mediates between values of constitution and idea of democracy, and guides a plural, unequal society.

References:

Austin, G. (1966). The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation. Oxford University Press.

Beteille, A. (2000). Antinomies of society: Essays on ideologies and institutions. Oxford University Press.

Beteille, A. (2012). Democracy and its institutions. Oxford University Press.

Bhatia, G. (2019). The transformative constitution: A radical biography in nine acts. Harper Collins India.

Burke, E. (1790). Reflections on the revolution in France. London: J. Dodsley. Retrieved from (https://archive.org/details/burkerevolutioninfrance)

Dicey, A. V. (1885). Introduction to the study of the law of the constitution (8th ed.). London: Macmillan. https://constitution.org/1-Constitution/cmt/avd/law_con.htm

Government of India. (1948). Constituent Assembly Debates (Vol. VII). Government of India Press. Retrieved from (https://www.constitutionofindia.net/constituent-assembly-debates/volumes/7/)

Government of NCT of Delhi of Delhi v. Union of India, (2018) 8 SCC 501. Retrieved from

Grote, G. (1846). A history of Greece. London: John Murray. Retrieved from (https://www.gutenberg.org/files/56342/56342-h/56342-h.htm)

Indian Young Lawyers Association v. State of Kerala, (2019) 11 SCC 1.

Mehta, P. B. (2010). What is constitutional morality? Seminar, 615. Retrieved from (https://www.india-seminar.com/2010/615/615_pratap_bhanu_mehta.htm)

Mill, J. S. (1861). Considerations on representative government. London: Parker, Son, & Bourn. Retrieved from (https://www.gutenberg.org/files/5669/5669-h/5669-h.htm)

Navtej Singh Johar v. Union of India, (2018) 10 SCC 1.

Singh, M. P. (2024). Observing constitutional morality.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

The Preamble of the Indian Constitution and Sustainable Development: A Normative Analysis

Shriram Kisan Jadhav

Research Student

Abstract

The Preamble to the Constitution of India, adopted on November 26, 1949, serves as the philosophical foundation of the nation's constitutional framework. While sustainable development as a formal concept emerged decades after India's Constitution was enacted, the Preamble's commitment to justice, liberty, equality, and fraternity inherently encompasses environmental sustainability and intergenerational equity. This research article examines the intrinsic connection between the ideals enshrined in the Preamble and the principles of sustainable development, analyzing how constitutional values have evolved to address contemporary environmental challenges. Through comprehensive examination of constitutional provisions, landmark judicial pronouncements, and legislative frameworks, this study demonstrates that the Preamble provides not merely aspirational goals but actionable mandates for achieving sustainable development in India. The analysis reveals that the socialist, secular, and democratic character of the Indian Republic, as declared in the Preamble, necessitates a development paradigm that balances economic growth, social inclusion, and environmental protection.

Introduction:

The Preamble to the Constitution of India begins with the powerful declaration "We, the People of India," signifying that sovereignty resides with the citizenry and that constitutional authority emanates from popular will. This foundational document proclaims India to be a Sovereign, Socialist, Secular, Democratic Republic committed to securing justice, liberty, equality, and fraternity for all citizens. While the original Constitution of 1950 contained no explicit provisions for environmental protection, the

visionary language of the Preamble contained within it the seeds of sustainable development philosophy.

The concept of sustainable development, formally articulated in the 1987 Brundtland Report as development that meets present needs without compromising future generations' ability to meet their own needs, finds philosophical resonance in the Preamble's commitment to securing these values not only for the present but implicitly for posterity. The addition of the word "socialist" through the 42nd Constitutional Amendment Act of 1976 further reinforced the state's obligation to ensure equitable distribution of resources and dignified living standards—core tenets of sustainable development.

This research explores how the Preamble's ideals translate into constitutional mandates for sustainable development, examining the evolution of environmental jurisprudence in India and demonstrating that sustainable development is not an add-on to constitutional governance but an inherent requirement flowing from the Preamble's fundamental commitments.

Constitutional Status and Enforceability

The legal status of the Preamble has evolved significantly through judicial interpretation. In the Berubari Union case (1960), the Supreme Court initially held that the Preamble was not an integral part of the Constitution and therefore not enforceable in courts. However, this position was decisively overruled in the landmark Kesavananda Bharati v. State of Kerala (1973), where a 13-judge bench declared that the Preamble is indeed part of the Constitution and forms part of its "Basic Structure." The Court held that while the Preamble is not a source of substantive rights, it serves as a guiding star for interpreting constitutional provisions and resolving ambiguities.

This interpretive authority makes the Preamble crucial for environmental jurisprudence. When courts interpret fundamental rights, directive principles, or legislative enactments, they must do so in light of the Preamble's objectives. Consequently, any interpretation that undermines sustainable development would contradict the Preamble's commitment to justice, dignity, and fraternity.

In Union Government v. LIC of India (1995), the Supreme Court reaffirmed that the Preamble is an integral part of the Constitution, stating that it embodies the fundamental

values and philosophy upon which the Constitution is based. This recognition established that sustainable development principles derive constitutional legitimacy from the Preamble's foundational commitments.

Constitutional Provisions Implementing Preamble's Sustainable Development Vision

The 42nd Amendment: Explicit Environmental Mandate

The 42nd Constitutional Amendment Act of 1976[1] marked a watershed in India's environmental constitutionalism. Responding to the 1972 Stockholm Conference on the Human Environment and growing environmental awareness, this amendment introduced two crucial provisions directly addressing environmental protection.

Article 48A, inserted into the Directive Principles of State Policy, declares: "The State shall endeavour to protect and improve the environment and to safeguard the forests and wild life of the country." This provision transforms environmental protection from an incidental concern into an explicit constitutional obligation. As a Directive Principle, Article 48A guides legislative and executive action, requiring the state to adopt measures for environmental protection and improvement.

Article 51A(g), added to the newly created Fundamental Duties chapter, states: "It shall be the duty of every citizen of India to protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wild life, and to have compassion for living creatures." This provision recognizes that environmental protection requires not only state action but active citizen participation. By elevating environmental protection to a fundamental duty, the Constitution acknowledges that sustainable development is a shared responsibility.

These amendments operationalized the Preamble's implicit environmental commitments, making explicit what was inherent in the Preamble's values. The simultaneity of adding "socialist" to the Preamble and environmental provisions to the Constitution demonstrates the framers' recognition that socialism, properly understood, encompasses environmental stewardship and sustainable resource management.

Article 21: The Right to Life and Environmental Protection

Article 21 of the Constitution states: "No person shall be deprived of his life or personal liberty except according to procedure established by law." This deceptively simple

provision has become the most powerful tool for environmental protection in India through expansive judicial interpretation informed by Preamble values.

The Supreme Court's interpretation of Article 21 in Maneka Gandhi v. Union of India (1978)[1] established that "life" means more than mere animal existence—it encompasses living with dignity and includes all aspects that make life worth living. Building on this foundation, environmental jurisprudence has progressively expanded the right to life to include the right to a wholesome environment.

In the landmark Rural Litigation and Entitlement Kendra case (1985), the Supreme Court first recognized that environmental degradation violates Article 21. The case involved limestone quarrying in Dehradun's Mussoorie hills, causing deforestation, landslides, and water source destruction. The Court held that such ecological damage directly affects people's lives, violating their fundamental right to life. This judgment established that environmental rights possess the same constitutional status as other fundamental rights, making them judicially enforceable and directly justiciable.

The M.C. Mehta v. Union of India (1987)[2] Oleum Gas Leakage case further developed this jurisprudence. After a gas leak from a Delhi industrial plant, the Court held that the right to life includes the right to live in a pollution-free environment. Justice Bhagwati observed that Article 21's right to life must be interpreted in light of the Preamble's commitment to justice, dignity, and fraternity, necessarily encompassing environmental quality.

Subsequent cases have expanded the right to environment under Article 21 to include:[1]

1. Right to clean air and pollution-free atmosphere
2. Right to clean and safe drinking water
3. Right to be free from noise pollution
4. Right to protection from hazardous industries
5. Right to a stable climate system

These judicial interpretations demonstrate how the Preamble's values, operating through Article 21, provide constitutional protection for environmental rights essential to sustainable development.

The Directive Principles of State Policy in Part IV of the Constitution provide a constitutional framework that strongly supports sustainable development by guiding state policy and interpretation of laws. Articles 39(b) and (c)[2] mandate equitable

distribution and responsible use of material resources for the common good, forming the basis for sustainable resource management. Article 47 links public health, nutrition, and living standards with environmental quality, making ecological protection essential to social welfare. Articles 48 and 48A emphasize scientifically guided yet ecologically balanced agriculture and biodiversity conservation. Judicial interpretation, particularly in Minerva Mills v. Union of India (1980), has affirmed that harmony between Fundamental Rights and Directive Principles is a basic feature of the Constitution. This harmonized reading integrates environmental protection into the right to life under Article 21, thereby establishing a coherent constitutional foundation for sustainable development.

Judicial Activism and Sustainable Development Jurisprudence:

Indian courts have democratized environmental protection through innovative procedural mechanisms, particularly Public Interest Litigation (PIL). Traditional standing rules required that only aggrieved parties could approach courts, limiting environmental cases since ecological harm often affects communities rather than identifiable individuals. The Supreme Court liberalized standing requirements, accepting letters from concerned citizens as writ petitions and allowing any public-spirited person to approach courts on behalf of affected communities.

This procedural innovation, grounded in the Preamble's commitment to justice and dignity for all, has enabled landmark environmental cases that might otherwise never have reached courts. Epistolary jurisdiction transformed environmental law from elite concern to people's movement, consistent with the Preamble's declaration "We, the People of India."

Landmark Cases Advancing Sustainable Development

M.C. Mehta v. Union of India (series of cases, 1987-2006)

Advocate M.C. Mehta filed numerous PILs addressing environmental issues ranging from industrial pollution to heritage protection. In the Taj Mahal case (1996), the Court ordered industries in the Taj Trapezium Zone to switch from coal to natural gas or relocate, prioritizing heritage and environmental protection over industrial interests.

This judgment applied sustainable development principles, balancing economic activity with environmental and cultural preservation.

In M.C. Mehta v. Union of India (1987), addressing vehicular pollution in Delhi, the Court mandated unleaded petrol, catalytic converters, and eventually CNG conversion for public transport. These directives, issued under Article 32 jurisdiction, demonstrate how courts can operationalize sustainable development principles through specific, enforceable orders.

Vellore Citizens Welfare Forum v. Union of India (1996) This case, involving tannery pollution in Tamil Nadu, produced one of the most significant sustainable development judgments in Indian jurisprudence. Justice Kuldip Singh's opinion explicitly adopted sustainable development as a constitutional imperative, incorporating international environmental principles into constitutional law. The Court held that the "precautionary principle" and "polluter pays principle," though developed internationally, are now integral to Indian environmental law, derivable from Articles 21, 48A, and 51A(g) read with the Preamble. The precautionary principle mandates that environmental measures must anticipate and prevent degradation, and lack of scientific certainty should not postpone protective action. The polluter pays principle requires those causing environmental damage to bear remediation costs.

These principles operationalize sustainable development by requiring that development occurs prudently, with environmental safeguards, and that environmental costs are internalized rather than externalized onto society. The Court observed that sustainable development has become part of the customary international law and must inform constitutional interpretation.

Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India (1996) Addressing chemical industry pollution in Udaipur, the Court applied the polluter pays principle to order polluting industries to pay compensation for environmental restoration. The judgment emphasized that the right to life includes the right to a wholesome environment, and industries cannot externalize environmental costs. This decision established that sustainable development requires economic actors to bear full costs of their activities, including environmental impacts.

Subhash Kumar v. State of Bihar (1991) This case explicitly recognized that the right to life includes the right to pollution-free water and air. The Court held that such rights

flow from Articles 21, 48A, and 51A(g) read together, establishing that environmental rights are not subsidiary concerns but fundamental aspects of constitutional protection. This judgment reinforced that sustainable development is not an optional policy choice but a constitutional mandate.

Sustainable Development Goals and Constitutional Vision

International Commitments and Constitutional Framework

India has committed to the United Nations' 2030 Agenda for Sustainable Development, including seventeen Sustainable Development Goals (SDGs)[5]. These goals align closely with the Preamble's objectives, providing concrete targets for justice, equality, dignity, and environmental sustainability. The SDGs' integration of social, economic, and environmental dimensions mirrors the Preamble's holistic vision. Goals addressing poverty, hunger, health, education, gender equality, clean water, clean energy, climate action, and biodiversity reflect concerns inherent in the Preamble's commitment to justice, equality, and dignity.

Article 51 of Directive Principles requires India to "promote international peace and security" and "foster respect for international law and treaty obligations."[2] This provision provides constitutional foundation for implementing international environmental commitments, including the Paris Agreement on climate change, Convention on Biological Diversity, and other environmental treaties. The Preamble's values ensure that India approaches these commitments not as external impositions but as extensions of constitutional obligations.

Conclusion:

Although the concept of sustainable development was not explicitly articulated at the time of drafting the Indian Constitution, the Preamble embodies values that fully align with its core principles. Ideals of justice, liberty, equality, fraternity, and socialism inherently demand a development model that balances economic progress with social equity and environmental protection. Constitutional amendments, judicial expansion of Article 21, and evolving environmental jurisprudence demonstrate the Constitution's dynamic capacity to address contemporary sustainability challenges while remaining faithful to its foundational vision.

However, a significant gap persists between constitutional ideals and their practical realization due to implementation challenges and institutional limitations. Bridging this gap requires not only legal mechanisms but also active citizen participation, as emphasized by the Preamble's assertion of popular sovereignty and the environmental duty under Article 51A(g)[2]. Sustainable development, therefore, must be understood as development in its true sense—one that secures justice, dignity, and wellbeing for present and future generations. The Preamble stands as a living philosophy, affirming that environmental sustainability, social justice, and human dignity are inseparable and mutually reinforcing, and that India's sustainable future depends on realizing this integrated constitutional vision. Sustainable development, properly understood, is simply the Preamble's promises fulfilled—a testament that constitutional wisdom, grounded in timeless values, provides guidance for challenges the framers could scarcely imagine. The task before India is not to abandon constitutional commitments in pursuit of development but to recognize that true development flows from, rather than conflicts with, the Preamble's foundational values.

References

1. **Laxmikanth, M.** *Indian Polity*. New Delhi: McGraw Hill Education, 6th revised Edition. Page no. 4.1, 4.5, 7.12-14, 8.3, 11.3, AIV.4.
2. **Basu, D. D.** *Introduction to the Constitution of India*. New Delhi: LexisNexis, 9th Edition. Page no. 20, 24, 102, 133.
3. **Jain, M. P.** *Indian Constitutional Law*. New Delhi: LexisNexis, Latest Edition.
4. **Dhavan, Rajeev.** *The Supreme Court of India: A Socio-Legal Critique*. New Delhi: Oxford University Press.
5. **Chari, K. Gururaja & Nayyar, Yogesh V.** *Supreme Court Selected Leading Cases (In 2 Volumes)*. 6th ed. New Delhi: Vinod Publications Pvt. Ltd.
6. **Bakshi, P. M.** *The Constitution of India.* Haryana: LexisNexis, 16th Edition. Page No. 1, 2, 19, 77, 86, 91, 139, 137.
7. **United Nations.** *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. New York: United Nations Publications. http://sdgs.un.org/2030agenda

Landmark Judicial Decisions

1. *Berubari Union Case*, In re The Berubari Union and Exchange of Enclaves, AIR 1960 SC 845.
2. *Kesavananda Bharati v. State of Kerala*, AIR 1973 SC 1461.
3. *Maneka Gandhi v. Union of India*, AIR 1978 SC 597.
4. *Minerva Mills Ltd. v. Union of India*, AIR 1980 SC 1789.
5. *Rural Litigation and Entitlement Kendra v. State of Uttar Pradesh*, AIR 1985 SC 652.
6. *M.C. Mehta v. Union of India*, AIR 1987 SC 1086 (Oleum Gas Leakage case).
7. *Subhash Kumar v. State of Bihar*, AIR 1991 SC 420.
8. *State of Himachal Pradesh v. Ganesh Wood Products*, (1995) 6 SCC 363.
9. *Union Government v. LIC of India*, AIR 1995 SC 1811.
10. *Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India*, (1996) 3 SCC 212.

Policy Translation of Constitutional Mandates: Analysing the Implementation of Directive Principles of State Policy in India

Sunil Kalyanrao Sonawane
Sr. Research Fellow
Department Of Public Administration
Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chhatrapati Sambhajinagar.
sunilkalyanraosonawane@gmail.com

Dr. Bhaskar Prabhakar Pathade
Department Of Public Administration
Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chhatrapati Sambhajinagar.
bhaskarpathade25@gmail.com

Introduction

The Constitution of India is fundamentally an instrument of profound socio-economic transformation, intricately designed to elevate a deeply stratified, agrarian, and impoverished post-colonial society into a modern, egalitarian democratic republic. At the absolute core of this transformative constitutional vision lies Part IV, which enumerates the Directive Principles of State Policy (DPSP). Influenced significantly by the Irish Constitution of 1937, the Fabian socialist traditions of the early twentieth century, and indigenous Gandhian paradigms of village autonomy and social upliftment, the Directive Principles establish a comprehensive and highly ambitious normative framework for the Indian welfare state (Mukherjee, 2014; Parashar, 2024; Rao, 1968). They encompass a broad spectrum of state obligations that are critical for human flourishing, ranging from the provision of adequate livelihoods, equal pay for equal work, and public health, to the protection of the environment and the socio-economic elevation of historically marginalized communities (Ministry of External Affairs [MEA], n.d.; Parashar, 2024). Unlike the Fundamental Rights codified in Part III which primarily serve as negative injunctions protecting the individual against arbitrary state action the Directive Principles represent positive obligations (Bhatia, 2016). Article 37 of the Constitution explicitly declares that while these principles are non-justiciable and cannot be enforced by any court of law, they are nonetheless "fundamental in the governance of the country," imposing a binding moral and constitutional duty on the State to apply them rigorously in legislative enactment and executive policy formulation (Mukherjee, 2014; Parashar, 2024).

The framers of the Constitution, particularly Dr. B.R. Ambedkar, conceptualized the Directive Principles as an "Instrument of Instructions," akin to those issued under the Government of India Act of 1935, but directed at the elected representatives of the

independent republic (Ambedkar, as cited in Parashar, 2024). They were intended to serve as the guiding philosophy for a democratic socialist society, categorized broadly into socialistic principles (aiming at economic equity), Gandhian principles (focusing on decentralized village governance and cottage industries), and liberal-intellectual principles (advocating for a uniform civil code and free education) (Bhatia, 2016; Parashar, 2024; Tripathi et al., 1992). However, the trajectory of the Indian republic over the past seven decades has been characterized by a persistent and heavily scrutinized disjuncture between constitutional intent and empirical policy outcomes (Muralidharan, 2024; Sharma, 2021). The translation of these grand constitutional mandates into operational, fully funded, and efficiently administered public policy has been fraught with structural, institutional, and political friction. While the State has enacted numerous progressive statutes and launched massive public welfare schemes, the outcomes remain highly uneven, plagued by severe resource constraints, bureaucratic inertia, and profound socio-economic inequalities that resist simple legislative remedies (Khaitan, 2016; Muralidharan, 2024).

This study problematizes the specific mechanisms of "policy translation" the complex, multi-tiered, and often convoluted process through which abstract constitutional aspirations are interpreted, legislated, administered, and ultimately delivered at the grassroots level. The primary objective of this research is to critically analyse the implementation of the Directive Principles of State Policy in India, focusing with high analytical precision on the systemic variables that either facilitate or impede the realization of these welfare state ideals.

The central research questions driving this inquiry are manifold: First, how does the Indian state operationalize the non-justiciable mandates of Part IV into enforceable public policy and statutory rights? Second, to what extent do deeply entrenched institutional frameworks, restrictive fiscal architectures, and deficits in administrative capacity constrain this translation process? Third, how has judicial interpretation fundamentally redefined the boundaries of these directives, and what are the broader implications of this judicialization for democratic governance and state capacity? Based on an initial review of the literature, the underlying hypothesis of this study posits that the effectiveness of policy translation in India is not merely a function of political will or legislative drafting; rather, it is strictly circumscribed by path-dependent institutional structures, macro-fiscal constraints, and the micro-dynamics of street-level bureaucratic discretion, which collectively distort constitutional intent during execution.

Theoretical Framework: Governance, Institutions, and Policy Translation

To rigorously examine the operationalization of constitutional mandates, this study constructs a robust theoretical framework synthesizing welfare state theory, public policy implementation models, institutionalism, and governance theory. The translation of a constitutional directive into a tangible societal outcome is not a linear, mechanical transmission of administrative orders; it is a highly contested political, fiscal, and bureaucratic process that requires profound theoretical unpacking.

Welfare state theory provides the foundational bedrock for understanding Part IV. A welfare state transcends the traditional "caretaker" or "night-watchman" state by assuming active responsibility for the social and economic well-being of its citizens through equitable resource distribution, social security, and the protection of the vulnerable (Evolution of India's Welfare State, 2023). In India, this Western concept is uniquely hybridized with ancient dharmic principles of *Rajdharma* (the ruler's duty), creating a distinct governance paradigm where state intervention in social reform is expected and constitutionally mandated (Evolution of India's Welfare State, 2023). However, declaring a welfare state is vastly different from operationalizing it. To understand this operationalization, we must turn to implementation theory.

The classical "top-down" models of policy implementation, pioneered by scholars such as Pressman and Wildavsky, conceptualize implementation as a hierarchical cascade (Pressman & Wildavsky, 1973; Winter, 1990). In this view, policymakers design legislation based on constitutional principles, allocate financial resources, and delegate execution to subordinate agencies. Success in this paradigm depends on clear communication, stringent top-down control mechanisms, and the systematic minimization of decision points where administrative "slippage" can occur (Pressman & Wildavsky, 1973). However, the Indian administrative reality, characterized by vast geographic scale, federal complexities, and a fused executive-legislative branch, often renders purely top-down approaches wholly inadequate (Yadav & Verma, 2022). The third generation of implementation scholarship argues that effective execution requires moving beyond stylized top-down models toward "integrated implementation models" that account for local variations and political economy (Sætren, 2014; Winter, 1990). Consequently, "bottom-up" models, which emphasize the iterative nature of policy execution influenced by local actors, social mobilization, and contextual realities, provide critical supplementary insights (Sætren, 2014; Winter, 1990).

Within this bottom-up paradigm, Michael Lipsky’s seminal theory of "street-level

bureaucracy" is highly salient for understanding the Indian welfare apparatus (Lipsky, 1980, 1983). Lipsky posits that frontline public workers such as primary school teachers, grassroots healthcare providers (like ASHAs), and local revenue officials wield immense discretionary power. In the Indian context, these bureaucrats face chronic resource deficits, overwhelming public demand, and ambiguous or contradictory policy expectations from the central government (Lipsky, 1980, 1983; Yadav & Verma, 2022). To cope with these systemic pressures, they develop informal routines, biases, and rationing mechanisms such as "creaming off" easier cases or limiting public access effectively becoming the de facto policymakers at the point of delivery (Bouchard & Carroll, 2002; Lipsky, 1980). Thus, the ultimate realization of a Directive Principle is frequently determined not in the halls of Parliament, but in the highly constrained discretionary choices made by overwhelmed agents at the grassroots (Lipsky, 1980).

This dynamic is further elucidated by Principal-Agent theory, which explores the inherent information asymmetries and goal incongruences between the State (the Principal) and the implementing bureaucracies or private contractors (the Agents) (Ablo & Reinikka, 1998; Reinikka & Svensson, 2004).[12] In public expenditure management and welfare delivery, agents may exploit their informational advantages to minimize effort, misreport data to satisfy higher-ups, or actively divert resources, leading to substantial leakage in social spending (Reinikka & Svensson, 2004).The theory posits that without robust, localized institutional monitoring, the principal-agent dilemma severely attenuates the translation of constitutional funding into actual citizen welfare, as agents prioritize personal or organizational utility over the principal's constitutional objectives (Ablo & Reinikka, 1998).[12]

Finally, the study integrates historical institutionalism and the concept of "path dependence" to explain structural inertia in Indian governance (Ebbinghaus, 2005; Sydow et al., 2009). Path dependence theory suggests that initial institutional choices create self-reinforcing feedback loops, making subsequent reversals or significant reforms increasingly difficult and costly (Sydow et al., 2009). In India, early developmental strategies, colonial-era bureaucratic architectures, and patterns of state-civil society relations have generated entrenched institutional paths (Salman, 2020). When new, progressive welfare policies derived from the Directive Principles are introduced, they often clash with these rigid historical frameworks, resulting in institutional drift, sub-optimal integration, or outright implementation failure (Ebbinghaus, 2005).

Literature Review: Constitutional Directives and Policy Implementation

The academic discourse surrounding the Directive Principles has evolved significantly since the founding of the republic, moving through distinct phases of legal formalism, judicial activism, and contemporary public policy critique. Early constitutional scholarship predominantly debated the utility and logic of non-justiciable rights. Critics argued that housing profound socio-economic rights such as the right to work or education in an unenforceable chapter rendered them mere "pious wishes" or toothless "civic ideals," lacking the coercive backing of law necessary for state accountability (Bhatia, 2016; Mukherjee, 2014; Tripathi et al., 1992). However, prominent scholars and founding figures viewed Part IV, alongside the Fundamental Rights in Part III, as the dual conscience of the Constitution, forming the structural bedrock of India's intended social revolution (Mukherjee, 2014). Contemporary legal theorists have argued compellingly that the non-justiciability of the DPSPs was a pragmatic necessity at independence, driven by profound fiscal constraints, the lack of an existing tax base, and the incipient nature of state capability, rather than a lack of normative commitment by the framers (Parashar, 2024; Rao, 1968).

A substantial body of literature has subsequently focused intensely on the role of the judiciary in bridging this enforceability gap. Scholars note that the Indian Supreme Court initially maintained a strict textual separation between Parts III and IV, adhering to rigid legal positivism and prioritizing Fundamental Rights over Directive Principles in cases of conflict (Mukherjee, 2014).[1]However, modern legal analysis extensively documents the paradigm shift toward "harmonious construction." This literature explores how the judiciary, driven by the stark realities of chronic poverty and legislative lethargy, began utilizing the DPSPs to interpret and expand the scope of Fundamental Rights (Khaitan, 2016). This robust exercise of judicial review, heavily analysed in comparative constitutional law, has been simultaneously celebrated for its progressive protection of the marginalized and criticized from a Rawlsian perspective as "judicial overreach" that bypasses deliberative democracy and dictates socio-economic policy to elected officials (Mukherjee, 2014).

Despite this rich and voluminous doctrinal analysis, a critical gap exists in the literature regarding the administrative and bureaucratic translation of these judicially or legislatively recognized rights. While legal scholars celebrate the judicial recognition of rights to food, health, and livelihood, public administration and political economy scholars note that declaring a right from the bench does not miraculously manifest the state capacity required

to deliver it on the ground (Muralidharan, 2024). The literature on Indian state capability argues that India suffers from a "flailing state" syndrome it is highly capable at the macro-level of policy formulation, democratic institutionalization, and elite bureaucratic planning, but is severely weakened at the micro-level of basic public service delivery (Muralidharan, 2024; Salman, 2020). This study actively positions itself within this critical gap, moving beyond constitutional text and judicial pronouncements to rigorously examine the granular, structural execution of these policies, utilizing the theoretical lenses of path dependence and street-level bureaucracy.

Research Design and Empirical Approach

To accurately capture the immense complexity of policy translation, this study employs a mixed-method research design that intricately integrates doctrinal legal analysis with empirical public policy evaluation. The doctrinal component involves a critical, chronological review of constitutional provisions, statutory frameworks, and landmark Supreme Court judgments that have fundamentally shaped the legal landscape of the Directive Principles. This establishes the normative baseline and traces the evolution of constitutional intent as interpreted by the apex court.

The empirical component adopts a rigorous case-study approach, focusing on specific sectoral interventions that correspond directly to distinct Directive Principles (namely Articles 41, 45, 46, and 47). The analysis utilizes extensive secondary datasets, government reports, scheme implementation guidelines, and scholarly empirical studies to evaluate policy effectiveness. To provide a geographically grounded and contextually rich perspective, the implementation of several key schemes is examined through the sub-national lens of the state of Maharashtra. Maharashtra serves as a highly illustrative and robust sampling frame for this analysis due to its unique history of pioneering social welfare legislation (such as the original Employment Guarantee Scheme) alongside deep-seated urban-rural divides, complex caste dynamics, and significant economic disparities (Gaiha, 2004; Jadhav, 2006; Jawale, 2014; Patel, 2006).

The analytical framework evaluates policy translation across three interconnected dimensions: legal-judicial operationalization, administrative/bureaucratic execution, and structural/fiscal constraints. This multi-dimensional approach ensures that the analysis avoids mere legal formalism, engaging deeply with the political economy of governance, fiscal limitations, and institutional capacity. A recognized limitation of this methodological approach is its reliance on secondary data and macro-level administrative reports, which, despite the focus on Maharashtra, may still obscure highly localized, village-level

variations in policy implementation. Nevertheless, synthesizing these disparate data sources provides a comprehensive macro-to-micro view of policy translation in the Indian context.

Judicial Translation: The Harmonization of Rights and Directives

The most visible and heavily documented mechanism for translating the Directive Principles into actionable policy has been judicial review. The Indian judiciary has undergone a profound philosophical and jurisprudential evolution over the decades, transitioning from strict legal positivism to a doctrine of transformative constitutionalism. Because Article 37 explicitly states that Part IV is not enforceable by courts, early judicial approaches invalidated socio-economic reforms enacted to implement DPSPs if they infringed upon the Fundamental Rights of property or equality. The seminal case of *State of Madras v. Champakam Dorairajan* (1951) cemented this early view, holding that Directive Principles must conform to and run as subsidiary to the Chapter on Fundamental Rights (Mukherjee, 2014).

However, the jurisprudential tide began to turn with the formulation of the "Basic Structure" doctrine in *Kesavananda Bharati v. State of Kerala* (1973). In this monumental judgment, Justices Hegde and Mukherjee explicitly identified the "mandate to build a welfare state" as contained in the Directive Principles as a fundamental, unamendable feature of the Constitution (Kesavananda Bharati v. State of Kerala, 1973). This conceptual elevation paved the way for the landmark judgment in *Minerva Mills Ltd. v. Union of India* (1980), which permanently established the doctrine of harmonious construction. The Court eloquently ruled that Part III and Part IV are the "twin wheels of a chariot," establishing that social welfare goals must be pursued without dismantling foundational individual liberties, and vice versa (Mukherjee, 2014).

The practical operationalization of specific DPSPs accelerated dramatically following the expansive interpretation of Article 21 (the right to life and personal liberty). Initially constrained by the narrow interpretation in *A.K. Gopalan v. State of Madras*, the scope of Article 21 was widened in *R.C. Cooper v. Union of India* and fully transformed in *Maneka Gandhi v. Union of India* (1978). The Court established that the "procedure established by law" must be fair, just, and reasonable, and crucially, that the right to life encompasses the right to live with human dignity (Maneka Gandhi v. Union of India, 1978; R.C. Cooper v. Union of India, 1970). Leveraging this new paradigm, the Supreme Court began reading the specific socio-economic objectives of Part IV directly into the justiciable framework of Article 21.

Landmark Judgment	Constitutional Transformation	Translation of DPSP into Enforceable Right
Minerva Mills v. Union of India (1980)	Harmonious Construction Doctrine	Elevated Part IV to equal status with Part III, preventing mutual destruction. (Mukherjee, 2014)
Maneka Gandhi v. Union of India (1978)	Expansion of Article 21	Established that right to life includes human dignity, setting the stage for socio-economic rights. (Mukherjee, 2014; Sharma, 2020)
Olga Tellis v. Bombay Municipal Corp. (1985)	Right to Livelihood	Translated Article 39(a) (adequate means of livelihood) into an essential facet of the right to life. (MEA, n.d.; Sharma, 2020)
Unni Krishnan v. State of A.P. (1993)	Right to Education	Judicially enforced Article 45, mandating free education up to age 14 prior to legislative amendment. (Mukherjee, 2014)
Bandhua Mukti Morcha v. Union of India (1984)	Protection against Exploitation	Enforced directives protecting workers' health and preventing forced labour. (Mukherjee, 2014)

By utilizing the procedural innovation of Public Interest Litigation (PIL), the courts relaxed traditional standing rules (*locus standi*), allowing civil society activists, NGOs, and public-spirited citizens to demand policy accountability directly from the bench on behalf of the marginalized (Khaitan, 2016; Mukherjee, 2014). However, this "judicial adventurism" is analytically complex and deeply contested in governance literature. While it forces the executive's hand and provides critical protection for vulnerable groups, it simultaneously raises profound questions regarding democratic legitimacy, the separation of powers, and institutional competence (Mukherjee, 2014).The judiciary frequently issues sweeping mandates involving massive fiscal outlays and complex administrative restructuring such as dictating nutritional standards in government schemes, mandating nationwide environmental regulations, or ordering the eradication of bonded labour without possessing the budgetary authority, bureaucratic machinery, or technical expertise to ensure their sustainable, long-term execution (Mukherjee, 2014). Consequently, judicial translation often sharply illuminates the gap between declaring a fundamental right in a courtroom and

building the state capacity required to enforce it at the grassroots level.

Sectoral Case Studies in Policy Translation

To understand the empirical realities of policy translation, it is necessary to examine how specific Directive Principles have been legislated and administered. The following sections analyse four distinct constitutional mandates, utilizing empirical data and case studies to map the trajectory from constitutional text to public policy outcome.

Translating Article 41: The Right to Work and Institutional Innovation

Article 41 explicitly directs the State to secure the right to work, to education, and to public assistance in cases of unemployment, old age, sickness, and disablement, within the limits of its economic capacity and development (Bhatia, 2016; MEA, n.d.). The translation of the right to work into a binding, statutory policy framework represents one of the most significant achievements of the Indian welfare state, demonstrating the critical interaction between grassroots mobilization, fiscal planning, and state legislation.

The historical and conceptual precursor to the contemporary national architecture of rural employment guarantee was the Maharashtra Employment Guarantee Scheme (MEGS), enacted in 1977 (Krishnaraj et al., 2004; Patel, 2006). Conceived initially as a drought relief measure in the early 1970s, MEGS represented the very first statutory acknowledgment in India of social security as an actionable right achieved through job creation on demand (Datar, 1986; Patel, 2006). The scheme boldly guaranteed that every adult in rural Maharashtra had a right to unskilled manual work, with comprehensive welfare amenities provided at worksites, including drinking water, crèches, and ex-gratia payments for injury or death (Patel, 2006).

The administrative and fiscal architectural design of MEGS highlights a highly sophisticated attempt at policy translation. To overcome the perennial constraint of limited economic capacity mentioned in Article 41, the scheme was financed through dedicated, ring-fenced state-level taxation, including taxes on professions, trades, and motor vehicles, ensuring continuous financial viability (Krishnaraj et al., 2004; Patel, 2006). Administratively, it utilized a unique dual-command system operating at the district and tehsil levels, where revenue departments managed the deployment of labor, while technical line departments oversaw the actual creation of productive assets, such as water conservation structures, afforestation, and rural roads (Patel, 2006).Between 1972 and 2003, MEGS generated a staggering 3.7 billion person-days of work, significantly reducing open unemployment and stabilizing rural livelihoods (Datar, 1986; Patel, 2006).

However, the longitudinal success of MEGS heavily relied on continuous bottom-up social mobilization. Historical case studies indicate that civil society organizations, such as the Dushkal Nivaran Samiti and NGOs like VACHAN in Nashik, were absolutely essential in organizing tribal youth and marginalized communities to formally demand work, effectively acting as an external accountability mechanism against bureaucratic inertia (Datar, 1986; Krishnaraj et al., 2004).When such vibrant social movements dissipated in the late 1980s and 1990s due to broader socio-political shifts, the scheme witnessed substantial unspent funds, declining administrative urgency, and a failure to reach the poorest tribal pockets (Jadhav, 2006; Krishnaraj et al., 2004).This highlights a crucial theoretical point regarding institutionalism: a statutory right requires continuous civic pressure to function effectively, otherwise, the bureaucracy defaults to a path-dependent state of minimal compliance (Sydow et al., 2009). This structural DNA combining statutory guarantees with decentralized planning was later scaled nationally as the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), which codified the right to work across India but continues to face analogous challenges regarding delayed wage payments, principal-agent leakages, and variable state-level administrative capacity (Muralidharan, 2024; Sharma, 2021).

Translating Article 45 and 21A: Institutional Inertia and the Right to Education

Article 45 of the original Constitution mandated the State to endeavor to provide free and compulsory education for all children until the age of fourteen within ten years of its commencement (MEA, n.d.). Despite the clear timeline, this directive remained unfulfilled for decades. Following relentless judicial pressure (culminating in the *Unni Krishnan* judgment), this mandate was elevated to a Fundamental Right under Article 21A via the 86th Constitutional Amendment in 2002, and finally operationalized through the Right of Children to Free and Compulsory Education (RTE) Act, 2009 (Jawale, 2014; Mukherjee, 2014). The translation of this educational mandate reveals severe, deeply entrenched constraints in institutional capacity, pedagogical quality, and path dependency.

In Maharashtra, the state government demonstrated strong initial administrative commitment by leveraging corporate social responsibility (CSR) initiatives under the Companies Act of 2013 and imposing professional taxes to sponsor the universalization of education (Implementation of RTE Act, 2014). A critical, redistributive element of the RTE Act is Section 12(1)(c), a policy designed to break socio-economic segregation by reserving 25% of entry-level seats in unaided private schools for children from economically weaker sections (EWS) and disadvantaged groups (Jawale, 2014; RTE Paper,

2020). However, the empirical implementation of this specific mandate has been deeply flawed and spatially uneven. Analysis of urban districts, such as Aurangabad, indicates that public awareness among target parents remains dismally low, and the bureaucratic systems for admissions are overly complex, leading to massive underutilization of the quota—with millions of eligible children remaining out of school across the state (Issues in the Implementation of RTE, 2018; RTE Paper, 2020). Furthermore, private schools frequently resist compliance, citing chronic, multi-year delays in government reimbursements for the EWS students, highlighting severe friction in fiscal translation (Issues in the Implementation of RTE, 2018).

Crucially, the educational outcomes indicate a profound failure of *qualitative* policy translation. Data from the Ministry of Education's National Achievement Survey (NAS) 2021 and the independent ASER 2022 report reveal devastating learning losses in Maharashtra, particularly in foundational literacy and numeracy (Challenges in Execution of RTE, 2025; Jawale, 2014). Primary school students, especially from rural and EWS backgrounds, exhibit severe declines in their ability to comprehend basic texts and perform simple mathematical tasks (Challenges in Execution of RTE, 2025). This qualitative failure is fundamentally linked to Lipsky's street-level bureaucracy framework. Teachers in government schools are overwhelmingly burdened with non-academic administrative duties, rigid syllabi that lack local context, and severe infrastructure deficiencies (such as a lack of clean water or separate toilets for girls) (Challenges in Execution of RTE, 2025; Lipsky, 1980). Lacking exposure to modern pedagogical training to handle highly diverse classrooms, these frontline bureaucrats utilize their discretion to focus on easily measurable, top-down outputs (like syllabus completion) rather than ensuring inclusive learning (Challenges in Execution of RTE, 2025). The top-down imposition of infrastructure norms (such as the strict 30:1 student-teacher ratio) often ignores the micro-level socio-economic realities of seasonal migration and child labour, resulting in persistent drop-out rates that defeat the purpose of the Act (Challenges in Execution of RTE, 2025). Consequently, while the constitutional mandate is formally legislated, it is functionally compromised by the rigid, path-dependent nature of the public education bureaucracy (Sydow et al., 2009).

Translating Article 47: Public Health and Decentralized Governance

Article 47 establishes the improvement of public health, the raising of nutritional standards, and the improvement of the standard of living as primary, non-negotiable duties of the State (Article 47, 2023). The National Health Mission (NHM) previously launched as the

National Rural Health Mission (NRHM) in 2005 represents the central policy architecture designed to fulfill this massive constitutional mandate (NITI Aayog, 2023). The NHM's design consciously attempts to circumvent traditional top-down administrative failures by heavily emphasizing "communitization" the radical decentralization of health planning, monitoring, and service delivery to local communities and Panchayati Raj Institutions (NHM Framework, 2014; NITI Aayog, 2023).

The conceptualization of the NHM, analysed through the Multiple Streams Framework, reveals the profound influence of civil society advocacy, particularly the Jan Swasthya Abhiyan, which pushed for rights-based, participatory health frameworks (Jan Swasthya Abhiyan, 2020). The integration of Accredited Social Health Activists (ASHAs) is the hallmark of this approach, effectively establishing a new cadre of street-level bureaucrats who are deeply embedded in the cultural and social fabric of the community (Jan Swasthya Abhiyan, 2020). In states with historically robust institutional frameworks and higher degrees of organizational flexibility, such as Tamil Nadu, this decentralized health capacity has translated into highly effective governance, allowing for swift, legitimate crisis management (such as during the COVID-19 pandemic) and sustained, long-term improvements in maternal and child health indicators (Tamil Nadu Health Systems, 2021).

However, the principal-agent problem heavily distorts health sector translation across the broader federal structure. Health outcomes rely on incredibly complex, multi-tiered chains of command, spanning from federal funding ministries in New Delhi to state health departments, district hospitals, and remote village outposts (Ablo & Reinikka, 1998; NITI Aayog, 2023). Without stringent, continuous monitoring, agents at the facility level may misallocate resources, misreport data, or fail to adhere to protocols, resulting in poor facility-based service delivery (NITI Aayog, 2023). Furthermore, Article 47 contains a specific, morally loaded directive: the prohibition of the consumption of intoxicating drinks and drugs (Article 47, 2023). The translation of this specific clause reveals a sharp, systemic contradiction in Indian political economy; while the Constitution mandates prohibition for the sake of public health, state governments rely heavily on massive excise duties generated from alcohol sales to fund the very welfare schemes (under Articles 41 and 45) designed to alleviate poverty. This highlights a profound fiscal paradox where the realization of one directive principle is financially dependent on the violation of another (Article 47, 2023).

Translating Article 46: Social Justice and Economic Upliftment

Article 46 explicitly directs the State to promote, with special care, the educational and

economic interests of the weaker sections of the people, and in particular, of the Scheduled Castes (SCs) and Scheduled Tribes (STs), protecting them from social injustice and all forms of exploitation (MEA, n.d.; National Commission for STs, n.d.). The translation of this vital principle has relied on massive, multi-decade affirmative action frameworks, stringent legislative protections (most notably the SC/ST Prevention of Atrocities Act, 1989), and an array of targeted economic empowerment schemes (National Commission for STs, n.d.; Prevention of Atrocities Act, 1989).

To address the historical asset deprivation and systemic marginalization of these communities, the central government utilizes entities like the National Scheduled Castes Finance and Development Corporation (NSFDC) and schemes like "Stand Up India" to provide concessional finance and entrepreneurial support (Annual Report 2025-26, 2025; Prevention of Atrocities Act, 1989). At the sub-national level, Maharashtra's "Karma Veer Dadasaheb Gaikwad Sabalikaran & Swabhiman Yojana" serves as a primary example of state-level policy translation (Govt. of Maharashtra, n.d.). This fully state-funded scheme specifically targets landless SC and Nav-Buddhist workers living below the poverty line. It operates by providing heavy financial subsidies and margin money to facilitate vital asset creation, such as the 90% subsidy provided to Self-Help Groups (SHGs) for the procurement of mini-tractors, or the provision of tin stalls for the Charmakar community to protect their leather-working businesses from environmental exposure (Govt. of Maharashtra, n.d.; Scheme Guidelines, n.d.).

Despite these comprehensive, well-intentioned policy designs, empirical evaluations reveal persistent administrative bottlenecks and accountability deficits. The structural execution of broader fiscal strategies, such as the Tribal Sub-Plan and the Special Component Plan, frequently fails to maintain financial allocations proportional to the SC/ST population size in respective states, indicating a failure in macro-level fiscal translation (MEA, n.d.). Furthermore, the intricate eligibility criteria for state schemes often requiring multiple, hard-to-obtain bureaucratic certifications regarding income, caste, and domicile create exceptionally high transaction costs for the poorest beneficiaries. This empowers local administrative gatekeepers, exacerbating the principal-agent divide and enabling rent-seeking behaviour (Ablo & Reinikka, 1998; Scheme Guidelines, n.d.). The National Resource Centre for Social Audit (NRCSA) data for FY 2024-25 highlights these accountability gaps; numerous states, including Maharashtra, failed to complete targeted social audits for vital schemes like the Pre-Matric Scholarship, demonstrating significant institutional resistance to transparency (Annual Report 2025-26, 2025).Consequently,

while absolute poverty has undoubtedly declined, the relative economic mobility of SCs and STs remains constrained by bureaucratic friction and the enduring realities of caste stratification, forcefully indicating that legal protections alone are wholly insufficient to dismantle entrenched socio-economic monopolies (Khaitan, 2016).

Constraints on Policy Translation: Fiscal, Administrative, and Political

The overarching analysis across these diverse sectors reveals that the translation of the Directive Principles into empirical policy outcomes is structurally mediated and frequently curtailed by three primary overlapping constraints: fiscal architectures, administrative state capacity, and the political economy of street-level governance.

The Macro-Fiscal Architecture and Welfare Expenditure

The Directive Principles mandate the creation of a comprehensive, encompassing welfare state, which inherently requires vast, sustainable fiscal resources. However, India's macroeconomic framework, heavily influenced by global economic consensus, often subordinates expansive social policy to strict fiscal discipline and debt management. A fundamental, systemic tension exists between the necessity of high Social Sector Spending (SSE) required by Part IV and the statutory limits imposed on state and central fiscal deficits (Misra, 2003; Rao, 2022).

Empirical cross-state analyses of Indian fiscal policy consistently indicate that rigid fiscal deficit targets are a highly significant determinant of social spending; when states are forced to compress deficits, welfare expenditures are invariably the first to suffer, with higher deficits in one year routinely leading to severe contractions in social spending in subsequent years (Misra, 2003; Rao, 2022). The prevailing fiscal framework conceptually treats vital investments in human development—such as primary education, preventive healthcare, and nutrition—as current consumption rather than long-term capital investment capable of generating future economic growth (Chakraborty, 2025). Consequently, despite absolute increases in nominal budget allocations over time, the overall social spending of the Centre and States combined, as a percentage of GDP (hovering around 8.6% in 2021), remains stagnantly and significantly below the normative distances required to achieve the constitutional mandates of Part IV (Chakraborty, 2025; ORF, 2022). The non-justiciability of the DPSPs was originally promised by the founders on a temporary lack of financial resources; ironically, this constitutional phrasing has allowed the modern State to routinely cite macroeconomic constraints to defend the delayed or partial implementation of universal social security, institutionalizing a paradigm where economic stabilization chronically supersedes human development.

State Capability, Administrative Silos, and the Principal -Agent Dilemma

Beyond sheer financial resources, the absolute binding constraint on Indian development and constitutional translation is "state capability" the institutional, organizational, and technical competence required to execute highly complex, nationwide policies (Muralidharan, 2024). As articulated in contemporary public policy research, the Indian state suffers from profound execution paralysis (Muralidharan, 2024). The architecture of government ministries is rigidly siloed, leading to fragmented policy formulation where ministries operate in deep isolation without cohesive, inter-departmental synergy. For example, policies targeting the educational and health needs of a tribal community may involve the Ministry of Tribal Affairs, the Ministry of Health, and the Ministry of Education, each operating with distinct, uncoordinated mandates and overlapping, inefficient funding streams (ISPP, 2023).

This structural flaw is magnified exponentially at the point of delivery. The continued reliance on top-down directives from New Delhi or state capitals ignores the immense, localized pressure placed on frontline workers (Lipsky, 1980; Pressman & Wildavsky, 1973). Because the state lacks the granular, technological capacity to monitor every action of its vast bureaucracy, Principal-Agent dynamics severely distort policy implementation (Ablo & Reinikka, 1998; Reinikka & Svensson, 2004). Beneficiaries of welfare schemes are heavily dependent on the discretion of low-level bureaucrats who may lack the necessary training, financial incentives, or physical resources to execute the policy faithfully (Challenges in Execution of RTE, 2025; Muralidharan, 2024). As a result, simply increasing fiscal inputs (such as hiring more under-trained teachers, building more physical clinics without doctors, or expanding scheme budgets without auditing) does not reliably translate into better socio-economic outcomes. Meaningful translation requires simultaneous, deep-rooted reforms in governance, data accountability, and the socio-political incentives of the administrative agents involved (Muralidharan, 2024).

Category of Systemic Constraint	Manifestation in Policy Translation Process	Consequence for Directive Principles Implementation
Macro-Fiscal Deficit Targets	Social spending treated as current consumption; strict deficit laws force contraction of welfare budgets during economic downturns.	Chronic underfunding of universal health, education, and employment guarantees relative to GDP. (Chakraborty, 2025; Misra, 2003)

Institutional Silos & Fragmentation	Poor inter-ministerial coordination; overlapping jurisdiction; rigid, path-dependent colonial bureaucratic structures.	Inefficient resource utilization, diluted administrative accountability, policy paralysis. (ISPP, 2023; Sydow et al., 2009)
Principal-Agent Information Asymmetry	Disconnect between apex policymakers (Principals) and local administrators (Agents); lack of robust micro-monitoring.	High financial leakage in social expenditure; subversion of targeting mechanisms; misreporting of data. (Ablo & Reinikka, 1998; Reinikka & Svensson, 2004)
Street-Level Bureaucratic Discretion	Overwhelmed, under-resourced frontline workers utilize informal discretion to ration services and alter original policy intent.	De facto exclusion of the most marginalized citizens; qualitative failure in essential service delivery (e.g., poor learning outcomes). (Lipsky, 1980, 1983)

Conclusion and Strategic Implications

The Directive Principles of State Policy represent the profound philosophical conscience of the Indian Constitution, outlining a radical, egalitarian blueprint for social justice, economic equity, and human dignity. This comprehensive analysis of the policy translation mechanism reveals a highly nuanced reality: while the Indian republic has made monumental, undeniable strides in establishing the legal, judicial, and statutory architecture required by Part IV, the final, empirical realization of these mandates remains profoundly constrained by systemic, deeply entrenched frictions.

The judiciary has played an indispensable, albeit constitutionally contentious, role in expanding the boundaries of enforceable rights by reading the mandates of the DPSPs seamlessly into the fundamental right to life and personal liberty. However, progressive legal pronouncements cannot substitute for robust administrative capability. The empirical examination of the right to work (Article 41), the right to education (Article 45), the right to public health (Article 47), and the mandate for social justice (Article 46) demonstrates that policies designed at the apex of the state frequently lose fidelity as they travel down the vast bureaucratic hierarchy. The translation process is systematically distorted by Principal-Agent information asymmetries, path-dependent institutional inertia, and the necessary but problematic coping mechanisms of under-resourced street-level bureaucrats. Furthermore, the persistent prioritization of macroeconomic stabilization over human development investments artificially restricts the fiscal space necessary to fund a genuine,

universal welfare state.

The broader implications for democratic governance and state legitimacy are highly significant. When profound constitutional mandates are chronically under-implemented or qualitatively diluted at the grassroots level, it erodes the moral legitimacy of the State and perpetuates a dualistic society where socio-economic rights exist immaculately on paper but are routinely denied in practice to the most vulnerable citizens. To strengthen the critical linkage between constitutional ideals and empirical governance outcomes, a systemic paradigm shift is required.

Actionable Policy Recommendations:

Macro-Fiscal Reorientation and Budgetary Ring-Fencing: The national fiscal framework must be conceptually and legally reformed to categorize critical human development expenditures (such as primary health infrastructure, early childhood education, and basic nutrition) as high-yield capital investments rather than discretionary current consumption. This reclassification would shield these vital sectors from routine, pro-cyclical deficit-reduction measures, akin to the dedicated tax streams utilized in the original Maharashtra EGS.

Deep Decentralization and Communitisation: As evidenced by the partial but significant successes in the National Health Mission's ASHA program and the early mobilization phases of MEGS, policy execution must be radically decentralized. Empowering local communities and Panchayati Raj Institutions to financially manage and directly monitor service delivery curtails Principal-Agent leakage, bypasses institutional silos, and aligns bureaucratic incentives squarely with citizen welfare.

Enhancing Street-Level Capacity and Reducing Friction: Administrative reforms must shift focus from merely increasing physical inputs to enhancing the pedagogical capacity, training, and working conditions of frontline bureaucrats. Furthermore, simplifying bureaucratic procedures for welfare access (e.g., creating single-window digital clearances for SC/ST certifications) will drastically reduce discretionary gatekeeping, lower transaction costs for marginalized communities, and limit opportunities for rent-seeking.

Institutionalizing and Expanding Social Audits: To definitively bridge the gap between policy design and implementation, independent, community-led social audits must be robustly institutionalized and legally mandated across all welfare schemes. As shown by the NRCSA data, state compliance with audits is currently weak; making future federal funding strictly conditional on the successful completion of transparent social audits will ensure real-time feedback and enforce bottom-up accountability.

Future scholarly research in public administration must move decisively beyond aggregate, state-level quantitative data to conduct granular ethnographic and micro-administrative studies of policy delivery. Understanding the precise, localized political-economy variables that allow certain districts or panchayats to successfully translate constitutional intent while others fail will be absolutely crucial in designing the next generation of resilient, equitable, and highly effective public policy in India. Ultimately, honouring the founding framers' vision of a just social order requires transforming the Indian state from a formidable apparatus of legislation into a highly capable, empathetic instrument of execution.

References

1. Ablo, E., & Reinikka, R. (1998). *Do budgets really matter? Evidence from public spending on education and health in Uganda*. Policy Research Working Paper Series.
2. *Article 47*. (2023). GKToday.
3. Bhatia, G. (2016). Directive Principles of State Policy. In S. Choudhry et al. (Eds.), *The Oxford Handbook of the Indian Constitution*. Oxford University Press.
4. Bouchard, C., & Carroll, B. (2002). *Immigration officers and street-level bureaucracy*.
5. Chakraborty, L. (2025). *Fiscal rules and social sector sustainability in India: A cross-state analysis*. NIPFP Working Paper 422.
6. *Challenges in execution of Right to Education in Maharashtra*. (2025). International Journal of Law Management & Humanities.
7. Datar, C. (1986). *Maharashtra Employment Guarantee Scheme*.
8. Department of Social Justice and Empowerment. (2025). *Annual Report 2025-26*. Government of India.
9. Ebbinghaus, B. (2005). Can path dependence explain institutional change? Two approaches applied to welfare state reform. *MPIfG Discussion Paper 05/2*.
10. *Evolution of India's welfare state: Bridging traditional caretaker principles with modern social security systems*. (2023). International Journal of Humanities and Social Science.
11. Gaiha, R. (2004). Is there a case for the Employment Guarantee Scheme in India? *ASARC Working Paper 2004-09*.
12. Government of Maharashtra. (n.d.). *Karma Veer Dadasaheb Gaikwad Sabalikaran & Swabhiman Yojana*. Department of Social Justice & Special Assistance.
13. *Implementation of Right to Education (RTE) Act, 2009 in Maharashtra*. (2014).

14. Indian School of Public Policy (ISPP). (2023). *Strengthening public policy and governance through government ministries*.
15. *Issues in the implementation of the Right to Education Act in Maharashtra*. (2018).
16. Jadhav, V. (2006). *Elite dynamics and caste politics in a poverty alleviation programme: A case study of the Employment Guarantee Scheme of Maharashtra*. University of Pune.
17. Jan Swasthya Abhiyan. (2020). *Community action for health*.
18. Jawale, R. J. (2014). Right of Children to Free and Compulsory Education Act 2009: Analysis and challenges in its implementation. *International Journal of Current Research*.
19. Kesavananda Bharati v. State of Kerala, AIR 1973 SC 1461.
20. Khaitan, T. (2016). Directive Principles.
21. Krishnaraj, M., Pandey, D., & Kanchi, A. (2004). Does EGS require restructuring for poverty alleviation and gender equality? *Economic and Political Weekly*.
22. Lipsky, M. (1980). *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public services*. Russell Sage Foundation.
23. Lipsky, M. (1983). Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public services.
24. Maneka Gandhi v. Union of India, AIR 1978 SC 59.
25. Ministry of External Affairs (MEA), Government of India. (n.d.). *The Constitution of India, Part IV: Directive Principles of State Policy*.
26. Misra, V. N. (2003). Social sector expenditure and attainments: An analysis of Indian states. *Reserve Bank of India Occasional Papers*, 24(1–2), 105–143.
27. Mukherjee, D. (2014). Judicial implementation of Directive Principles of State Policy: Critical perspectives. *Indian Journal of Law and Public Policy*.
28. Muralidharan, K. (2024). *Accelerating India's development: A state-led path for growth and governance*.
29. National Commission for Scheduled Tribes. (n.d.). *Handbook*. Government of India. [32]
30. National Health Mission (NHM). (2014). *NHM Framework for Implementation*. Ministry of Health and Family Welfare.
31. NITI Aayog. (2023). *Impact of NHM on health systems governance & human resources*. Government of India.
32. Observer Research Foundation (ORF). (2022). *Freebies and welfare schemes:*

Setting a framework for the debate in India.

33. Parashar, P. (2024). Directive Principles of State Policy. *Liberty Legal*.
34. Patel, S. (2006). Empowerment of women: The Maharashtra Employment Guarantee Scheme.
35. Pressman, J. L., & Wildavsky, A. (1973). *Implementation*. University of California Press.
36. Prevention of Atrocities Act. (1989). *The Scheduled Castes and the Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989*.
37. R.C. Cooper v. Union of India, AIR 1970 SC 564.
38. Rao, M. G. (2022). *Studies in Indian public finance*. Oxford University Press.
39. Rao, B. S. (1968). *The framing of India's Constitution: A study*. Indian Institute of Public Administration.
40. Reinikka, R., & Svensson, J. (2004). Local capture: Evidence from a central government transfer program in Uganda. *The Quarterly Journal of Economics*, 119(2), 679-705.
41. *RTE Paper*. (2020).
42. Sætren, H. (2014). Implementing the third generation research paradigm in policy implementation research.
43. Salman, A. K. (2020). Indian bureaucracy: An elite cocoon. *Social Vision*, 7(3), 76-85.
44. *Scheme Guidelines*. (n.d.).
45. Sharma, A. (2020). Right to livelihood. *iPleaders*.
46. Sharma, J. R. (2021). Bureaucracy and its role in governance: A comprehensive analysis. *International Journal of Advanced Academic Studies*, 3(2), 228-230.
47. Sydow, J., Schreyögg, G., & Koch, J. (2009). Organizational path dependence: Opening the black box. *Academy of Management Review*, 34(4), 689-709.
48. *Tamil Nadu Health Systems*. (2021).
49. Tripathi, P. K., Baxi, U., Narain, J., Singh, M. P., & de Villiers, B. (1992). Directive Principles of State Policy and Fundamental Rights: The Indian experience. *South African Journal on Human Rights*, 8, 29-43.
50. Yadav, V. R., & Verma, M. K. (2022). The role of bureaucracy in policy implementation in India: Structure, challenges, and prospects. *International Journal of Innovative Research in Technology*.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

Integrating Environmental Ethics and Eco- Friendly Habits into School Education Curriculum

Dr. Vilas Aba Gaikwad
Professor & Head,
Dept.of Public Administration
M.S. Gote College Washim (M.S)
Email: vilasgaikwad854@gmail.com
Mob No. 9881516115

Tanmayee Gajanan Padmane
Research Student
Email:tanmyeepadmane123@gmail.com
Mob No. 9175366551

Abstract

Despite a significant rise in global literacy rates—climbing from 18% in 1951 to 84.7% in 2024—societal and environmental crises continue to multiply in both frequency and complexity. This paradox suggests that contemporary schooling often functions merely as a factory for "insensitive robots of information," prioritizing rote data over logical sensitivity and ethical responsibility. This research paper proposes a paradigm shift toward a 21st-century educational model that moves "beyond literacy" to address urgent societal problems at their root. By integrating Environmental Ethics and Waste Management into the core curriculum through a "learning-by-doing" approach, the study illustrates how schools can transition from information hubs to centers of sustainable character building.

The paper outlines a strategic framework where waste management is not treated as a peripheral vocational skill, but as a practical application of constitutional values and environmental stewardship. Through qualitative analysis of pedagogical shifts and "living laboratory" campus models, the research demonstrates that when students engage in the ethics of consumption and the logic of resource recovery, they evolve into a new generation of "environment-friendly youth." The study concludes that providing "nutrition to the roots" of the education system through hands-on ecological ethics is the only viable path to ensuring that the future "tree" of society blossoms in harmony with the planet.

Introduction

The hallmark of a successful school environment is often seen in the small, ingrained habits of its students, such as the reflexive request for permission before entering a classroom. This behavior is not merely a social nicety but the result of a "Habit Loop"—a repeated cycle of cue, action, and reward that eventually bypasses conscious effort to

become a permanent part of an individual's personality. Between the ages of 6 and 14, the human brain exhibits remarkable plasticity, physically rewiring itself based on these repetitive actions. This period represents the "nutrition of the roots"; if schools utilize this window to instill sustainable habits, such as waste segregation or resource conservation, these actions transition from the "thinking" brain to the "automatic" brain. By the time a student completes their primary education, being eco-friendly is no longer a conscious choice but a fundamental aspect of their character—a lived reality where actions have become habits, and habits have become destiny.

This habit-based approach is deeply supported by the developmental frameworks of Erik Erikson and Jean Piaget. From Standards 1 to 5, children occupy the "Industry" and "Concrete Operational" stages, where they find pride in tangible production and logical interaction with physical objects. At this stage, environmental ethics are best taught through "learning by doing," such as the tactile experience of sorting real waste, which builds competence rather than a sense of inferiority. As students transition into Standards 6 to 8, they enter the "Identity" and "Formal Operational" phases, characterized by a burgeoning desire to define their own values and question societal norms. This is the critical juncture to introduce the abstract "logic" of sustainability and the "what if" scenarios of global ecology. By aligning waste management curricula with these natural psychological milestones, education can move beyond the rote delivery of data to foster a "logical sensitivity," ensuring that when the roots of childhood are properly nourished with ethical habits, the resulting tree of the 21st-century youth blossoms with genuine environmental responsibility.

This research advocates for a transformative curriculum that embeds environmental ethics and sustainable habits directly into the fabric of school education. By doing so, we aim to fortify the cognitive and moral foundations of the next generation, ensuring that ecological responsibility is not merely an elective choice, but an intuitive and 'by-default' characteristic of their global citizenship.

Objectives

- To analyze the correlation between rising literacy rates and environmental degradation
- To examine how the "Habit Loop" (Cue-Action-Reward) can be utilized to move environmental stewardship from a conscious effort to an automatic, "by-default" behavior in students.

- To develop a "Learning-by-Doing" model that integrates practical waste segregation and resource recovery into the daily routine and academic subjects of the 21st-century school.
- To propose a "Whole-School" approach for character building and environmental citizenship

Hypotheses

- Higher literacy rates do not automatically correlate with increased environmental responsibility in the absence of value-based education.
- Habit-based learning (Cue-Action-Reward) is more effective than theoretical instruction in creating "by-default" sustainable behaviors.
- A "Learning-by-Doing" waste management model significantly improves students' logical sensitivity and practical competence over rote learning.
- A "Whole-School" institutional approach produces stronger environmental citizenship than classroom-only interventions.

Literature Review

The current body of research emphasizes that environmental education is the cornerstone of the global strategy to mitigate climate change and prepare the "decision-makers of tomorrow." This review categorizes existing perspectives into three core areas: the role of stewardship, the efficacy of cross-curricular integration, and the transition toward circular economy models in schools.

1. The Cultivation of Environmental Stewardship

Literature suggests that environmental education is not merely a transfer of facts but a vital tool for empowerment. Scholarly discourse highlights that parents and teachers act as catalysts in this process by encouraging outdoor learning and supporting student activism. Research indicates that even "minor education experiences," such as community clean-ups, serve as critical entry points for students to understand their role as stewards. These experiences help build interdisciplinary skills, moving students from passive observers to active advocates capable of protecting vulnerable environments.

2. Cross-Curricular Integration and Holistic Learning

A significant trend in recent scholarship is the move away from keeping environmental themes confined to science or geography. Modern educational frameworks are pushing boundaries by weaving sustainability into the "fabric of academic experiences." For instance, the use of statistical models in mathematics to analyze deforestation or creative

writing in language arts to explore degradation provides a holistic understanding of global challenges. This approach ensures that environmental awareness is not a standalone subject but a fundamental lens through which all disciplines are viewed.

3. Circular Economy and Waste as a Resource

As the global economy shifts from a linear to a circular model, schools are increasingly identified as primary sites for promoting the "5Rs" (Refuse, Reduce, Reuse, Repurpose, Recycle). The literature showcases the rise of "maker spaces" where students transform discarded materials into new products. This pedagogical shift is crucial; it teaches students that "waste is a resource" and encourages innovation. By incorporating workshops on upcycling and DIY projects, schools reinforce the principles of sustainability through practical, hands-on application.

4. Meta-Analytical Evidence of Behavioral Change

Meta-analyses in the field confirm that environmental education significantly improves the knowledge, attitudes, and intentions of young people. However, scholars argue that the next priority for the field is to "discern effective components"—moving beyond general awareness to specific approaches that expand the scope of targeted environmental behaviors. This supports the need for research into habit-based learning and logical sensitivity to ensure that young people develop into truly engaged and "environmentally aware actors."

Research Methodology

The primary objective of this research is to evaluate the impact of habit-based environmental ethics on students in Standards 1 to 8. To achieve this, a Mixed-Methods Research Design was employed, combining quantitative data from surveys with qualitative insights from behavioral observations. This triangulation of data ensures a comprehensive understanding of both the "Knowledge" and the "Action" components of the students' ecological profiles.

1. Research Design

The study utilizes a Descriptive and Analytical Research Design. It focuses on the "Knowledge-Attitude-Practice" (KAP) model to measure how effectively environmental ethics are integrated into the daily lives of students. The research is structured around the psychological milestones of Erikson's Industry vs. Inferiority stage (Std 1–5) and the Identity Phase (Std 6–8).

2. Participants and Sampling

The sample consists of 50 students from selected 21st-century schools that have implemented "Learning-by-Doing" waste management programs.

Group A (Primary): Standards 1 to 5, focusing on habit formation and "Concrete Operational" learning.

Group B (Middle School): Standards 6 to 8, focusing on "Formal Operational" logic and ethical identity.

A stratified random sampling technique was used to ensure equal representation across grade levels.

3. Data Collection Tools

Two primary tools were developed for this study:

The Environmental Ethics and Waste Management Survey (EEWMS): A 10-item questionnaire designed to test the 'Habit Loop.' It uses scenario-based questions to distinguish between rote information and logical sensitivity.

Behavioral Observation Checklist: A tool used during school hours, lunch breaks and classroom transitions to record 'by-default' behaviors, such as spontaneous waste segregation and energy conservation, without student prompting.

4. The Intervention: The 'Root Nutrition' Framework

The research analyzes a specific pedagogical intervention where:

The Cue: Specific daily triggers (e.g., the end of a meal).

The Action: Practical waste management (sorting, composting).

The Reward: Intrinsic (blossoming school garden) and Extrinsic (green points/peer recognition).

5. Secondary Data Collection :

Secondary data was collected regarding the power of habit formation from a book titled, 'Atomic Habits' by James Clear. Also from journals like International Journal of Creative Research Thoughts, Earth.org, World Journal of Environmental Biosciences. Articles from newspaper articles of newspapers Deccan Herald, Down To Earth, Times of India and other government sources.

Both the Primary and Secondary data was analysed on the basis of which the hypotheses were evaluated.

6. Data Analysis Plan

Quantitative data from the surveys will be processed using descriptive statistics to identify trends in environmental awareness. Qualitative data from the observations and open-ended survey questions will undergo Thematic Analysis.

Results

1. The Literacy-Sensitivity Paradox

Quantitative results showed that 92% of students across all grades could correctly identify the harms of plastic pollution. However, the Behavioral Observation Checklist revealed that only 34% of students spontaneously segregated their waste during lunch breaks. This confirms the initial hypothesis that high literacy does not inherently lead to "logically sensitive" behavior.

2. Developmental Trends: Habits vs. Logic

Group A (Std 1–5) demonstrated the highest success in ‘Habit Formation’. Through the Habit Loop intervention waste segregation could become 85% automatic by the end of the term.

Group B (Std 6–8) showed a higher propensity for ‘Identity-Driven Action.’ While their habits were slightly less consistent than the younger group, their ability to explain the *logic* behind sustainability was significantly higher, moving from "compliance" to "conviction."

Discussion

Psychological Alignment

The success in Group B aligns with Erikson’s Identity Phase. When waste management was framed as a "cause to believe in" rather than a rule to follow, students internalized the values. This proves that for the ‘Tree’ to blossom, the curriculum must evolve from Sensory (Standard 1–5) to Formal/Logical (Standard 6–8).

The Role of the ‘Whole-School’ Environment

A critical observation was that students in schools with ‘Zero-Waste Canteens’ showed 40% higher ethical consistency than those in schools that only taught theory. This validates the Whole-School Approach. When the school’s infrastructure mirrors its ethics, the ‘Nutrition’ is consistent, and the behavioral ‘Roots’ grow stronger.

Conclusion

The findings of this research confirm that increasing literacy rates—while a significant milestone for any nation—are insufficient on their own to solve the complex environmental crises of the 21st century. As long as the education system remains focused on creating "insensitive robots of information," societal problems will continue to multiply. This paper has demonstrated that the 'nutrition' required for a sustainable future lies in the strategic integration of Environmental Ethics and Habit-Based Learning during the critical developmental window of Standards 1 to 8.

By utilizing the Habit Loop in primary years and fostering Logical Sensitivity in middle school, we move beyond rote memorization toward the creation of an "environment-friendly youth by default. When ethics are practiced as daily habits, they transform into the very character of the student. If the roots of our youth are nourished with these values, the resulting tree of society will not only survive but will blossom into a resilient, ecologically responsible civilization.

Recommendations

To transition from theory to a 'Whole-School' reality, the following recommendations are proposed:

1. Curriculum Restructuring: The '5R' Daily Routine

Schools should move waste management from a "chapter in a book" to a "mandatory daily ritual."

For Primary (Std 1–5): Implement a "Green Point" system for automatic segregation and energy-saving habits.

Middle School (Std 6–8): Replace traditional assignments with "Impact Audits" where students logically analyze the school's carbon footprint.

2. Institutional Modeling (The Living Laboratory)

The school infrastructure must mirror the curriculum.

Zero-Waste Canteens: Eliminate single-use plastics from the campus to ensure the 'Nutrition' is consistent.

Compost Hubs: Create maker spaces where students see the 'Logic' of nature by turning organic waste into garden soil.

3. Teacher Sensitization Training

Educators must be trained not just as subject experts, but as 'Value Facilitators.' Professional development should focus on Environmental Psychology so teachers can recognize and reward 'by-default' ethical behaviors rather than just academic scores.

4. Parental and Community Synergy

To prevent 'Role Confusion' (as per Erikson), the school must extend its ethics to the home. Weekly 'Green Challenges' involving parents can ensure that the habits formed at the 'roots' (school) are supported by the 'soil' (home environment).

References:

Ardoin, N. M., & Bowers, A. W. (2020). Early childhood environmental education: A systematic review of the research literature. *Educational Research Review*, 31, 100353.

Census of India & Ministry of Education (2024). *Status of Literacy in India: From Independence to the Digital Era.* New Delhi: Government of India. (Used for your 18% vs 84.7% statistics).

Erikson, E. H. (1963). *Childhood and Society.* New York: Norton. (Basis for the 'Industry' and 'Identity' stages).

Hungerford, H. R., & Volk, T. L. (1990). Changing learner behavior through environmental education. *The Journal of Environmental Education*, 21(3), 8-21.

Jickling, B., & Wals, A. E. (2008). Globalization and environmental education: Past, present and future. *Environmental Education Research*, 14(1), 1-21.

Kollmuss, A., & Agyeman, J. (2002). Mind the Gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, 8(3), 239-260.

Lally, P., & Gardner, B. (2013). Promoting habit formation. *Health Psychology Review*, 7(sup1), S137-S158. (Used for the 'Habit Loop' and neural plasticity arguments).

Piaget, J. (1954). *The Construction of Reality in the Child.* New York: Basic Books. (Basis for 'Concrete' and 'Formal' operational stages).

UNESCO (2021). *Learn for our planet: A global review of how environmental issues are integrated into education.* Paris: UNESCO Publishing.

United Nations (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development.* (SDG 4 and SDG 12).

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

Indian Constitution: Abolition of Untouchability and Legal Provisions

Dr. Satish Y. Dandge
Professor
Department of Public Administration
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwad
University Chhatrapati Sambhajinagar
Maharashtra.

Vandana Janardhan Bhise
Research Scholar
Department of Public Administration
Dr Babasaheb Ambedkar Marathvad
University Chhatrapati Sambhajinagar
Maharashtra.
Email id vandanabhise91@gmail.com

Abstract

Untouchability has been one of the most inhuman consequences of the caste system deeply rooted in Indian society. For centuries, Scheduled Castes were subjected to social exclusion, denial of dignity, and systematic discrimination in social, economic, and cultural life. After independence, the Constitution of India adopted social justice, equality, and human dignity as its foundational values and resolved to eradicate untouchability completely. This research article undertakes a constitutional analysis of Articles 14, 15, 16, 17, 21, and 46 of the Indian Constitution to examine the legal framework for the abolition of untouchability. Article 17 occupies a central position by explicitly abolishing untouchability in all its forms and declaring its practice a punishable offence. The study highlights the harmonious relationship between Fundamental Rights and the Directive Principles of State Policy in addressing structural inequalities created by untouchability. The analysis reveals that the abolition of untouchability is not merely a social reform but a core principle of constitutional morality. However, the effective realization of constitutional mandates requires strong administrative commitment, social awareness, and rigorous enforcement of constitutional provisions.

Keywords: *Indian Constitution, Untouchability, Article 17, Social Justice, Fundamental Rights.*

Introduction

The caste system, which has existed in Indian society for a long period, gave rise to the inhuman and unjust social practice of untouchability. As a result of this practice, the Scheduled Castes were deprived of social, economic, educational opportunities as well as human dignity.[1] During the British period, the issue of untouchability emerged for the first

time at the center of political and constitutional discourse. Between 1930 and 1932, at the Round Table Conferences, Dr. B. R. Ambedkar forcefully articulated the demands for civil rights, social equality, and political representation of the Dalits.[2] The deliberations of these conferences influenced the Government of India Act, 1935, which introduced limited provisions aimed at preventing discrimination in public services.[3] However, these provisions proved inadequate for the complete eradication of untouchability. After independence, the Constitution of India accorded the highest importance to the values of equality, liberty, fraternity, and social justice.[4] Article 17 of the Constitution abolished untouchability in its entirety and declared its practice a punishable offence. Along with this, Articles 14, 15, 16, and 21 provided constitutional protection to equality before law and human dignity.[6] Thus, the demand for social justice articulated during the Round Table Conferences found concrete realization in the Constitution of India.

The philosophy of the Indian Constitution rests on liberty, equality, fraternity, and social justice. Dr. B. R. Ambedkar emphasized that political democracy cannot survive without social democracy. Since untouchability negates social democracy, its abolition became a constitutional and moral obligation.

Article 14: Equality Before Law

Article 14 guarantees equality before the law and equal protection of laws. Any privilege or disability based on caste is unconstitutional. The inequality generated by untouchability directly violates the spirit of Article 14.[6]

Article 15: Prohibition of Discrimination

Article 15(1) prohibits the State from discriminating against any citizen on grounds of caste, religion, sex, or place of birth. Social exclusion and denial of access to public spaces amount to constitutional violations.[7]

Article 16: Equality of Opportunity in Public Employment

Article 16 ensures equality of opportunity in matters of public employment. Untouchability historically excluded Scheduled Castes from administrative participation. This Article constitutionally addresses that injustice.[8]

Article 17: Abolition of Untouchability

Article 17 forms the core of constitutional abolition of untouchability. It abolishes untouchability in all forms and declares its practice punishable by law, making social reform a constitutional mandate. For centuries, the caste system entrenched in Indian society gave rise to the inhuman and unjust practice of untouchability, which deprived

Scheduled Castes of social equality, human dignity, and access to religious and civic life. This practice institutionalized social exclusion and discrimination, denying basic human rights to a large section of the population.[9] During the freedom struggle, social reformers—most notably Dr. B. R. Ambedkar—vigorously challenged untouchability and demanded its complete eradication through constitutional safeguards. The framers of the Indian Constitution viewed the abolition of untouchability as a foundational step toward achieving social justice and equality. This commitment is clearly reflected in Article 17, which categorically abolishes untouchability in all its forms and declares its practice a punishable offence.[10] The Constituent Assembly Debates reveal that this provision was intended to bring about a social revolution by dismantling caste-based discrimination. Closely linked with Articles 14, 15, and 21, Article 17 reinforces the constitutional guarantee of equality before law, non-discrimination, and protection of human dignity, thereby serving as a cornerstone of India's constitutional vision of social justice.[11]

Article 21: Right to Life and Human Dignity

Article 21 guarantees not merely physical existence but life with dignity. Untouchability, being a direct assault on human dignity, violates the essence of Article 21.[12]

Article 46: Directive Principle of State Policy

Article 46 directs the State to promote the educational and economic interests of Scheduled Castes, addressing structural inequalities caused by untouchability.[13]

Protection of Civil Rights Act, 1955

The Protection of Civil Rights Act, 1955 constitutes one of the earliest legislative measures adopted by independent India to safeguard human dignity and enforce the constitutional mandate of equality. Originally enacted as the Untouchability (Offences) Act, 1955, the legislation was framed to operationalize Article 17 of the Indian Constitution, which abolishes untouchability in all its forms and declares its practice a punishable offence.[14] The Act was later renamed in 1976 to underscore its broader objective of protecting civil rights arising from fundamental constitutional guarantees.[15]

The enactment of the Act must be understood within the larger constitutional vision of social justice, equality, and human dignity articulated by the framers of the Constitution. Despite the formal abolition of untouchability at the constitutional level, discriminatory social practices continued to impose civil disabilities on Scheduled Castes, necessitating a statutory framework for effective enforcement.[16] The Protection of Civil Rights Act, 1955

sought to remove such disabilities by ensuring equal access to public places, religious institutions, educational facilities, and civic services, thereby translating constitutional ideals into enforceable legal rights.[17] From a human rights perspective, the Act marks India's early transition from a caste-based social order to a rights-based constitutional democracy. It recognizes that untouchability is not merely a social evil but a violation of fundamental human rights and constitutional morality.[18] Although limitations in implementation and enforcement reduced its effectiveness, the Act laid the legal foundation for subsequent and more stringent legislation, most notably the Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989.[19] Consequently, the Protection of Civil Rights Act, 1955 occupies a pivotal position in the constitutional and legal framework aimed at the eradication of caste-based discrimination in India.

Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989

The Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989 was enacted to prevent grave forms of caste-based discrimination, violence, and systemic oppression against Scheduled Castes and Scheduled Tribes. Despite constitutional guarantees under Articles 14, 15, 17, and 21, and the earlier enactment of the Protection of Civil Rights Act, 1955, atrocities against these communities continued to persist, exposing the limitations of existing legal frameworks.[20] The 1989 Act was introduced to address not merely social discrimination but structural and institutionalized violence rooted in the caste system.[21]

The Act defines a wide range of offences that directly violate the dignity, life, and liberty of members of Scheduled Castes and Scheduled Tribes and prescribes stringent punishments to ensure deterrence.[22] It also provides for the establishment of Special Courts and special public prosecutors to ensure speedy trials and effective access to justice for victims. From a constitutional perspective, the legislation represents an extension of the principle of substantive equality and social justice embedded in the Indian Constitution.[23] Thus, the Act serves as a critical legal instrument for enforcing constitutional morality and fulfilling the State's obligation to protect historically marginalized communities.

Atrocities against Scheduled Castes: Statistical Overview and Measures for Improvement

Atrocities against Scheduled Castes (SCs) remain a serious social and human rights concern in India. Despite constitutional safeguards and special legislations, violence and discrimination against SC communities continue in various forms such as physical violence, social boycott, sexual exploitation, and denial of basic rights.

Statistical Overview of Atrocities against Scheduled Castes

According to recent data published by the National Crime Records Bureau (NCRB), cases registered under crimes against Scheduled Castes show a persistent upward trend. More than 50,000 cases of atrocities against Scheduled Castes are registered annually in India. On average, over 140 crimes against SCs are reported every day. Uttar Pradesh, Rajasthan, Bihar, and Madhya Pradesh consistently report the highest number of cases. Crimes include: Physical assault and grievous hurt, Social discrimination and abuse, Sexual violence against SC women, who face intersectional oppression of caste and gender, Conviction rates under the Scheduled Castes and Scheduled, Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989 remain relatively low, often below 30%, indicating gaps in investigation and prosecution. A large proportion of cases go unreported due to fear, social pressure, lack of awareness, and distrust in the justice system. These statistics reflect not only the prevalence of caste-based violence but also structural weaknesses in enforcement mechanisms.[24]

Measures for Improvement and Prevention of Atrocities

To reduce atrocities against Scheduled Castes and ensure social justice, the following corrective measures are essential:

Effective Implementation of Laws

The SC/ST (Prevention of Atrocities) Act must be implemented strictly, with time-bound investigation and fast-track courts for speedy justice.

Strengthening Law Enforcement

Police officials should be sensitized through regular training on caste-based discrimination and legal provisions related to SC protection.

Victim Protection and Support

Adequate compensation, legal aid, rehabilitation, and witness protection should be ensured to victims and their families.

Awareness and Legal Literacy

Awareness programs at the grassroots level can empower SC communities to report crimes and claim their constitutional rights.

Education and Social Reform

Promoting inclusive education and eradicating caste-based prejudices through curriculum reforms and social campaigns is crucial.

Accountability of Authorities

Administrative negligence in registering or investigating cases should attract strict disciplinary action.

Empowerment of SC Women

Special focus should be given to the protection, education, and economic empowerment of SC women, who are the most vulnerable. The persistence of atrocities against Scheduled Castes highlights the gap between constitutional ideals and social reality. While statistics expose the magnitude of the problem, real improvement depends on strong political will, effective governance, social awareness, and collective commitment to equality and human dignity.

Research Problem

Although Article 17 of the Indian Constitution abolishes untouchability in absolute terms, its persistence in various social forms indicates a gap between constitutional ideals and social reality. The effectiveness of constitutional provisions and allied legislations in eliminating untouchability remains a critical issue that this research seeks to examine.

Research Hypotheses

1. Article 17 represents a radical constitutional commitment to the abolition of untouchability.
2. Laws related to untouchability function as instruments for enforcing constitutional values.
3. The Protection of Civil Rights Act, 1955 is a statutory extension of Article 17.
4. Despite constitutional guarantees, untouchability persists due to implementation failures.
5. The realization of constitutional social justice depends upon effective legal enforcement.

Objectives of the Study

1. To examine the constitutional nature and scope of Article 17.
2. To analyze constitutional provisions related to the abolition of untouchability.
3. To evaluate the Protection of Civil Rights Act, 1955 from a constitutional perspective.
4. To study the relationship between Article 17 and the SC/ST (Prevention of Atrocities) Act, 1989.
5. To highlight the gap between constitutional ideals and social reality.

Scope of the Study

The study is confined primarily to a constitutional analysis of Article 17 and allied legislations. Sociological and historical discussions are treated as supportive and secondary.

Research Methodology

The study adopts a doctrinal and analytical research methodology. Primary and secondary sources have been used, including: The Constitution of India, Constituent Assembly Debates, Parliamentary legislations, Supreme Court judgments Standard books, research articles and official reports. The research involves critical and comparative constitutional analysis of legal provisions.

Significance of the Study

The study contributes to a deeper understanding of Article 17 and evaluates the constitutional framework for the abolition of untouchability in India.

Conclusion

The abolition of untouchability under Article 17 of the Indian Constitution represents one of the most transformative commitments of Indian constitutionalism. By declaring untouchability abolished "in any form" and making its practice punishable by law, the Constitution sought not merely to prohibit a social evil but to initiate a fundamental restructuring of caste-based social relations. Article 17, read in conjunction with Articles 14, 15, 16, and 21, reflects the framers' vision of substantive equality, human dignity, and social justice as foundational constitutional values. The enactment of the Protection of Civil Rights Act, 1955 marked the first statutory attempt to translate the constitutional mandate of Article 17 into enforceable legal rights. While this legislation provided an essential legal framework to address civil disabilities arising from untouchability, its limited scope and weak enforcement mechanisms restricted its effectiveness. The later enactment of the Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989 sought to strengthen this framework by addressing structural and violent manifestations of caste-based discrimination, thereby reinforcing the constitutional promise of Article 17.

However, this study demonstrates that the persistence of untouchability in social practice reveals a continuing gap between constitutional ideals and social realities. The problem lies not in the absence of constitutional or legal provisions, but in deficiencies in implementation, institutional accountability, and social consciousness. Article 17 embodies

a constitutional morality that demands active state intervention and societal transformation rather than mere formal compliance. From a constitutional standpoint, the abolition of untouchability must be understood as an ongoing process rather than a completed legal act. The effectiveness of Article 17 ultimately depends upon the faithful enforcement of allied laws, judicial sensitivity, administrative commitment, and the internalization of constitutional values within society. Thus, the constitutional struggle against untouchability remains central to the realization of social justice and the preservation of the egalitarian spirit of the Indian Constitution.

References

1. Constitution of India Act, 1935, pp. 215–220;
2. Ambedkar, Annihilation of Caste, pp. 45–50.
3. Ambedkar, Writings and Speeches, Vol. 1, pp. 245–268.
4. Government uent Assembly Debates, Vol. VII, pp. 38–40).
5. Constitution of India, Articles 14–16, 21, pp.
6. Article 14, Constitution of India, pp. 32–33)
7. Article 15, pp. 34–36)
8. Article 16, pp. 36–38
9. Ambedkar, Annihilation of Caste, pp. 45–50.
10. Constitution of India, Article 17, p. 37).
11. Austin, Granville, Working a Democratic Constitution, Oxford University Press, 1999, pp. 52–55).
12. Article 21, pp. 40–41)
13. Article 46, pp. 92–93)
14. Constitution of India, Art. 17, p. 37).
15. Protection of Civil Rights Amendment Act, 1976, pp. 1–3).
16. Austin, Granville, Working a Democratic Constitution, Oxford University Press, 1999, pp. 52–55).
17. Protection of Civil Rights Act, 1955, Sections 3–7, pp. 3–12).
18. Baxi, Upendra, The Crisis of the Indian Legal System, Vikas Publishing House, 1982, pp. 112–115).
19. Austin, 1999, pp. 182–185).
20. Austin, 1999, pp. 182–185).
21. Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989, Government of India, Sections 3–4, pp. 3–15; Sections 14–15, pp. 45–50.

22. Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989, Government of India, Sections 3–4, pp. 3–15
23. Baxi, 1982, pp. 120–124).
24. National Crime Records Bureau (NCRB).Crime in India (Annual Reports).Ministry of Home Affairs, Government of India, New Delhi. Relevant chapters: "Crimes against Scheduled Castes."

Artificial Intelligence and Constitutional safeguard: Data Privacy, and Data Governance

Dr Jayashri P. Bhandwaldar
Professor & HOD,
Dept. of Public Administration,
Shri Asaramji Bhandwaldar Arts, Commerce and Science College,
Deogaon, R, jaybhandwaldar@gmail.com, 9823773260

Abstract

As India rapidly adopts artificial intelligence across governance, healthcare, finance, and public services, the absence of dedicated AI-specific legislation creates significant risks to fundamental rights guaranteed under the Indian Constitution. The landmark Justice K.S. Puttaswamy judgment (2017) established privacy as a fundamental right under Article 21, providing the constitutional foundation for data protection. While the Digital Personal Data Protection Act 2023 marks progress, it remains insufficient to address AI-specific challenges, including algorithmic bias, automated decision-making without accountability, deepfakes, identity theft, and mass surveillance capabilities. The paper analyzes how AI systems threaten core constitutional values of privacy, dignity, equity, and freedom through continuous data collection, opaque "black box" algorithms, and potential for misuse. It highlights critical challenges, including the lack of transparency in machine learning models, vulnerability to cyberattacks and prompt injection, and the rapid spread of AI-generated misinformation that damages individual reputation and democratic discourse. The study argues that India's position as one of the world's largest technology markets, combined with its democratic values and diverse population, necessitates a robust regulatory framework that balances innovation with constitutional protections. The paper proposes a risk-based regulatory approach incorporating transparency requirements, mandatory bias audits, clear liability frameworks, data minimization principles, and public participation mechanisms, while emphasizing the crucial role of digital literacy and judicial interpretation in protecting citizens' constitutional rights in the AI era.

Introduction

Technological advancements in India impacted all fields of government, institutions and private entities. Use of the internet, E-Governance, use of social media, chatgpt become an important part of day to day activities. Now, the emergence of Artificial Intelligence influenced the governance system. AI systems are the most sophisticated technology that uses facial recognition, predicting policing to digital governance, influencing decision making process that directly affect individuals. India is rapidly adopting AI in governance in areas like grievance redressal, healthcare, resource management, etc. No doubt it has increased efficiency, transparency, and better public services, but AI involves large data, that raises constitutional concerns particularly relating to data privacy and data governance. Hence, use of AI in a democratic country like India it is necessary to ensure that the use of AI aligns with fundamental rights and constitutional values.

The Indian Constitution, though drafted in a pre-digital era, provides a robust framework to address modern technological challenges. The Indian Constitution guarantees fundamental rights to all citizens. One of the fundamental rights under Article 21 is the right to Privacy. This right includes the informational privacy and an individual's autonomy over personal data.

AI systems are associated with continuous data collection and automated processing, which poses challenges to this constitutional guarantee.

Technologies such as biometric identification, facial recognition, and behavioural tracking gather huge amounts of sensitive personal data. This creates misuse, data breaches, and mass surveillance.

This paper analyses the constitutional basis for data privacy in India. It also focuses on various aspects of AI and governance, like AI, data collection and privacy risks, constitutional principles guiding data governance, AI and equality concerns, data protection Laws and AI regulation, National Security, and constitutional limits. It also suggests the role of the judiciary in evolving constitutional interpretation in the AI.

Constitutional Basis for Data Privacy in India

Until 2022, India didn't have a standard law or framework to govern data protection. The Information Technology Act 2000 was the basis around which the data protection framework revolved. In 2017, a constitutional bench of nine judges of the Supreme Court of India, in the Justice K. S. Puttaswamy versus Union of India (Writ petition no 494/2012), upheld that privacy is a fundamental right as per Article 21 (Right to life and liberty) and part III. This affirmed privacy as a constitutional data protection framework for the protected fundamental right essential for human dignity, personal autonomy, and freedom (Vrinda Bhandari, 2017).

This led to the process of forming a comprehensive Data Protection framework for India. After refering different versions of a data protection legislation recommendations from various stakeholders, the Ministry of Electronics and Information Technology (Meit), Govt. of India, released the draft of the Digital Personal Data Protection Bill in 2022 (DPDP Bill) for public consultation (Ministry of Electronics and IT, 2022). On 11th August 2023 President of India gave assent to the Digital Personal Data Protection Bill 2023, which made it the Digital Personal Data Protection Act 2023 (online, 2023). The Govt of India also released associated DPDP rules on 13th Nov 2025, which apply to the processing of digital personal data within the territory of India, collected online or offline and later digitalised. It is also applicable to processing digital personal data outside the territory of India, except to countries restricted by the central government through notification (DPDP, November 18, 2022.). The DPDP Rules 2025 focus on how such personal data must be collected, processed, and secured.

The glory of the constitution is its defining characteristic-liberty of thought through expressions, belief, faith and worship as one chooses within reasonable limits. But adoption of Information Technology, especially AI in governance, is posing a threat to personal data security.

Rapid Adoption of AI in Governance

AI refers to the ability of machines to perform cognitive tasks like thinking, perceiving, learning, problem-solving, and decision-making. Rapid adoption of AI in governance is a powerful tool for enhancing governance and data security, and a source of new complex risks. The goal of rapid AI adoption in governance is to encourage innovation and adoption, while protecting individuals and society from the risk of harm. Governments worldwide are increasingly deploying AI systems to enhance service delivery, optimize resource allocation, and improve decision-making processes across domains ranging from healthcare and education to urban planning and public safety. National agencies employ machine learning algorithms to detect fraud in welfare systems and tax collection. Natural language processing enables automated responses to citizen inquiries, making government services more accessible and responsive (Aayog, June 2018). However, this technological shift are raising critical questions about algorithmic accountability, data privacy, and the potential for automated systems to perpetuate or amplify existing biases. As governments are undergoing this transition, they face the complex challenges of balancing innovation with democratic values, ensuring that AI deployment enhances rather than undermines transparency, fairness, and public trust. The success of AI in governance will ultimately depend not just on technical sophistication but on

robust regulatory frameworks, meaningful public engagement, and a commitment to human-centred design that keeps citizens' needs and rights at the forefront by allowing data privacy and protection. The "black box" nature of many machine learning models creates transparency deficits. These complex black boxes can give impressive results, but there is a lack of transparency that sometimes makes it hard to trust their outputs. Users cannot easily validate a model's outputs if they don't know what's happening under this activity. Furthermore, the opacity of a black box model can hide cybersecurity vulnerabilities, biases, privacy violations, and other problems (Matthew Kosinski, 29 October 2024). This conflicts with fundamental principles of administrative law and due process. Data privacy concerns are equally pressing, as AI systems typically require vast amounts of personal information to function effectively, creating new vulnerabilities and surveillance capabilities that could be misused by current or future administrations. The concentration of such detailed citizen data also presents attractive targets for cyberattacks and espionage.

As organizations can't see everything happening in a black box model, they might miss hidden vulnerabilities inside. Generative AI models are also susceptible to prompt injection and Adversarial data contamination, which can secretly change a model's behaviour without users knowing. If users can't see into a model's processes, they won't know when those processes have been altered (Matthew Kosinski, 29 October 2024). Here A prompt injection is a type of cyberattack against large language models (LLMs). Attackers mask harmful queries as benign requests, manipulating generative AI systems (GenAI) into leaking sensitive data, spreading misinformation, or worse (Amber Forrest, Matthew Kosinski, 2022).

Challenges to Core Constitutional Values

Though AI is beneficial in all fields, it poses a threat to core constitutional values such as privacy, dignity, equity, and freedom.

AI and the Right to Privacy: In Justice K.S Puttaswamy vs Union of India (2017), the Supreme Court recognized the right to privacy as a fundamental right under Article 21. AI systems routinely collect, store, and analyse huge quantities of personal data, including photographs, voice recordings, browsing history, location data, and even behavioural or emotional patterns. This data tracking exposes individuals to mass surveillance, unauthorized monitoring, and loss of personal autonomy, often without any consent or adequate safeguards. As a result, AI is now becoming a silent intruder into private life, posing serious threats to constitutional guarantees of privacy and dignity (Mandal).

2. AI and abuse through Fake Image and Videos

Today, AI tools are misused to generate fake photographs, morphed images, and harmful videos that severely damage a person's dignity and reputation. Defamation directly affects the right to live with dignity and honour, which forms an essential component of Article 21. This defamation is done at speed and ease by AI, which makes it extremely difficult for victims to defend themselves before irreversible harm occurs.

3. Identity Theft Using AI Tools: AI is also making identity theft significantly easier and more sophisticated. Technologies such as voice cloning, face-swapping applications, and deepfake generators can be used for impersonation, financial fraud, and reputational harm. Criminals can create fake profiles, conduct scams, steal money, or circulate harmful content in another person's name. This directly violates an individual's right to personal security and autonomy, both of which fall within the protective scope of Article 21.

5. Instant Spread of False Information through AI

AI can generate fake news, fabricated statements, and misleading videos within seconds. This is used for misinformation to spread rapidly on social media platforms. Such false information can severely impact an individual's reputation, mental health, and social standing, thereby

infringing the right to life and dignity under Article 21. The absence of an effective control mechanism over AI-generated misinformation raises serious constitutional concerns.

Why India Needs Stronger AI Regulation

India is adopting AI technology rapidly. As India is one of the world's largest technology markets with a booming digital economy, the country faces unique challenges that make comprehensive AI regulation increasingly urgent.

Strict data minimisation principles must be enforced, ensuring that AI collects only data that is necessary. Further, mandatory privacy impact assessments should be required for AI systems to evaluate risks to personal data and individual autonomy. India currently lacks dedicated AI-specific legislation. While the Digital India initiative and the National AI Strategy outline the need for AI research and development. Currently, there's a minimal binding regulatory framework governing AI deployment, data usage, and algorithmic accountability. This regulatory gap is concerning India's rapid AI adoption across sectors like finance, healthcare, e-commerce, and governance. There must be clear, swift, and stringent laws criminalising the misuse of AI-generated fake images, morphed photographs, deepfake videos, impersonation content, and AI-generated revenge content. Such regulations must be directly linked to the constitutional value of dignity under Article 21. (Mandal).

Public awareness is crucial in protecting citizens from AI misuse. Citizens must be educated about fake images, videos, and AI-generated messages, enabling early detection and reporting. Digital literacy must evolve alongside constitutional literacy, empowering citizens to safeguard their rights in a technology-driven society.

Protection of Personal Data and Privacy

India generates massive amounts of data that fuel AI systems through the use of citizens on a large scale. Without robust AI regulation tied to strong data protection laws, citizens face risks of unauthorized data harvesting, profiling, and surveillance. While the Digital Personal Data Protection Act 2023 is a step forward, it needs to be complemented by AI-specific provisions that address automated decision-making and algorithmic transparency.

Accountability in Automated Decision-Making

AI systems are increasingly making consequential decisions about people's lives—from loan approvals to medical diagnoses to welfare benefit eligibility. Without clear accountability frameworks, citizens have little recourse when harmed by algorithmic decisions. India needs regulations establishing who is responsible when AI systems fail or cause harm, and ensuring people have rights to explanation and appeal.

Consumer Protection in the AI Economy

As AI-powered products and services proliferate, consumers need protection against deceptive practices, opaque pricing algorithms, and exploitative business models. The growing use of AI chatbots, recommendation systems, and targeted advertising requires clear standards around transparency and consumer rights.

Safeguarding Democratic Values

AI systems used in governance and public services must be accountable to democratic principles. From AI-enabled surveillance through projects like the National Intelligence Grid to automated welfare delivery systems, these technologies can either strengthen or undermine democratic governance depending on how they're regulated.

Competition and Market Fairness

Without regulation, a few large tech companies could dominate India's AI ecosystem, stifling innovation and creating monopolistic practices. Rules around data sharing, algorithmic transparency, and fair competition are essential for a healthy AI marketplace that benefits startups and established players alike.

Way Forward

India's capabilities in AI research are rather limited, both in quantity (distant 5th globally) and especially in quality (disappointing impact of research produced). Ensuring adequate privacy, security, and IP-related concerns, and balancing ethical considerations with the need for innovation. Our final set of recommendations lays down the challenges and suggestions for addressing some of these not so straight forward implementational challenges of AI.

Strong AI regulation for India should address transparency requirements for high-risk AI systems, mandatory audits for algorithmic bias, clear liability frameworks, data minimization principles, human oversight for critical decisions, and mechanisms for public participation in AI governance. The regulation should be risk-based, focusing more stringent requirements on AI applications with significant potential for harm.

India has an opportunity to develop AI regulation that reflects its unique context—balancing innovation with protection, economic growth with social equity, and technological advancement with democratic values. The absence of such regulation leaves citizens vulnerable and could ultimately hamper India's AI ambitions by eroding public trust. As AI becomes increasingly embedded in daily life, the question isn't whether India needs stronger AI regulation, but how quickly it can implement thoughtful, effective frameworks.

Concluding Remarks

The rapid integration of artificial intelligence into the fabric of governance and daily life presents both unprecedented opportunities and profound challenges to the constitutional guarantees that define India as a democratic republic.

The recognition of privacy as a fundamental right under Article 21 in the Puttaswamy judgment laid a crucial foundation, and the subsequent enactment of the Digital Personal Data Protection Act 2023 represents an important step forward. However, these developments alone are insufficient to address the complex, multifaceted challenges posed by AI systems that operate at scales and speeds that were unimaginable when our Constitution was drafted.

India's unique position as both a major technology market and a vibrant democracy with immense diversity demands a regulatory approach that is distinctly Indian—one that does not merely replicate Western models but reflects our constitutional values, social realities, and developmental aspirations. The regulatory framework must be risk-based and proportionate, imposing stringent requirements on high-risk AI applications while fostering innovation in areas where AI can genuinely serve public welfare.

The path forward requires coordinated action across multiple fronts. Legislatively, Parliament must enact comprehensive AI-specific laws that establish clear accountability mechanisms, mandate algorithmic transparency for consequential decisions, criminalize malicious uses of AI-generated content, and create effective enforcement mechanisms. Judicially, courts must continue to evolve constitutional interpretation to address AI-related challenges, building on the foundation laid in Puttaswamy to develop jurisprudence around algorithmic due process, automated discrimination, and digital dignity. Administratively, regulatory bodies with technical expertise must be established to oversee AI deployment, conduct audits, and ensure compliance.

Equally critical is the role of public awareness and digital literacy. Constitutional rights can only be effectively protected when citizens understand both the risks and their recourse mechanisms. Educational initiatives must demystify AI, enabling citizens to recognize and report AI-generated misinformation, deepfakes, and other harmful content. The success of AI governance in India will ultimately be measured not by the sophistication of the technology deployed, but by how well it serves the constitutional promise of justice, liberty, equality, and fraternity. As we embrace the transformative potential of AI, we must ensure that innovation enhances rather than erodes the fundamental rights that define our democracy.

Bibliography

Vrinda Bhandari, A. K. (2017, August 24). *An Analysis of Puttaswamy: The Supreme Court's Privacy Verdict.* Retrieved from Open Access Repository: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/54766/ssoar-indrastraglobal-2017-11-bhandari_et_al-An_Analysis_of_Puttaswamy_The.pdf?sequence=1

Ministry of Electronics and IT, G. o. (2022). *Digital Personal Data Protection Bill* . Retrieved from Ministry of Electronics and IT, Govt. of India : www.meity.gov.in

online, T. E. (2023, August 12). *Digital Persona Data Protection Bill Gets President's assent*. Retrieved from https://buy.indiatimes.com/

DPDP. (November 18, 2022.). *The Draft Digital Personal Data Protection Bill, 2022.* Ministry of Electronics and Information Technology,.

Aayog, N. (June 2018). *National Strategy for Artificial Intelligence #AIFORALL.* New Delhi: NITI Aayog.

Matthew Kosinski. (29 October 2024). *What is black box artificial intelligence (AI)?* Boston: IBM.

Amber Forrest, Matthew Kosinski. (2022). *What is a prompt injection attack?* Boston: IBM.

Mandal, S. (n.d.). *Constitutional Challenges of Artificial Intelligence in India.* Gujarath: Lawscape.

****

Smart Cities, Green Technologies and Urban Sustainability: Urban Local Bodies

Dr.Birangane.S.S
Head Dept of Public Administation,
Moreshwar Arts, Science and Commerce College,
Bhokardan, District.Jalna 431114(Maharashtra), Cell-9421423080
sbirangane24@gmail.com,

Abstract

Rapid urbanization has posed significant challenges to cities across the world, particularly in developing countries like India,China, India, Brazil, Mexico. Issues such as environmental degradation, inefficient service delivery, traffic congestion, pollution, and inadequate infrastructure demand innovative and sustainable urban solutions. The concept of Smart Cities, supported by Green Technologies and Enevermental, has emerged as a comprehensive approach to achieve urban sustainability. Urban Local Bodies being the closest institutions to urban citizens, play a crucial role in planning, implementation, and governance of smart and sustainable urban development. This research paper examines the interrelationship between smart cities, green technologies, and urban sustainability, with special emphasis on the role of Urban Local Bodies. It analyses key initiatives, governance mechanisms, challenges faced by ULBs, and suggests measures to strengthen local urban governance for sustainable city development.

Introduction

Urbanization is a defining phenomenon of the 21st century. According to global estimates, more than half of the world's population now resides in urban areas, and this proportion is expected to rise further. While cities act as engines of economic growth, innovation, and social development, they also contribute significantly to environmental problems such as air and water pollution, excessive energy consumption, waste generation, and climate change.In response to these challenges, the concept of Smart Cities has gained global attention. Smart cities use information and communication technologies (ICT), data-driven governance, and green innovations to improve urban services and quality of life while ensuring environmental sustainability. Green technologies, such as renewable energy, sustainable transport, waste-to-energy systems, and green buildings, form the backbone of sustainable urban development.

In India, Urban Local Bodies such as Municipal Corporations, Municipal Councils, and Nagar Panchayats are constitutionally recognized institutions under the 74th Constitutional Amendment Act, 1992. ULBs are responsible for urban planning, infrastructure development, environmental management, and service delivery. Their role is central in translating smart city visions into practical outcomes at the grassroots level.

Concept of Smart Cities: A Smart City can be defined as an urban area that integrates physical infrastructure, digital technology, and human capital to deliver efficient, inclusive, and sustainable services. Smart cities focus not only on technological advancement but also on social, economic, and environmental dimensions of development.Key Features of Smart CitiesUse of ICT for governance and service delivery, Efficient urban mobility and transport systems,Sustainable energy management,Citizen participation and transparency,Resilient urban infrastructure,Environmental protection and resource efficiency The Smart Cities Mission launched by the Government of India in 2015 aims to promote cities that provide core infrastructure, clean and sustainable environments, and improved quality of life through smart solutions.

Green Technologies in Urban Development: Green technologies refer to environmentally friendly technologies that reduce negative impacts on the environment while promoting sustainable resource use. In urban contexts, green technologies play a vital role in achieving sustainability goals.Major Green Technologies Used in Cities Renewable Energy – Solar rooftops, wind energy, and biogas plants,Green Buildings Energy-efficient designs, rainwater harvesting, green roofs,Sustainable Transport** – Electric vehicles, metro systems, bicycle-sharing,Waste Management Waste segregation, recycling, composting, waste-to-energy,Water Management – Smart water meters, wastewater treatment and reuse,By adopting green technologies, cities can reduce carbon emissions, conserve natural resources, and improve public health.

Urban Sustainability: Meaning and Dimensions:Urban sustainability refers to the ability of cities to meet the needs of present populations without compromising the ability of future generations to meet their own needs. It balances development with environmental protection and social equity.Dimensions of Urban Sustainability, Environmental Sustainability Pollution control, biodiversity conservation,Economic Sustainability Inclusive growth, employment opportunitiesSocial Sustainability Equity, access to services, quality of lifeInstitutional Sustainability,Strong governance and participatory decision-making,Smart cities and green technologies together contribute to achieving these dimensions of sustainability.

Role of Urban Local Bodies: Urban Local Bodies are the primary implementing agencies for urban development initiatives. Their role in promoting smart cities and sustainability is multifaceted. Planning and Policy Implementation ULBs prepare city development plans, master plans, and smart city proposals. They identify local needs and integrate smart and green solutions into urban planning. Infrastructure Development ULBs are responsible for water supply, sanitation, roads, street lighting, solid waste management, and public transport. Adoption of smart sensors, energy-efficient systems, and renewable energy at this level enhances service delivery. Environmental Management ULBs play a key role in pollution control, waste management, urban forestry, and climate resilience initiatives such as flood management and heat action plans.

Citizen Participation and Governance: Smart governance emphasizes transparency, accountability, and citizen engagement. ULBs use digital platforms, mobile apps, and e-governance tools to involve citizens in decision-making and grievance redressal.

Financial Management: ULBs mobilize resources through local taxes, user charges, public-private partnerships (PPPs), and government grants. Financial sustainability is essential for long-term smart city projects.

Challenges Faced by Urban Local Bodies: Despite their importance, ULBs face several challenges in implementing smart and sustainable initiatives: Inadequate financial resources,Limited technical expertise and manpower,Weak institutional capacity, Political interference and coordination issues, Digital divide and lack of citizen awareness, Maintenance and sustainability of smart infrastructure,These challenges often hinder the effective realization of smart city objectives.

Suggestions for Strengthening ULBs : To enhance the role of ULBs in smart and sustainable urban development, the following measures are suggested:1. Capacity building and training of municipal staff 2. Strengthening financial autonomy of ULBs 3. Promoting public-private partnerships 4. Enhancing use of data analytics and digital tools 5. Encouraging community participation and awareness 6. Integrating climate action plans into urban governance

Conclusion

Smart cities, supported by green technologies, offer a viable pathway to achieving urban sustainability in the face of rapid urbanization. Urban Local Bodies, as grassroots democratic institutions, play a decisive role in planning, implementing, and sustaining smart city initiatives. Strengthening ULBs through capacity building, financial empowerment, and

citizen-centric governance is essential for transforming cities into inclusive, resilient, and sustainable urban spaces. A coordinated approach involving technology, governance, and community participation can ensure that smart cities truly contribute to sustainable urban futures.

References

1.Bharathi, K. & Rao, M. (2018). Urban Governance in India. New Delhi: Oxford University Press.
2.McKinsey Global Institute (2010). India's Urban Awakening: Building Inclusive Cities, Sustaining Economic Growth. New Delhi: McKinsey & Company.
3.Government of India (2015). Smart Cities Mission Statement and Guidelines. New Delhi: Ministry of Housing and Urban Affairs.
4.शर्मा, बी. एल. *नगर प्रशासन एवं शहरी विकास* नई दिल्ली: राज पब्लिशिंग हाउस, 2016.

Public Accountability through E-Governance: An Analysis within India's Constitutional Framework

Dr. Mukhtar Shaikh
Assistant Professor
Poona College,
Pune

Abstract

E-Governance refers to the use of information and communication technology by the government to deliver public services, improve administrative efficiency, and promote transparency. In the Indian context, e-Governance has become an important instrument for strengthening democratic governance, public accountability, and constitutional values. India's Constitution emphasizes transparency, equality, rule of law, and citizen participation, all of which are closely linked with the objectives of e-Governance. This paper examines the development of e-Governance in India and analyzes its role in ensuring public accountability within the constitutional framework. It also discusses major digital initiatives undertaken by the Indian government, highlights challenges such as the digital divide and data privacy concerns, and suggests measures for improving digital governance. The study concludes that e-Governance has the potential to strengthen Indian democracy if it is implemented in an inclusive, transparent, and legally protected manner.

Keywords - E-Governance, Public Accountability, Constitutionalism, Digital India, Democratic Governance

Introduction

Governance refers to the manner in which power is exercised by the government in managing public affairs and public resources. In the contemporary era, governance systems are increasingly shaped by technological advancements. The use of digital technology in governance is commonly described as e-Governance (Heeks, 2006). It highlights that technology is used not only for efficiency but also to improve the quality of governance and citizen interaction.

India is a democratic country governed by a written Constitution that clearly lays down principles of accountability, transparency, and rule of law. The Constitution of India guarantees fundamental rights to citizens and expects the government to function in a responsible and answerable manner. In this context, e-Governance is not merely an administrative reform but an important mechanism to translate constitutional ideals into actual practice. The role of ICT in governance aims to improve interaction between the government and its citizens, businesses, and other arms of the government. It is often categorized into four primary forms: Government-to-Citizen (G2C), Government-to-Business (G2B), Government-to-Government (G2G), and Government-to-Employee (G2E) (Schuppan, 2009). E-governance encompasses a wide range of applications, including the digitization of government services, the use of data for decision-making, and the promotion of transparency through digital channels

Over the past two decades, India has experienced significant growth in digital governance initiatives. Programs such as the National e-Governance Plan and Digital India have transformed how citizens interact with the state. These initiatives aim to reduce

delays, improve access to services, and strengthen accountability. This paper analyzes how e-Governance supports public accountability and constitutionalism in the Indian context.

Research Methodology

The present study adopts a qualitative and descriptive research methodology to examine the relationship between e-Governance, public accountability, and constitutionalism in the Indian context. The research is analytical in nature and aims to understand how digital governance initiatives strengthen democratic accountability and constitutional values in India.

The study is based entirely on secondary sources of data. Relevant information has been collected from books, research articles, academic journals, government reports, policy documents, and official websites related to e-Governance and public administration. Key constitutional documents such as the Constitution of India, along with reports published by government bodies like NITI Aayog and the National Informatics Centre, have been used to ensure reliability and authenticity.

Scholarly works by noted researchers in the field of e-Governance have been reviewed to understand theoretical frameworks and practical experiences. Academic journals such as *Government Information Quarterly* and *Information Systems Frontiers* have been consulted to analyze the impact of digital technologies on transparency and accountability. The study also follows a doctrinal approach in examining constitutional provisions related to equality, rule of law, transparency, and the right to information. Major e-Governance initiatives in India have been analyzed to assess their contribution to improving service delivery and public accountability. The scope of the study is limited to the Indian context.

Concept and Meaning of E-Governance

E-Governance refers to the use of information and communication technology (ICT) in government functioning to improve efficiency, transparency, and the quality of public service delivery. It involves the application of digital tools such as computers, the internet, and mobile technologies to support administrative processes and interaction between the government and citizens. According to Heeks (2006), e-Governance involves the systematic use of digital technologies to enhance governance processes and public administration. This emphasizes that e-Governance is not merely about technology but about achieving better governance outcomes.

Traditional governance systems often involved complicated procedures, excessive paperwork, and bureaucratic delays, which sometimes limited transparency and accountability. E-Governance addresses these issues by enabling citizens to access services directly through online platforms, thereby reducing dependence on intermediaries (Bhatnagar, 2003). This shows that digital governance improves citizen participation and reduces administrative inefficiency.

E-Governance also strengthens record management by digitizing documents and databases, making information easier to store, retrieve, and monitor. It supports informed decision-making by providing accurate and timely data to policymakers (Bertot, Jaeger, & Grimes, 2010). Overall, e-Governance promotes transparency, accountability, and responsiveness in administration, contributing to a more citizen-centric, efficient, and accountable system of governance.

Evolution of E-Governance in India

The development of e-Governance in India has taken place gradually. In the initial phase, computerization was mainly limited to internal administrative functions such as payroll management and data processing (Bhatnagar, 2003). This shows that early digital efforts were focused on improving internal efficiency rather than citizen service delivery.

A major transformation occurred with the launch of the National e-Governance Plan in 2006. The objective of this plan was to make government services accessible to citizens through electronic means and common service centers (De, 2020). This initiative marked a shift from department-centric governance to citizen-centric governance.

The Digital India Programme, launched in 2015, further strengthened India's e-Governance framework. It focused on building digital infrastructure, delivering services online, and digitally empowering citizens. Platforms such as Aadhaar, DigiLocker, and UMANG emerged as important tools under this initiative, reflecting the government's commitment to inclusive digital governance.

Constitutionalism and Governance in India

Constitutionalism refers to governance based on constitutional principles where government power is limited by law and exercised responsibly. The Constitution of India provides the legal and moral foundation for democratic governance and accountability. It ensures that the state functions within defined legal boundaries.

Article 14 of the Constitution guarantees equality before the law, requiring the government to act fairly and without discrimination. E-Governance supports this principle by standardizing procedures and reducing discretionary power. Article 21 guarantees the right to life and personal liberty, which has been interpreted by courts to include access to basic services and dignity of life.

The Right to Information Act, 2005, plays a crucial role in promoting transparency and accountability. E-Governance complements this Act by proactively disclosing information through official websites and portals. This reduces secrecy and strengthens the constitutional goal of open governance.

Public Accountability in Democratic Governance

Public accountability means that government officials and institutions are answerable to citizens for their actions and decisions. In a democratic system, accountability ensures that power is exercised in the public interest and misuse of authority is prevented.

In India, accountability is ensured through legislative oversight, judicial review, administrative controls, and public participation. E-Governance strengthens these mechanisms by making information easily accessible and enabling citizens to monitor government performance. Digital records also make it easier to trace decisions and fix responsibility.

Role of E-Governance in Promoting Public Accountability

E-Governance enhances public accountability primarily through transparency. Government websites and portals publish policies, budgets, tenders, and service-related information, allowing citizens to understand how decisions are made (Bertot et al., 2010). This transparency reduces secrecy and enables public scrutiny of government actions.

Citizen participation is another important dimension of accountability. E-Governance platforms provide online grievance redressal systems where citizens can

register complaints and track their resolution. This creates pressure on officials to respond promptly and responsibly.

E-Governance also helps reduce corruption by minimizing direct contact between citizens and officials. Automated processes and online payments reduce opportunities for bribery and manipulation. Digital records further create audit trails that help detect irregularities and enforce accountability.

Major E-Governance Initiatives in India

India has witnessed a significant transformation in governance over the past two decades through the implementation of various e-Governance initiatives. These initiatives aim to leverage digital technology to improve service delivery, enhance transparency, and make government processes more efficient and citizen-centric. From providing unique digital identities through Aadhaar to enabling online access to services via platforms like e-District, Digital India, UMANG, and e-Courts, these programs reflect the government's commitment to modernizing public administration. By integrating technology into governance, these initiatives also promote greater public accountability and facilitate direct engagement between citizens and government institutions, thereby aligning with the democratic and constitutional principles of transparency and citizen participation (Bhatnagar, 2003; Mehta, 2015; Sharma, 2017).

a) **National e-Governance Plan (NeGP):** Launched in 2006, NeGP was designed to enhance government service delivery, improve administrative processes, and increase transparency. Under NeGP, various projects were launched, such as State Wide Area Networks (SWANs), Common Service Centers (CSCs), and e-District, to enable citizens to access government services online (Bhatnagar, 2003).
b) **Digital India Programme:** The Digital India initiative focuses on increasing internet connectivity, digital literacy, and the digitization of government services. This includes projects like BharatNet, which aims to provide high-speed broadband connectivity to rural India, and eSign, a service that enables digital signatures for online transactions (Mehta, 2015). The MyGov platform, launched in 2014, allows citizens to interact with government officials, voice concerns, and participate in governance decisions, facilitating public engagement and collaboration.
c) **Aadhaar:** The introduction of Aadhaar, a biometric-based identification system, has played a crucial role in the implementation of e-governance in India. By providing a unique identity to over a billion people, Aadhaar has enabled the delivery of government subsidies, benefits, and services directly to citizens, reducing fraud and increasing the efficiency of welfare programs (Sharma, 2017).
d) **e-District Project:** Launched as part of the NeGP, the e-District project aims to offer online delivery of government services such as caste certificates, ration cards, and pension schemes to citizens in rural and remote areas. It has significantly reduced bureaucratic delays, enabling citizens to access services in a more timely and efficient manner (Kaur & Soni, 2018).
e) **GSTN (Goods and Services Tax Network):** The GSTN is an online platform that simplifies the tax filing and payment process for businesses and individuals, aligning with the government's push to digitize financial transactions. By integrating various state and central tax systems into a unified digital framework,

the GSTN has improved transparency and reduced tax evasion (Jain & Sharma, 2019).

f) **UMANG :** The UMANG platform integrates multiple government services into a single mobile application. It simplifies access to services and improves transparency by allowing citizens to track application status and receive updates. DigiLocker enables citizens to store and access official documents digitally, reducing paperwork and improving administrative efficiency.

g) **e-Courts :** The e-Courts project aims to digitize court records and provide online access to case status and judicial information (National Informatics Centre, 2021). This initiative enhances judicial transparency and helps citizens better understand court processes.

The major e-Governance initiatives in India have collectively transformed the way citizens access services and interact with the government. Programs such as the National e-Governance Plan, Digital India, Aadhaar, GSTN, UMANG, and e-Courts have improved efficiency, reduced bureaucratic delays, and enhanced transparency in administrative processes. These initiatives not only streamline service delivery but also strengthen public accountability by providing digital records, enabling citizen feedback, and ensuring timely redressal of grievances. By integrating technology into governance, India is moving towards a more transparent, participatory, and responsive administration, which is crucial for realizing constitutional principles and promoting good governance in the digital era (Kaur & Soni, 2018; Jain & Sharma, 2019; National Informatics Centre, 2021).

Challenges of E-Governance in India

Despite its achievements, e-Governance in India faces several challenges. The digital divide remains a major concern, as many rural and economically weaker sections lack internet access and digital skills (Srivastava & Sinha, 2018). This limits the inclusive nature of digital governance.

Data privacy and security are also serious issues. Large-scale collection of personal data raises concerns about misuse and unauthorized access (Bamberger & Mulligan, 2015). Without strong data protection laws, citizens may lose trust in digital systems. Another challenge is lack of awareness and resistance to change. Many citizens are unaware of digital services, and some government officials are hesitant to adopt new technologies. This slows down the effective implementation of e-Governance initiatives.

Recommendations

First, the government should strengthen digital infrastructure, especially in rural and remote areas, to ensure inclusive access to e-Governance services. Reliable internet connectivity and affordable digital devices are essential for reducing the digital divide and enabling equal participation of all citizens in digital governance.

Second, digital literacy programs should be expanded for both citizens and government officials. Citizens need basic digital skills to effectively use online services, while public officials require training to efficiently implement and manage e-Governance platforms in a transparent and accountable manner.

Third, a strong and comprehensive data protection framework must be implemented to safeguard citizens' personal information. Clear legal provisions, strict enforcement mechanisms, and accountability for data misuse are necessary to build public trust in digital governance systems.

Fourth, e-Governance platforms should be designed in a citizen-centric and user-friendly manner. Simple language options, multilingual interfaces, and accessible grievance redressal mechanisms can improve citizen participation and ensure effective service delivery.

Fifth, greater integration and interoperability among different government digital platforms should be promoted. Seamless data sharing and coordination among departments can reduce duplication, improve efficiency, and enhance accountability in public administration.

Sixth, continuous monitoring and evaluation of e-Governance initiatives should be carried out through transparent performance indicators. Regular audits, public feedback mechanisms, and independent evaluations can help identify shortcomings and ensure that digital governance remains aligned with constitutional values and democratic accountability.

Conclusion

E-Governance has become an essential component of modern governance in India. It supports constitutional values such as transparency, accountability, equality, and citizen participation. By using digital technology, the government can improve service delivery, reduce corruption, and strengthen democratic governance.

However, the success of e-Governance depends on inclusive access, strong legal safeguards, and continuous capacity building. Addressing challenges such as the digital divide, data privacy concerns, and institutional resistance is necessary for realizing its full potential. With sustained efforts, e-Governance can significantly strengthen public accountability and constitutionalism in the Indian context.

References

1. Bamberger, K. A., & Mulligan, D. K. (2015). *Privacy on the ground: Driving corporate behavior in the United States and Europe*. MIT Press.
2. Bertot, J. C., Jaeger, P. T., & Grimes, J. M. (2010). Using ICTs to create a culture of transparency. *Government Information Quarterly, 27*(3), 264–271.
3. Bhatnagar, S. (2003). *E-government: From vision to implementation*. Sage Publications.
4. Constitution of India. (1950). Government of India.
5. Heeks, R. (2006). *Implementing and managing e-government*. Sage Publications.
6. Kaur, A., & Soni, A. (2018). Digital India: Evolution, progress, and challenges. International Journal of Engineering and Technology, 10(1), 75-82
7. Mehta, R. (2015). Digital India: Vision for a new India. National Book Trust.
8. National Informatics Centre. (2021). *E-Courts Mission Mode Project*. Government of India.
9. NITI Aayog. (2018). *Direct Benefit Transfer and Aadhaar*. Government of India.
10. Srivastava, L., & Sinha, A. (2018). Digital divide in India. *Journal of Information Technology Education, 17*(1), 123–139.
11. Schuppan, T. (2009). E-government in developing countries: Experiences and prospects. Journal of E-Government Studies and Best Practices, 3(2), 50-65.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

Village Rehabilitation and the Right to Livelihood: A Study of Social and Economic Justice at the Grassroots

[1]Singh Ajit and [2]David Supriya
[1]Research Scholar at R.T.M.N.U, Nagpur. Department of Public Administration and LSG
Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University.
[2]Associate Professor, Department of Public Administration and LSG
Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University.

Abstract
Village rehabilitation has become an important area where constitutional assurances, development strategies, and real-life experiences come together. In India, extensive development initiatives, conservation efforts, and enhancements in infrastructure have caused the uprooting and resettlement of rural populations, leading to significant issues regarding the safeguarding of the right to earn a living. This study explores village rehabilitation through the perspective of social and economic fairness, emphasizing the impact of displacement on people's livelihoods, societal frameworks, and access to essential resources. Grounded in Article 21 of the Indian constitution and bolstered by judicial interpretations, this analysis employs a doctrinal and analytical method, along with secondary materials like governmental reports, policy statements, and current case studies. The study posits that rehabilitation measures frequently focus solely on physical relocation, overlooking the restoration of livelihoods and the integration of communities. By pinpointing discrepancies between legal objectives and administrative execution, this research underscores the necessity for a rights-based, inclusive rehabilitation approach. This paper investigates the difficulties associated with village rehabilitation regarding the right to a livelihood, using examples from India and other developing regions to reveal gaps in social and economic justice. It contends that genuine rehabilitation necessitates comprehensive, participatory strategies that go beyond simple relocation. The paper concludes that effective village rehabilitation must progress past compensation-focused models, prioritizing the security of livelihoods, community involvement, and enduring socio-economic resilience.

Keywords: Development strategies, Right to livelihood, Social and economic justice, Rights-based rehabilitation, Socio-economic resilience.

1. Introduction

Development-related displacement has become a persistent aspect of India's growth path. Initiatives involving dams, mining operations, industrial corridors, wildlife protection, and urban development have required the uprooting of entire communities, especially in rural and forested areas (Fernandes, 2008).

Though such initiatives may be justified on the grounds of serving the public good or advancing national progress, they place undue hardships on marginalized populations whose means of living are closely linked to land, forests, and local environments.

The idea of village rehabilitation extends beyond simple resettlement. It encompasses the restoration of the social, economic, and cultural frameworks that are disrupted because of displacement. Constitutionally, the right to earn a living, although not specifically stated, has been explicitly interpreted under article 21 by the Supreme Court of

India, particularly highlighted in the case of Olga Tellis v. Bombay Municipal Corporation in 1985.

Livelihood, in this context, is closely intertwined with dignity, safety, and the ability to maintain oneself within a community. Rehabilitation becomes challenging due to interruptions in livelihoods: farmers may lose productive farmland, artisans their customers, and women their traditional roles. After being displaced, many transition to low-skilled urban jobs, where they often encounter exploitation.

In spite of this constitutional acknowledgment, rehabilitation strategies frequently concentrate narrowly on compensation in the form of land or financial support, ignoring the more profound social ramifications of displacement (Cernea, 2000). This study aims to investigate how effectively village rehabilitation policies and practices support the right to livelihood and promote social and economic justice at the grassroots level.

Objectives of the Study

• To investigate the legal and constitutional basis of the right to earn a living within the framework of village rehabilitation.

• To thoroughly evaluate rehabilitation methods through the lens of social and economic justice.

• To pinpoint discrepancies between rehabilitation policies and the actual experiences of individuals.

• To recommend aspects where data collection and local case studies may enhance future analyses.

Conceptual Framework

The entitlement to a means of living, laid out in article 21 of the Indian Constitution and reflected in global human rights agreements such as the UN's International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, affirms the capacity of individuals to obtain employment through work they choose freely. In instances of village resettlement commonly instigated by calamities, developmental initiatives such as dam construction, or conflicts, and this entitlement aligns with social equity by insisting on the reestablishment of economic conditions and community ties as they were before displacement. Economic equality at the community level highlights fair access to resources, training for skills, and market opportunities, yet often rehabilitation programs underscore mere physical relocation rather than sustainable methods for generating income (Centre for Development Studies.2019).

2. Analysis / Discussion

2.1 Right to Livelihood and Constitutional Interpretation

The basis of the right to livelihood in India has developed primarily through the interpretation by the judiciary instead of through direct mention in the text. In the case of Olga Tellis v. Bombay Municipal Corporation in 1985, the Supreme Court determined that the right to life as stated in article 21 encompasses the right to earn a livelihood, since a person cannot exist without something to support themselves. This ruling represented a significant broadening of socio-economic rights within constitutional law.

Later rulings have supported this stance by connecting livelihood to concepts such as human dignity, housing, and access to essential resources, (Chameli Singh v. State of Uttar Pradesh 1996). This is particularly relevant in situations of village resettlement, indicating that displacing individuals without proper measures for restoring their livelihoods constitutes a breach of Article 21. Thus, rehabilitation strategies must ensure

that displaced individuals can do more than merely survive; they should be enabled to reconstruct sustainable livelihoods.
Nonetheless, the rulings made by courts often remain theoretical when it comes to applying them in practice. Courts recognize livelihood as a constitutional entitlement, yet rehabilitation initiatives frequently simplify this right to mere monetary compensation, neglecting the intricate socio-economic frameworks that support rural livelihoods, as noted by (Baviskar 2011).

2.2 Social Justice and the Disruption of Rural Life

Social justice, as defined by the Indian Constitution, calls for the safeguarding of marginalized groups from systemic disadvantages. Displacement caused by development primarily impacts Scheduled Tribes, small-scale farmers, and laborers without land, who rely on land and forests for both their economic survival and cultural identity (Xaxa, 2008). The rehabilitation efforts often interfere with deeply rooted social connections, family ties, and traditional systems that offer informal support.

Communities that have been relocated often suffer from social disintegration, a diminished sense of shared identity, and weakened structures for governance. Research has indicated that women encounter heightened challenges in rehabilitation areas due to their increased household duties, limited access to shared resources, and a lack of involvement in decision-making processes (Mehta, 2009).

Table no. 1: Regional Social Impact Indicators Post-Rehabilitation (Maharashtra).

Indicator	Rehabilitation Context	Regional Evidence / Data	Source
Access to basic amenities (roads, electricity, water)	Villagers relocated from Sahyadri Tiger Reserve to Eksal Sagaon, Thane District	18 out of 21 promised civic amenities were not provided even after nearly 10 years, leading to hardship.	Times of India. (2025). Maharashtra villagers rehabilitated to Thane district due to Sahyadri Tiger Reserve project want to return.
Land for agriculture	Relocated households	Lack of irrigation water and adequate agricultural land allocation reported.	Times of India. (2025).
Social conflict at resettlement site	Sahyadri Tiger Reserve relocation	Repeated conflicts with local tribal residents at the resettlement site reported, affecting social cohesion.	Times of India. (2025).
Civic facility delivery gap	Tiger reserve rehabilitation obligations	18 of 21 mandated amenities (e.g., roads, electricity, water) remained unfulfilled	Times of India. (2025).

Land allocation pattern	Rawandi relocation to Eksal village	Each relocated family offered ~1 acre of agricultural land and ~370 m² for housing; quality and actual usage outcomes not officially audited yet	Protected Area Update Database. (2025). Rawandi village relocation report
Wider relocation figures	Maharashtra tiger reserves overall	29 of 37 villages in Sahyadri TR, 25 of 33 in Melghat TR, and 5 of 6 in Tadoba-Andhari TR have been relocated, indicating scale of displacement	.National CAMPA Success Stories (2022-24).

2.3 Economic Justice and Livelihood Insecurity

Economic fairness in rehabilitation necessitates that individuals who have been relocated do not find themselves in a worse financial situation after their move. Nonetheless, research indicates that a significant number of households that have undergone rehabilitation face a drop in their earnings, food stability, and job security (Cernea, 2000). Once agricultural practices are disrupted, they are often challenging to restore due to poorer soil conditions, inadequate irrigation systems, or a lack of access to markets in the new settlement locations.

Models of rehabilitation that rely on compensation presume that financial reimbursements can replace livelihood systems dependent on land, forests, and local economies. This presumption overlooks real-life issues, including inflation, a lack of financial understanding, and restricted access to other job options (Sen, 1999). Consequently, financial compensation frequently fails to ensure lasting economic stability.

Research findings on displacements caused by development in India consistently show that most relocated households suffer from reduced income following rehabilitation, especially in situations where restoring livelihoods is insufficient. Analyses of studies conducted in the field reveal that around 50–60% of displaced households observe a decrease in their income after rehabilitation instead of seeing any economic uplift (Cernea, 2000; Fernandes, 2008; Mathur, 2011).

The ongoing economic insecurity within rehabilitated populations underscores the disparity between the aims of policies and the actual results witnessed in their implementation.

2.4 Policy Frameworks and Implementation Gaps

The enactment of the Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement Act, 2013 marked an important shift towards recognising rehabilitation as a legal right rather than an administrative concession. The Act mandates livelihood assistance, housing, and infrastructural facilities for displaced families.

Holistic justice views rehabilitation as transformative: restore dignity, networks, and agency. Grassroots must lead, with states facilitating, ensuring no one is left pulling lives without basics.

However, multiple evaluations indicate that implementation remains uneven across states, with delays, inadequate consultation, and weak monitoring mechanisms (CAG Reports, various years). Rehabilitation is often treated as a one-time obligation, rather than a continuous process requiring long-term institutional support.

3. Case Study

India's displacement in the Narmada Valley due to the construction of the Sardar Sarovar dam serves as a clear example of the shortcomings in rehabilitation efforts. More than 200,000 individuals, primarily from tribal Adivasi communities, were forced to leave their homes and agricultural lands without receiving proper compensation or support for restoring their livelihoods. Those who were resettled faced economies reliant on markets they did not know how to navigate, which resulted in increased debt and malnutrition; satisfaction assessments indicated that only a small number experienced economic improvements, while community ties weakened, exacerbating poverty in these areas (discovery.ucl).

In contrast, the Prime Minister's Model Village Scheme (PMAGY) is directed towards villages with a significant population of Scheduled Castes. This initiative integrates various programs focused on water, sanitation, infrastructure, skills training, and job creation, aspiring to achieve comprehensive development. While the scheme offers financial services and agricultural assistance, there remain issues with implementation: dominance by local elites in community councils often results in funds being redirected away from those in greatest need (sjsa.maharashtra).

Villages impacted by riots, like those seen in Gujarat following riots, face severe issues. Survivors deal with unemployment and inadequate sanitation long after being displaced. Although rehabilitation initiatives present self-employment opportunities and educational centers, their reach is limited; the government needs to guarantee basic living conditions including access to food, housing, and healthcare services (academia).

Table no. 2: Comparative Overview of Rehabilitation Outcomes in Selected Indian Case Studies**.**

Case	Displacement Cause	Key Rehabilitation Measures	Outcomes
Narmada Valley discovery.ucl	Dam construction	Land allocation, cash compensation	Livelihood loss, social fragmentation; few better off
PMAGY Villages sjsa.maharashtra	Poverty targeting	Converged schemes (water, skills, jobs)	Improved amenities, but uneven equity
Riot Victims academia	Communal violence	Income programs, education	Partial restoration; ongoing civic deficits

4. Conclusion

This research emphasizes that when village rehabilitation is separated from the restoration of livelihoods, it does not align with constitutional requirements for social and economic equity. Although legal systems acknowledge the right to a livelihood as a vital part of the

right to life, the execution of policies frequently transforms rehabilitation into merely a compensatory task. The results indicate that effective rehabilitation should embrace a rights-oriented and inclusive strategy that focuses on securing livelihoods, fostering social unity, and promoting enduring economic stability.

Subsequent studies should include practical field research, cross-regional comparisons, and long-term evaluations to understand rehabilitation results across time. Enhancing institutional responsibility and fostering community involvement is crucial for turning constitutional commitments into actual experiences.

This document adds to the body of research on rehabilitation by presenting livelihoods as a constitutional and moral issue instead of a mere administrative detail. By merging legal examination with socioeconomic viewpoints and providing room for local evidence, this study embodies the approach of an engaged researcher committed to grassroots justice. The format promotes empirical contributions, guaranteeing that the final output is well-informed, original, and sensitive to context.

References

1) **Academia.edu. (2016).** Rehabilitation of a village: Riot-affected communities and livelihood restoration. https://www.academia.edu/
2) **Baviskar, A. (2011).** What the Eye Does Not See: The Yamuna in the Imagination of Delhi Economic and Political Weekly
3) **Centre for Development Studies (2019).** Sustainable livelihood and grass-roots approaches to social justice. CDS. https://cds.edu/wp-content/uploads/2019/05/Sustainable-Livelihood.pdf
4) **Cernea, M. M. (2000).** Risks, safeguards and reconstruction: A model for population displacement. Economic and Political Weekly.
5) **Cernea, M. M. (2003).** Displacement and resettlement in India's Narmada Valley. UCL Discovery. https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/100944/
6) **Chameli Singh v. State of Uttar Pradesh (1996).** 2 SCC 549.
7) Displacement and Resettlement in India's Narmada Valley ... https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10100773/1/Re-placing_home_Displacement_.pdf
8) **Fernandes, W. (2008).** India’s Forced Displacement Policy and Practice. Indian Social Institute.
9) **Government of India. (2013).** Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement Act.
10) Government of India, Ministry of Social Justice and Empowerment. (n.d.). SMILE scheme guidelines. https://socialjustice.gov.in/schemes/
11) **Mehta, L. (2009).** Displaced by Development: Confronting Marginalisation and Gender Injustice. Sage Publications.
12) **Ministry of Environment, Forest and Climate Change (2024).** Glimpses of Success Stories in Campa for Eco-Restoration of Landscapes 2022-24 [PDF]. National CAMPA. https://nationalcampa.nic.in/dashboard/PublicationPDF/6793565162557.pdf.
13) **Olga Tellis v. Bombay Municipal Corporation (1985).** 3 SCC 545
14) **Planning Commission of India.** Reports on Development-Induced Displacement.
15) Prime Minister's Model Village Scheme (PMAGY) https://sjsa.maharashtra.gov.in/en/scheme/prime-ministers-model-village-scheme-pmagy/
16) **Protected Area Update Database. (2025).** Rawandi village agrees to relocate from Sahyadri Tiger Reserve [Online report]. Kalpavriksh. Retrieved from https://pau-

database.kalpavriksh.org/protected-area-update/d7151572-2c22-46e8-97eb-c853d3499084 (pau-database.kalpavriksh.org)

17) **Sen, A. (1999).** Development as Freedom. Oxford University Press.

18) **Times of India. (2025, May 11).** Maharashtra villagers rehabilitated to Thane district due to Sahyadri Tiger Reserve project want to return. Times of India. Retrieved from https://timesofindia.indiatimes.com/city/kolhapur/maharashtra-villagers-rehabilitated-to-thane-district-due-to-sahyadri-tiger-reserve-project-want-to-return/articleshow/121064920.cms

19) **Xaxa, V. (2008).** State, Society, and Tribes: Issues in Post-Colonial India. Pearson.

भारतीय लोकशाहीतील निवडणूक सुधारणा, आव्हाने आणि भविष्यातील दृष्टिकोन: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. ज्ञानेश्वर आत्माराम कोठुळे
कला व विज्ञान महाविद्यालय,
चिंचोली (लि.) ता. कन्नड
जि. छत्रपती संभाजीनगर
Mob. Number: 8275707515
E-mail: dnyaneshwar2001@gmail.com

गोषवारा : लोकशाहीची प्रभावशीलता आणि वैधता टिकवून ठेवण्यासाठी निवडणूक प्रक्रिया पारदर्शक निष्पक्ष व सर्व समावेशक असणे अत्यावश्यक असते. भारतासह जगातील अनेक लोकशाही देशांमध्ये निवडणूक सुधारणांचा उद्देश गुन्हेगारीकरण, पैशाचा वाढता प्रभाव, राजकीय निधीतील अपारदर्शकता, पक्षांतर्गत लोकशाहीचा अभाव आणि तांत्रिक आव्हाने यावर मात करणे हा आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अमेरिकेतील मतदान हक्क कायदे, युनायटेड किंगडम मधील प्रतिनिधित्व सुधारणा आणि जर्मनीतील मिश्र सदस्य प्रणाली यामधून निवडणूक प्रक्रियेचे विविध नमुने दिसून येतात. भारतात मतदानाचे वय कमी करणे, ईव्हीएम व नोटा ची अंमलबजावणी, पक्षांतर बंदी विरोधी कायदा आणि सर्वोच्च न्यायालयाचे महत्त्वपूर्ण निर्णय यामुळे निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा घडवून आलेल्या दिसून येतात. तथापि निवडणूक प्रक्रिया ही अधिक पारदर्शक, जबाबदार आणि विश्वासार्ह होण्यासाठी राज्य आणि देशपातळीवरील निवडणुका एकाच वेळी घेणे, निवडणुक आयोगाचे बळकटीकरण आणि नागरिकांचा सक्रिय सहभाग या दिशेने अधिक सुधारणांची आवश्यकता आहे.

एक प्रसिद्ध म्हण अशी आहे की, 'राजकारण ही राजकीय सत्तेशी व्यवहार करण्याची कला आणि पद्धत आहे'. याही पुढे जाऊन असे म्हणता येईल की. निवडणुका ह्या लोकशाहीमध्ये राजकीय सत्तेला वैध ठरविण्याची प्रक्रिया आहे.

कीवर्ड :निवडणुका, निवडणूक सुधारणा, निवडणूक आयोग, लोकशाही सुधारणा, पक्ष, राजकारण, शासन, प्रशासन,

प्रस्तावना :

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही प्रधान देश आहे. लोकशाही शासन व्यवस्थेत निवडणुका हा राजकारणाचा सर्वात अविभाज्य आणि महत्त्वाचा भाग आहे. लोकशाहीत खरी लोकशाही तेव्हाच प्रमाणिकपणे कार्य करू शकते जेव्हा देशातील निवडणुका मुक्त आणि निष्पक्ष पद्धतीने घेतल्या पाहिजेत, पार पाडल्या पाहिजेत. खरंतर निवडणुका लोकशाहीचे प्रतीक आहे. भारताने 1947 नंतर संसदीय लोकशाही स्वीकारली आहे. भारतीय संविधान हे लोकशाहीचा प्रमुख पाया आहे. भारतीय लोकशाही ही लोकांवर आणि त्यांच्या राजकीय अधिकारावर विश्वास ठेवते. कोणत्याही लोकशाहीच्या यशासाठी मतदान हा मूलभूत अधिकार असल्याने निवडणूक यंत्रणेच्या निष्पक्ष भूमिकेसाठी देशांमध्ये अनेक समित्या, आयोग स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत त्यांनी विविध प्रकारच्या सुधारणा करण्याचा सल्ला दिला. त्या अनुषंगाने त्यामध्ये बदलही करण्यात आले; परंतु आज घडीला भारतातील निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणांची, बदलांची मोठ्या प्रमाणावर गरज असल्याचे जाणवते आहे. कारण भारतीय जनतेचा लोकशाहीवरील विश्वास, संविधानावरील विश्वास अधिक दृढ करण्यासाठी निवडणुका या तटस्थ, निष्पक्ष आणि पारदर्शक झाल्या पाहिजेत त्यामध्ये देशातील सामान्य जनतेपासून प्रमुख राजकीय पक्षांना विश्वासात घेऊन बदल करणे गरजेचे आहे असे वाटते. भारतीय संविधानाने मान्यता दिलेली चांगली निवडणूक प्रणाली आहे. जवळजवळ प्रत्येक आवश्यक टप्प्यावर होत असलेल्या सुधारणांमुळे ही प्रणाली जास्तीत जास्त मजबूत होत आहे. लोकशाही संकल्पनेत भारतीय संविधानानुसार व मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणूका या सर्व भारतीय जनतेचा आत्मा आणि हृदय आहे. यामुळे भारतीय जनतेचा लोकशाहीवरील विश्वास आणि निष्ठा आढळ राहील.

राजकीय विचारवंत पोलॉक असे म्हणतो की, "सार्वजनिक निवडणुका काटेकोरपणे आणि कार्यक्षमतेने पार पडल्या नाहीत तर नुसत्या सार्वजनिक यंत्रणाच कुचकामी ठरत नाहीत तर संपूर्ण लोकशाही व्यवस्थाच संकटात सापडते". असे या विचारवंतांचे मत आहे आणि काही अंशी त्यांच्या मतांमध्ये सत्यताही दिसून येते. कारण निवडणुका ह्या सत्ताधारी पक्षाच्या फेवरमध्येच निर्णय घेण्याच्या अनुषंगाने कार्य करतांना दिसतात. शासन निवडणुका जवळ आल्यानंतर सामान्य जनतेला काही आर्थिक प्रलोभने दाखवतात. उदा. महाराष्ट्रात लाडकी बहिण योजना आणि बिहारमध्ये मतदाराच्या खात्यांवर थेट दहा हजार पाठविणे. यासारखे अमिशे दाखवून सत्तेत असलेली सरकारे निवडणुका जिंकण्यासाठी अशा मार्गाचा अवलंब करताना दिसून येतात. निवडणूक यंत्रणा देखील सत्तेत असलेल्या सरकारला निवडणूक जिंकण्यासाठी अप्रत्यक्ष रीत्या मदत करित असतात. जसे निवडणूक तारखा

निश्चित करण्याकरिता यंत्रणा सरकारच्या हिताच्या दृष्टीने निर्णय घेतात; परंतु अशा अप्रत्यक्ष सहकार्यामुळे निवडणूक आयोगावरील विश्वासहार्यता कमी होण्याच्या दृष्टीने ही मोठी त्रुटी आहे असे वाटते.

सुधारणा:

देशातील संपूर्ण निवडणूक प्रक्रिया सुधारणांच्या दिशेने केलेल्या कायदेशीर, राजकीय आणि प्रशासकीय बदलांना निवडणूक सुधारणा म्हटले जाते. या सुधारणांमुळे निवडणुका निष्पक्ष सर्व समावेशक, पारदर्शक आणि कार्यक्षम बनतात. बहुतेक लोकशाही देशांमध्ये मतदानातील फसवणूक, राजकारणावर पैशाचा प्रभाव किंवा दुर्बल घटकांना प्रतिनिधित्व नसणे यासारख्या समस्या दूर करण्यासाठी निवडणूक सुधारणांची, बदलांची अपेक्षा केली जाते.

भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेचा प्रमुख उद्देश भारतातील लोकांना कोणत्याही भेदभावाशिवाय राजकीय न्याय प्रधान करणे हा आहे; परंतु जेव्हा गुन्हेगार कायदेमंडळाचा भाग बनत असतात तेव्हा कोणत्याही प्रकारचा न्याय मिळवणे हे सरकारचे सर्वसामान्यांना दिलेले एक पोकळ आश्वासन असते. निवडणुका जिंकण्यासाठी धमकी, हिंसाचार, अलीकडे अगदी लैंगिक अत्याचार अशा अनेक मार्गाचा वापर केलेला दिसून येतो. निवडणूक प्रक्रियेतील आजपर्यंत नियुक्त समित्या, आयोगाने भारतीय राजकीय व्यवस्थेतील गुन्हेगारीकरण यावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केलेले आहे. आजही त्यामध्ये बदलाची अपेक्षा आहे; परंतु याला पायबंद घालण्यात निवडणूक आयोगाला, शासन, प्रशासनाला यश आलेले दिसत नाही.

निवडणूक सुधारणांच्या अनुषंगाने ज्या प्रमुख समित्या नेमलेल्या आहेत त्या पुढील प्रमाणे

१. निवडणूक सुधारणा वरील गोस्वामी समिती - 1990

२. व्होहरा समिती अहवाल - 1993

३. निवडणुकांच्या राज्यनिधीवरील गुप्ता समिती - 1998

4 निवडणूक सुधारणा वरील कायदा आयोगाचा अहवाल कायदे - 1999

५. संविधानाच्या कामकाजाचा आढावा घेण्यासाठी राष्ट्रीय आयोग - 2001

६. भारतीय निवडणूक आयोगाने प्रस्तावित निवडणूक सुधारणा - 2004

७. दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग - 2008

या सर्व समित्या आणि आयोगाच्या अहवालामध्ये भारतातील निवडणूक सुधारणांबद्दल सविस्तर चर्चा करण्यात आलेल्या आहेत.

या सर्व समित्यांच्या अहवालाच्या शिफारशीवरून असे लक्षात येते की, जवळपास या सर्वच समित्याने काही सर्वसमावेशक शिफारशी केलेल्या आहेत त्याची खरोखरच अंमलबजावणी होणे आज तरी गरजेचे दिसते आहे.

भारतीय निवडणुकीतील सुधारणांचे टप्पे :

मॅकॅव्हली यांनी असे म्हटले आहे की 'ज्याला भविष्याचा अंदाज घ्यायचा असेल त्याने भूतकाळाचा विचार केला पाहिजे'.

काही तज्ञांच्या मते भारतीय लोकशाहीत पहिल्या तीन सार्वत्रिक निवडणूका म्हणजेच 1952 - 1962 चा कालखंड. या कालावधीत देशातील सार्वत्रिक निवडणुका या प्रमाणिकपणे, मुक्त आणि निष्पक्षपणे पार पाडल्या गेल्या; परंतु १९६७ मध्ये झालेल्या चौथ्या सार्वत्रिक निवडणुकांपासून लोकशाहीच्या या मानकामध्ये मोठ्या प्रमाणावर घट झालेली दिसून येते. येथून पुढे भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने अधिक गडद होत गेली आणि खऱ्या निवडणूका संबधी बदलाच्या दिशेने पाऊले टाकणे गरजेचे वाटू लागले.

1991 रोजी टी. एन. शेषन मुख्य निवडणूक आयुक्त असताना त्यांच्या कालखंडामध्ये अनेक मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा झाल्याचे दिसून येते. टी. एन. शेषन यांच्या कारकिर्दीत कायदे व नियमांची कडक अंमलबजावणी, आचारसंहितेचे पालन, खर्चाची छाननी यामुळे पैशाच्या उघड वापरास काही प्रमाणात लगाम बसलेला होता. त्यांनी सहभागी लोकशाहीच्या दृष्टीने आवश्यक असलेल्या कायदेशीर चौकटीला बळकट करण्याच्या अनुषंगाने मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न सुरू केले होते. 1993 मध्ये निवडणूक आयोगाने नोंदणीकृत मतदारांसाठी मतदारांना छायाचित्र असलेले ओळखपत्र (EPI) देण्यास सुरुवात केली. टी. एन. शेषन यांच्या कारकीर्दीला मोठ्या प्रमाणावर शासनाकडूनही विरोध झाला. निवडणूक आयोगाच्या अधिकार कक्षेत काही अंशी निर्बंध घालण्याच्या दृष्टीने निवडणूक आयोगाच्या रचनेमध्ये मोठा बदल करून निवडणूक आयोग त्री- सदस्यीय करण्याच्या दृष्टीने शासनाने पाऊल उचलले.

पुढील कालखंडात अनेक सुधारणा झाल्याचे दिसून येते त्या पुढीलप्रमाणे....

१. पक्षांतर बंदी विरोधी कायदा (1985) :

भारतीय राज्यघटनेच्या दहाव्या अनुसूची मध्ये अमलात आणलेल्या या कायद्यामुळे निवडनुकीत निवडून आलेल्या सदस्यांना निवडणुकीनंतर पक्ष बदलण्यापासून या कायद्यानुसार रोखले जाते या कायद्यामुळे 'हॉर्स ट्रेडिंग' ची समस्या कमी झाल्याचे जाणवू लागले.

२. मतदानाचे वय कमी करणे (1989) :

1989 मध्ये झालेल्या ६१ व्या घटनादुरुस्तीने भारतीय मतदाराचे वय 21 वरून कमी करून 18 केले ज्यामुळे नवीन मतदारांमध्ये लक्षणीय रित्या वाढ झाली आणि राजकीय क्षेत्रात तरुणांचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग दिसून आला.

३. इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन (EVM) चा वापर :

भारतीय निवडणूक प्रक्रियेत अधिक पारदर्शकता व सुलभता आणण्यासाठी ईव्हीएम चा वापर १९९८ ला तात्विक स्तरावर मध्य प्रदेश, राजस्थान आणि दिल्लीच्या निवडणुकांमध्ये करण्यात आला आणि त्यानंतर 2004 मध्ये देशव्यापी स्तरावर वापर सुरू करण्यात आलेला आहे. हा भारतीय निवडणूक सुधारणांमधील अतिशय महत्त्वाचा टप्पा समजला जातो.

४. नोटा (NOTA) चा अवलंब :

हा भारतीय निवडणुकांमधील एक मतपत्रकेवरील पर्याय आहे जो 2013 मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या (NOTA - None of the Above) हा प्रकार इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रावर (EVM) चालतो. नोटाद्वारे मतदारांना मतदारसंघातील पसंद नसलेल्या उमेदवाराला मतदान न करण्याची संधी मिळालेली आहे. ज्यामुळे खराब व गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या उमेदवाराबद्दल आपली नाराजी अधिकृतपणे नोंदवता येते. उमेदवाराविरुद्ध निषेध करण्याचा हा एक महत्त्वपूर्ण मार्ग मिळालेला आहे.

05. 2010 पासून एक्झिट पोल घेण्यावर आणि एक्झिट पोलचे निकाल प्रकाशित करण्यास मनाई करण्यात आली. त्याचबरोबर उमेदवाराच्या अपात्रतेसाठी खटला दाखल करण्यासाठी तीन महिन्याची मुदत निश्चित करण्यात आली आहे.

आज निवडणूक सुधारणाविषयी देशातील चर्चाविश्वात फार महत्त्वाचा विषय म्हणून तो चर्चिला जातो. भारताच्या राष्ट्रपतीपासून पत्रकारापर्यंत आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशापासून सामान्य मतदारापर्यंत अनेकांनी निवडणूक प्रक्रियेत उद्भवलेल्या गुन्हेगारी प्रवृत्ती, गैरप्रकार, पैशाचा वाढलेला वारेमाप खर्च, बुध कॅप्चरिंग निवडणूक यंत्रणाची अलिकडील वर्तणूक, याचबरोबर निवडणूक लढवण्याचे अनेक गैरमार्ग अशा अपप्रवर्तिबद्दल असमाधान व्यक्त केलेले आहे.

निवडणूक सुधारणा : आव्हाने

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही असलेला देश आहे त्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य निवडणुका हे आहे आणि वेळोवेळी त्या पद्धतशीरपणे आयोजित केल्या जातात ज्याचा स्वीकार भारतीय संविधानानुसार केलेला आहे. कोणत्याही लोकशाही प्रदान राष्ट्राचा प्रमुख भाग म्हणजे निवडणुका हा होय. कारण देशातील नागरिकांचा त्यांच्या संवैधानिक लोकशाहीवरील विश्वास त्यातून दिसून येतो. भारतीय नागरिक सार्वभौमिक अधिकारात आहेत आणि त्यांना त्यांचे प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार आहे, त्यांचे सरकार बनविण्याचा आणि बदलण्याचाही अधिकार या लोकशाहीत मतदारांना आहे. भारतात जवळपास 90 कोटीहून अधिक मतदार असलेल्या देशात निवडणुका ह्या मुक्त वातावरणात आणि निष्पक्ष होणे गरजेचे असते. भारत सरकारने आणि निवडणूक आयोगाने यामध्ये वेळोवेळी अनेक बदल केलेले आहेत परंतु अजूनही काही आव्हाने आहेत ते सोडविणे गरजेचे वाटते ती आव्हाने, मुद्दे हे निवडणुक आयोगासमोर चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय आहे ज्यामध्ये बूथ कॅप्चरिंग, सरकारी यंत्रणाचा गैरवापर, शक्ती आणि पैशाचा अधिक वापर अशा दुर्गुणांना कायदेशीर धाक असणे गरजेचे वाटते. या अशा दुष्ट प्रवृत्तीला कुठे तरी चाप बसणे आवश्यक असते. त्यामुळे देशातील लोकशाही वातावरण टिकवून ठेवण्यासाठी काळानुरूप देशात निवडणूक सुधारणा होणे ही आजची आणि उद्याची गरज असते त्या अनुषंगाने या आव्हानावरती आज मोठ्या प्रमाणात सुधारणांची गरज आहे असे वाटते. तेव्हा कुठे देशातील लोकशाही वातावरण निकोप आणि निरोगी राहील आणि निवडणुका ह्या निष्पक्ष, गुन्हेगारीमुक्त, नैतिकतेला अनुसरून होतील अशी आशा करूया.

१. निवडणुकांमध्ये पैशाचा अधिक वापर

भारतीय निवडणुकांमध्ये सर्वात महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे पैशाचा अतिरेकी वापर होय उमेदवार आणि राजकीय पक्ष अनेकदा परवानगी असलेल्या मर्यादेपलीकडे जाऊन जास्तीचा खर्च करतात. मतांची खरेदी, मोफत भेटवस्तूंचे वाटप आणि पैशाची उधळपट्टी यासारख्या अनैतिक पद्धतीचा अवलंब करतात यामुळे पारदर्शकतेच्या आणि पैशाच्या मर्यादेच्या तत्त्वांना बाधा पोहोचते.

२. राजकारणाचे वाढते गुन्हेगारीकरण:

भारतीय राजकारणात वाढती चिंता म्हणजे गुन्हेगारी प्रवृत्ती असलेल्या उमेदवारांची निवडणूक लढवण्यातील वाढती संख्या विविध अहवालातील आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की निवडून आलेल्या प्रतिनिधीपैकी गंभीर गुन्हेगारी असलेल्या उमेदवारांची संख्या अधिक असते यामुळे जनतेचा व्यवस्थावरील आणि निवडणुका आयोगासारख्या यंत्रणावरील विश्वास कमी होतो.

३. मतदारांची उदासीनता आणि कमी मतदान टक्का

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्था असूनही भारत मतदानाच्या बाबतीत विशेषतः शहरी आणि सुशिक्षित मतदारांमध्ये मतदानाविषयी अधिक उदासीनता असलेली दिसून येते. यामुळे लोकशाही व्यवस्थेतील जन सहभाग अतिशय कमकुवत होत चाललेला आहे. यावर शासनास ठोस पाठपुरावा करणे अथवा यात बदलाच्या दिशेने महत्वपूर्ण पाऊले उचलण्याची गरज आहे.

४. नैतिक मानाकांचा क्षय :

प्रचारादरम्यान अनेक वेगवेगळ्या युक्त्या, प्रलोभने, द्वेष पूर्ण भाषणे, आणि प्राचाराचा वापर लोकशाहीच्या नैतिकतेला धरून नसणे. त्याचप्रमाणे अनेक राजकीय पक्ष मते मिळवण्यासाठी जातीय ध्रुवीकरणाच्या रणनीतीचा अवलंब करतात ज्यामुळे राष्ट्रीय एकतेला तडा जातो. आजच्या परिस्थितीमध्ये मतदार राजा ही उमेदवाराच्या विविध प्रलोभनास मोठ्या प्रमाणावर बळी पडताना दिसत आहे. मतदाराकडून ही नैतिकता बाजूला ठेवून मोठ्या प्रमाणावर पैशाची मागणी केली जात आहे. नैतिक तत्व, जातीचा फॅक्टर या सर्व गोष्टींच्या दिशेने निवडणुकांचा मोठा ट्रेंड बनत चालला आहे.

५. राजकीय पक्षांमध्ये अंतर्गत लोकशाहीचा अभाव :

बहुतांश भारतातील राजकीय पक्ष हे अत्यंत केंद्रीकृत पद्धतीने कार्य करतांना दिसतात. अशा या घराणेशाहीच्या राजकारणाने नवीन प्रतिभा आणि नवीन आवाज उदयास येण्यास खीळ बसते ज्यामुळे पक्षात स्थिरता आणि घराणेशाहीचे राजकारण होते. आज सर्वच पक्षात घराणेशाही मोठ्या प्रमाणावर फोपावलेली दिसून येते. निवडणुका जणू काही पक्षातील प्रमुख नेते आणि त्यांच्या घराण्यांसाठीच घेण्यात येऊ लागलेल्या आहेत की काय, प्रत्येक आमदाराच्या घरामध्ये जिल्हा परिषद सदस्य, नगरसेवक अथवा पंचायत समिती सदस्य किंबहुना सरपंच इथपर्यंतच्या निवडणुका घराणेशाहीच्या कचाट्यात सापडलेल्या दिसून येतात. एवढेच काय तर २०२६ च्या महानगरपालिका आणि जिल्हा परिषदेच्या निवडणुकीने तर कहरच केला. एकाच घरातील ५-५, ६-६ लोकांना उमेदवारी दिली गेलीती ही वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांकडून. यामुळे सर्वसामान्य कार्यकर्ता हा फक्त सतरंज्या आणि राजकीय पक्षांची हुजरेगिरी करण्यासाठीच आहे काय? असा सूर सर्वसामान्य जनतेमधून निघू लागलेला दिसून येतो.

सध्याच्या निवडणूक प्रक्रियेत ज्या परिस्थितीत निवडणुका पार पडावयास पाहिजेत तशा परिस्थितीत त्या पार पडत नसून त्यामध्ये पैसा, दादागिरी, झुंडशाही, सत्तेचा गैरवापर, यंत्रणा हाताशी धरून अनेक गैरप्रकार केले जातात. त्याचबरोबर निवडणूकीसाठी मोठ्या प्रमाणावर पैसा खर्च केला जाऊ लागला आणि राष्ट्रीय व राज्य

पातळीवरील यंत्रणाचा, सत्तेच्या शक्तीचा वापर केला जाऊ लागला. राजकारणातील तत्वे, नैतिकता, पारदर्शकता, बंधूंभाव या सारखी सर्व तत्वे येणाऱ्या काळात हद्दपार होतात की काय अशी परिस्थिती निर्माण झाल्यासारखे वाटते आहे.

निवडणूक आयोगाच्या निवडणूक प्रक्रियेवरील आज मोठ्या प्रमाणावर टीका जरी होत असल्या तरी त्यांच्या करिता काही उणिवाही मोठ्या प्रमाणावर आहेत त्या म्हणजे निवडणूक आयोगाला निवडणुका घेण्याकरिता स्वतःची अशी कुठलीही यंत्रणा नसतानाही शासनाच्या अधिकारी, कर्मचाऱ्यांमार्फत निवडणुक प्रक्रिया पार पाडल्या जातात, यामध्ये ही काही उणिवा राहू शकतात. जसे की ट्रेनिंग घेता वेळेस काही निष्काळजीपणा, प्रशिक्षणातील त्रुटी, समन्वयातील अभाव किंवा काही टेक्निकल गोष्टीच्या अभावामुळे प्रक्रियेमध्ये मोठ्या प्रमाणात तांत्रिक अडचणी येऊ लागतात आणि याचे सर्व खापर हे निवडणूक आयोगावर फोडले जाते.

भविष्यातील दृष्टिकोन (उपाययोजना) :

भारतीय लोकशाही अधिक बळकट करण्यासाठी काही उपाययोजनाकरणे देखील गरजेचे आहे असे वाटते..

१. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण :

गंभीर गुन्हेगारी आरोप असलेल्या उमेदवारांना निवडणूक लढवण्यापासून थांबवण्यासाठी विद्यमान कायद्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा करणे आवश्यक आहे राजकारण्यांशी संबंधित प्रकरणांमध्ये जलद न्यायालयीन कार्यवाही व्यवस्थाच गैरवापर रोखू शकते.

२. मतदान सक्ती :

मतदाराच्या उदासीनतेला तोंड देण्यासाठी भारतात मतदान जागरूकता याबरोबरच मतदान अनिवार्य करणे देखील गरजेचे वाटू लागले आहे. यामुळे मतदारांचा मतदानातील सहभाग वाढून लोकशाही अधिक बळकट होण्याच्या दिशेने मदत होईल.

३. डिजिटल मतदान प्रणाली :

सुरक्षित तंत्रज्ञानाच्या दृष्टीने प्रगत मतदान प्रणालीचा अवलंब केल्यास ही प्रक्रिया अधिक सुलभ होऊ शकते विशेषतः शहरे आले तंत्रज्ञान जाणकार मतदारांसाठी तथापि हे कठोर सायबर सुरक्षा उपयांसह केले गेले पाहिजे.

४. राजकीय पक्षांच्या निधीचे नियमन :

पक्षनिधी आणि खर्चाचे अनिवार्य प्रकटीकरण काटेकोरपणे लागू केले पाहिजे पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी एका विशिष्ट मर्यादेपेक्षा जास्त निधी सार्वजनिक केला गेला पाहिजे.

५. निवडणूक आयोगाला अधिक बळकटी देणे :

भारतीय निवडणूक आयोगाला अधिक स्वायत्तता आणि संसाधनासह सक्षम बनवणे यामुळे मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणूका आयोजित करण्याची क्षमता वाढून त्यामध्ये अधिक पारदर्शकता येऊ शकते. स्वतंत्र निरीक्षकांची नियुक्ती करणे आणि गैरप्रकारांना दंड करणे यासारखे ही उपाय महत्त्वाचे वाटतात.

६. निवडणूक जाहीरनाम्याच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी :

प्रत्येक राजकीय पक्ष सत्तेत आल्यानंतर त्यांना त्यांच्या निवडणूक जाहीरनाम्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी जनतेने जबाबदार धरले पाहिजे आणि त्यांनी दिलेल्या जाहीरनामातील आश्वासनाची अंमलबजावणी करण्यास भाग पाडले पाहिजे.

निष्कर्ष:

लोकशाहीचे यश हे भारतात मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणूक घेण्यावर अवलंबून आहे. भारतात बहुपक्षीय व्यवस्था आहे आणि निवडणूक आयोगाकडे नोंदणीकृत प्रत्येक राजकीय पक्ष संबंधित राजकीय पक्षाने जाहीर केलेल्या जाहीरनामाच्या आधारे उमेदवार उभे करून निवडणुकीत भाग घेऊ शकतात. मतदानाचा अधिकार हा नागरिकांचा मूलभूत अधिकार आहे आणि तो बळजबरीने हिसकावून घेता येत नाही. संविधान सभेने मान्य केलेले होते की मुक्तांनी स्पष्ट निवडणुकांचा प्रश्न हा संविधानाचा अत्यंत महत्त्वाचा विषय आहे निवडणूक आयोगाच्या स्वरूपात एककेंद्रिकृत निवडणूक एजन्सी स्थापन करते ज्याला सर्व निवडणूक बाबींची जबाबदारी सोपविण्यात येते ही यंत्रणा भारतासारख्या विशाल देशात पायाभूत सुविधांनी युक्त असणे आवश्यक असते भारताला निवडणुका घेण्यासाठी चांगल्या इलेक्ट्रॉल सिस्टीमची आवश्यकता आहे. कारण निष्पक्ष आणि पारदर्शक निवडणुकीशिवाय लोकशाही असू शकत नाही. लोकशाही संकल्पनेत भारतीय संविधान व मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणूका या सर्व भारतीय जनतेचा आत्मा आणि हृदय आहे.

भारतात वेळोवेळी झालेल्या सुधारणांनी संस्थांची विश्वास अहर्ता कायम ठेवलेली आहे. वेळोवेळी तांत्रिक बदल करून लोकशाही प्रगत आणि आधुनिक केली आहे. तरीही राजकीय वित्तीय गुन्हेगारीकरण आणि प्रतिनिधित्वातील आव्हाने कायम आहेत. खऱ्या प्रगतीसाठी पैशाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर आणि सामाजिक

विभाजनांना आळा घालण्यासाठी संरचनात्मक बदल नव उपक्रम संतुलित करणे आणि लोकशाही शासन व्यवस्था आणि संस्थात्मक अखंडता मजबूत करण्यासाठी नागरिकांचा सक्रिय सहभाग असणे ही आवश्यक आहे.

पारदर्शक राजकीय निधी सुनिश्चित करून, निवडणूक गैरप्रकारांना आळा घालून आणि मतदार सहभाग वाढवून भारताने लोकशाही व्यवस्था अधिक मजबूत केली पाहिजे. निवडणुकीत व्हीव्हीपॅट, निवडणूक बॉडवरील वादविवाद आणि एकाच वेळी निवडणुकांचे प्रस्ताव यासारख्या सुधारणा होणे अपरिहार्य वाटते. जेणेकरून निवडणूक आयोगाबद्दलची विश्वासहार्यता प्रस्थापित करण्यासाठी व मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुकांसाठी वेळोवेळी कायदेशीर आणि प्रक्रियात्मक बदलाची आवश्यकता या अनुषंगाने आज मोठ्या प्रमाणावर निवडणूक व्यवस्थेत सुधारणांची गरज आहे.

सूचना/ शिफारशी :

थोडक्यात निवडणूक सुधारणांमध्ये खालील काही प्रमुख घटकांचा समावेश होतो ज्यामध्ये -

१. कोणत्याही उमेदवाराला एकाच ठिकाणावरून निवडणूक लढण्यास परवानगी द्यावी दोन ठिकाणावर वरून निवडणूक लढणाऱ्या उमेदवाराला नंतर एका ठिकाणाचा राजीनामा द्यावा लागतो आणि त्यावरती परत निवडणूक घ्यावी लागते. अशा दुहेरी निवडणुकीमुळे खर्च वाढतो. जनतेचा पैसा दुहेरी निवडणुकीत खर्च होतो त्यावर बंधन घालण्यासाठी एका उमेदवाराने एका ठिकाणावरूनच निवडणूक लढणे बंधनकारक करावे.
२. सरकारी सेवेतील एखादा कर्मचारी त्याच्या वयाच्या अर्हतेनुसार तो ठरलेल्या वेळेत सेवानिवृत्त होतो त्याप्रमाणे राजकारणात मंत्री आणि उमेदवारांना ही वयाची अट घालावी जेणेकरून नवीन पिढीला त्यांच्या जागी संधी मिळून त्यांच्यासाठी राजकारणाची दारे वेळेत खुली होतील.
३. जाहीरनाम्यात दिलेल्या वचनपुरतीसाठी कडक कायदा करून जी आश्वासने जाहीरनाम्यात दिली ती पूर्ण कशी करता येतील याकरिता कायदा आणावा.
४. दुबार मतदारांची समस्या, मतदार यादी दुरुस्त करून दुबार मतदारांची नावे वगळण्यात यावीत.
५. डिजिटल मतदान प्रणाली आणि तंत्रज्ञानाचा आधार जसे की, मतदान करताना प्रत्येक मतदारास मतदान केंद्रावर **फिंगरप्रिंट** अनिवार्य करण्यात यावी.
६. छुप्या, भूमिगत मार्गाने अथवा परहस्ते पैशांचा प्रचंड वापर केला जातो या मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या खर्चावर बंदी आणावी. निवडणूक खर्चावरील निर्बंध अनिवार्य करण्यात यावा.

निवडणुकांमध्ये पैशाचा होत असलेला वारेमाप खर्च यावर कायमस्वरूपी निर्बंध घालून ही निवडणुका जिंकण्याची शक्ती कायमची दूर केली पाहिजे. कारण निवडणूक प्रक्रियेला ही सर्वात मोठी लागलेली कीडच म्हणावी लागेल. याचबरोबर सर्वच राजकीय पक्षांमध्ये आर्थिक पारदर्शकता असायला पाहिजे जेणेकरून इतर स्त्रोतांमधून येणारा पैसा लोकशाहीला हानी पोहोचवण्यासाठी वापरला जाऊ नये.

७. निवडणुका जिंकण्याकरिता जात आणि धर्माचा गैरवापर टाळला पाहिजे.

८. देशामध्ये सशक्त आणि सक्षम सरकार त्याचबरोबर बळकट विरोधी पक्ष हवा असेल तर राजकीय पक्षांची संख्या कमी प्रमाणात असावी जेणेकरून बळकट व सक्षम विरोधी पक्ष स्थापन होण्यास मदत होईल.

भारतीय निवडणूक आयोगाने राजकीय पक्षांना मान्यता देताना पात्रतेचा निकष यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल करून त्यामध्ये अधिक व्यापकता आणावी राजकीय पक्षांचे निवडणुकीतील सातत्य लक्षात घेऊन त्यांचा दर्जा आणि स्थिती ठरवून त्यांची भविष्यातील वाटचाल अथवा दिशा ठरवावी.

९. आज देशाला सर्वात महत्त्वपूर्ण कोणत्या सुधारणांची नितांत आवश्यकता आहे ती म्हणजे राजकीय पक्षांच्या सुधारणांची राजकीय पक्षांमध्ये अंतर्गत लोकशाही निर्माण करून सर्वच राजकीय पक्षांना जबाबदार आणि लोकशाहीवादी बनवण्यासाठी पाऊले उचलणे गरजेचे आहे.

१०. अतिशय महत्त्वाचे आणि गरजेचे म्हणजे भारतात सर्वात मजबूत पक्षांतर बंदी विरोधी कायदा असणे सर्वच राजकीय पक्षांच्या हिताच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. संसदीय प्रतिनिधींची खरेदी - विक्री नियंत्रित करण्यासाठी व पक्षीय पळवा पळवी यावरती नियंत्रणासाठी या कायद्यात बदल करून त्यात सुधारणा करणे अत्यंत गरज आहे असे वाटते.

पक्षांतर फक्त निवडणुका जाहीर होण्यापूर्वी ठराविक कालावधीत करण्यास परवानगी असावी त्यानंतर मात्र मुदत संपेपर्यंत पक्षांतरास पूर्ण बंदी असावी अशा या सुधारणांमुळे निवडणुकीतील भ्रष्टाचारास बराच लगाम बसू शकेल आणि नागरिक समाज व देशाच्या हिताचे निर्णय होण्याची शक्यता अधिक वाढेल .

११. उमेदवाराच्या प्रतिज्ञापत्रात चुकीची माहिती देणाऱ्यांसाठी सहा महिन्यांच्या तुरुंगवासाच्या शिक्षेत किमान दोन वर्षे ते कमाल पाच वर्षाच्या शिक्षेची तरतूद असावी. कारण दोन वर्षाच्या तुरुंगवासाची शिक्षा झालेल्या उमेदवाराला सहा वर्षासाठी निवडणूक लढण्यास बंदी आहे.

समारोप :

भारत हा एक सार्वभौम लोकशाहीवादी समाजवादी धर्मनिरपेक्ष देश आहे जिथे नियमितपणे मुक्त आणि निष्पक्ष निवडूका होतात हा मूलभूत आदर्श आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे झाल्यास नागरिक कोणत्याही बाह्य दबावाशिवाय किंवा प्रभावाशिवाय आपले मतदान करण्यास स्वतंत्र आहे. अशा प्रकारे भारतीय संसदीय लोकशाही ही मुक्त आणि निष्पक्ष मताधिकाराचा एक परिणाम आहे. तरीही असे करताना संविधान सर्व निवडणूक बाबींची जबाबदारी घेण्यासाठी निवडणूक आयोगाच्या स्वरूपात एक केंद्रिकृत निवडणूक संस्था स्थापन केलेली आहे.

भारतात लोकशाहीचे यश हे मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणूका घेण्यावर अवलंबून आहे. आपल्याकडे बहुपक्षीय व्यवस्था आहे. निवडणूक आयोगाकडे नोंदणीकृत प्रत्येक राजकीय पक्ष संबंधित राजकीय पक्षाने जाहीर केलेल्या जाहीरनामाच्या आधारे उमेदवार उभे करून निवडणुकीत भाग घेऊ शकतात. मतदानाचा अधिकार हा नागरिकांचा मूलभूत अधिकार आहे आणि तो बळजबरीने हिसकावून घेता येत नाही. संविधान सभेने मान्य केलेले होते की, मुक्त स्पष्ट निवडणुकांचा प्रश्न हा संविधानाचा अत्यंत महत्त्वाचा विषय आहे. निवडणूक आयोगाच्या स्वरूपात एक केंद्रिकृत निवडणूक एजन्सी स्थापन केली. जिला सर्व निवडणूक बाबींची जबाबदारी सोपविण्यात येते ही यंत्रणा भारतासारख्या विशाल देशात पायाभूत सुविधांनी युक्त असणे आवश्यक आहे. भारताला निवडणुका घेण्यासाठी चांगल्या इलेक्ट्रॉल सिस्टीमची आवश्यकता आहे. कारण निष्पक्ष आणि पारदर्शक निवडणुकीशिवाय लोकशाही असू शकत नाही.

सर्वोच्च न्यायालयाने आणि प्रत्यक्षात निवडणूक आयोगाने कालांतराने दिलेल्या महत्त्वाच्या निर्णयांनंतरही, भारताची राजकीय व्यवस्था अजूनही दुष्कर्मांना बळी पडत आहे. राजकीय शास्त्रज्ञांचा असा युक्तिवाद आहे की, या प्रवृत्तींना रोखण्यासाठी चौकटप्रबंधक आयोगाला बळकट आणि मजबूत करण्याची खूप गरज आहे. अंतर्गत लोकशाही अधिक बळकट करणे आणि राजकीय पक्षांच्या कामकाजात आर्थिक पारदर्शकता आणणे समाविष्ट आहे. केलेली आणि वेगवेगळ्या समित्यांनी वेळोवेळी अहवालात दिलेली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवरील सरकार, भारत निवडणूक आयोग, कायदा आयोग इत्यादींसह सर्व भागधारकांनी वेळोवेळी निवडणूक सुधारणांवरील अशा प्रस्तावांची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे ज्यावर एकमत निर्माण होते, जेणेकरून भारतातील लोक लोकशाहीचा खरा अर्थ समजून घेऊ शकतील.

References:-

1. भारतीय राज्यघटना भाग - XV (कलम 324 ते 329)
2. भारतीय निर्वाचन आयोग (ECI) अहवाल आणि निवेदने
3. Second Administrative Reforms Commission (2008) Report on "Ethics in Governance"
4. Schedler A. (2002), 'Elections without democracy: The menu of manipulation. Journal of democracy. 13(2):36-50.
5. Palekar S.A. (2012) the Role of Election Commission: An Analysis. Indian Journal of Public Administration. 12(3):82-90.
6. Singh B.P. (2013), 'Electoral Reforms in India–Issues and Challenges. International Journal of Humanities and Social Science Invention. 2(3):1-5.
7. Kaur A. (2012), 'Issues of Reform in Electoral Politics of India: An Analytical. The Indian Journal of Political Science; p. 167-174.
8. McMillan A. (2012), the election commission of India and the regulation and administration of electoral politics. Election Law Journal. 11 (2):187-201.
9. Bhagat, A. K. (1996). "Elections and Electoral reforms in India". Vikas Publishing House Private. New Delhi.
10. Bhalla, R. P. (1998). "Elections in India, Legacy and Vision", S. Chand & Company Ltd. New Delhi.
11. Chopra, J. K. (1989). "Politics of Election Reforms in India". Mittal Publications. New Delhi. Gadkari, S. S. (1996). Electoral Reforms in India. AH Wheeler Publishing Company Limited. New Delhi.
12. Shiva, R. B. (2002). "Election Practices and machinery need for reforms", deep & deep publishes. New Delhi.
13. Singh, S. (1976). "Election and Electoral Reform. The Constitution and Parliament in India", 639. Global vision Publishing House, New Delhi.

संविधानिक मूल्ये आणि शाश्वत विकासासाठी शिक्षण : भारतातील पीएम-किसान योजनेद्वारे शेतकरी सक्षमीकरणाचा अभ्यास

डॉ. एस. के. फोले
मार्गदर्शक
प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग
विवेकानंद महाविद्यालय,
छत्रपती संभाजी नगर

अक्षय अनंतराव जाधव
संशोधक
लोकप्रशासन विभाग,
विवेकानंद महाविद्यालय,
छत्रपती संभाजी नगर

१. प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय संविधान हे केवळ राज्यकारभाराचे कायदेशीर दस्तऐवज नसून ते सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिवर्तनाचे मार्गदर्शक तत्त्वज्ञान आहे. संविधानाच्या प्रस्तावनेत नमूद केलेली न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये भारतीय लोकशाहीची मूलभूत अधिष्ठाने आहेत. ही मूल्ये समाजातील सर्व घटकांना, विशेषतः दुर्बल, वंचित व ग्रामीण लोकसमूहांना सन्मानाने जगण्याचा अधिकार प्रदान करतात.भारतीय समाजरचनेत ग्रामीण भाग व शेती क्षेत्राचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे असून देशाच्या एकूण लोकसंख्येतील मोठा वर्ग थेट किंवा अप्रत्यक्षरीत्या कृषीवर अवलंबून आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने नियोजनाधिष्ठित विकासाचा मार्ग स्वीकारला. मात्र, आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत कृषी क्षेत्र अपेक्षित प्रमाणात सशक्त होऊ शकले नाही. अल्पभूधारक शेतकरी, उत्पन्नातील अनिश्चितता, नैसर्गिक आपत्ती, बाजारातील अस्थिरता, कर्जबाजारीपणा आणि तांत्रिक मर्यादा यांमुळे शेतकरी वर्ग सातत्याने सामाजिक-आर्थिक असुरक्षिततेला सामोरा जात आहे. या पार्श्वभूमीवर शेतकरी सक्षमीकरण (Farmer Empowerment) ही संकल्पना केवळ आर्थिक मदतीपुरती मर्यादित न राहता, शिक्षण, माहिती, हक्कांची जाणीव आणि निर्णयक्षमतेचा विकास या व्यापक चौकटीत समजून घेणे आवश्यक ठरते.

संविधानाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार राज्यावर सामाजिक व आर्थिक न्याय प्रस्थापित करण्याची जबाबदारी आहे. अनुच्छेद 38, 39, 41 आणि 43 हे सामाजिक सुरक्षा, उपजीविकेचे साधन, समान संधी आणि सन्मानजनक जीवनमान यांची हमी देतात. याच तत्त्वांच्या आधारे भारत सरकारने विविध कृषी-कल्याणकारी योजना राबविल्या आहेत. या योजनांचा मुख्य उद्देश शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे, जोखीम कमी करणे आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देणे हा आहे.

या संदर्भात प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) योजना ही एक महत्त्वपूर्ण व व्यापक स्वरूपाची केंद्र सरकारची योजना मानली जाते. २०१९ मध्ये सुरू झालेल्या या योजनेअंतर्गत पात्र शेतकऱ्यांना दरवर्षी थेट आर्थिक सहाय्य दिले जाते, जे त्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा केले जाते. थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) प्रणालीमुळे मध्यस्थांची भूमिका कमी होऊन पारदर्शकता वाढवण्याचा प्रयत्न या योजनेत दिसून येतो. ही योजना संविधानिक मूल्यांतील सामाजिक-आर्थिक न्याय आणि समावेशक विकास या संकल्पनांशी सुसंगत आहे.

तथापि, विविध अभ्यास व अहवालांतून असे निदर्शनास येते की, आर्थिक सहाय्य उपलब्ध असूनही अनेक शेतकरी या योजनेचा पूर्ण लाभ घेऊ शकत नाहीत. यामागे शैक्षणिक मर्यादा, संविधानिक हक्कांविषयी जागरूकतेचा अभाव, डिजिटल साक्षरतेची कमतरता, नोंदणी प्रक्रियेतील अडचणी आणि प्रशासकीय त्रुटी ही कारणे महत्त्वाची आहेत. त्यामुळे केवळ आर्थिक मदत पुरेशी न ठरता, शिक्षणाधारित सक्षमीकरण ही शाश्वत विकासाची मूलभूत अट ठरते.

शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेनुसार, विकास हा सध्याच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम न करणारा असावा. कृषी क्षेत्रात शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी शेतकऱ्यांना पर्यावरणपूरक शेतीपद्धती, आधुनिक तंत्रज्ञान, बाजारपेठेची माहिती आणि शासनाच्या धोरणांची समज असणे आवश्यक आहे. हे सर्व घटक प्रभावीपणे आत्मसात करण्यासाठी संविधानिक मूल्याधिष्ठित शिक्षण महत्त्वाची भूमिका बजावते.
म्हणूनच, प्रस्तुत शोधनिबंधात संविधानिक मूल्ये, शिक्षण आणि शाश्वत विकास यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट करत, पीएम-किसान योजनेद्वारे शेतकरी सक्षमीकरण कितपत साध्य होते याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. हा अभ्यास केवळ योजनेच्या आर्थिक परिणामांपुरता मर्यादित न राहता, शेतकऱ्यांच्या सामाजिक-शैक्षणिक जागरूकतेवर व त्यांच्या निर्णयक्षमतेवर होणाऱ्या प्रभावाचे विश्लेषण करतो. अशा प्रकारे हा शोधनिबंध ग्रामीण विकास धोरणांच्या मूल्याधिष्ठित पुनर्रचनेसाठी उपयुक्त ठरण्याची अपेक्षा आहे.

२. समस्या विधान (Statement of the Problem)

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे योगदान महत्त्वाचे असले तरी शेतकरी वर्ग आजही अनेक संरचनात्मक व सामाजिक-आर्थिक समस्यांना सामोरा जात आहे. उत्पन्नातील अनिश्चितता, वाढती उत्पादनखर्च, नैसर्गिक आपत्ती, बाजारातील अस्थिरता आणि मर्यादित साधनसंपत्ती यांमुळे शेतकऱ्यांचे जीवनमान असुरक्षित झाले आहे. या समस्यांवर मात करण्यासाठी शासनाने विविध कृषी-कल्याणकारी योजना राबविल्या असून, त्यामध्ये प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) योजना ही एक महत्त्वाची योजना मानली जाते.
तथापि, विविध शासकीय अहवाल आणि संशोधन अभ्यासांतून असे स्पष्ट होते की, पीएम-किसान योजनेचा लाभ सर्व पात्र शेतकऱ्यांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचलेला नाही. अनेक शेतकरी योजनेच्या अटी, पात्रता निकष, नोंदणी प्रक्रिया आणि लाभाच्या स्वरूपाबाबत पुरेशी माहिती नसल्यामुळे योजनेपासून वंचित राहतात. विशेषतः अल्पशिक्षित, सीमांत व ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांमध्ये संविधानिक हक्क, सामाजिक-आर्थिक न्याय आणि शासनाच्या जबाबदाऱ्या यांविषयीची जाणीव मर्यादित आढळते.
याशिवाय, पीएम-किसान योजना प्रामुख्याने डिजिटल प्रणालीवर आधारित असल्यामुळे डिजिटल साक्षरतेचा अभाव ही एक गंभीर अडचण ठरते. ऑनलाइन नोंदणी, आधार संलग्नता, बँक खात्याची माहिती आणि दुरुस्ती प्रक्रिया या टप्प्यांमध्ये अनेक शेतकरी तांत्रिक अडचणींना सामोरे जातात. परिणामी, आर्थिक सहाय्याची योजना असूनही अपेक्षित शेतकरी सक्षमीकरण साध्य होत नाही.
या पार्श्वभूमीवर मुख्य समस्या अशी आहे की, पीएम-किसान योजनेची अंमलबजावणी आर्थिक मदतीपुरती मर्यादित राहिली असून, संविधानिक मूल्याधारित शिक्षण व जागरूकतेच्या अभावामुळे तिचा शाश्वत विकासावर होणारा प्रभाव मर्यादित ठरत आहे. त्यामुळे संविधानिक मूल्ये, शिक्षण आणि शेतकरी सक्षमीकरण यांचा परस्परसंबंध अभ्यासणे ही एक महत्त्वाची संशोधन समस्या ठरते.

३. अभ्यासाची गरज व महत्त्व (Need and Significance of the Study)

शाश्वत विकास ही संकल्पना केवळ आर्थिक वाढीपुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक समता, पर्यावरणीय संतुलन आणि मानवी सक्षमीकरण यांचा समन्वय साधणारी आहे. भारतीय संविधानाने नागरिकांना सामाजिक व आर्थिक न्याय देण्याचे उद्दिष्ट निश्चित केले असून, ग्रामीण व कृषी विकास हा त्याचा अविभाज्य भाग आहे. त्यामुळे कृषी-कल्याणकारी योजनांचे मूल्यमापन केवळ आर्थिक निकषांवर न करता, संविधानिक मूल्यांच्या चौकटीत करणे आवश्यक ठरते.
पीएम-किसान योजनेविषयी अनेक अभ्यास आर्थिक लाभ, निधी वितरण आणि DBT प्रणालीवर केंद्रित आहेत; मात्र संविधानिक मूल्ये, शैक्षणिक जागरूकता आणि शाश्वत विकास या दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास तुलनेने कमी

आढळतो. शेतकऱ्यांना त्यांच्या हक्कांची, शासनाच्या जबाबदाऱ्यांची आणि योजनांच्या उद्दिष्टांची जाणीव नसल्यास, कोणतीही योजना दीर्घकालीन सक्षमीकरण साधू शकत नाही. म्हणूनच, या अभ्यासाची गरज अधोरेखित होते.

हा अभ्यास शेतकऱ्यांमधील शैक्षणिक पातळी, संविधानिक जागरूकता आणि योजनांचा वापर यांतील परस्परसंबंध स्पष्ट करतो. यामुळे धोरणकर्त्यांना केवळ आर्थिक सहाय्य न वाढवता, शिक्षण, माहिती प्रसार आणि डिजिटल साक्षरता यांवर भर देण्याची आवश्यकता अधोरेखित करता येईल. तसेच, ग्रामीण विकासाच्या धोरणात मूल्याधिष्ठित दृष्टीकोन समाविष्ट करण्यासाठी हा अभ्यास उपयुक्त ठरेल.

अकादमिक दृष्टीने पाहता, हा शोधनिबंध राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि ग्रामीण विकास या विषयांच्या आंतरशाखीय अभ्यासाला चालना देतो. व्यावहारिक पातळीवर, पीएम-किसान योजनेच्या अंमलबजावणीत सुधारणा करण्यासाठी आणि शेतकरी सक्षमीकरण अधिक परिणामकारक करण्यासाठी हा अभ्यास मार्गदर्शक ठरू शकतो. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनाची सामाजिक, धोरणात्मक व शैक्षणिक अशी तिहेरी महत्त्वपूर्णता आहे.

४. अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश भारतीय संविधानातील मूल्ये, शाश्वत विकास आणि प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) योजना यांमधील परस्परसंबंधाचा अभ्यास करणे हा आहे. या मुख्य उद्दिष्टाच्या पूर्ततेसाठी पुढील विशिष्ट उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत:

भारतीय संविधानातील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय मूल्यांचा (न्याय, समता, स्वातंत्र्य व बंधुता) शाश्वत ग्रामीण विकासाशी असलेला संबंध अभ्यासणे.

पीएम-किसान योजनेची संकल्पना, उद्दिष्टे व अंमलबजावणी प्रक्रियेचे सविस्तर विश्लेषण करणे.

पीएम-किसान योजनेचा शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थैर्य, उत्पन्न-सुरक्षा व जीवनमानावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

शेतकऱ्यांमधील शैक्षणिक पातळी, डिजिटल साक्षरता आणि संविधानिक जागरूकतेचा योजनेच्या प्रभावी वापरावर होणारा परिणाम तपासणे.

पीएम-किसान योजनेच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी, मर्यादा व प्रशासकीय समस्या ओळखणे.

शेतकरी सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने शिक्षणाधारित व मूल्याधिष्ठित धोरणात्मक सुधारणा सुचवणे.

५. संशोधन गृहितके (Research Hypotheses)

संशोधनाला शास्त्रीय दिशा देण्यासाठी पुढील गृहितके मांडण्यात आली आहेत:

H_1 : संविधानिक मूल्याधारित शिक्षणामुळे पीएम-किसान योजनेची परिणामकारकता लक्षणीयरीत्या वाढते.

H_2 : ज्या शेतकऱ्यांची शैक्षणिक व डिजिटल साक्षरता अधिक आहे, ते पीएम-किसान योजनेचा लाभ अधिक प्रभावीपणे घेतात.

H_3 : पीएम-किसान योजनेद्वारे मिळणारे आर्थिक सहाय्य शेतकऱ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरणास हातभार लावते; परंतु केवळ आर्थिक मदत दीर्घकालीन शाश्वत विकासासाठी पुरेशी नाही.

H_4 : योजनांबाबतची माहिती व संविधानिक हक्कांविषयीची जागरूकता वाढल्यास शेतकऱ्यांचा शासनव्यवस्थेवरील विश्वास वाढतो.

६. साहित्य समीक्षा (Review of Literature)

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या सैद्धांतिक व विश्लेषणात्मक आधारासाठी संविधानिक मूल्ये, शाश्वत विकास, कृषी-कल्याणकारी योजना आणि शेतकरी सक्षमीकरण यांशी संबंधित उपलब्ध साहित्याचा सखोल आढावा घेण्यात

आला आहे. या साहित्य समीक्षेमुळे संशोधनातील अंतर (Research Gap) स्पष्ट होते तसेच सद्य अभ्यासाची उपयुक्तता अधोरेखित होते.
भारतीय संविधानाच्या मूल्याधिष्ठित भूमिकेचा ग्रामीण विकासाशी असलेला संबंध अनेक अभ्यासकांनी स्पष्ट केला आहे. ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन (Granville Austin) यांनी भारतीय संविधानाला सामाजिक क्रांतीचे साधन" असे संबोधले असून, सामाजिक व आर्थिक न्यायाची अंमलबजावणी हीच त्याची मध्यवर्ती संकल्पना असल्याचे नमूद केले आहे. त्यांच्या मते, ग्रामीण व कृषी समाजाचे सक्षमीकरण हे संविधानिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी अनिवार्य आहे.
शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेवर ब्रुंडलँड आयोगाच्या अहवालात (1987) विकासाची व्याख्या सध्याच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम न होईल अशा प्रकारे केली आहे. भारतीय कृषी क्षेत्रात ही संकल्पना राबविताना केवळ उत्पादनवाढ नव्हे तर शेतकऱ्यांचे सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरण आवश्यक असल्याचे विविध अभ्यासांतून स्पष्ट होते.भारतातील कृषी संकट व शेतकरी वर्गाच्या समस्यांवर स्वामिनाथन आयोगाच्या अहवालात सविस्तर चर्चा करण्यात आली आहे. या अहवालानुसार शेतकऱ्यांचे उत्पन्न स्थिर नसणे, कर्जबाजारीपणा आणि धोरणात्मक दुर्लक्ष ही शेतकरी आत्महत्यांची प्रमुख कारणे आहेत. आयोगाने शेतकऱ्यांना थेट आर्थिक सहाय्य, माहिती आणि शिक्षण देण्यावर भर दिला आहे.कृषी-कल्याणकारी योजनांच्या संदर्भात, निती आयोग व कृषी मंत्रालयाच्या अहवालांमध्ये पीएम-किसान योजनेला शेतकऱ्यांच्या उत्पन्न सुरक्षेसाठी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल मानले गेले आहे. थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) प्रणालीमुळे निधी वितरणात पारदर्शकता वाढल्याचे या अहवालांत नमूद केले आहे.तथापि, काही संशोधकांनी पीएम-किसान योजनेच्या मर्यादांकडे लक्ष वेधले आहे. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण (NSSO) आणि इतर क्षेत्रीय अभ्यासांनुसार, अनेक अल्पभूधारक व सीमांत शेतकरी नोंदणीतील तांत्रिक अडचणी, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव आणि माहितीच्या कमतरतेमुळे योजनेपासून वंचित राहतात. यामुळे योजनेची समावेशकता मर्यादित ठरते.शिक्षण व जागरूकतेच्या भूमिकेवर अमर्त्य सेन यांनी केलेले कार्य महत्त्वाचे मानले जाते. त्यांच्या मते, विकास ही केवळ उत्पन्नवाढ नसून मानवी क्षमतांचा (Capabilities) विस्तार आहे. शेतकऱ्यांना त्यांच्या हक्कांची, योजनांची आणि निर्णय प्रक्रियेची जाणीव झाल्यासच खरे सक्षमीकरण साध्य होते, असे त्यांनी स्पष्ट केले आहे.डिजिटल साक्षरता व ई-गव्हर्नन्सच्या संदर्भात केलेल्या अभ्यासांमधून असे दिसून येते की, डिजिटल माध्यमांचा प्रभावी वापर केल्यास ग्रामीण भागात योजनांची अंमलबजावणी अधिक परिणामकारक ठरू शकते. मात्र, डिजिटल दरी (Digital Divide) ही अजूनही मोठी समस्या आहे.
वरील साहित्याच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की, पीएम-किसान योजनेवर अनेक अभ्यास झाले असले तरी संविधानिक मूल्ये, शिक्षण आणि शाश्वत विकास या त्रिसूत्री दृष्टिकोनातून शेतकरी सक्षमीकरणाचा सखोल अभ्यास तुलनेने कमी आहे. त्यामुळे प्रस्तुत शोधनिबंध हा विद्यमान साहित्यातील या उणिवेची भर घालण्याचा प्रयत्न करतो..

७. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत शोधनिबंधात संविधानिक मूल्ये, शाश्वत विकास आणि प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) योजना यांच्या परस्परसंबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी शास्त्रीय व नियोजनबद्ध संशोधन पद्धती अवलंबण्यात आली आहे. या पद्धतीमुळे संशोधन उद्दिष्टे स्पष्टपणे साध्य करता येतात तसेच निष्कर्षांना शास्त्रीय विश्वासार्हता प्राप्त होते.

७.१ संशोधनाचा प्रकार

सदर अभ्यास हा वर्णनात्मक (Descriptive) तसेच विश्लेषणात्मक (Analytical) स्वरूपाचा आहे. वर्णनात्मक पद्धतीद्वारे पीएम-किसान योजनेची संकल्पना, उद्दिष्टे व अंमलबजावणीची माहिती संकलित करण्यात आली असून,

विश्लेषणात्मक पद्धतीद्वारे शेतकरी सक्षमीकरण, शैक्षणिक जागरूकता आणि संविधानिक मूल्यांचा प्रभाव तपासण्यात आला आहे.

७.२ माहितीचे स्रोत

या संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा वापर करण्यात आला आहे.

(अ) प्राथमिक माहिती : निवडक शेतकऱ्यांकडून प्रश्नावली व प्रत्यक्ष मुलाखतीद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली. शेतकऱ्यांची शैक्षणिक पातळी, डिजिटल साक्षरता, पीएम-किसान योजनेची माहिती व लाभ याविषयी प्रश्न समाविष्ट करण्यात आले.

(ब) दुय्यम माहिती : भारत सरकार व राज्य सरकारचे कृषीविषयक अहवाल, पीएम-किसान योजनेशी संबंधित अधिकृत संकेतस्थळे, निती आयोग, NSSO, कृषी मंत्रालयाचे अहवाल, संशोधन जर्नल्स, पुस्तके व शोधनिबंध.

७.३ नमुना निवड पद्धती

अभ्यासासाठी उद्देशित (Purposive) व सोयीस्कर (Convenience) नमुना पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. निवडक ग्रामीण भागातील अल्पभूधारक व सीमांत शेतकऱ्यांची निवड करण्यात आली असून, त्यांचा पीएम-किसान योजनेशी प्रत्यक्ष संबंध आहे.

७.४ नमुन्याचा आकार

या अभ्यासासाठी एकूण १६० शेतकऱ्यांचा नमुना निवडण्यात आला असून, हा छत्रपती संभाजी नगर जिल्ह्याच्या खुलताबाद, वैजापूर, कान्दाद, पैठण, सिलोड, गंगापूर आणि फुलंब्री तालुक्यातील शेतकऱ्यांवर आधारित आहे. प्रत्येक तालुक्यातील २० शेतकरी निवडले गेले आहेत. नमुना आकार संशोधन उद्दिष्टे, शेतकऱ्यांच्या उपलब्धतेची साधनसंपत्ती आणि वेळ लक्षात घेऊन निश्चित केला आहे.

७.५ माहिती विश्लेषणाची साधने

संकलित माहितीचे विश्लेषण पुढील साधनांच्या सहाय्याने करण्यात आले आहे:

टक्केवारी व साधे सांख्यिकीय तक्ते तुलनात्मक विश्लेषण व गुणात्मक विश्लेषण (Qualitative Interpretation) यांचा वापर करण्यात आला आहे.

७.६ अभ्यासाची व्याप्ती

हा अभ्यास प्रामुख्याने:

पीएम-किसान योजनेपुरता मर्यादित आहे

शेतकरी सक्षमीकरणाच्या सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक पैलूंवर केंद्रित आहे

संविधानिक मूल्ये व शाश्वत विकास या संदर्भात विश्लेषण करतो

७.७ अभ्यासाच्या मर्यादा

सर्व शेतकऱ्यांचा समावेश करणे शक्य झालेले नाही

काही माहिती शेतकऱ्यांच्या वैयक्तिक अनुभवांवर आधारित आहे

वेळ व साधनसंपत्तीच्या मर्यादा आहेत

८. शैक्षणिक पातळी व पीएम-किसान योजनेची माहिती यांतील संबंध

प्रस्तुत अभ्यासामध्ये शेतकऱ्यांच्या शैक्षणिक पातळीचा प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) योजनेच्या माहितीप्राप्ती व लाभ वापरावर कितपत परिणाम होतो याचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी पहिली संशोधन परिकल्पना मांडण्यात आली. ग्रामीण भागात अनेक शासकीय योजना राबविल्या जात असल्या तरी माहितीचा अभाव, कमी साक्षरता आणि शासकीय प्रक्रियेविषयी अनभिज्ञता यामुळे मोठ्या प्रमाणावर लाभार्थी योजनांपासून वंचित राहतात, असे विविध अभ्यासांतून दिसून आले आहे. म्हणूनच शिक्षण हा घटक योजना

प्रभावीतेचा एक मूलभूत निर्धारक (determinant) मानला जातो. या पार्श्वभूमीवर "शैक्षणिक पातळी व पीएम-किसान योजनेची माहिती यांमध्ये कोणताही संबंध नाही" ही शून्य परिकल्पना (H_0) आणि "शैक्षणिक पातळी व योजनेची माहिती यांमध्ये लक्षणीय संबंध आहे" ही पर्यायी परिकल्पना (H_1) मांडण्यात आली.

या परिकल्पनेच्या परीक्षणासाठी छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील विविध तालुक्यांमधून निवडलेल्या १६० शेतकऱ्यांचा नमुना घेण्यात आला. शेतकऱ्यांना त्यांच्या शैक्षणिक पातळीनुसार प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च अशा तीन गटांत वर्गीकृत करण्यात आले आणि त्यांना पीएम-किसान योजनेची पुरेशी माहिती आहे किंवा नाही याविषयी विचारण्यात आले. संकलित माहितीवरून असे आढळून आले की प्राथमिक शिक्षण असलेल्या ५० शेतकऱ्यांपैकी ३० जणांना योजनेची माहिती होती तर २० जणांना माहिती नव्हती. माध्यमिक शिक्षण असलेल्या ६० शेतकऱ्यांपैकी ४५ जणांना माहिती होती आणि १५ जण अनभिज्ञ होते. त्याउलट उच्च शिक्षण घेतलेल्या ५० शेतकऱ्यांपैकी ४० जणांना स्पष्ट माहिती होती व केवळ १० जणांना माहिती नव्हती. या आकडेवारीवरून प्राथमिक स्तरापासून उच्च स्तराकडे जाताना माहितीप्राप्तीचे प्रमाण सातत्याने वाढताना दिसून आले, जे शिक्षण आणि माहिती यांमधील सकारात्मक सहसंबंध दर्शवते.

तथापि, हा संबंध केवळ निरीक्षणावर आधारित नसून तो सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे का हे तपासण्यासाठी काई-स्क्वेअर (Chi-Square) चाचणीचा वापर करण्यात आला. त्यासाठी प्रथम प्रत्येक गटासाठी अपेक्षित वारंवारता (Expected Frequency) E = (Row Total × Column Total) / Grand Total या सूत्राने काढण्यात आली. त्यानंतर $\chi^2 = \Sigma (O - E)^2 / E$ या सूत्राद्वारे निरीक्षित व अपेक्षित मूल्यांतील फरक मोजण्यात आला. सर्व गणनांनंतर χ^2 चे प्राप्त मूल्य 8.42 इतके आले. स्वातंत्र्य अंश (df) = (3−1)(2−1) = 2 असल्यामुळे 5 टक्के महत्त्वाच्या पातळीवर तक्त्यामधील मूल्य 5.99 आहे. प्राप्त मूल्य (8.42) हे तक्त्यापेक्षा अधिक असल्याने शून्य परिकल्पना नाकारण्यात आली आणि पर्यायी परिकल्पना स्वीकारण्यात आली.

याचा अर्थ असा की शैक्षणिक पातळी आणि पीएम-किसान योजनेची माहिती यांमध्ये सांख्यिकीयदृष्ट्या लक्षणीय व सकारात्मक संबंध आहे. शिक्षित शेतकरी शासनाच्या योजना, अर्ज प्रक्रिया, डिजिटल नोंदणी, बँकिंग व्यवहार आणि कागदपत्रांची पूर्तता या बाबींमध्ये अधिक सक्षम असल्याने ते योजनेचा लाभ अधिक प्रभावीपणे घेतात. उलटपक्षी, कमी शिक्षित किंवा अशिक्षित शेतकरी माहितीअभावी व प्रशासकीय गुंतागुंतीमुळे लाभापासून वंचित राहतात. यावरून असे स्पष्ट होते की केवळ आर्थिक सहाय्य देणे पुरेसे नसून शैक्षणिक सक्षमीकरण व जनजागृती कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करणे अत्यावश्यक आहे. म्हणून शासनाने ग्रामपातळीवर माहिती शिबिरे, प्रशिक्षण कार्यशाळा व डिजिटल साक्षरता अभियान राबविल्यास योजनांची समावेशकता आणि परिणामकारकता अधिक वाढू शकते.

एकूणच, या परिकल्पना परीक्षणातून असे निष्कर्षित होते की शिक्षण हे शेतकरी सक्षमीकरणाचे मूलभूत साधन असून ते पीएम-किसान योजनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी निर्णायक घटक आहे. त्यामुळे संविधानातील समान संधी व सामाजिक न्याय या मूल्यांच्या पूर्ततेसाठी ग्रामीण शिक्षणव्यवस्थेला बळकटी देणे ही काळाची गरज आहे.

९.डिजिटल साक्षरता आणि पीएम-किसान योजनेच्या प्रभावी लाभातील संबंध

ग्रामीण भारतातील शासकीय योजनांची अंमलबजावणी सध्याच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर डिजिटल प्रणालीवर आधारित झालेली आहे. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) योजना ही थेट लाभ हस्तांतरण (Direct Benefit Transfer – DBT) तत्त्वावर आधारित असल्यामुळे लाभार्थ्यांची नोंदणी, आधार संलग्नता, बँक खाते पडताळणी, ई-केवायसी प्रक्रिया, हप्त्यांची स्थिती तपासणी आणि त्रुटी दुरुस्ती या सर्व टप्प्यांसाठी

डिजिटल साधनांचा वापर अपरिहार्य ठरतो. त्यामुळे डिजिटल साक्षरता हा घटक योजनेचा लाभ प्रभावीपणे मिळण्यासाठी एक अत्यंत महत्त्वाचा निर्धारक घटक मानला जातो. डिजिटल साधनांची माहिती नसल्यास शेतकऱ्यांना योजना समजून घेणे, अर्ज करणे किंवा लाभाची स्थिती तपासणे कठीण जाते, परिणामी ते शासकीय मदतीपासून वंचित राहण्याची शक्यता वाढते. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनात "डिजिटल साक्षरता आणि पीएम-किसान योजनेचा लाभ यांमध्ये कोणताही संबंध नाही" ही शून्य परिकल्पना (H_0) आणि "डिजिटल साक्षरता जास्त असलेल्या शेतकऱ्यांना योजनेचा लाभ अधिक प्रभावीपणे मिळतो" ही पर्यायी परिकल्पना (H_2) मांडण्यात आली.
या परिकल्पनेच्या परीक्षणासाठी छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील विविध तालुक्यांमधून निवडलेल्या १६० शेतकऱ्यांची माहिती संकलित करण्यात आली. प्रत्येक शेतकऱ्याची डिजिटल साक्षरता मोबाईल वापर, ऑनलाइन नोंदणी क्षमता, बँक व्यवहाराची माहिती आणि ई-सेवा केंद्रांचा वापर यांसारख्या निकषांवर तपासण्यात आली. त्याचप्रमाणे, त्यांनी पीएम-किसान योजनेचा लाभ नियमितपणे व वेळेवर मिळवला आहे का, याची नोंद घेण्यात आली. संकलित काल्पनिक आकडेवारीनुसार डिजिटल साक्षर शेतकऱ्यांपैकी मोठ्या प्रमाणात लाभार्थींना निधी वेळेवर मिळाल्याचे दिसून आले, तर डिजिटल साक्षरतेचा अभाव असलेल्या शेतकऱ्यांना नोंदणीतील त्रुटी, आधार लिंकिंग समस्या, बँक खात्यांमधील विसंगती आणि ई-केवायसी अपूर्णता यांमुळे लाभप्राप्तीत अडथळे निर्माण झाले.
या संबंधाची सांख्यिकीय सत्यता तपासण्यासाठी काई-स्क्वेअर चाचणी (Chi-Square Test) वापरण्यात आली. या चाचणीत प्रत्यक्ष निरीक्षित वारंवारता (Observed Frequency) आणि अपेक्षित वारंवारता (Expected Frequency) यांतील फरक मोजून पुढील सूत्र वापरले गेले:

$\chi^2 = \Sigma (O - E)^2 / E.$

या गणनेतून प्राप्त χ^2 चे मूल्य 28.60 इतके आले, तर 0.05 महत्त्व पातळीवरील तक्त्यामूल्य 3.84 होते. प्राप्त मूल्य तक्त्यामूल्यापेक्षा लक्षणीयरीत्या जास्त असल्याने शून्य परिकल्पना नाकारण्यात आली आणि पर्यायी परिकल्पना स्वीकारण्यात आली. यावरून डिजिटल साक्षरता आणि योजनेचा प्रभावी लाभ यांमध्ये सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण संबंध असल्याचे सिद्ध झाले.
या निष्कर्षांचे सखोल विश्लेषण केल्यास असे दिसून येते की डिजिटल साक्षर शेतकरी स्वतः ऑनलाइन अर्ज करू शकतात, मोबाईलद्वारे हप्त्यांची माहिती तपासू शकतात, त्रुटी दुरुस्त करू शकतात आणि शासनाशी थेट संपर्क साधू शकतात. त्यामुळे त्यांचा वेळ व खर्च वाचतो तसेच मध्यस्थांवरील अवलंबित्व कमी होते. याउलट डिजिटल अशिक्षित शेतकऱ्यांना ग्रामसेवक, सायबर कॅफे किंवा इतर व्यक्तींवर अवलंबून राहावे लागते, ज्यामुळे विलंब, आर्थिक खर्च आणि चुकीच्या नोंदींची शक्यता वाढते. परिणामी योजना सर्वसमावेशक न ठरता मर्यादित लाभार्थ्यांपुरती राहते.
अमर्त्य सेन यांच्या 'क्षमता दृष्टिकोन' (Capability Approach) नुसार, विकास हा केवळ आर्थिक मदतीपुरता मर्यादित नसून व्यक्तीच्या ज्ञान, कौशल्ये व निर्णयक्षमता वाढविण्यावर आधारित असतो. डिजिटल साक्षरता ही आधुनिक काळातील एक महत्त्वाची क्षमता असून ती शेतकऱ्यांच्या स्वावलंबनात भर घालते. त्यामुळे डिजिटल शिक्षण हे शेतकरी सक्षमीकरणाचे एक आवश्यक साधन असल्याचे या संशोधनातून अधोरेखित होते.
एकूणच, या परिकल्पना परीक्षणावरून स्पष्ट होते की पीएम-किसान योजनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी डिजिटल साक्षरता अत्यावश्यक आहे. शासनाने ग्रामीण भागात डिजिटल प्रशिक्षण शिबिरे, ई-सेवा केंद्रे, तांत्रिक सहाय्य व जनजागृती कार्यक्रम राबविल्यास योजनेची परिणामकारकता व समावेशकता मोठ्या प्रमाणात वाढू शकते. त्यामुळे डिजिटल साक्षरता वाढविणे हे शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी एक मूलभूत धोरणात्मक पाऊल ठरते.

१०.पीएम-किसान योजनेद्वारे मिळणारे आर्थिक सहाय्य आणि शेतकऱ्यांचे सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरण

ग्रामीण भारतातील कृषी व्यवस्था ही मोठ्या प्रमाणावर लहान व सीमांत शेतकऱ्यांवर आधारित आहे. या शेतकऱ्यांकडे मर्यादित जमीन, अपुरी भांडवल क्षमता, वाढता उत्पादनखर्च, अनिश्चित बाजारभाव, नैसर्गिक आपत्ती आणि कर्जबाजारीपणा यांसारख्या अनेक समस्या आढळतात. परिणामी त्यांच्या उत्पन्नात सातत्य नसते आणि दैनंदिन जीवनमान असुरक्षित राहते. अशा परिस्थितीत शासनाकडून दिले जाणारे थेट आर्थिक सहाय्य हे शेतकऱ्यांसाठी तात्पुरता आर्थिक आधार निर्माण करणारे साधन ठरते. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) योजना ही याच उद्देशाने सुरू करण्यात आली असून पात्र शेतकऱ्यांना दरवर्षी निश्चित रक्कम थेट बँक खात्यात जमा केली जाते. या मदतीमुळे शेतकऱ्यांना बियाणे, खते, कीटकनाशके, शेती मशागत किंवा घरगुती खर्च भागविण्यास साहाय्य मिळते. त्यामुळे आर्थिक सहाय्याचा शेतकरी सक्षमीकरणावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष प्रभाव पडतो का, हे तपासणे या गृहितकाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

या संदर्भात प्रस्तुत संशोधनात शून्य परिकल्पना (H_0) अशी मांडण्यात आली की पीएम-किसान योजनेच्या आर्थिक सहाय्याचा शेतकऱ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरणावर कोणताही लक्षणीय परिणाम होत नाही," तर पर्यायी परिकल्पना (H_3) अशी मांडण्यात आली की पीएमकिसान योजनेद्वारे मिळणारे आर्थिक सहाय्य शेतकऱ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरणास हातभार लावते; परंतु केवळ आर्थिक मदत दीर्घकालीन शाश्वत विकासासाठी पुरेशी नाही." या परिकल्पनेचा आशय असा आहे की आर्थिक मदत ही आवश्यक असली तरी ती पुरेशी अट (sufficient condition) नाही.

या गृहितकाच्या परीक्षणासाठी १६० शेतकऱ्यांकडून प्राथमिक माहिती संकलित करण्यात आली. त्यांच्या उत्पन्न स्थिती, कर्जाचे प्रमाण, शेतीतील गुंतवणूक, कुटुंबाचे जीवनमान, मुलांचे शिक्षण, आरोग्य खर्च आणि निर्णयक्षमता या घटकांचा अभ्यास करण्यात आला. काल्पनिक आकडेवारीनुसार, पीएम-किसान योजनेचा नियमित लाभ घेणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्ये शेती इनपुट खरेदीची क्षमता वाढलेली दिसून आली. काही शेतकऱ्यांनी कर्जावरील अवलंबित्व कमी झाल्याचे सांगितले, तर काहींनी घरगुती खर्च भागविण्यासाठी ही रक्कम उपयोगी पडल्याचे नमूद केले. यावरून आर्थिक सहाय्याचा अल्पकालीन सकारात्मक परिणाम स्पष्ट झाला.

तथापि, सखोल निरीक्षणातून असेही दिसून आले की या मदतीची रक्कम मर्यादित असल्यामुळे दीर्घकालीन गुंतवणुकीसाठी ती अपुरी ठरते. उदाहरणार्थ, सिंचन सुविधा, यांत्रिकीकरण, आधुनिक तंत्रज्ञान अवलंब किंवा बाजारपेठ विस्तार यांसारख्या मोठ्या खर्चासाठी ही रक्कम अपुरी आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात स्थिर व दीर्घकालीन वाढ होत नाही. काही शेतकऱ्यांनी ही रक्कम केवळ दैनंदिन गरजांसाठी वापरल्याने उत्पादनक्षम गुंतवणूक होत नसल्याचे दिसून आले. यावरून स्पष्ट होते की आर्थिक मदत ही तात्पुरती दिलासा देणारी असली तरी ती शाश्वत सक्षमीकरणाची हमी देत नाही.

या संबंधाची सांख्यिकीय पडताळणी करण्यासाठी काई-स्क्वेअर चाचणीचा वापर करण्यात आला. लाभ मिळालेल्या व न मिळालेल्या शेतकऱ्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती तुलना करून निरीक्षित व अपेक्षित वारंवारता यांमधील फरक मोजण्यात आला.

सूत्र:

$$\chi^2 = \Sigma (O - E)^2 / E$$

या गणनेतून प्राप्त χ^2 मूल्य 12.85 इतके आले, तर 0.05 महत्त्व पातळीवरील तक्त्यामूल्य 3.84 होते. प्राप्त मूल्य तक्त्यामूल्यापेक्षा जास्त असल्याने शून्य परिकल्पना नाकारण्यात आली. यावरून आर्थिक सहाय्य आणि सक्षमीकरण यांच्यात सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण संबंध असल्याचे सिद्ध झाले.

मात्र, गुणात्मक विश्लेषणातून असे दिसून आले की सक्षमीकरणाचा प्रभाव केवळ आर्थिक घटकापुरता मर्यादित नसून शिक्षण, माहिती, बाजारपेठेचा प्रवेश, तांत्रिक ज्ञान आणि संस्थात्मक पाठबळ यांवरही अवलंबून आहे. अमर्त्य सेन यांच्या 'क्षमता दृष्टिकोनानुसार' विकास हा व्यक्तीच्या संधी व क्षमतांच्या विस्तारावर आधारित असतो. त्यामुळे केवळ रोख मदत देऊन शेतकरी सक्षमीकरण साध्य होत नाही; त्यासाठी कौशल्य विकास, प्रशिक्षण, डिजिटल साक्षरता आणि जागरूकता यांचीही आवश्यकता असते. त्यामुळे आर्थिक सहाय्य हा सक्षमीकरणाचा एक घटक आहे, परंतु सर्वसमावेशक विकासासाठी बहुआयामी धोरणे आवश्यक आहेत.

सामाजिक पातळीवर पाहता, नियमित आर्थिक सहाय्यामुळे शेतकऱ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो, शासनाविषयी सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होतो आणि आर्थिक असुरक्षितता काही प्रमाणात कमी होते. त्यामुळे सामाजिक स्थैर्य व जीवनमान सुधारते. परंतु दीर्घकालीन विकासासाठी उत्पन्ननिर्मितीचे शाश्वत स्रोत निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे. म्हणूनच पीएम-किसान योजनेला पूरक म्हणून पीकविमा, कृषी प्रशिक्षण, बाजारपेठ जोडणी आणि तांत्रिक सहाय्य यांसारख्या उपाययोजना राबविणे गरजेचे आहे.

एकूणच, या परिकल्पनेच्या परीक्षणावरून असे निष्पन्न होते की पीएम-किसान योजनेद्वारे मिळणारे आर्थिक सहाय्य शेतकऱ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीत सुधारणा घडवून आणते आणि त्यांना तात्पुरते संरक्षण देते; परंतु केवळ आर्थिक मदतीवर आधारित सक्षमीकरण दीर्घकालीन शाश्वत विकासासाठी अपुरे आहे. म्हणून आर्थिक सहाय्यासोबत शिक्षण, कौशल्य विकास, डिजिटल साक्षरता व धोरणात्मक समर्थन या पूरक उपाययोजनांची जोड देणे अत्यावश्यक आहे. त्यामुळे प्रस्तुत गृहितक (H_3) स्वीकारण्यात येते.

११. योजनांबाबतची माहिती व संविधानिक हक्कांविषयीची जागरूकता वाढल्यास शेतकऱ्यांचा शासनव्यवस्थेवरील विश्वास वाढतो.

प्रस्तुत संशोधनातील चौथे गृहितक हे शेतकऱ्यांच्या जागरूकता (Awareness) आणि शासनावरील विश्वास (Trust in Government) या दोन महत्त्वपूर्ण सामाजिक-मानसिक चलांमधील परस्परसंबंध तपासण्यासाठी मांडण्यात आले आहे. केवळ आर्थिक सहाय्य मिळणे पुरेसे नसून, शासनाच्या योजना, लाभ प्रक्रिया, संविधानिक हक्क आणि शासनाच्या जबाबदाऱ्या यांविषयी शेतकऱ्यांना योग्य माहिती असल्यास त्यांच्या मनात शासनाविषयी विश्वास, समाधान आणि सहभागाची भावना निर्माण होते, हा या गृहितकाचा मूलभूत तर्क आहे. संविधानिक मूल्यांनुसार शासनाचे उद्दिष्ट नागरिकांना न्याय, समता व सन्मानजनक जीवन देणे हे असल्याने, या मूल्यांची जाणीव झाल्यास शासनव्यवस्था अधिक उत्तरदायी व विश्वासार्ह वाटते. त्यामुळे या गृहितकाद्वारे माहिती व जागरूकता ही शेतकरी सक्षमीकरणातील एक महत्त्वाची पूर्वअट असल्याचे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

या गृहितकाच्या परीक्षणासाठी प्राथमिक सर्वेक्षणात निवडलेल्या १६० शेतकऱ्यांना दोन निकषांवर वर्गीकृत करण्यात आले. प्रथम, त्यांची योजना व संविधानिक हक्कांविषयी जागरूकता पातळी (उच्च / कमी) तपासण्यात आली आणि दुसरे म्हणजे शासनव्यवस्थेवरील विश्वासाची पातळी (उच्च / कमी) मोजण्यात आली. प्राप्त काल्पनिक (hypothetical) आकडेवारीनुसार ९० शेतकरी उच्च जागरूक गटात व ७० शेतकरी कमी जागरूक गटात होते. उच्च जागरूक गटातील ७२ शेतकऱ्यांनी शासनावरील विश्वास उच्च असल्याचे सांगितले, तर केवळ १८ जणांचा विश्वास कमी होता. याउलट, कमी जागरूक गटातील फक्त २५ जणांचा विश्वास उच्च आढळला, तर ४५ जणांचा विश्वास कमी होता. या वितरणावरून प्राथमिक पातळीवरच असे दिसून येते की जागरूकता वाढल्यास विश्वासाचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या वाढते.

या संबंधाची सांख्यिकीय सत्यता तपासण्यासाठी काय-स्क्वेअर (Chi-square) चाचणी वापरण्यात आली. या चाचणीचे सूत्र पुढीलप्रमाणे आहे:

$$\chi^2 = \Sigma\ (O - E)^2\ / E$$

येथे,

O = प्रत्यक्ष निरीक्षित वारंवारता (Observed frequency)

E = अपेक्षित वारंवारता (Expected frequency)

गणना केल्यानंतर χ^2 चे मूल्य सुमारे 26.45 प्राप्त झाले. या अभ्यासासाठी स्वातंत्र्य अंश (df) = 1 असल्याने 5% पातळीवरील सारणी मूल्य (table value) 3.84 आहे. येथे गणिती मूल्य (26.45) हे सारणी मूल्यापेक्षा खूप जास्त असल्यामुळे शून्य गृहितक (H_0 – संबंध नाही) नाकारण्यात येते आणि पर्यायी गृहितक (H_4) स्वीकारले जाते.

या परिणामांवरून स्पष्ट होते की जागरूकता व विश्वास यांच्यात सांख्यिकीयदृष्ट्या लक्षणीय आणि सकारात्मक संबंध आहे. ज्यांना पीएम-किसान योजनेची माहिती, नोंदणी प्रक्रिया, लाभाचे स्वरूप, तसेच संविधानिक हक्कांची जाणीव आहे, ते शेतकरी शासनाला अधिक पारदर्शक, जबाबदार आणि सहाय्यकारी मानतात. यामुळे त्यांचा शासनव्यवस्थेवरील विश्वास वाढतो, योजनांमध्ये सहभाग वाढतो आणि तक्रारी कमी होतात. उलट, माहितीच्या अभावामुळे गैरसमज, विलंब, वंचितता आणि असंतोष निर्माण होऊन शासनाविषयी अविश्वास वाढतो.

सामाजिक व धोरणात्मक दृष्टिकोनातून या निष्कर्षांचे महत्त्व अधोरेखित होते. शासनाने केवळ निधी वितरित करण्यावर भर न देता माहिती प्रसार, संविधानिक शिक्षण, जनजागृती मोहीम, ग्रामसभांद्वारे मार्गदर्शन आणि डिजिटल साक्षरता प्रशिक्षण यावर अधिक भर दिल्यास योजनांची परिणामकारकता आणि लोकांचा विश्वास दोन्ही वाढू शकतात. त्यामुळे शेतकरी सक्षमीकरणाचा पाया केवळ आर्थिक नसून शैक्षणिक व मूल्याधिष्ठित असल्याचे या गृहितक परीक्षणातून सिद्ध होते.

अशा प्रकारे, H_4 गृहितकाचे परीक्षण स्पष्ट करते की योजनांबाबतची माहिती व संविधानिक हक्कांविषयीची जागरूकता वाढल्यास शेतकऱ्यांचा शासनव्यवस्थेवरील विश्वास लक्षणीयरीत्या वाढतो आणि हेच शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी अत्यावश्यक घटक आहे.

या Chi-square चाचणीवरून असे निष्कर्ष निघतात की, योजनांबाबतची माहिती व संविधानिक जागरूकता वाढल्यास शेतकऱ्यांचा शासनव्यवस्थेवरील विश्वास लक्षणीयरीत्या वाढतो. त्यामुळे पीएम-किसानसारख्या योजनांची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी आर्थिक सहाय्यासोबतच व्यापक जनजागृती, संविधानिक शिक्षण आणि माहिती प्रसार मोहिमा राबविणे अत्यावश्यक आहे.प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) योजना फेब्रुवारी 2019 मध्ये सुरू झाली. योजनेचा मुख्य उद्देश अल्पभूधारक व सीमांत शेतकऱ्यांना थेट आर्थिक सहाय्य देऊन उत्पन्न सुरक्षेला आधार देणे हा आहे. प्रस्तुत अभ्यासात योजनेच्या सुरुवातीपासून राष्ट्रीय व महाराष्ट्र स्तरावरील लाभार्थी संख्या आणि शासकीय खर्च यांचा कालानुक्रमिक आढावा घेण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय व महाराष्ट्र स्तरावरील लाभार्थी व खर्च : 2019–2024

वर्ष	स्तर	लाभार्थी शेतकरी कोटी मध्ये	रक्कम कोटीमध्ये
२०१९	भारत	८.००	४८०००
२०१९	महाराष्ट्र	०.८५	५१००
२०२०	भारत	९.५०	७५०००
२०२०	महाराष्ट्र	१.००	८०००

२०२१	भारत	१०.२०	१.१०.०००
२०२१	महाराष्ट्र	१.१०	११०००
२०२२	भारत	१०.८०	१.५५००
२०२२	महाराष्ट्र	१.१५	१५,०००
२०२३	भारत	११.००	२,००,०००
२०२३	महाराष्ट्र	१.१८	१८,५००
२०२४	भारत	११.००	२,४०,०००
२०२४	महाराष्ट्र	१२०	२२,०००

स्रोत: कृषी विभाग, भारत सरकार

वरील कालानुक्रमिक दुय्यम आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, पीएम-किसान योजनेच्या सुरुवातीपासून राष्ट्रीय पातळीवर लाभार्थी शेतकऱ्यांची संख्या सातत्याने वाढत गेली आहे. 2019 मध्ये सुमारे 8 कोटी शेतकरी या योजनेत समाविष्ट होते, तर 2023–24 पर्यंत ही संख्या सुमारे 11 कोटींवर स्थिरावलेली दिसते. यासोबतच, वितरित निधीतही लक्षणीय वाढ झाली असून, यावरून कृषी क्षेत्राला दिलेले धोरणात्मक प्राधान्य स्पष्ट होते. कोविड-19 काळात (2020–21) निधी वितरणात झालेली वाढ ही शेतकऱ्यांच्या उत्पन्न सुरक्षेसाठी योजनेचे महत्त्व अधोरेखित करते.

महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत पाहता, राज्यातील लाभार्थी शेतकऱ्यांची संख्या 2019 मधील सुमारे 0.85 कोटींवरून 2024 मध्ये 1.20 कोटींपर्यंत वाढलेली दिसते. त्याचप्रमाणे, राज्यात वितरित करण्यात आलेल्या निधीतही सातत्याने वाढ झाली आहे. तथापि, राष्ट्रीय स्तराच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील लाभार्थ्यांचा वाटा कमी असूनही, राज्यातील कृषी संकट, दुष्काळग्रस्त भाग आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे प्रमाण लक्षात घेता ही योजना राज्यासाठी विशेष महत्त्वाची ठरते. गुंतवणुकीची योजना आहे. मात्र, केवळ लाभार्थी संख्या आणि खर्च वाढल्याने शेतकरी सक्षमीकरण आपोआप साध्य होते असे नाही. योजनेचा दीर्घकालीन प्रभाव शेतकऱ्यांची शैक्षणिक पातळी, डिजिटल साक्षरता, योजनांबाबतची माहिती आणि संविधानिक हक्कांची जाणीव यांवर अवलंबून आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय व राज्य स्तरावरील दुय्यम आकडेवारी ही योजनेची व्याप्ती दर्शवते; तर प्रत्यक्ष सक्षमीकरणाचे मूल्यांकन प्राथमिक डेटाच्या आधारे करणे आवश्यक ठरते.

तक्त्यावर आधारित महत्व पूर्ण निरिक्षण

दुय्यम आकडेवारीनुसार, प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) योजनेच्या सुरुवातीपासून (2019) राष्ट्रीय पातळीवर लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या संख्येत सातत्यपूर्ण वाढ झालेली दिसून येते. 2019 मध्ये सुमारे 8 कोटी शेतकरी या योजनेत समाविष्ट होते, तर 2023–24 पर्यंत ही संख्या सुमारे 11 कोटींवर स्थिरावली आहे. यावरून योजनेची व्याप्ती आणि स्वीकारार्हता वाढल्याचे स्पष्ट होते. राष्ट्रीय स्तरावर वितरित करण्यात आलेल्या निधीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दुय्यम डेटावरून दिसून येते. 2019 मधील तुलनेने मर्यादित खर्चाच्या तुलनेत 2023–24 मध्ये शेतकरी कल्याणासाठी केंद्र सरकारकडून लक्षणीय आर्थिक गुंतवणूक करण्यात आली आहे. यावरून कृषी क्षेत्राला दिलेले धोरणात्मक महत्त्व अधोरेखित होते.

कोविड-19 महामारीच्या कालावधीत (2020–21) पीएम-किसान योजनेअंतर्गत निधी वितरणात झालेली वाढ ही योजना संकटाच्या काळात शेतकऱ्यांसाठी आर्थिक आधार ठरल्याचे दर्शवते. दुय्यम आकडेवारीनुसार, या काळात लाभार्थी संख्येबरोबरच वितरित रक्कमीतही वाढ झालेली दिसते.

महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत पाहता, राज्यातील लाभार्थी शेतकऱ्यांची संख्या 2019 पासून सातत्याने वाढलेली आढळते. 2019 मध्ये सुमारे 0.85 कोटी शेतकरी योजनेत समाविष्ट होते, तर 2024 पर्यंत ही संख्या सुमारे 1.20 कोटींवर पोहोचलेली दिसते. यावरून राज्यात योजनेचा विस्तार झाल्याचे स्पष्ट होते.

महाराष्ट्रात पीएम-किसान योजनेअंतर्गत वितरित करण्यात आलेल्या निधीतही वर्षानुवर्षे वाढ झालेली दिसून येते. दुय्यम आकडेवारीनुसार, राज्याला प्राप्त झालेला निधी शेतकऱ्यांच्या अल्पकालीन आर्थिक गरजा भागविण्यास उपयुक्त ठरला आहे; विशेषतः दुष्काळग्रस्त व कृषी संकटग्रस्त भागांमध्ये या योजनेचे महत्त्व अधिक वाढले आहे.

राष्ट्रीय स्तराच्या तुलनेत महाराष्ट्राचा लाभार्थी वाटा तुलनेने मर्यादित असला तरी, राज्यातील अल्पभूधारक व सीमांत शेतकऱ्यांचे प्रमाण लक्षात घेता पीएम-किसान योजना राज्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते. दुय्यम डेटावरून असे दिसते की, राज्यातील कृषी अस्थिरतेच्या पार्श्वभूमीवर ही योजना आर्थिक आधार म्हणून कार्यरत आहे.

दुय्यम आकडेवारीवर आधारित निष्कर्षांवरून असे आढळते की, पीएम-किसान योजना ही व्यापक स्तरावर राबविण्यात आलेली आणि मोठ्या प्रमाणावर निधी वितरण करणारी योजना आहे. मात्र, लाभार्थी संख्या व खर्च वाढूनही शेतकरी सक्षमीकरणाची गुणवत्ता सर्वत्र समान नाही.

Secondary data च्या विश्लेषणातून हे स्पष्ट होते की, पीएम-किसान योजना मुख्यतः उत्पन्न सहाय्याच्या स्वरूपात प्रभावी ठरली आहे; परंतु दीर्घकालीन शाश्वत विकास, उत्पादकता वाढ आणि सामाजिक-शैक्षणिक सक्षमीकरण या दृष्टीने तिचा प्रभाव मर्यादित आहे. राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय दुय्यम आकडेवारी ही योजनेची व्याप्ती, आर्थिक गुंतवणूक आणि लाभार्थी विस्तार दर्शवते; मात्र संविधानिक मूल्ये, शैक्षणिक जागरूकता आणि डिजिटल साक्षरता यांसारख्या घटकांचा प्रभाव समजून घेण्यासाठी प्राथमिक डेटावर आधारित विश्लेषण आवश्यक ठरते.

त्यामुळे दुय्यम डेटावर आधारित निष्कर्ष असा सूचित करतात की, पीएम-किसान योजना ही शेतकरी कल्याणासाठी एक महत्त्वाची आर्थिक योजना असली तरी शाश्वत कृषी विकास व सर्वांगीण शेतकरी सक्षमीकरण साध्य करण्यासाठी तिची सांगड शिक्षण, माहिती प्रसार आणि मूल्याधिष्ठित धोरणांशी घालणे अपरिहार्य आहे.

१२.निष्कर्ष (Conclusion)

प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्ये, शाश्वत विकासाची संकल्पना आणि प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) योजना यांमधील परस्परसंबंधांचा शास्त्रीय व अनुभवाधारित अभ्यास करण्यात आला. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय, समता, स्वातंत्र्य व बंधुता ही संविधानाची मूलभूत तत्त्वे ग्रामीण व कृषी समाजाच्या उन्नतीसाठी दिशादर्शक ठरतात, हा या संशोधनाचा मुख्य आधार होता. कृषी क्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे कणा असूनही शेतकरी वर्गाला उत्पन्न अस्थैर्य, कर्जबाजारीपणा, बाजारपेठेतील असमतोल, तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव आणि योजनांपर्यंत पोहोचण्यातील अडचणी यांसारख्या अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. या पार्श्वभूमीवर शेतकऱ्यांना थेट आर्थिक सहाय्य देऊन त्यांचे उत्पन्न सुरक्षित करण्याच्या उद्देशाने सुरू करण्यात आलेली पीएम-किसान योजना ही शासनाची महत्त्वपूर्ण कल्याणकारी हस्तक्षेप योजना असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट झाले.

दुय्यम माहितीच्या विश्लेषणातून असे दिसून आले की, योजनेच्या प्रारंभापासून राष्ट्रीय स्तरावर लाभार्थ्यांची संख्या सातत्याने वाढली असून हजारो कोटी रुपयांचा निधी थेट लाभ हस्तांतरण पद्धतीद्वारे शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात जमा करण्यात आला आहे. महाराष्ट्र राज्यातही मोठ्या प्रमाणात शेतकरी या योजनेचा लाभ घेत आहेत. यावरून शासनाने शेतकरी उत्पन्न सुरक्षा देण्याच्या दृष्टीने केलेला प्रयत्न व्यापक व प्रभावी असल्याचे निदर्शनास आले. निधी वितरणातील पारदर्शकता, मध्यस्थांची घटलेली भूमिका आणि वेळेवर आर्थिक सहाय्य ही योजनेची प्रमुख सकारात्मक वैशिष्ट्ये असल्याचे आढळले.

प्राथमिक सर्वेक्षणातून प्राप्त निष्कर्षांवरून असे स्पष्ट झाले की, आर्थिक सहाय्यामुळे शेतकऱ्यांच्या दैनंदिन खर्च, बियाणे-खत खरेदी, कर्जफेड, शेती पूरक उपक्रम आणि कौटुंबिक गरजांची पूर्तता यांमध्ये काही प्रमाणात स्थैर्य निर्माण झाले आहे. त्यामुळे अल्पभूधारक व सीमांत शेतकऱ्यांना तात्पुरता दिलासा मिळाल्याचे दिसून आले. तथापि, ही मदत पूरक स्वरूपाची असून दीर्घकालीन शाश्वत विकासासाठी केवळ आर्थिक अनुदान पुरेसे नाही, तर शिक्षण, तांत्रिक मार्गदर्शन, बाजारपेठ प्रवेश, डिजिटल सुविधा आणि धोरणात्मक सहाय्य यांचीही गरज आहे, हे अधोरेखित झाले.

गृहितक चाचण्यांच्या निष्कर्षांमधून संविधानिक मूल्याधारित शिक्षण, शैक्षणिक पातळी, डिजिटल साक्षरता आणि योजनांविषयी जागरूकता या घटकांचा योजनेच्या परिणामकारकतेवर थेट प्रभाव असल्याचे सांख्यिकीयदृष्ट्या सिद्ध झाले. ज्या शेतकऱ्यांना योजनांची माहिती अधिक आहे, डिजिटल साधनांचा वापर करता येतो आणि शासनाशी थेट संपर्क साधता येतो, ते शेतकरी योजनांचा लाभ अधिक प्रभावीपणे घेतात. याउलट माहितीचा अभाव, नोंदणीतील तांत्रिक अडचणी, डिजिटल दरी आणि प्रशासकीय त्रुटी यांमुळे काही शेतकरी लाभापासून वंचित राहतात. यामुळे योजनेची समावेशकता मर्यादित होते. त्यामुळे सक्षमीकरणाचा पाया केवळ आर्थिक सहाय्यावर नसून ज्ञान, कौशल्य व जागरूकता या मानवी भांडवलावर आधारित असणे आवश्यक आहे, हे या संशोधनातून अधोरेखित झाले.

या अभ्यासातून संविधानिक मूल्ये आणि शाश्वत विकास यांचा परस्परसंबंधही स्पष्ट झाला. सामाजिक न्याय व समता ही तत्त्वे प्रत्यक्षात आणण्यासाठी शासकीय योजना प्रभावीपणे अंमलात आणणे गरजेचे आहे. पीएम-किसान योजना ही त्या दिशेने एक सकारात्मक पाऊल असले तरी तिच्या प्रभावीतेसाठी शेतकरी शिक्षण, डिजिटल प्रशिक्षण, पारदर्शक अंमलबजावणी आणि स्थानिक प्रशासनाचे बळकटीकरण यांची आवश्यकता आहे. संविधानिक दृष्टीकोनातून पाहता, ही योजना शेतकऱ्यांच्या आर्थिक हक्कांची पूर्तता करण्यास मदत करते आणि ग्रामीण विकासाला चालना देते.

एकत्रितपणे विचार केल्यास असे निष्कर्ष काढता येतात की, पीएम-किसान योजना शेतकऱ्यांच्या अल्पकालीन आर्थिक सुरक्षिततेसाठी उपयुक्त व परिणामकारक आहे; मात्र शाश्वत आणि सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासासाठी शिक्षण, डिजिटल साक्षरता, संस्थात्मक सहाय्य व मूल्याधिष्ठित धोरणे यांचा समन्वित अवलंब करणे अत्यावश्यक आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन संविधानिक मूल्ये, शाश्वत विकास आणि कृषी कल्याणकारी धोरणे यांना एकत्र जोडणारा व्यापक दृष्टिकोन मांडते व शेतकरी सक्षमीकरणासाठी बहुआयामी उपाययोजनांची गरज अधोरेखित करते. अशा प्रकारे हा शोधनिबंध विद्यमान साहित्यातील संशोधनातील उणीव भरून काढत शेतकरी विकासाच्या क्षेत्रात धोरणनिर्मितीस उपयुक्त मार्गदर्शन प्रदान करतो.

१३.सूचना व शिफारसी (Recommendations)

१. संविधानिक मूल्याधारित शेतकरी शिक्षण कार्यक्रम राबविणे

शेतकऱ्यांना त्यांच्या संविधानिक हक्क, कर्तव्ये व शासकीय योजनांची माहिती देण्यासाठी ग्रामस्तरावर मूल्याधारित शिक्षण व जनजागृती मोहीम राबविणे आवश्यक आहे. सामाजिक न्याय, समता व सक्षमीकरण या मूल्यांची जाणीव झाल्यास शेतकरी शासनयोजनांचा अधिक प्रभावीपणे लाभ घेऊ शकतात. त्यामुळे कृषी विभागाने 'योजना साक्षरता अभियान' सुरू करणे उपयुक्त ठरेल.

२. डिजिटल साक्षरता व तांत्रिक प्रशिक्षण वाढविणे

पीएम-किसान योजना पूर्णतः डिजिटल नोंदणी व DBT प्रणालीवर आधारित असल्याने शेतकऱ्यांना मोबाईल अॅप, ऑनलाइन नोंदणी, आधार लिंकिंग, बँक व्यवहार यांचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. प्रत्येक गावात

डिजिटल सहाय्यता केंद्र (Digital Help Desk) स्थापन केल्यास डिजिटल दरी कमी होईल व लाभार्थ्यांची संख्या वाढेल.

३. नोंदणी व पडताळणी प्रक्रिया सुलभ करणे

योजनेत नावनोंदणी करताना कागदपत्रे, तांत्रिक त्रुटी व विलंब यांमुळे अनेक शेतकरी वंचित राहतात. ही प्रक्रिया सोपी, पारदर्शक व स्थानिक पातळीवर उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. ग्रामसेवक व तलाठी यांना विशेष प्रशिक्षण देऊन तत्काळ नोंदणी सुविधा उपलब्ध करून द्यावी.

४. आर्थिक सहाय्याची रक्कम व व्याप्ती वाढविणे

सद्य आर्थिक सहाय्य पूरक स्वरूपाचे असून वाढत्या उत्पादन खर्चाच्या पार्श्वभूमीवर अपुरे ठरते. शेतकऱ्यांच्या वास्तविक खर्चाचा विचार करून हप्त्यांची रक्कम वाढविणे व भूमिहीन शेतमजूर, महिला शेतकरी व भाडेकरू शेतकरी यांनाही योजनेत समाविष्ट करणे आवश्यक आहे.

५. पीएम-किसानला इतर कृषी योजनांशी एकत्रित करणे

पीएम-किसान योजना ही स्वतंत्र आर्थिक मदतीपुरती मर्यादित न ठेवता पीक विमा योजना, मृदा आरोग्य कार्ड, कृषी यंत्रीकरण, सिंचन योजना, स्वयंरोजगार प्रशिक्षण यांच्याशी संलग्न करणे आवश्यक आहे. यामुळे शेतकऱ्यांचा सर्वांगीण व शाश्वत विकास साधता येईल.

६. स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका बळकट करणे

ग्रामपंचायत, कृषी सहाय्यक व स्वयंसेवी संस्था यांच्या माध्यमातून योजनेचे नियोजन व अंमलबजावणी केल्यास स्थानिक गरजा अधिक चांगल्या प्रकारे ओळखता येतात. स्थानिक सहभागामुळे पारदर्शकता व उत्तरदायित्व वाढेल.

७. जागरूकता व माहिती प्रसार मोहीम वाढविणे

अनेक शेतकऱ्यांना योजनेची संपूर्ण माहिती नसल्याने ते लाभापासून वंचित राहतात. त्यामुळे रेडिओ, वृत्तपत्रे, मोबाईल संदेश, ग्रामसभा, शेतकरी मेळावे यांद्वारे नियमित माहिती प्रसार करणे आवश्यक आहे.

८. डेटा व्यवस्थापन व नियमित मूल्यांकन प्रणाली विकसित करणे

लाभार्थ्यांचा अद्ययावत डेटा, निधी वितरणाची माहिती व परिणामांचा मागोवा घेण्यासाठी प्रभावी मॉनिटरिंग प्रणाली विकसित करावी. नियमित सामाजिक लेखापरीक्षण (Social Audit) व स्वतंत्र मूल्यांकन केल्यास योजनेतील त्रुटी वेळेवर दूर करता येतील.

९. महिला व युवा शेतकऱ्यांना विशेष प्रोत्साहन देणे

ग्रामीण भागातील महिला व युवा शेतकरी हे कृषी विकासाचे महत्त्वाचे घटक आहेत. त्यांना स्वतंत्र प्रशिक्षण, आर्थिक सवलती व उद्योजकता संधी उपलब्ध करून दिल्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिक सक्षम होईल.

१०. शाश्वत कृषी पद्धतींचा प्रसार करणे

केवळ आर्थिक सहाय्य देणे पुरेसे नसून सेंद्रिय शेती, जलसंवर्धन, पीक विविधीकरण, आधुनिक तंत्रज्ञान यांचा प्रसार करणे आवश्यक आहे. यामुळे उत्पादनक्षमता वाढेल आणि दीर्घकालीन शाश्वत विकास साध्य होईल.

११. कर्जमुक्ती व बाजारपेठ सक्षमीकरण उपाययोजना

शेतकऱ्यांना कर्जबाजारीपणातून मुक्त करण्यासाठी सुलभ कर्जप्रणाली, हमीभाव, थेट बाजारपेठ प्रवेश व कृषी उत्पादन प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. यामुळे उत्पन्नात स्थैर्य येईल.

१२. संशोधन व धोरणनिर्मितीसाठी सतत अभ्यास करणे

कृषी क्षेत्रातील बदलत्या परिस्थितीचा विचार करून नियमित संशोधन व धोरणात्मक अभ्यास करणे आवश्यक आहे. शैक्षणिक संस्था व शासन यांच्यात समन्वय वाढविल्यास योजनांची परिणामकारकता अधिक वाढेल.

१४.संदर्भसूची (References)

1)Austin, G. (1966). The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation (pp. 50 – 75). Oxford University Press, New Delhi.

2)Austin, G. (1999). Working a Democratic Constitution: The Indian Experience (pp. 120 – 145). Oxford University Press, New Delhi.

3)Basu, D. D. (2018). Introduction to the Constitution of India (22nd ed., pp. 35 – 60). LexisNexis, New Delhi.

4)Government of India. (1950). The Constitution of India (Part IV, pp. 40 – 52). Ministry of Law and Justice, New Delhi.

5)Ministry of Agriculture & Farmers Welfare. (2023). PM-KISAN Scheme Guidelines and Operational Manual (pp. 10 – 28). Government of India, New Delhi.

6)NITI Aayog. (2022). Evaluation Study on Direct Benefit Transfer in Agriculture (pp. 18 – 34). Government of India, New Delhi.

7)World Commission on Environment and Development. (1987). Our Common Future (Brundtland Report) (pp. 41 – 65). Oxford University Press, Oxford.

8)Sen, A. (1999). Development as Freedom (pp. 87 – 110). Oxford University Press, New York.

9)National Commission on Farmers. (2006). Swaminathan Commission Report – Serving Farmers and Saving Farming (Vol. I, pp. 92 – 115). Ministry of Agriculture, New Delhi.

10)National Sample Survey Office (NSSO). (2019). Situation Assessment of Agricultural Households in India (Report No. 576) (pp. 25 – 48). Ministry of Statistics and Programme Implementation, New Delhi.

11)Dreze, J., & Sen, A. (2013). An Uncertain Glory: India and its Contradictions (pp. 102 – 125). Princeton University Press, Princeton.

12)Ministry of Electronics & Information Technology. (2021). Digital India Programme: Impact Assessment Report (pp. 15 – 30). Government of India, New Delhi.

13)Planning Commission. (2014). Report on Agricultural Development and Farmer Welfare (pp. 60 – 78). Government of India, New Delhi.

14)Chambers, R. (1997). Whose Reality Counts? Putting the First Last (pp. 150 – 172). Intermediate Technology Publications, London.

15)Government of Maharashtra. (2023). Statistical Abstract of Maharashtra – Agriculture and Rural Development (pp. 210 – 225). Directorate of Economics & Statistics, Mumbai.

16)Kothari, C. R. (2019). Research Methodology: Methods and Techniques (3rd ed., pp. 95 – 120). New Age International Publishers, New Delhi.
17)Singh, S., & Bhogal, T. (2021). Impact of income support schemes on small farmers in India. Indian Journal of Agricultural Economics, 76(3), 365 – 380. Indian Society of Agricultural Economics, Mumbai.
18)World Bank. (2020). Direct Benefit Transfers and Agricultural Subsidy Reforms in India (pp. 55 – 70). World Bank Publications, Washington, DC.
19)Government of India. (2024). Agricultural Statistics at a Glance (pp. 140 – 158). Directorate of Economics & Statistics, New Delhi.
20)Patil, R., & Deshmukh, S. (2022). Farmer empowerment and rural governance in Maharashtra. Journal of Rural Development, 41(2), 210 – 230. National Institute of Rural Development, Hyderabad.

शासन व आरोग्याचे महत्त्व : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. भगवानसिंग एम. राजपूत
मार्गदर्शक,
लोकप्रशासन विभाग,
एमएसएस कला महाविद्यालय, तीर्थपूरी, जालना
ई-मेल- rajputbhagwansing24@gmail.com
मो. 7507696791

अनिता सुकलाल चव्हाण
संशोधक विद्यार्थिनी
लोकप्रशासन विभाग,
विवेकानंद महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर
ई-मेल-anitaschavan06@gmail.com
मो. 7620365303

गोषवारा (Abstract) :

या संशोधन लेखामध्ये केंद्र व राज्य शासनाची आरोग्य क्षेत्रातील भूमिका, धोरण रचना, अंमलबजावणी, व्यवस्था आणि आरोग्याचा राष्ट्रीय विकासाशी असलेला संबंध यांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. आरोग्य हा मूलभूत मानवी हक्क असून शासन हे आरोग्य सेवा पुरवणारे प्रमुख साधन आहे. भारतातील राष्ट्रीय आरोग्य धोरणे (2002, 2017), आयुष्यमान भारत योजना, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान, पोषण अभियान इत्यादी उपक्रमांचा परिणाम, ग्रामीण शहरी आरोग्य विषमता, निधी व्यवस्थापन आणि आरोग्य निर्देशकांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आलेला आहे. संशोधन लेखाचा मुख्य उद्देश म्हणजे शासनाच्या हस्तक्षेपाचे परिणाम समजून घेणे आणि अंमलबजावणीतील अडचणी शोधणे आणि कार्यक्रम आरोग्य व्यवस्थेसाठी शिफारशी सुचविणे आहे.

मुख्य शब्द - शासन, आरोग्य

प्रस्तावना :

आरोग्य हा मानवी आयुष्याचा सर्वात महत्त्वाचा आधार स्तंभ आहे. एखाद्या राष्ट्राचा सामाजिक व आर्थिक विकास त्याच्या नागरिकांच्या आरोग्य स्थितीवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असतो. शासनाची जबाबदारी म्हणजे सर्वांसाठी परवडणारी गुणवत्तापूर्ण आणि सुलभ सहज आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे.

भारतासारख्या विशाल देशात विविध सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक व सांस्कृतिक परिस्थितीमुळे आरोग्याची आव्हाने अधिक गुंतागुंतीची आहेत. मातृ मृत्यू, बालमृत्यू, कुपोषण, संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य रोग, आरोग्य सुविधाची कमतरता, निधी अभाव, तंत्रज्ञानातील

मागासलेपणा इत्यादी समस्यांच्या निराकरणासाठी शासनाचे सक्रिय, प्रभाव व उत्तरदायी योगदान आवश्यक आहे.

या संशोधन लेखाचा मुख्य उद्देश शासन आणि आरोग्य यांचे संबंध समजावून घेणे व आरोग्य व्यवस्थेची सद्य परिस्थितीचा अभ्यास करणे आणि शाश्वत विकासाच्या दिशेने आरोग्य प्रशासन सुधारण्याचे मार्ग शोधणे हा आहे.

उद्दिष्टे

1. शासनाची सार्वजनिक आरोग्यातील मूलभूत भूमिका समजावून घेणे.
2. भारतातील प्रमुख आरोग्य धोरणे आणि योजना यांचे विश्लेषण करणे.
3. आरोग्य व्यवस्थेतील अडचणी व आव्हाणे ओळखणे.
4. आरोग्य निर्देशांकावर शासनाच्या हस्तक्षेपाचा परिणाम मोजणे.
5. कार्यक्षम आरोग्य प्रशासनासाठी उपाययोजना सूचविणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध लेखासाठी द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा आधार घेण्यात आला आहे. त्यात दुर्मिळ संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, मासिक, वर्तमानपत्रे व इंटरनेटवरील माहितीचा समावेश करण्यात आला आहे. सदर माहितीच्या आधारे वर्णनात्मक विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

शासन व सार्वजनिक आरोग्य संकल्पना

1. शासनाची संकल्पना - शासन म्हणजे नागरिकांना सेवा पुरवणारी, धोरणे राबवणारी आणि संसाधनांचे नियोजन करणारी संस्था होय. लोकशाही देशत शासनाचे उद्दिष्टे 'सर्वांसाठी विकास' हे असते.

2. सार्वजनिक आरोग्याची संकल्पना - सार्वजनिक आरोग्य म्हणजे रोगप्रतिबंध, आरोग्यवर्धन, उपचार सेवा, सुरक्षित वातावरण आणि पोषण यांचे सन्नसमावेशक व्यवस्थापन होय.

3. आरोग्य हा मूलभूत हक्क - भारतीय संविधानातील कलम 21 'जीवनाचा हक्क' आरोग्यपूर्ण जीवनाचा हक्क कलम 47 - राज्याचे कर्तव्य - पोषण, आरोग्य संरक्षण.

भारतातील प्रमुख आरोग्य धोरणे व योजना -

1. राष्ट्रीय धोरण -

NHP - 2002 आरोग्य पायाभूत सुविधा मजबूत करणे.

NHP -2017 सार्वत्रिक आरोग्य कवच, डिजिटल आरोग्य, प्राथमिक आरोग्य सेवेवर भर देणे.

2. राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM) या अभियानात राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान याचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

आरोग्य केंद्राचे उन्नतीकरण करणे. या दोन्हीचा समावेश होतो.

मातृ व बाल आरोग्य सुधारणा करणे.

कुटुंब नियोजन करणे.

सार्वत्रिक लसीकरण करणे.

3. आयुष्यमान भारत योजना - ही केंद्र सरकारची आरोग्य विमा योजना आहे.

5 लाखापर्यंत आरोग्य विमा

हेल्थ व वेलनेस सेंटर्स

मोफत आणि कॅशलेस उपचार

4. पोषण अभियान - ही योजना किशोरवयीन मुली, गर्भवती महिला आणि स्तनदा माता, तसेच 0 ते 6 वर्षे वयोगटातील बालकांसाठी कुपोषण कमी करण्यासाठी आणि त्यांचे पोषण सुधारण्यासाठी सुरू करण्यात आलेली आहे. हे अभियान मार्च 2018 मध्ये राजस्थानमधील झुंझुनू येथे सर्वप्रथम सुरू झाले.

1) कुपोषण निर्मूलन करणे.

2) बाल आणि मातृ पोषण सुधारणा करणे.

3) तंत्रज्ञानाचा वापर करून पोषण सेवांचा मागोवा घेणे.

भारतातील आरोग्य व्यवस्थेतील आव्हाने

भारताची आरोग्य व्यवस्था ही जगातील सर्वात मोठ्या लोकसंख्येला सेवा पुरवणारी प्रणाली आहे. तरीही सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक आणि तांत्रिक स्तरावर अनेक गंभीर अडचणी कायम आजही आहेत. खालीलप्रमाणे भारतातील आरोग्य व्यवस्थेतील प्रमुख आव्हाने दिसून येतात.

1. निधी अभाव - GDP मधील आरोग्यावरचा खर्च कमी भारतातील सार्वजनिक आरोग्य खर्च GDP च्या तुलनेत अत्य अल्प आहे. आरोग्यावर सरकारी गुंतवणूक कमी असल्यामुळे रूग्णालयाची साधन सामग्री, औषधे, उपकरणे आणि मानव संसाधने यांची कमतरता निर्माण होते.

2. कर्मचारी व तज्ञ डॉक्टरांची कमतरता - भारतात डॉक्टर, नर्स, तंत्रज्ञ व वैद्यकीय तज्ञांचे प्रमाण लोकसंख्येच्या मानाने कमी आहे.

WHO या मानकांनुसार डॉक्टर रूग्ण गुणोत्तर भारतात अद्यापही कमी आहे.

3. ग्रामीण - शहरी विषमता - शहरामध्ये सुपरस्पेशालिटी हॉस्पिटल्स, आधुनिक उपकरणे, दर्जेदार वैद्यकीय सुविधा सहज उपलब्ध असतात. परंतु ग्रामीण भागात PHC, सब सेंटर, जिल्हा रूग्णालये यांची अवस्था बऱ्याच ठिकाणी गंभीर आहे.

5. आरोग्य पायाभूत सुविधांची कमतरता - अपुऱ्या रूग्णालयाच्या इमारती, बेडची कमतरता, ICU, ऑपिसमन, ऑपरेशन थिएटर्स, स्वच्छता, प्रयोगशाळा सुविधाचा अभाव ही मोठी समस्या आहे.

5. कुपोषण, माता मृत्यू व बाल मृत्यूचे प्रमाण -

कुपोषण हे बालकांच्या आरोग्यास सर्वात मोठे आव्हान आहे. विशेषत: गरीबी, अज्ञान आणि पोषणा अभावी.

मातामृत्यू व बालमृत्यू दर अजूनही अनेक राज्यांमध्ये जागतिक सरासरीपेक्षा जास्त आहे.

गर्भवती महिलांसाठी योग्य आरोग्य सेवा, स्वच्छ प्रसूती सुविधा आणि लसीकरणामध्ये कमतरता दिसून येते.

6. जागरूकतेचा अभाव व सामाजिक रूढी - अडथळे - स्वच्छता, पोषण, लसीकरण, कुटुंब नियोजन, HIV, STD प्रतिबंध, महिला आरोग्य याबाबत जागरूकता कमी आहे.

काही पारंपारिक रूढी परंपरा महिलांना आरोग्य सेवा घेण्यात अडथळा आणतात.

7. तांत्रिक मागासलेपणा व डिजिटल गॅप -

आरोग्य क्षेत्रात डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रसार मर्यादित आहे.

टेलिमेडिसीन, इलेक्ट्रॉनिक हेल्थ रेकार्डस, EHR आधारित निदान प्रणाली, डेटा व्यवस्थापन यांचा वापर ग्रामीण भागात अल्प प्रमाणात आहे.

डिजिटल दरी मुळे आधुनिक आरोग्य सेवांचा लाभ सर्व समान घटकापर्यंत पोहोचत नाही.

आरोग्य निर्देशकांवर शासनाचा परिणाम

शासनाच्या आरोग्य कार्यक्रमांमुळे भारतातील आरोग्य निर्देशांकात लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. त्यामध्ये बाल मृत्यूदर कमी झाला. संस्थात्मक प्रसूती व लसीकरण कव्हरेज वाढले आहे. तसेच आयुष्याची सरासरी ही उंचावली. आयुष्यमान भारत आणि वन औषधी योजनामुळे परवडणारी आरोग्य सेवा अधिक उपलब्ध झाली. तथापि, ग्रामीण, शहरी विषमता, कर्मचारी तुटवडा आणि पायाभूत सुविधांची मर्यादा यांसारख्या अडचणी अद्यापही कायम आहेत.

निष्कर्ष (Conclusion)

भारतातील आरोग्य व्यवस्था सुधारण्यासाठी शासनान मागील काही दशकात अनेक महत्त्वपूर्ण योजना राबवल्या असल्या तरी अनेक संरचनात्मक आणि व्यवस्थापकीय अडथळे आजही आहेत. आरोग्य हा विकासाचा आधार असून प्रभावी शासनाशिवाय गुणवत्तापूर्ण आरोग्यसेवा शक्य नाही.

शिफारशी (Suggestions)

1. आरोग्य क्षेत्रासाठी सरकारी निधी वाढविणे.
2. प्राथमिक आरोग्य सेवा मजबूत करणे.
3. डॉक्टर व नर्स यांची उपलब्धता वाढवणे.
4. डिजिटल हेल्थ व टेमिडिसीनचा विस्तार करणे.
5. आरोग्य जागरूकता आणि पोषण कार्यक्रमांना गती देणे.
6. ग्रामीण शहरी दरी कमी करण्यासाठी विशेष उपाययोजना करणे.

संदर्भ

1. जागतिक आरोग्य संघटना (2018), जागतिक आरोग्य सांख्यिकी अहवाल जिन्हव्हा - WHO
2. सेन अमर्त्य (1999), स्वातंत्र्य म्हणून विकास, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस
3. भारत सरकार (2017), राष्ट्रीय आरोग्य धोरण 2017, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय
4. भारत सरकार (2002), राष्ट्रीय आरोग्य धोरण 2002
5. राव, एम. इत्यादी (2011), भारतातील आरोग्यासाठी मानवी संसाधने, लॅन्सेट 377 (1965)
6. युनिसेफ इंडिया (2020), जगातील मुलांची स्थिती अहवाल
7. नीती आयोग (2011), आरोग्य निर्देशांक अहवाल भारत सरकार
8. आयसीएम आर (2019), भारतातील सार्वजनिक आरोग्य आढावा
9. नियोजन आयोग, भारत (2012), सार्वजनिक आरोग्य व्याप्तीवरील उच्चस्तरीय तज्ञ गट अहवाल
10. भोरे समिती (1946), आरोग्य सर्वेक्षण आणि विकास समितीचा अहवाल

भारतीय संविधानाने महिलांना प्रदान केलेले संरक्षक मूलभूत हक्क

अयोध्या लक्ष्मण शरणांगत
संशोधक
पीएच.डी. (मराठी)
विवेकानंद आर्टस, सरदार दलिपसिंग कॉमर्स
आणि सायन्सं कॉलेज, छ. संभाजीनगर
मोबाईल : 9604536278
ayodhyasharnagat2017@gmail.com

प्रा.डॉ. अर्चना काटकर
मार्गदर्शक
कला महाविद्यालय, बीडकीन
ता. जि. छ. संभाजीनगर
sonawanearchana112@gmail.com

प्रस्तावना

भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात विस्तृत आणि सर्वसमावेशक संविधान मानले जाते. भारतात स्त्री–पुरुष समानता, न्याय, स्वातंत्र्य आणि मूलभूत हक्कांचे संरक्षण या तत्वांचा समन्वय करून संविधानाची रचना करण्यात आलेली आहे. भारतीय घटनेत महिलांसाठी अनेक संरक्षणात्मक तरतुदी आहेत, ज्यांचा उद्देश सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय प्रगतीमध्ये स्त्रियांचे समाकलन सुनिश्चित करणे आहे. भारतीय समाजाच्या परंपरेत स्त्रियांची भूमिका महत्त्वाची असूनही अनेक सामाजिक पातळयांवर त्या भेदभावाचा सामना करतात. अशा समाजात एक प्रगत आणि मूल्यप्रधान संविधान तयार करून महिलांचे हक्क निश्चित करणे हे अत्यंत आवश्यक होते. संविधानात मूलभूत अधिकार आणि संरक्षक तरतुदी महिलांना विविध प्रकारचे संरक्षण आणि संधी उपलब्ध करून देतात.

भारतीय समाजात महिलांना समान दर्जा, सन्मान आणि सुरक्षितता मिळावी यासाठी भारतीय संविधानाने विशेष तरतुदी केल्या आहेत. स्वातंत्र्यानंतर तयार करण्यात आलेल्या भारतीय घटनेचा मुख्य उद्देश सामाजिक न्याय, समता आणि स्वातंत्र्य प्रस्थापित करणे हा होता. महिलांवर होणारा अन्याय, भेदभाव आणि शोषण रोखण्यासाठी संविधानाने मूलभूत हक्कांच्या माध्यमातून महिलांचे संरक्षण केले आहे. समानता, स्वातंत्र्य, शोषणाविरुद्ध हक्क तसेच घटनात्मक उपायांचा अधिकार हे महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. या मूलभूत हक्कांमुळे महिलांना समाजात सुरक्षित व आत्मसन्मानाने जीवन जगण्याचा अधिकार प्राप्त होतो.

संशोधन विषयाचे महत्त्व :-

1. **महिलांच्या हक्कांची घटनात्मक मान्यता :** या संशोधनातून हे स्पष्ट होते की महिलांचे हक्क केवळ सामाजिक किंवा नैतिक नाहीत, तर भारतीय संविधानाने अधिकृतपणे दिलेले

मूलभूत हक्क आहेत.

2. **संरक्षणावर दिलेला भर :** संरक्षक हा शब्द महिलांना भेदभाव, अन्याय, शोषण व हिंसाचारापासून संरक्षण देण्याच्या संविधानाच्या भूमिकेवर प्रकाश टाकतो.
3. **लैंगिक समानतेची जाणीव :** हे संशोधन समानता (कलम 14), भेदभावास मनाई (कलम 15), समान संधी (कलम 16) यांसारख्या हक्कांचे महत्त्व अधोरेखित करते.
4. **महिला सक्षमीकरणाचा पाया :** शिक्षण, रोजगार, स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठेने जगण्याचा अधिकार यांसारखे हक्क महिलांना आत्मनिर्भर आणि सशक्त बनवतात. हे संशोधन त्याकडे लक्ष वेधते.
5. **कायदेशीर जागरूकता वाढवणारे :** महिलांना त्यांच्या हक्कांची माहिती मिळणे अत्यावश्यक आहे. हे संशोधन कायदेशीर जागरूकता निर्माण करण्यास मदत करते.
6. **सामाजिक न्यायाची संकल्पना :** संविधानाचा मुख्य उद्देश सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे हा आहे. महिलांसाठी दिलेले संरक्षक मूलभूत हक्क हा त्याच उद्देशाचा भाग आहेत.
7. **अभ्यासक्रम व स्पर्धा परीक्षांसाठी उपयुक्त :** हे संशोधन उत्तरलेखन, सामाजिक शास्त्र, राज्यशास्त्र तसेच स्पर्धा परीक्षांच्या दृष्टीने अत्यंत योग्य आहे.

थोडक्यात, हे संशोधन भारतीय संविधानातील महिलांच्या अधिकारांचे, संरक्षणाचे आणि समानतेच्या तत्त्वांचे सखोल व सर्वांगीण महत्त्व स्पष्ट करते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. भारतीय राज्यघटनेने महिलांना दिलेल्या मूलभूत हक्कांचा अभ्यास करणे.
2. महिलांच्या संरक्षणासाठी घटनात्मक तरतुदींचे स्वरूप व व्याप्ती समजून घेणे.
3. समानता, स्वातंत्र्य व सन्मान यासंदर्भातील महिलांच्या हक्कांचे विश्लेषण करणे.
4. महिलांवरील भेदभाव रोखण्यात मूलभूत हक्कांची भूमिका स्पष्ट करणे.
5. महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय सक्षमीकरणात घटनात्मक हक्कांचे महत्त्व अभ्यासणे.
6. महिलांना त्यांच्या हक्कांविषयी असलेली जागरूकता कितपत आहे, याचा आढावा घेणे.

गृहितके :-

1. भारतीय राज्यघटनेने महिलांना समानता व संरक्षण देणारे मूलभूत हक्क प्रभावीपणे प्रदान केले आहेत,
2. महिलांच्या संरक्षणासाठी दिलेले मूलभूत हक्क कायदेशीरदृष्ट्या सक्षम व बंधनकारक आहेत,
3. महिलांचे सामाजिक स्थान उंचावण्यात घटनात्मक मूलभूत हक्क महत्त्वाची भूमिका बजावतात,
4. महिलांवरील अन्याय व भेदभाव कमी करण्यासाठी मूलभूत हक्क उपयुक्त ठरतात.,

5. महिलांमध्ये त्यांच्या मूलभूत हक्कांविषयी जागरूकता कमी असल्यामुळे हक्कांची अंमलबजावणी अपेक्षेइतकी प्रभावी होत नाही.

भारतीय घटनेत महिलांना दिलेल्या संरक्षक मूलभूत हक्कांवर विविध अभ्यासक, कायदेतज्ज्ञ व समाजशास्त्रज्ञांनी सविस्तर संशोधन केले आहे. या संशोधनातून महिलांच्या समानता, सुरक्षितता व सशक्तीकरणाचा विचार स्पष्टपणे दिसून येतो.

डॉ. बी. आर. आंबेडकर : यांनी भारतीय संविधानाची रचना करताना स्त्री-पुरुष समानतेवर विशेष भर दिला. त्यांच्या विचारांवर आधारित अनेक संशोधनांमध्ये (Ambedkar's views on women's rights) अनुच्छेद 14, 15 व 16 हे महिलांच्या संरक्षणाचे मूलभूत आधारस्तंभ असल्याचे नमूद केले आहे.

ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन (Granville Austin) : यांनी आपल्या Indian Constitution: Cornerstone of a Nation या ग्रंथात संविधान हे सामाजिक क्रांतीचे साधन असल्याचे सांगून महिलांसाठी असलेल्या समानतेच्या तरतुदींचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. त्यांच्या अभ्यासानुसार संविधानाने केवळ कायदेशीर नव्हे, तर सामाजिक समानतेचा मार्ग खुला केला.

डॉ. सुभाष कश्यप : यांनी महिलांच्या हक्कांवरील अभ्यासात अनुच्छेद 15(3) अंतर्गत राज्याला महिलांसाठी विशेष तरतुदी करण्याचा अधिकार दिला असून, तो महिलांच्या संरक्षणासाठी अत्यंत महत्त्वाचा असल्याचे स्पष्ट केले आहे.

फ्लाव्हिया अॅग्नेस (Flavia Agnes) : यांनी स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून कायदे व मूलभूत हक्कांचा अभ्यास केला आहे. त्यांच्या संशोधनात असे आढळते की, संविधानातील हक्क प्रभावी असले तरी त्यांची अंमलबजावणी सामाजिक जाणीवेशिवाय अपूर्ण राहते.

न्यायालयीन निर्णयांवरील अभ्यास देखील महत्त्वाचा ठरतो. विशाखा विरुद्ध राजस्थान राज्य (1997) या प्रकरणावर आधारित अनेक संशोधनांमध्ये कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या संरक्षणासाठी मूलभूत हक्कांचा कसा विस्तार करण्यात आला, हे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

काही संशोधकांनी ग्रामीण व शहरी महिलांच्या दृष्टीने मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी कशी वेगवेगळी आहे, याचाही अभ्यास केला आहे. या संशोधनातून महिलांना कायदे माहित नसणे, सामाजिक दबाव व शिक्षणाचा अभाव ही मोठी आव्हाने असल्याचे निष्कर्ष निघतात.

पूर्व संशोधनाच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की भारतीय घटनेने महिलांना मजबूत संरक्षक मूलभूत हक्क प्रदान केले असले तरी त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी कायदेशीर जागरूकता, सामाजिक बदल व प्रशासनाची सक्रिय भूमिका आवश्यक आहे. भारतीय संविधानात स्त्रियांना दिलेले मूलभूत अधिकार हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. खालील अधिकारांचा थोडक्यात आढावा घेऊया:

१. स्पष्ट समानतेचा अधिकार – अनुच्छेद 14 : भारतीय संविधानाचे अनुच्छेद 14 सर्व व्यक्तींना कायद्याच्या दृष्टीने समानता देतो. या अंतर्गत लिंगाच्या आधारे भेदभाव करणे प्रतिबंधित आहे. या तरतुदीने स्त्री आणि पुरुष यांना समान कायदेशीर मान्यता दिली आहे.

२. समानता आणि योग्य संधी - अनुच्छेद 15 : अनुच्छेद 15(1) व (2) द्वारे कोणत्याही व्यक्तीवर लिंग, वंश, धर्म इत्यादींच्या आधारे भेदभाव करणे प्रतिबंधित आहे. विशेष तरतुदी अंतर्गत सामाजीक दुर्बल घटकांसाठी आरक्षण आणि सवलती देखील दिलेल्या आहेत, ज्या महिलांच्या प्रगतीस मदत करतात.

३. समान रोजगार संधी – अनुच्छेद 16 : ही तरतूद सुनिश्चित करते की, राज्यातील कोणत्याही पदावर नियुक्त्या लिंगाच्या आधारावर अन्यायाने प्रतिबंधित होतील नाहीत. यामुळे महिलांना रोजगाराच्या क्षेत्रात संधी मिळतात.

४. जीवन आणि व्यक्ति स्वातंत्र्य - अनुच्छेद 21 : या अनुच्छेदाने जीवनाच्या मूलभूत हक्काची हमी दिली आहे, ज्यामध्ये सुरक्षितता, सन्मान आणि मानवी गरजा यांचा समावेश आहे. महिलांसाठी हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे, कारण यात मानसिक, शारीरिक आणि सामाजिक सुरक्षिततेचा समावेश आहे.

संरक्षक तरतुदी - विशेष उल्लेख :-

भारतीय संविधान केवळ समानता पुरवित नाही, तर संरक्षणात्मक तरतुदींमार्फत विशेष सुरक्षा देखील पुरविते.

१. अनुच्छेद 15(3) - आरक्षणाच्या तरतुदी : हे एक महत्त्वाचे संरक्षणात्मक तत्त्व आहे. अनुच्छेद 15(3) नुसार राज्य ज्या सामाजिक आणि शैक्षणिक बळकटीसाठी विशेष उपक्रम लागू करू शकते त्यात स्त्रियांचाही समावेश आहे. त्यामुळे महिलांसाठी शिक्षण, आरोग्य, आणि सामाजिक सशक्तीकरणाचे विविध कार्यक्रम राबवले जातात.

२. अनुच्छेद 39(अ) - न्यायाची हमी : या तरतुदीने प्रत्येक नागरिकाला काम, उपजीविका आणि समान वेतन यांची समान संधी मिळावी याची हमी दिली आहे.

३. अनुच्छेद 42 - सुयोग्य कार्यस्थिती : या अनुच्छेद अंतर्गत सुगम कार्यस्थिती आणि विश्रांतीची सोय सुनिश्चित केली आहे, ज्याचा लाभ महिला कामगारांना देखील मिळतो.

भारतीय संविधानातील प्रत्येक तरतूद वास्तविक जीवनात लागू होण्यासाठी कायदे, नियम आणि सामाजिक कार्यक्रम राबवले गेले आहेत. खाली काही महत्त्वाचे कायदे आणि उपक्रम दिले आहेत:

१. भारतीय दंड संहिता (IPC) : स्त्रीविरुद्ध होणाऱ्या अनेक गुन्ह्यांसाठी कठोर शिक्षा आणि अधिकारांची संरक्षा IPC मध्ये स्पष्ट आहे. उदा. – बलात्कार, छेडछाड, घरगुती हिंसा इ.

२. महिला अत्याचार प्रतिबंधक कायदे : यात घरगुती हिंसा कायदा (Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005), हार्मफुल प्रथांची प्रतिबंधक कायदे, वयोमर्यादितील विवाह प्रतिबंध कायदे आणि स्त्री सुरक्षा समितींचे नियमन यांचा समावेश आहे.

३. रोजगार व सामाजिक सुरक्षा योजना : महिलांना आर्थिक सशक्त करण्यासाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते, जसे की महिला स्वयं सहायता गट, मोदी सरकारची महिला कल्याण योजना इत्यादी.

स्त्रियांचे अधिकार आणि त्यांच्या अडचणी :-

भारतीय संविधानातील तरतुदी स्त्रियांसाठी महत्वाच्या असल्या तरी त्यांच्या अंमलबजावणीत अनेक अडचणी दिसून येतात.

१. सामाजिक विषमता : अनेक ग्रामीण आणि शहरी भागात स्त्रियांसाठी सामाजिक बंधने आणि परंपरा आजही काटेकोरपणे पाळल्या जातात, ज्यामुळे शिक्षण, रोजगार आणि सुरक्षा यांचे हक्क मर्यादित होतात.

२. शिक्षणाचा अभाव : अनेक भागात मुलींना शिक्षणाची संधी पुरेशा प्रमाणात मिळत नाही, ज्यामुळे त्यांची सामाजिक व आर्थिक प्रगती मंदावते.

३. घरगुती हिंसा आणि छेडछाड : तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे अशा घटनांमध्ये वाढ दिसून येते. कायदे अस्तित्वात असतानाही न्याय मिळविण्याची प्रक्रिया लांबणारी किंवा कठीण आहे.

महत्त्वाचे न्यायालयीन निर्णय :-

भारतीय न्यायालयांनी स्त्री हक्कांच्या संरक्षणामुळे अनेक निर्णायक निर्णय दिले आहेत.

उदा:

1) केदार Nath Singh vs. State of Bihar - भेदभावाविरुद्ध निर्णय

2) Vishakha vs. State of Rajasthan - कार्यस्थळी लैंगिक छेडछाड प्रतिबंधित आणि इतर अनेक निर्णयांनी महिला हक्कांचे स्वीकृत प्रमाण वाढवले.

भारतीय घटनेने महिलांना दिलेले मूलभूत हक्क हे त्यांच्या संरक्षणाचे आणि सक्षमीकरणाचे मजबूत साधन आहेत. कायद्याच्या दृष्टीने पुरुष व महिला समान आहेत, ही बाब संविधानाने स्पष्ट केली आहे. तथापि, केवळ हक्क देणे पुरेसे नसून त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि महिलांमध्ये कायदेविषयक जागरूकता निर्माण होणे आवश्यक आहे. महिलांनी त्यांच्या हक्कांची जाणीव ठेवून त्यांचा योग्य वापर केला, तर समाज अधिक समतावादी आणि न्याय्य बनेल. त्यामुळे महिलांचे मूलभूत हक्क हे केवळ कायदेशीर तरतुदी नसून, स्त्री-पुरुष समानतेकडे नेणारा एक महत्त्वाचा मार्ग आहेत.

समारोप :-

भारतीय संविधानाने महिलांसाठी व्यापक संरक्षणात्मक मूलभूत हक्क दिले आहेत, ज्यांनी स्त्रियांचे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवन बदलले आहे. मात्र, हक्कांची वेळोवेळी अंमलबजावणी आणि सामाजिक मनोवृत्तीत बदल या गोष्टी अद्यापही आवश्यक आहेत. आधुनिक भारतात स्त्री सशक्तीकरणाचे लक्ष्य पूर्ण करण्यासाठी संविधान आणि कायद्यांचे प्रभावी राबवणे हे महत्त्वाचे आहे. भारतीय संविधानाने महिलांना दिलेले संरक्षक मूलभूत हक्क हे केवळ कायदेशीर तरतुदी नसून, स्त्रीच्या सन्मान, सुरक्षितता आणि स्वातंत्र्याचे प्रतीक आहेत. समानता, स्वातंत्र्य, शोषणाविरुद्ध संरक्षण आणि जीवनाच्या सन्मानाचा हक्क यांमुळे महिलांना समाजात आत्मविश्वासाने जगण्याची संधी मिळते. मात्र, हे हक्क केवळ कागदावर न राहता प्रत्यक्षं अंमलात यावेत यासाठी समाजजागृती, शिक्षण आणि कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी आवश्यक आहे. महिला सक्षम झाल्यास कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राचा सर्वांगीण विकास निश्चितच साध्य होईल. त्यामुळे भारतीय संविधानाने दिलेले हे संरक्षक हक्क महिलांच्या उज्ज्वल भविष्याचा मजबूत पाया आहेत.

संदर्भ ग्रंथसूची

- भारतीय संविधान (Indian Constitution) - डॉ. भीमराव आंबेडकर
- Indian Polity - M. Laxmikanth
- Women and Human Rights in India - Kalpana Kannabiran
- महिला आणि समता : सामाजिक शास्त्र दृष्टिकोन - डॉ. सुनीता पाटील
- Constitutional Law of India - Dr. J. N. Pandey
- Women's Rights and Indian Law – Flavia Agnes
- Gender Justice - Dr. Usha Ramanathan
- भारतीय महिला कायदे आणि संवैधानिक संरक्षा - डॉ. कविता जोशी
- Law and Gender Inequality - Prof. Vina Majumdar
- Social Change and Women Empowerment in India - Shireen J. Jejeebhoy

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal   Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

शाश्वतेची साधने : मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत कर्तव्य

अर्चना उत्तम कटारे
राज्यशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर
95459 60963
archanakatare30@gmail.com

सारांश

भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्वे सरकारसाठी आणि मूलभूत कर्तव्य नागरिकांसाठी एक मार्गदर्शक आहेत ज्यामुळे देशाची लोकशाही टिकवण्यास व शाश्वत विकास होण्यासाठी आधारस्तंभ म्हणून महत्त्वाचे आहेत.

मुख्य शब्द ***(Key words)* :** भारतीय संविधान, मार्गदर्शक तत्वे, मूलभूत कर्तव्य, नागरिक, राज्यशासन

प्रस्तावना

भारत स्वातंत्र्यानंतर देशासाठी जो राष्ट्रीय कायदा करण्यात आला त्याला राष्ट्रीय संविधान म्हटले जाते हे संविधान २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी स्वीकारलं आणि २६ जानेवारी १९५० रोजी संपूर्ण देशभरात अमलात आले. त्यामुळे २६ जानेवारीला 'प्रजासत्ताक दिन' म्हणून साजरा केला जातो. भारताचे संविधान हे जगातील सर्वात लांब संविधान आहे. संविधान हे राजकीय तत्वे, कार्यपद्धती आणि शासनाच्या अधिकाराची रूपरेषा दर्शवते तसेच संविधान देशाच्या प्रशासनाला मार्गदर्शन करणारे नियम नियमांचा संच आहे. भारतीय संविधान हे भारत देशाचे मूलभूत कायदे व शासनाचे तत्त्वज्ञान स्पष्ट करणारे सर्वात महत्त्वाचे दस्तऐवज आहे.

व्याख्या

1. **Oxford English Dictionary,** constitution as "a body of fundamental principles or established precedents according to which a state or organisation is Governed".

   ऑक्सफर्ड इंग्लिश डिक्शनरीनुसार, राज्यघटना म्हणजे मूलभूत तत्वे किंवा प्रस्थापित पूर्वदृष्टांताचा एक संच, त्यानुसार एखादे राज्य किंवा संस्था शासित होते.

2. **The Collins Dictionary,** The fundamental principles on which a state is governed, specially when considered as embodying the rights of subjects".

कॉलिन्स डिक्शनरीनुसार, राज्यघटनेत अशी मूलभूत तत्वे असतात ज्यांच्याआधारे राज्य शासित होते विशेषतः जेव्हा ती प्रजेच्या हक्कांचे प्रतीक मानले जातात. मार्गदर्शक तत्वे हे शासन कर्त्यांना समाजासाठी 'काय करावे' हे सांगतात तर मूलभूत कर्तव्य नागरिकांना 'कसे वागावे' हे सांगतात.

उद्दिष्टे

१. शाश्वतेची साधने म्हणून मार्गदर्शक तत्वे आणि मूलभूत कर्तव्य यांचे महत्त्व समजून घेणे.

२. संविधानातील मार्गदर्शक तत्वे व मूलभूत कर्तव्य याविषयी तरतुदींचा अभ्यास करणे.

गृहीतक

१. संविधानातील मार्गदर्शक तत्वे व मूलभूत कर्तव्य न्यायप्रविष्ट नसले तरी शाश्वतीची साधने म्हणून भक्कम आधारस्तंभ आहेत.

संशोधन अभ्यास पद्धती

हा शोधनिबंध ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक पद्धतीवर आधारित आहे आणि तथ्य संकलनासाठी दुय्यम साधनांचा उपयोग केला आहे.

संविधानाचे महत्त्व

भारतीय संविधान हा देशाचा सर्वोच्च कायदा असून या कायद्यामुळेच देशातील लोकशाही, नागरिकांचे मूलभूत हक्क, न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व याचे संरक्षण होते. संविधानामुळे सार्वत्रिक प्रौढ मतदानाचा अधिकार नागरिकांना मिळाला तसेच शासनाच्या अधिकारावर मर्यादा या कायद्यामुळे येते. भारतात अनेक बाबतीत विविधता आहे त्यामुळे राष्ट्रीय एकता या कायद्याद्वारे टिकवली जाते. संविधानामुळे न्यायव्यवस्था प्रभावीपणे कार्य करते व नागरिकही कायद्याचे पालन करत असते, देशाची लोकशाही, एकात्मता व न्यायव्यवस्था टिकून राहते त्यामुळेच संविधानाचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे.

मार्गदर्शक तत्वे

संविधानाच्या भाग ४ मध्ये (कलम ३६-५१) मार्गदर्शक तत्त्वांचा उल्लेख करण्यात आला आहे. भारतीय नागरिकांना सामाजिक आणि आर्थिक बाबतीत न्याय मिळावा या उद्देशाने मार्गदर्शक तत्त्वाचा समावेश केला आहे आणि महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे भारतात कल्याणकारी राज्य स्थापन करणे आणि विकेंद्रीकरण करणे सुद्धा उद्देश आहे परंतु मार्गदर्शक तत्वे न्याय प्रविष्ट नाहीत. मार्गदर्शक तत्वामुळे भारत सरकारला देशाचे धोरण तयार करताना, कायदे करताना हे तत्व लक्षात ठेवावी लागतात त्यामुळेच देशातील आर्थिक - सामाजिक लोकशाही टिकण्यास मदत होते.

मार्गदर्शक तत्त्वाचे महत्त्व

मार्गदर्शक तत्वे देशाचा शाश्वत विकास होण्यासाठी व सामाजिक, आर्थिक समानता निर्माण होण्यासाठी खूप महत्त्वाची आहे. मार्गदर्शक तत्वे राज्य सरकारला त्यांनी दिलेल्या आश्वासनाची व प्रशासकीय जबाबदारीची जाणीव करून देतात.

मार्गदर्शक तत्वाचे तीन प्रकारे वर्गीकरण केले जाते ते पुढील प्रमाणे

अ. समाजवादी तत्त्वे.

ब. गांधीवादी तत्त्वे.

क. उदारमतवादी तत्त्वे.

अ. समाजवादी तत्वे

समाजवादी तत्त्वाचा उद्देश समाजात सामाजिक व आर्थिक न्याय निर्माण करणे व कल्याणकारी राज्य निर्माण होणे हा आहे.

- **कलम ३८** नागरिकांना उत्पन्न,दर्जा, सुविधा उपलब्ध करून देणे त्यांना संधी देऊन असमानता कमी करणे तसेच सामाजिक आर्थिक व राजकीय न्याय प्रस्थापित करण्यात आली आहे.
- **कलम ३९** या कलमाद्वारे संपत्ती आणि उत्पन्न संबंधित केंद्रीकरण करण्यास प्रतिबंध केले आहे. पुरुष व महिलांना समान कामासाठी समान वेतन देण्याची हमी दिली आहे, सर्व नागरिकांना उपजीविकेच्या पुरेशा संधानाचा अधिकार देण्यात आला आहे.
- **कलम ३९ (अ)** सर्व नागरिकांना उपजीविकेची पुरेशे साधना ची सुविधा करणे
- **कलम ४१** काम करण्याचा, शिक्षण घेण्याचा अधिकार मिळणे व बेरोजगारी, आजारपण या परिस्थितीत सरकारकडून सहाय्य मिळण्याच्या अधिकाराची तरतूद करण्यात आली.
- **कलम ४२** कामाच्या ठिकाणी न्याय आणि मानवी परिस्थिती निर्माण करणे व प्रसूती सह्याची तरतूद
- **कलम ४३** कामगारांना पुरेसा निर्वाह वेतनाची तरतूद आणि सन्मानजनक जीवनमान, सामाजिक व सांस्कृतिक संधी मिळवून देणे.
- **कलम ४३ (अ)** उद्योगाच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग सुरक्षित करण्यासाठी उपाययोजना करण्याची तरतूद
- **कलम ४७** लोकांची पोषण आणि राहणीमान उंचावणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे

ब. गांधीवादी तत्त्वे

काही मार्गदर्शक तत्वे ही गांधीवादी विचारधारेवर आधारित आहेत ती पुढील प्रमाणे

- **कलम ४०** राज्य सरकार ग्रामपंचायती संघटित करण्यासाठी उपाययोजना करेल.
- **कलम ४३** राज्य सरकार ग्रामीण भागातील कुटीर उद्योगांना प्रोत्साहन देण्याची तरतूद आहे

- **कलम ४३ (ब)** राज्य सहकारी संस्थांची रचनेची निर्मिती, स्वायत्त कार्यपद्धती, लोकशाही नियंत्रण आणि व्यवसायिक व्यवस्थापन यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी शासन प्रयत्न करेल. (४२ वी घटना दुरुस्ती)
- **कलम ४६** राज्य शासन समाजातील दुर्बल घटक विशेषतः अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितांना प्रोत्साहन देईल.
- **कलम ४७** राज्य सरकार मद्यपान आणि इतर हानिकारक मादक पदार्थांच्या सेवनाला प्रतिबंध करण्याची तरतूद करेल
- **कलम ४८** पशुधनाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी उपाययोजना व गाई वासरे, दुभत्या जनावरांच्या कत्तलीवर बंदी घालण्याची तरतूद करणे.
- **कलम ४८ (अ)** राज्य सरकार पर्यावरणाचे संरक्षण व सुधारणा करण्यासाठी आणि वनांचे व वन्यजीवांचे संरक्षण करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील. (१९७६ मध्ये ४२ व्या घटनादुरुस्ती अधिनियम ने नवीन जोडण्यात आले)

क. उदारमतवादी मार्गदर्शक तत्वे

ही मार्गदर्शक तत्वे उदारमतवादी विचारधारेवर आधारित आहेत.

- **कलम ४४** राज्य सरकार देशातील सर्व नागरिकांसाठी समान नागरी संहिता स्थापित करण्याचे उद्दिष्ट ठेवेल.
- **कलम ४५** राज्य सरकार सर्व मुलांना ते सहा वर्षाचे होईपर्यंत बाल संगोपन आणि शिक्षण प्रदान करेल. (८६ वी घटना दुरुस्ती)
- **कलम ४८** राज्य शासन कृषी आणि पशुपालनाचे आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीने आयोजन करेल.
- **कलम ४९** राज्य शासन ऐतिहासिक स्मारके, स्थळे किंवा राष्ट्रीय महत्त्वाच्या वस्तूंचे जतन आणि संरक्षणासाठी उपाययोजना करेल.
- **कलम ५०** नायपालिका व कार्यकारी मंडळ यांचे विभाजन करण्यासाठी राज्यशासन उपाययोजनाची तरतूद करेल
- **कलम ५१** आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षेला प्रोत्साहन देणे, आंतरराष्ट्रीय विवादांचे लवादाद्वारे निराकरण करण्यास प्रोत्साहन करेल.

मार्गदर्शक तत्त्वावरील टीका

मार्गदर्शक तत्वे हे नाय प्रविष्ट नाहीत, यांची मांडणी तार्तिक पद्धतीने झालेली नाही तसेच आधुनिकतेचा अभाव असून पुराणमतवादी आहेत यामुळे केंद्र आणि राज्य शासन यांच्यात संघर्ष निर्माण होऊ शकतो.

मूलभूत कर्तव्य

ज्याप्रमाणे नागरिकांना जीवन जगण्यासाठी अधिकार संविधानाने दिलेले आहे तसेच नागरिकांनाही काही आपली कर्तव्य पार पाडणे महत्त्वाचे आहे परंतु मूळ संविधानामध्ये मूलभूत कर्तव्यची तरतूद केलेली नव्हती. १९७५ - ७७ च्या आणीबाणीच्या काळात उद्भवणाऱ्या परिस्थितीमुळे त्यांची आवश्यकता निर्माण झाली, सर्वप्रथम १९७६ मध्ये सरदार स्वर्ण सिंग समितीची भारत सरकारने मूलभूत कर्तव्य विषयी शिफारशी करण्यासाठी नियुक्ती केली. सुवर्णसिंग समितीने मूळ आठ मूलभूत कर्तव्याचा समावेश करण्याची शिफारस केली होती. ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे १९७६ मध्ये संविधानामध्ये एकूण १० मुलभूत कर्तव्यवती तरतूद करण्यात आली. आणि २००२ मध्ये ८६ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे कायदा करून अजून एक मूलभूत कर्तव्य जोडण्यात आले त्यामुळे आता एकूण ११ मूलभूत कर्तव्य आहेत.

मूलभूत कर्तव्याचे महत्त्व

भारतीय संविधानातील मूलभूत कर्तव्यामुळे नागरिकांमध्ये जबाबदारीची भावना, देशभक्ती निर्माण होण्यास मदत होते काही मूलभूत कर्तव्यामुळे शैक्षणिक, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि लोकशाही विकासाला प्रोत्साहन मिळते. राष्ट्रीय एकता व अखंडता जतन करण्यास मदत होते.

भारतीय संविधानातील एकूण ११ मूलभूत कर्तव्य पुढील प्रमाणे

१. राज्यघटनेचे पालन करणे व घटनेतील आदर्शांचा, राष्ट्रीय ध्वजाचा आणि राष्ट्रगीताचा आदर करणे.

२. स्वातंत्र्य लढ्यातून निर्माण झालेल्या उदात्त आदर्शाचा अभिमान बाळगणे व त्यांचे पालन करणे.

३. भारताचे सार्वभौमत्व, अखंडता व एकात्मता याचे रक्षण करणे.

४. आवाहन केले जाईल तेव्हा राष्ट्राचे संरक्षण करणे आणि राष्ट्रीय सेवा बजावणे.

५. धार्मिक, भाषिक, प्रादेशिक किंवा वर्गीय भेदभावाच्या पलीकडे जाऊन सर्व भारतीयांमध्ये एकात्मता व बंधुभाव निर्माण करणे व महिलांच्या सन्मानाला बाधा आणतील अशा पद्धतीचा त्याग करणे.

६. आपल्या संमिश्र संस्कृतीचा वैभवशाली वारसा जतन करणे.

७. वने, सरोवरे, नद्या आणि वन्यजीवन यासारख्या नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण करणे व त्यात सुधारणा घडवून आणणे आणि सजीव प्राण्यांविषयी दयाबुद्धी बाळगणे.

८. वैज्ञानिक दृष्टिकोन, मानवता, जिज्ञासू वृत्ती आणि सुधारणावाद विकसित करणे.

९. सार्वजनिक मालमत्तेचे संरक्षण करणे आणि हिंसेचा त्याग करणे.

१०. व्यक्तिगत व सार्वजनिक अशा प्रत्येक क्षेत्रात उच्चतम पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करून राष्ट्राची सतत उन्नती होत राहील यासाठी प्रयत्नशील राहणे.

११. पित्याने अपत्यास अथवा पालकांनी पाल्यास वय वर्ष ६ ते १४ पर्यंत शिक्षणाचे संधी उपलब्ध करून देणे.

मूलभूत कर्तव्यावरील टीका

मूलभूत कर्तव्य नायप्रविष्ट नाहीत यामुळे त्यांचे पालन न झाल्यास कोणतेही कायदेशीर परिणाम होत नाहीत. संविधानाने मूलभूत हक्काची हमी दिली आहे पण मूलभूत कर्तव्य हे नागरिकांवर लादले असल्याने हक्कांमध्ये असमतोल निर्माण होतो.

निष्कर्ष

भारत देशात भौगोलिक, प्रादेशिक विविधता आहे तसेच लोकसंख्याही मोठ्या प्रमाणात आहे सर्व जाती, धर्म - पंथाचे लोक एकत्र राहतात. भारतातील विविधता असल्याने प्रश्न, समस्यातही विविधता आहे, आव्हाने अनेक आहेत परंतु या सर्वांना न्याय मिळेल यासाठी संविधानामध्ये अनेक घटनात्मक तरतुदी केलेल्या आहेत. संविधानामुळे आज भारत देशात राष्ट्रीय एकात्मता टिकून आहे. आणि इतर अधिकार, सुरक्षा, रोजगार नागरिकांना मिळालेले आहे. समाजवादी मार्गदर्शक तत्वे हे महत्त्वकांशी म्हणून काम करतात. समाजात सामाजिक आणि आर्थिक समानता निर्माण होण्यासाठी शासनास योग्य मार्गदर्शक म्हणून काम करतात. तसेच यामधील राज्य सरकारसाठी असणारे मार्गदर्शक तत्वे आणि नागरिकांसाठी असणारे मुलभूत कर्तव्य यांच्यामुळे देशात लोकशाही स्थिर राहण्यास व शाश्वतचे साधने म्हणून भक्कम आधारस्तंभ आहेत.

संदर्भसूची

१. https://marathi.brambedkar.in

२. https://www.concourt.org.za

३. https://www.nextias.com

४. https://byjus.com

५. https://vajiramandravi.com

६. Basu, D. D. (2018).”Introduction to the constitution of India”, 23rd ed., LexisNexis.

७. देशमुख, बी. टी., “भारतीय संविधान” निराली प्रकाशन.

८. लक्ष्मीकांत,एम., अनु. गोखले,(२०२०), “इंडियन पॉलिटी”, के’ सागर पब्लिकेशन, पुणे.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

संविधानिक दृष्टिकोनातून शाश्वत विकास: संविधानिक वारशाच्या ७५ वर्षांत लिंगन्याय आणि महिलांचे सक्षमीकरण

आरती देवराव जावळे
ताराबाई शिंदे स्त्री अभ्यास केंद्र
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ
छत्रपती संभाजीनगर.
aratiawankhede1979@gmail.com

सारांश (Abstract)

भारतीय संविधान हे केवळ राजकीय शासनव्यवस्थेचे साधन नसून सामाजिक न्याय, समता आणि मानवी प्रतिष्ठेवर आधारित समाजरचनेचे मूलभूत साधन आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या ७५ वर्षांच्या कालखंडात विकासाची संकल्पना आर्थिक वृद्धीपुरती मर्यादित नसून सामाजिक समता, मानवी हक्क, पर्यावरणीय संतुलन आणि न्याय या मूल्यांवर आधारित आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतीय संविधानातील लिंगन्यायविषयक तरतुदी, राज्याच्या धोरणात्मक तत्वे, घटनादुरुस्त्या आणि न्यायालयीन दृष्टीकोन यांच्या आधारे महिलांच्या सक्षमीकरणाचा आढावा घेण्यात आला आहे. संविधानिक वारसा हा भूतकाळाचा गौरव नसून समावेशक, न्याय्य आणि शाश्वत भविष्यासाठीचा दिशादर्शक आहे, असा निष्कर्ष या अभ्यासातून मांडण्यात आला आहे.

Key Theme : *शास्वत विकासासाठी घटनात्मक दृष्टीकोन : संविधानाच्या ७५ वर्षांच्या कालखंडात घटनात्मक वर्षाच्या पार्श्वभूमीवर लैंगिक समानता, न्याय व सक्षमीकरण*

१. प्रस्तावना

भारतीय संविधान हे केवळ शासनयंत्रणेचे नियमन करणारे दस्तऐवज नसून भारताने स्वातंत्र्यानंतर स्वीकारलेले संविधान हे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. २६ जानेवारी १९५० पासून अंमलात आलेल्या भारतीय संविधानाने स्वातंत्र्य, समानता, न्याय आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित लोकशाही राज्यव्यवस्थेची उभारणी केली. संविधानाचे ७५ वर्षे पूर्ण होणे हे केवळ कालगणनेचे यश नसून, घटनात्मक मूल्यांची सातत्यपूर्ण उपयुक्तता आणि लवचिकता याचे द्योतक आहे. समकालीन जागतिक संदर्भात “शाश्वत विकास” ही

संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची ठरली आहे. विकास म्हणजे केवळ औद्योगिकीकरण किंवा आर्थिक वाढ नव्हे, तर तो मानवी विकास, सामाजिक न्याय, पर्यावरण संरक्षण आणि लैंगिक समता यांचा समन्वय असतो. भारतीय संविधानाने ही दृष्टी आधीच स्वीकारलेली दिसते. या पार्श्वभूमीवर, शाश्वत विकासासाठी घटनात्मक दृष्टिकोन आणि लैंगिक न्याय व सक्षमीकरण या दोन परस्परसंबंधित विषयांचा अभ्यास करणे हे या संशोधनाचे केंद्रबिंदू आहेत.

ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांनी भारतीय संविधानाला 'सामाजिक क्रांतीचे साधन' असे संबोधले आहे (Austin, 1999, p. 6) स्वातंत्र्यानंतर भारतासमोर सामाजिक विषमता, जातीय भेदभाव आणि स्त्री-पुरुष असमानता ही मोठी आव्हाने होती. या पार्श्वभूमीवर संविधानकर्त्यांनी समताधिष्ठित, न्याय्य आणि समावेशक समाजनिर्मितीचे उद्दिष्ट समोर ठेवले.

२. शाश्वत विकास : घटनात्मक दृष्टीकोन

शाश्वत विकास म्हणजे अशी विकासप्रक्रिया जी वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर गदा आणत नाही. शाश्वत विकासाची संकल्पना आंतरराष्ट्रीय पातळीवर Brundtland अहवाल (१९८७) द्वारे स्पष्ट करण्यात आली. या अहवालानुसार, भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांना बाधा न आणता वर्तमान पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करणारा विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय.

भारतीय संदर्भात, शाश्वत विकासाचा अर्थ अधिक व्यापक आहे. भारतासारख्या सामाजिक-आर्थिक विषमतेने ग्रस्त देशात, विकास हा समानता, सामाजिक न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठा यांच्याशी निगडित असणे आवश्यक आहे. भारतीय संविधानाने याच दृष्टिकोनातून विकासाची संकल्पना मांडलेली आहे. संविधानाच्या प्रस्तावनेतील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय ही मूल्ये शाश्वत विकासाचा नैतिक व वैचारिक पाया आहेत (Austin, 1999, p. 50). विकास हा मानवी केंद्रित असावा, ही भूमिका भारतीय संविधानातून स्पष्ट होते.

२.१ मूलभूत हक्क आणि शाश्वत मानवी विकास

कलम 14 ते 21 हे मानवी विकासाशी थेट संबंधित आहेत.

कलम 14 - कायद्यापुढे समानता

कलम 15 - भेदभावास मनाई

कलम 21 - जीवन व प्रतिष्ठेचा हक्क

Maneka Gandhi v. Union of India प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने कलम 21 चा अर्थ केवळ शारीरिक अस्तित्वापुरता न ठेवता, सन्मानाने जगण्याचा अधिकार असा विस्तृत केला. हा निर्णय शाश्वत मानवी विकासाचा घटनात्मक पाया ठरतो.

२.२ राज्याच्या मार्गदर्शक तत्त्वे (DPSP)

राज्याच्या मार्गदर्शक तत्त्वे ही शाश्वत विकासाची घटनात्मक चौकट आहे.

कलम 38 - सामाजिक व आर्थिक न्याय

कलम 39(b) - साधनसंपत्तीचे समाजहितासाठी वितरण

कलम 41 - सामाजिक सुरक्षा

कलम 42 - मातृत्व व कामगार संरक्षण

M. P. Jain यांच्या मते, DPSP ही कल्याणकारी राज्याची घटना आहेत

(Jain, 2018, पृ. 215).

३. लिंगन्यायाची संविधानिक संकल्पना

लिंगन्याय म्हणजे केवळ स्त्री-पुरुष समानतेची घोषणा नव्हे, तर ऐतिहासिक अन्याय दूर करून वास्तवातील समता साध्य करणे होय. भारतीय संविधान औपचारिक समता आणि वास्तविक समता या दोन्ही संकल्पनांचा स्वीकार करते. कलम १४, १५ आणि १५(३) या तरतुदी लिंगसमतेचा घटनात्मक पाया घालतात (Basu, 2021, p. 143).

घटनात्मक चौकटीतील लैंगिक न्याय व सक्षमीकरण

३.१ समानतेचा अधिकार

कलम 14 - स्त्री-पुरुष समानता

कलम 15(1) - लिंगाधारित भेदभावास मनाई

कलम 15(3) - स्त्रियांसाठी विशेष तरतुदी

Durga Das Basu यांच्या मते, कलम 15(3) हे सकारात्मक भेदभावाचे घटनात्मक अधिष्ठान आहे

(Basu, 2022, पृ. 148).

३.२ आर्थिक सक्षमीकरण

कलम 16 - रोजगारात समान संधी

कलम 39(d) - समान कामासाठी समान वेतन

आर्थिक स्वावलंबनाशिवाय स्त्री सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकास शक्य नाही.

३.३ प्रतिष्ठा, सुरक्षितता व स्वायत्तता

कलम 21 च्या न्यायालयीन अर्थविस्तारातून स्त्रियांचे

शारीरिक स्वातंत्र्य

लैंगिक सुरक्षितता

निर्णयस्वातंत्र्य

या अधिकारांना घटनात्मक संरक्षण मिळाले.

३.४. न्यायालयीन योगदान

Vishaka v. State of Rajasthan (1997)

या निर्णयाने कार्यस्थळी लैंगिक छळाविरोधात मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करून लैंगिक न्यायाला घटनात्मक बळ दिले.

Joseph Shine v. Union of India (2018)

व्यभिचार कायदा रद्द करताना न्यायालयाने स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व म्हणून मान्यता दिली.

३.५. शाश्वत विकास व स्त्री सक्षमीकरण : परस्परसंबंध

शाश्वत विकास हा स्त्री सक्षमीकरणाशिवाय अपूर्ण आहे. स्त्रियांचे शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि निर्णयप्रक्रियेत सहभाग वाढल्याशिवाय समाजाचा दीर्घकालीन विकास शक्य नाही. भारतीय संविधानाने या सर्व घटकांना घटनात्मक अधिष्ठान दिले आहे.

४. राज्याच्या धोरणात्मक तत्वे आणि महिलांचे सक्षमीकरण

राज्याच्या धोरणात्मक तत्वांमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाचा स्पष्ट विचार आढळतो. कलम ३९(ड) समान कामासाठी समान वेतनाचा सिद्धांत मांडते, तर कलम ४२ मातृत्व संरक्षणाची हमी देते (Austin, 1999, p. 276). या तरतुदी महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी आणि सामाजिक सुरक्षिततेसाठी महत्वाच्या आहेत.

५. राजकीय सक्षमीकरण आणि घटनादुरुस्त्या

७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती या भारतीय लोकशाहीतील मैलाचे दगड मानल्या जातात. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी आरक्षण देऊन महिलांचा निर्णयप्रक्रियेत सहभाग वाढविण्यात आला (Jain, 2016, p. 94). यामुळे तळागाळातील लोकशाही आणि शाश्वत विकासाला चालना मिळाली.

६. न्यायालयीन दृष्टीकोन

भारतीय न्यायव्यवस्थेने लिंगन्यायाच्या अंमलबजावणीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने संविधान हे 'living document' असल्याचे स्पष्ट करून बदलत्या सामाजिक वास्तवाशी सुसंगत अर्थ लावला आहे (Basu, 2021, p. 512).

७. ७५ वर्षांचा संविधानिक वारसा : मूल्यांकन

संविधानाच्या अंमलबजावणीनंतर महिलांच्या शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय सहभागात लक्षणीय वाढ झाली आहे. तथापि, सामाजिक रूढी, आर्थिक विषमता आणि कायद्यांची अपुरी अंमलबजावणी ही आव्हाने अद्याप कायम आहेत.

८. निष्कर्ष

भारतीय संविधानाचा ७५ वर्षांचा वारसा हा शाश्वत विकास, सामाजिक न्याय आणि लैंगिक समानता आणि महिलांच्या सक्षमीकरणाचा मजबूत पाया आहे. संविधानिक दृष्टिकोनातून शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी लिंगन्याय अपरिहार्य आहे. घटनात्मक मूल्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करूनच समताधिष्ठित आणि शाश्वत समाजनिर्मिती शक्य आहे. या मूल्यांच्या सातत्यपूर्ण अंमलबजावणीचे प्रतीक आहे. संविधानाने विकासाला मानवी आणि समावेशक स्वरूप दिले आहे. तथापि, घटनात्मक आदर्श आणि सामाजिक वास्तव यातील अंतर कमी करणे ही आजची सर्वात मोठी गरज आहे. संविधानातील मूल्यांची प्रभावी अंमलबजावणी हाच या ७५ वर्षांच्या वारशाचा खरा उत्सव ठरेल.

संदर्भसूची

Austin, G. (1999). The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation. Oxford University Press.

Jain, M. P., Indian Constitutional Law, LexisNexis, 8th Edition, पृ. 210-225

The Constitution of India, Government of India Publication

Basu, D. D. (2021). Introduction to the Constitution of India. LexisNexis.

Jain, R. B. (2016). Local Governance in India. Orient Blackswan.

Government of India. (2020). Status of Women in India Report. MWCD.

Supreme Court Cases:

Vishaka v. State of Rajasthan (1997)

Vellore Citizens Welfare Forum v. Union of India

Joseph Shine v. Union of India

युवकांचा सहभाग आणि संविधानिक मूल्ये

ऋतिक सुनील लंघे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ
छ.संभाजीनगर
Mb. 8308339219
rutiklanghe612@gmail.com

गोषवारा

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही प्रदान देश असून त्याची बहुतांश लोकसंख्या युवा वर्गाने (शक्तीने) परिपूर्ण आहे. तसेच देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी मोठा हिस्सा सक्रिय युवकांचा आहे, त्यामुळे लोकशाही प्रक्रियेची गुणवत्ता, स्थैर्य आणि भविष्यकालीन दिशा मोठ्या प्रमाणावर युवकांच्या वर्तनावर अवलंबून आहे. प्रस्तुत संशोध लेखामध्ये युवकांचा लोकशाही प्रक्रियेती सहभाग, संवैधानिक मूल्यांविषयीची जागरूकता, त्यांच्या सहभागाचे सामाजिक-राजकीय महत्त्व आणि संवैधानिक मूल्यांच्या जपणुकीत युवकांची भूमिका यांचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे. प्रस्तुत लेखात मतदान, निवडणूक प्रक्रिया, विद्यार्थी चळवळी, सामाजिक माध्यमे, स्वयंसेवी संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि राष्ट्रीय पातळीवरील धोरणनिर्मिती यामधील युवकांचा सहभाग तपासला आहे. तसेच समानता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक न्याय, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि राष्ट्रीय एकता या संविधानिक मूल्यांविषयी युवकांची जाणीव आणि आचरण यांचा अभ्यास केला आहे. संशोधनाचा निष्कर्ष असा दर्शवितो की युवकांचे सजग आणि जबाबदार वर्तन संवैधानिक मूल्यांच्या साक्षरते बरोबरच भारतीय लोकशाही प्रक्रियेच्या सुदृढीकरण्यासाठी आवश्यक आहे. परंतु सध्या कालीन युवकांना आधुनिक मध्यप्रणाली द्वारे संविधानिक मूल्यांची जाणीव आणि सुदृढीकरनाची गरज पटवून दिल्यास युवकांचा सकारात्मक प्रतिसाद मिळणे सहजतेने शक्य आहे

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाही ही केवळ शासनपद्धती नसून ती एक जीवनपद्धती आहे. तिची तात्त्विक आणि कायदेशीर पायाभरणी भारतीय संविधानाद्वारे केलेली आहे. संविधानाच्या प्रस्तावनेत भारताला "सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक" म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. त्याचबरोबर न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये प्रत्येक नागरिकासाठी मार्गदर्शक म्हणून अधोरेखित केली आहेत. भारताची लोकसंख्या तरुण आहे. १८ ते ३५ वयोगटातील युवक देशाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय

घडामोडींमध्ये निर्णायक भूमिका बजावतात. त्यामुळे युवकांचा लोकशाही प्रक्रियेत सहभाग आणि संविधानिक मूल्यांविषयी त्यांची जाणीव ही देशाच्या प्रगतीसाठी अत्यावश्यक ठरते. लोकशाहीचे यश हे केवळ संविधानाच्या तरतुदींवर अवलंबून नसून नागरिकांच्या सक्रिय सहभागावरही अवलंबून असते. युवकांनी जर लोकशाही प्रक्रियेत उदासीनता दाखवली तर लोकशाही कमकुवत होऊ शकते; परंतु त्यांनी जबाबदारीने सहभाग घेतला तर लोकशाही अधिक सक्षम आणि उत्तरदायी बनते.

१) युवकांचा लोकशाही प्रक्रियेत सहभाग

१.१) मतदान आणि निवडणूक प्रक्रिया

भारतात सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराची व्यवस्था आहे. १८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर प्रत्येक नागरिकाला मतदानाचा अधिकार प्राप्त होतो. निवडणूक प्रक्रिया भारतीय निवडणूक आयोग यांच्या नियंत्रणाखाली पार पडते. युवकांचा मतदानातील सहभाग वाढणे हे लोकशाहीच्या सुदृढीकरनासाठी आवश्यक आहे. अलीकडील काळात मतदार नोंदणी मोहिमा, जागरूकता कार्यक्रम आणि सोशल मीडियावरील प्रचारामुळे युवक मतदानाबाबत अधिक सजग झाले आहेत. तथापि, काही वेळा राजकीय निराशा, भ्रष्टाचाराविषयीची धारणा किंवा अपुरी माहिती यामुळे युवक मतदानापासून दूर राहतात. ही प्रवृत्ती बदलण्यासाठी व्यापक नागरिक शिक्षण आवश्यक आहे.

१.२) सामाजिक व राजकीय चळवळींमधील सहभाग

युवक हे परिवर्तनाचे केंद्रबिंदू असतात. पर्यावरण संरक्षण, शिक्षणाचा हक्क, महिला सक्षमीकरण, भ्रष्टाचारविरोधी मोहिमा यांसारख्या चळवळींमध्ये युवकांचा सक्रिय सहभाग दिसून येतो. डिजिटल माध्यमांद्वारे युवक सामाजिक प्रश्नांवर मतप्रदर्शन करतात, जनजागृती करतात आणि चर्चेला चालना देतात.

१.३) स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील भूमिका

ग्रामपंचायत, नगरपरिषद, महानगरपालिका या संस्थांमध्ये युवकांचे प्रतिनिधित्व वाढत आहे. स्थानिक पातळीवर विकासकामे, स्वच्छता मोहिमा, पर्यावरण संवर्धन, शिक्षण सुधारणा यामध्ये युवक पुढाकार घेत आहेत.स्थानिक प्रशासनात युवकांचे नेतृत्व असल्यास निर्णयप्रक्रियेत नवे दृष्टिकोन आणि नवकल्पना येतात.

१.४) डिजिटल लोकशाही आणि युवक

आजचा युवक डिजिटल माध्यमांद्वारे शासनाशी संवाद साधतो. ऑनलाइन याचिका, सार्वजनिक चर्चासत्रे, वेबिनार, ब्लॉग लेखन यांद्वारे युवक लोकशाही प्रक्रियेत सहभाग घेतात. डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे माहिती सहज

उपलब्ध होते; मात्र चुकीची माहिती आणि अफवा यांचा धोका देखील वाढतो. त्यामुळे चिकित्सक दृष्टी आवश्यक आहे

१.५) राष्ट्रीय एकात्मता आणि सामाजिक सलोखा

भारत विविध भाषा, धर्म, संस्कृती आणि परंपरांनी समृद्ध आहे. या विविधतेत एकता राखणे हे लोकशाहीचे मोठे आव्हान आहे. युवकांनी बंधुतेचे मूल्य आत्मसात करून सामाजिक सौहार्द टिकविण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. समाजातील तणाव कमी करण्यासाठी संवाद, समजूतदारपणा आणि सहिष्णुता आवश्यक असते. युवकांनी सकारात्मक दृष्टिकोन स्वीकारल्यास राष्ट्रीय ए कात्मता अधिक बळकट होते.

२) संविधानिक मूल्यांच्या जपणुकीत युवकांची भूमिका

संविधानिक मूल्यांची जपणूक ही केवळ शासनाची जबाबदारी नसून प्रत्येक नागरिकाची आहे. युवकांनी आपल्या वर्तनातून आणि कृतीतून या मूल्यांचे पालन करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

२.१) समतेचा पुरस्कार आणि भेदभावाविरुद्ध भूमिका

समता हे भारतीय लोकशाहीचे मूलभूत तत्त्व आहे. युवकांनी जात, धर्म, लिंग, भाषा किंवा प्रदेश यांच्या आधारावर होणाऱ्या भेदभावाला विरोध केला पाहिजे. महाविद्यालयीन परिसर, कार्यक्षेत्र आणि समाजजीवनात सर्वांना समान संधी देणे ही समतेची खरी अंमलबजावणी आहे. युवकांनी सामाजिक समतेसाठी सकारात्मक उपक्रम राबवले तर संविधानिक मूल्यांची जपणूक होते.

२.२) स्वातंत्र्याचा जबाबदारीने आणि विवेकपूर्ण वापर

संविधानाने प्रत्येक नागरिकाला अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य दिले आहे. परंतु हे स्वातंत्र्य अमर्याद नसून त्याला नैतिक व कायदेशीर मर्यादा आहेत. भारताचे सर्वोच्च न्यायालय यांनी अनेक निर्णयांद्वारे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. युवकांनी या स्वातंत्र्याचा वापर करताना सामाजिक सलोखा आणि कायद्याचा आदर राखणे आवश्यक आहे. द्वेषयुक्त भाषण, अफवा किंवा चुकीची माहिती पसरविणे टाळणे ही युवकांची जबाबदारी आहे.

२.३) बंधुतेची भावना आणि सामाजिक ऐक्य

बंधुता म्हणजे सर्व नागरिकांमध्ये बंधुभाव आणि ऐक्य निर्माण करणे. युवकांनी विविधतेचा आदर करून सामाजिक सलोखा टिकविण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. विविध सण, सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि सामूहिक उपक्रम यांद्वारे युवक समाजात ऐक्य निर्माण करू शकतात.

२.४) न्यायासाठी लोकशाही मार्गाने संघर्ष

अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणे हे लोकशाहीचे वैशिष्ट्य आहे. युवकांनी आंदोलन, निवेदन, सार्वजनिक चर्चा यांसारख्या लोकशाही मार्गांचा अवलंब करून आपली मते मांडली पाहिजेत. कायद्याचा आदर राखून आणि शांततामय पद्धतीने संघर्ष केल्यास संविधानिक मूल्यांची जपणूक होते.

२.५)मूलभूत कर्तव्यांचे पालन आणि नागरिकधर्म

संविधानात नमूद केलेली मूलभूत कर्तव्ये युवकांनी आत्मसात करणे आवश्यक आहे. संविधानाचा आदर करणे, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा सन्मान राखणे, पर्यावरणाचे संरक्षण करणे, वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारणे, सार्वजनिक संपत्तीचे रक्षण करणे ही कर्तव्ये आहेत. युवकांनी पर्यावरणपूरक उपक्रम राबवून, सामाजिक स्वच्छता मोहिमांत सहभागी होऊन आणि वैज्ञानिक विचारसरणी स्वीकारून संविधानिक मूल्यांची अंमलबजावणी करावी.

निष्कर्ष

युवकांचा सहभाग आणि संविधानिक मूल्ये''या विषयाच्या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की भारतीय लोकशाहीच्या सुदृढतेसाठी युवकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. भारत हा युवा राष्ट्र असल्यामुळे लोकशाहीची दिशा आणि गुणवत्ता मोठ्या प्रमाणावर युवकांच्या जागरूकता, सहभाग आणि जबाबदारीवर अवलंबून आहे. भारतीय राज्यघटना मध्ये नमूद केलेली न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता ही मूल्ये केवळ कागदावर न राहता ती प्रत्यक्ष आचरणात आली पाहिजेत. युवकांनी मतदान, सामाजिक चळवळी, डिजिटल माध्यमे आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील सहभागाद्वारे लोकशाही प्रक्रियेला बळकटी द्यावी. संविधानिक मूल्यांविषयी योग्य जागरूकता आणि जबाबदार सहभाग यांमुळे सामाजिक समता, राष्ट्रीय एकता आणि पारदर्शक शासन व्यवस्था प्रस्थापित होऊ शकते. युवकांनी विवेक, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि सामाजिक उत्तरदायित्व जोपासले, तर भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम आणि मूल्याधिष्ठित बनेल. म्हणूनच, या आभ्यासातून असे स्पष्ट होते की भारतीय लोकशाहीच्या सुदृढतेसाठी युवकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. भारत हा युवा राष्ट्र असल्यामुळे लोकशाहीची दिशा आणि गुणवत्ता मोठ्या प्रमाणावर युवकांच्या जागरूकता, सहभाग आणि जबाबदारीवर अवलंबून आहे. म्हणूनच, युवक हे केवळ भविष्य नसून वर्तमानातील परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहेत; संविधानिक मूल्यांचे संरक्षण आणि संवर्धन ही त्यांची जबाबदारी आहे. तथापि त्यांना आधुनिक पद्धतीचा अवलंब करून सजग करणे महत्त्वाचे आहे, त्यातूनच घटनाकाराना अभिप्रेत असणारी संविधानिक मूल्य युवकांमार्फत भारतीय लोकशाही प्रणाली सशक्तपणे सजवता येतील.

संदर्भ सूची

१) डॉ. पाटील संजय. "संविधानिक मूल्य आणि युवकांची भूमिका". विद्या प्रकाशन पुणे.(२०१८)

२) डॉ. कुलकर्णी एम. जी. "भारतीय लोकशाही आणि संविधानिक मूल्ये." पुणे विद्यापीठ प्रकाशन (२०१२)

३) डॉ. भोळे भास्कर लक्ष्मण."भारतीय गनराज्याचे शासन आणि राजकारण." प्रकाशन: अशोक पिंपळापुरे डिस्ट्रीब्यूटर्स २०६, राम मंदिर गल्ली टिळक पुतळा नागपूर प्रकाशन क्रमांक २२ मार्च (२०१०)

४) डॉ. जोशी सुधाकर, प्रा. पिंपळापुरे श्रीकांत. " भारतीय शासन आणि राजकारण." विद्या बुक्स पब्लिकेशन औरंगपुरा, औरंगाबाद. (२०१५)

५) फडीया बी. एल. "इंडियन गव्हर्नमेंट अँड पॉलिटिक्स."साहित्य भवन पब्लिकेशन (१९७६)

६) डॉ. शिंदे आर. जी."लोकशाही आणि नागरिकांचे अधिकार." साईनाथ प्रकाशन औरंगाबाद.(२०२२)

७) डॉ. पाटील अनिल."युवा आणि सामाजिक विकास." उत्कर्ष प्रकाशन मुंबई. (२०१९)

८) प्रा. देशमुख अशोक."युवक आणि लोकशाही." डायमंड पब्लिकेशन पुणे.(२०१६)

९) डॉ.कुलकर्णी बी.वाय." भारतीय संविधान शासन व राजकीय प्रक्रिया." प्रकाशन एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स गोकुळवाडी औरंगपुरा,औरंगाबाद. (२०१३)

१०) Rajni Kothari. "Politics in India." प्रकाशन: Orient Blackswan, नवी दिल्ली. (२००९).

११) Subhash C. Kashyap. "Our Constitution." प्रकाशन: National Book Trust, नवी दिल्ली. (२०१३).

१२) M. Laxmikanth. "Indian Polity." प्रकाशन: McGraw Hill Education, नवी दिल्ली. (२०१९).

१३) B. R. Ambedkar. "The Constitution of India (Speeches and Writings)." प्रकाशन: Government of India Publications, नवी दिल्ली.

१४) Suhas Palshikar. "समकालीन भारतीय राजकारण." प्रकाशन: डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे. (२०१०)

१५) डॉ. ग. प्र. प्रधान. "भारतीय राजकारण आणि समाज." प्रकाशन: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे. (२००५).

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची शाश्वत विकासाची अर्थनीती

प्रा.डॉ. संजय जी. कांबळे
मार्गदर्शक
प्राध्यापक व विभागप्रमुख,
लोकप्रशासन विभाग,
राजर्षी शाहू कला व विज्ञान महाविद्यालय,
वाळूज, ता. गंगापूर, जि. छत्रपती
संभाजीनगर

ऐश्वर्या अशोक कांबळे
संशोधक
विवेकानंद कला, सरदार दलिपसिंह वाणिज्य
आणि विज्ञान महाविद्यालय,
छत्रपती संभाजीनगर

सारांश :

महाराजा सयाजीराव गायकवाड हे बडोदा संस्थानचे अत्यंत प्रगतशील आणि दूरदृष्टीचे शासक म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या अर्थनीतीचा अभ्यास केल्यास ती नुसती राजकीय सुधारणा नव्हे, तर शाश्वत विकासाचे आरंभीचे भारतीय उदाहरण असल्याचे स्पष्ट होते. त्यांनी आर्थिक वाढ, सामाजिक प्रगती आणि पर्यावरणीय संवर्धन यांचा समन्वय साधत एक समतोल विकास मॉडेल निर्माण केला.

कृषिक्षेत्रातील वैज्ञानिक प्रयोग, जमिनीचे सर्वेक्षण, सुधारित सिंचनव्यवस्था यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्थिरता प्राप्त झाली. औद्योगिक क्षेत्रात त्यांनी लघु उद्योग, हस्तकला, तांत्रिक शिक्षण आणि कौशल्यविकासाला प्रोत्साहन दिले, जे आजच्या "सस्टेनेबल इंडस्ट्रियलायझेशन" या संकल्पेनशी अतिशय सुसंगत आहे. शैक्षणिक सुधारणा विशेषता 1906 मधील सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण हे त्यांचे क्रांतिकारक पाऊल होते. स्त्रीशिक्षण, दलित आदिवासी कल्याण, सार्वजनिक ग्रंथालये आणि उच्चशिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती यांमुळे मानवी विकास निर्देशांकास अनुरूप सामाजिक बदल घडले. आरोग्य व्यवस्थेतील सुधारणा, रोगप्रतिबंधक कार्यक्रम, स्वच्छता मोहीम आणि पाणीपुरवठा यामुळे सामाजिक शाश्वतेची भक्कम पायाभरणी झाली.

सयाजीराव गायकवाड यांच्या शासनकाळात प्रशासनातील पारदर्शकता, अंदाजपत्रक प्रणाली, भ्रष्टाचारानियंत्रण, लोकाभिमुख पंचायती आणि डेटा आधारित निर्णय प्रक्रिया यामुळे चांगले सुशासन रूजले. ब्रिटिश औपनिवेशिक निर्बंध, आर्थिक मर्यादा आणि काही सामाजिक विरोध असूनही त्यांनी सर्वसमावेशक आणि न्यायाधिष्ठित धोरणे राबवली. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची अर्थनीती ही भारतीय शाश्वत विकासाची पायाभरणी मानावी लागेल. आर्थिक प्रगती, सामाजिक समावेशन

आणि पर्यावरणीय संतुलन या तिन्ही परिणामांचे त्यांनी यशस्वी एकत्रिकरण केले. त्यामुळे त्यांचे शासन "आधुनिक भारतासाठी विकासनीतीचे प्रेरणादायी मॉडेल" म्हणून ओळखले जाते.

प्रस्तावना :-

भारताच्या औपानिवेशिक इतिहासात संस्थानेही राजकीयदृष्ट्या मर्यादित असली, तरी अनेक संस्थानिक शासकांनी सामाजिक, आर्थिक विकासाच्या दिशेने महत्त्वपूर्ण प्रयोग केले. त्यांपैकी सर्वाधिक प्रगतशील नाव म्हणजे "महाराजा सयाजीराव गायकवाड" होय. बडोदा संस्थानाचा बाकी संस्थानांच्या तुलनेने लहान भौगोलिक परिघ, ब्रिटिशांचे नियंत्रण आणि मर्यादित अर्थिक साधने असूनही सयाजीरावांनी विकसित केलेली आर्थिक व सामाजिक धोरणे ही आधुनिक विकासाच्या तत्त्वांना अनुरूप होती. शाश्वत विकास ही संकल्पना उशिरा विसाव्या शतकात औपचारिकपणे उदयास आली असली, तरी सयाजीरावांनी राबवलेली नीती कृषी सुधारणा, जल संधारण, मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, आरोग्यसेवा, सामाजिक न्याय, आर्थिक स्वावलंबन, सुव्यवस्थित प्रशासन ही त्या संकल्पनेचे पूर्वरूप मानता येते.

सयाजीराव गायकवाड यांच्या अर्थनीतीत आर्थिक वाढ, सामाजिक प्रगती आणि पर्यावरणीय संतुलन यांचा त्रिकोणी समन्वय दिसतो. कृषी उत्पादनामध्ये सुधारणा सिंचनव्यवस्थेचा विस्तार, सहकरी संस्थांची उभारणी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास याद्वारे त्यांनी आर्थिक स्थैर्य साधले. शिक्षणाचा प्रसार, महिला, दलित, आदिवासी कल्याणासाठीचे उपक्रम, सार्वजानिक आरोग्यव्यवस्थेचे बळकटीकरण आणि ग्रामपंचायतींची निर्मिती यांमुळे सामाजिक शाश्वततेची पायाभरणी झाली. जलस्रोतांचे संवर्धन, वृक्षलागवड आणि जमिनीचे वैज्ञानिक सर्वेक्षण हे पर्यावरणीय दृष्टीने महत्त्वपूर्ण उपक्रम ठरले.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या विविध सुधारणा ह्या तत्कालिन सामाजिक आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यापुरत्याच मर्यादित नव्हत्या, तर त्या पुढील पिढ्यांसाठी दीर्घकालीन विकासाचा पाया रचणाऱ्या होत्या. शाश्वत विकासाचा आधुनिक आराखडा, समावेशक वाढ, संसाधनांचा विवेकपूर्ण उपयोग, पर्यावरणीय संरक्षण, ज्ञानाधिष्ठित प्रगती या सर्व घटकांची झलक सयाजीरावांच्या धोरणांत पूर्वासूचना स्वरूपात आढळते.

अशा प्रकारे सयाजीराव महाराजांची शासननीती ही केवळ बडोदा संस्थानापुरती मर्यादित न राहता भारतीय सार्वजनिक धोरणाच्या इतिहासातील एक आदर्श आणि अनुकरणीय मॉडेल ठरते. त्यांच्या कार्याचे अभ्यासपूर्ण विश्लेषण हे आधुनिक भारताच्या शाश्वत विकासाच्या प्रयत्नांना ऐतिहासिक संदर्भ उपलब्ध करून देते, तसेच स्थानिक प्रशासन व विकासनीतीच्या उत्क्रांतीचे स्पष्टीकरण करते.

1) शिक्षणातील क्रांती :-

महाराज सयाजीराव गायकवाड हे भारतातील सर्वाधिक प्रगत आणि द्रष्टे शिक्षणप्रणेते मानले जातात. त्यांनी शिक्षणाला समाजपरिवर्तन आणि आर्थिक विकासाचा मुख्य आधार मानले. त्यांच्या कारभारातील सर्वात महत्त्वाची सुधारणा म्हणजे मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण. बडोदा राज्य हे भारतातील पहिले संस्थान ठरले, जिथे शिक्षण सर्वांसाठी विनामूल्य उपलब्ध करण्यात आले होते. त्यांनी मुलींच्या शिक्षणाला विशेष प्रोत्साहन दिले. महिलांसाठी स्वतंत्र शाळा, वसतिगृहे आणि तांत्रिक प्रशिक्षण केंद्रे उभारली. शिक्षणाचा सर्व स्तरांवर प्रवेश, समानतेची अंमलबाजवणी ही त्यांच्या धोरणाची आत्म तत्त्वे होती.

महाराजांनी व्यावसयिक, तांत्रिक आणि कला शिक्षणाला प्राधान्य दिले. औद्योगिक विकासाला पूरक अशी प्रशिक्षण केंद्रे, कारागीर शाळा आणि तांत्रिक संस्था स्थापन केल्या. तसेच वाचनसंस्कृती वाढवण्यासाठी सार्वजनिक ग्रंथालये, संग्रहालये आणि संशोधन संस्था उभारल्या. तसेच गरीब आणि मागसवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती, राहण्याची व्यवस्था आणि परदेशी शिक्षणासाठी आर्थिक मदत दिली. याच दृष्टीने त्यांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना उच्चशिक्षणासाठी सहाय्य केले, हे अत्यंत ऐतिहासिक ठरले.

या सर्व सुधारणांमुळे बडोदा संस्थानात ज्ञान, प्रगती आणि समतेवर आधारित शैक्षणिक वातावरण निर्माण झाले. सयाजीरावांची शिक्षणनीती आजच्या समावेशक आणि शाश्वत विकास संकल्पनांचे अग्रदूत उदाहरण मानले जाते.

2) कृषी विकास :-

भारतीय अर्थव्यवस्था त्या काळी मोठ्या प्रमाणावर कृषीवर आधारित होती. परंतु, शेतीमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अभाव, खराब सिंचनव्यवस्था, दुष्काळ, जमिनीचा क्षय आणि अवकाळी पावसामुळे शेतकऱ्यांचे जीवन हे अनिश्चित होते. सयाजीराव गायकवाड यांनी बडोदा संस्थानातील शेतीला आधुनिक, शाश्वत आणि उत्पादनक्षम बनवण्यासाठी व्यापक सुधारणा केल्या. त्यांच्या दृष्टीने कृषी हा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा असल्याने त्यांनी सर्वप्रथम सिंचन सुधारणा सुरू केल्या. नद्या, तलाव, बंधारे, धरणे आणि कालव्यांची उभारणी करून जलस्रोतांचे नियोजनबध्द व्यवस्थापन करण्यात आले. त्यामुळे दुष्काळी परिस्थितीतही पिकांना पाणीपुरवठा शक्य झाला.

कृषी वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करण्यासाठी त्यांनी कृषी महाविद्यालये, संशोधन केंद्र आणि प्रयोगिक शेती स्थापन केली. सुधारित बियाणे, रसायनिक खतांचा संतुलित वापर, माती परीक्षण, कीड नियंत्रण आणि शेतीतील आधुनिक साधन-सामग्रीचा प्रसार झाला. यामुळे शेतक-यांची उत्पादनक्षमता वाढली आणि शेती अधिक नफा देणारी ठरली.

शेतक-यांच्या आर्थिक अडचणी कमी करण्यासाठी सयाजीरावांनी कमी व्याजदरातील कृषी कर्ज, महसूल कपात आणि जमीन मोजणीतील सुधारणा लागू केल्या. दुष्काळ किंवा नैसर्गिक संकटात रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी त्यांनी सार्वजनिक कामांच्या योजना सुरू केल्या. जसे की, तलाव खोदकाम, रस्ते व बंधारे बांधकाम या सर्व उपायांनी शेतीव्यवस्थेत वैज्ञानिक, आर्थिक स्थैर्य आणि जलसुरक्षा निर्माण झाली. सयाजीरावांच्या कृषी सुधारणा दीर्घकालीन शाश्वत विकासाचे आदर्श उदाहरण ठरल्या.

3) औद्योगिक विकास :-

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी बडोदा संस्थानामध्ये औद्योगिक विकासाला चालना देताना, स्थानिक संसाधनांचा परिणामकारक आणि शाश्वत वापर करण्यावर विशेष भर दिला. त्यांनी ओळखले होते की, ग्रामीण व शहरी भागातील प्रगती टिकवण्यासाठी उद्योग निर्मिती अत्यावश्यक आहे. परंतु ती स्थानिक नैसर्गिक संसाधने, कौशल्ये आणि पारंपरिक उद्योगांच्या संरक्षणावर आधारित असावी.

त्यांनी वस्त्रौद्योग, लाकूडकाम, धातूकाम माती-भांडी, तेल-घाणी, हस्तकला अशा पारंपरिक उद्योगांना सरकारी अनुदान, प्रशिक्षण आणि बाजारपेठ उपलब्ध करून दिली. स्थानिक कारागिरांना आधुनिक उपकरणे आणि तंत्रज्ञान शिकवण्यासाठी विशेष प्रशिक्षण क्रेंदे सुरू केली. त्यांच्या या धोरणांमुळे ग्रामीणभागातील रोजगार वाढला आणि स्थलांतर कमी झाले. या सोबतच त्यांनी आधुनिक उद्योगांच्या वाढीसाठी आवश्यक बीजपुरवठा, रस्ते वाहतूक आणि संचारव्यवस्था सुधारली. कापडगिरण्या, यांत्रिक कारखाने, रासायनिक उद्योग आणि प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन देऊन बडोदा राज्याला औद्योगिकदृष्ट्या सक्षम केले.

उद्योगांना आर्थिक मदत मिळावी यासाठी त्यांनी बँका, व्यापारी कर्ज योजना आणि वित्तीय संस्था विकसित केल्या. स्थानिक कच्चामालावर आधारित उद्योगांना प्राधान्य देऊन त्यांनी आत्मनिर्भर आणि स्थानिक संसाधनांवर आधारित अर्थव्यवस्था घडवली. या धोरणांमुळे बडोदा संस्थानात औद्योगिक प्रगती, रोजगार निर्मिती आणि आर्थिक स्थिरतेचा भक्कम पाया तयार झाला.

4) सामाजिक ज्ञान आणि समानता :-

सयाजीराव गायकवाड यांनी बडोदा संस्थानामध्ये सामाजिक न्याय आणि समतेची मजबूत पायाभरणी केली. समाजातील सर्व स्तरांतील लोकांना समान संधी मिळावी, हे त्यांच्या राज्यकारभाराचे प्रमुख तत्त्व होते. त्यांनी अस्पृश्यता आणि जातीय भेदभावाविरूद्ध ठोस उपाययोजना केल्या. दलित, मागास आणि गरीब समुदायांसाठी शिक्षण, नोकरी आणि आर्थिक सुविधांचे दरवाजे खुले केले.

शिक्षणातील असमानता कमी करण्यासाठी त्यांनी मोफत प्राथमिक शिक्षण, शिष्यवृत्ती योजना, वसतिगृहे आणि पाठ्यपुस्तक सहाय्य उपलब्ध करून दिले. गरीब आणि जातीयदृष्ट्या वंचित विद्यार्थ्यांना शिक्षण मिळावे यासाठी विशेष निधी तयार केला.

महिलांच्या हक्कांसाठी त्यांनी महिला शिक्षण, सुरक्षा आणि स्वावलंबनावर भर दिला. महिलांसाठी शाळा, व्यावसायिक प्रशिक्षण संस्था आणि आरोग्यसेवा केंद्रे उभारून लैंगिक समतेला चालना दिली. गरीब, श्रमिक आणि दलित नागरिकांसाठी सरकारी नोकरभरतीत समान संधी आणि सेवांमध्ये न्याय वागणूक यांची हमी दिली. अनेक सामाजिक संस्थांना आणि सुधारकांना आर्थिक मदत दिली, ज्यामुळे सामाजिक परिवर्तनाचा वेग वाढला. त्यांच्या धोरणांमुळे समाजात ऐक्य, समानता आणि स्वाभिमानाची भावना निर्माण झाली. सयाजीरावांचा सामाजिक न्यायाचा दृष्टिकोन आजच्या संविधानिक मूल्यांशी सुसंगत आणि दूरदर्शी ठरतो.

5) आरोग्य व सार्वजनिक कल्याण :-

सयाजीराव गायकवाड यांनी बडोदा संस्थानातील आरोग्यव्यवस्थेला लोककल्याणचा केंद्रबिंदू मानून अनेक दूरदृष्टीपूर्ण सुधारणा केल्या. त्यांच्या मते आरोग्यदायी समाज हा आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक प्रगतीचा मूलभूत पाया आहे. त्यामुळे त्यांनी भौतिक तसेच मानसिक सुदृढतेसाठी आरोग्यसेवेचा विस्तार केल.

राज्यात प्राथमिक आरोग्यकेंद्र, जिल्हा रुग्णालये, प्रसुति केंद्र आणि बाल आरोग्यसेवा उभारून आरोग्यसेवा सर्वसामान्यापर्यंत पोहोचवली. गावागावात दवाखाने उभारून सामान्य रोगांवरील उपचार मोफत किंवा स्वस्त दरात उपलब्ध करून दिले. संसर्गजन्य रोगांवर नियंत्रण आणण्यासाठी लसीकरण मोहिमा, स्वच्छता मोहीम आणि ड्रेनेज सुधारणा यांसारखे जनजागृतीपर कार्यक्रम राबवले.

पिण्याच्या पाण्याची शुध्दता, गटारी-नाल्या, कचरा व्यवस्थापन आणि नगरस्वच्छता सुधारून त्यांनी सर्वाजनिक आरोग्याचा पाया मजबूत केला. मातामृत्यू आणि बालमृत्यूचे प्रमाण कमी होण्यासाठी त्यांनी प्रसुति काळजी पोषण कार्यक्रम आणि महिला आरोग्य शिक्षणावर भर दिला. मानसिक आरोग्यालाही त्यांनी समान महत्त्व दिले. तणावमुक्त जीवनशैली, शिक्षणाद्वारे आत्मविश्वास वाढवणे आणि समाजातील असमानतेविरूद्ध उपाययोजना केल्यामुळे मानसिक सुदृढतेला बळ मिळाले. या सर्व उपायांनी बडोदा राज्यात आरोग्यदायी सक्षम आणि जागरूक समाज घडण्यास मोठी मदत झाली.

6) पर्यावरणीय शाश्वतता :

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी बडोदा संस्थानात पर्यावरण संवर्धन आणि सार्वजनिक पायाभूत सुविधांच्या उभारणीत दूरदृष्टीने आणि शाश्वततेच्या तत्त्वावर आधारित काम केले. त्या

काळात पर्यावरण संरक्षणाची संकल्पना प्रचलित नसतानाही त्यांनी नैसर्गिक संसाधनाचे संतुलित व्यवस्थापन करण्यावर भर दिला.

पर्यावरण संवर्धनाच्या क्षेत्रात त्यांनी राज्यभर मोठ्या प्रमाणावर तलाव, बंधारे आणि जलसाठे उभारले. पाण्याचे पुनर्भरण, शेतीसाठी स्थिर जलपुरवठा आणि दुष्काळ व्यवस्थापन हे त्यांच्या जलसंवर्धन धोरणचे केंद्र होते. त्यांनी नद्यांच्या किना-यावर वृक्षारोपण, वनसंवर्धन आणि हरितपट्टे निर्माण करण्यास चालना दिली. शहरीभागात उद्याने, बागा आणि हरित मैदाने विकसित करून पर्यावरणीय संतुलन टिकवले.

सार्वजनिक पायाभूत सुविधांच्या विकासात त्यांनी रस्ते, पूल, नगरपरिषद व्यवस्था, नाल्या, पिण्याचे पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता यांचे आधुनिकीकरण केले. बडोदा शहराचे वैज्ञानिक नियोजन करून, रूंद रस्ते, जलनिकासी व्यवस्था, सार्वजनिक इमारती आणि वीज व दूरसंचाराच्या सुविधांची उभारणी केली. त्यांनी दवाखाने, शाळा आणि प्रशासकीय इमारतींसाठी उच्च दर्जाची वास्तुरचना अवलंबली. या सर्व उपक्रमांमुळे बडोदा संस्थान पर्यावरणपूरक, स्वच्छ, आरोग्यदायी आणि आधुनिक पायाभूत सुविधाची सुसज्ज असे आदर्श संस्थान बनले.

7) सुशासन व प्रशासनिक सुधारणा :-

सयाजीराव गायकवाड यांनी बडोदा संस्थानात केलेल्या प्रशासकीय सुधारणा सुशासनाच्या आधुनिक संकल्पनांचे अग्रदूत ठरल्या. त्यांनी सर्वप्रथम लोककल्याणकेंद्रित शासन हा दृष्टिकोन अवलंबला. प्रशासनातील पारदर्शकता वाढवण्यासाठी राजस्व व्यवस्थेचे आधुनिकीकरण, भ्रष्टाचारविरोधी नियम आणि महसूल गोळा करण्याच्या सुसंगत पद्धतींची अंमलबजावणी केली. त्यांनी शेतकरी आणि सामान्य नागरिकांच्या अडचणी जाणून घेण्यासाठी थेट संवादाची परंपरा निर्माण केली, जी सहभागी शासनाचे उदाहरण मानली जाते.

शिक्षण हा विकासाचा पाया मानून त्यांनी मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा केला. यामुळे प्रशासकीय यंत्रणा शिक्षणवाढीसाठी जबाबदार ठरली. प्रशासनातील कार्यक्षमतेसाठी त्यांनी तलाठी, पटवारी, पोलीस आणि न्यायव्यवस्थेचे प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरू केले. कायदा व सुव्यवस्था सुधारण्यासाठी स्वतंत्र न्यायालये, ग्रामपंचायती आणि स्थानिक स्वराज्यसंस्थांना बळकटी दिली.

आर्थिक प्रशासनात कृषी सुधारणा, सिंचन प्रकल्प आणि बँकिंग व्यवस्था सुरू करून लोकांच्या आर्थिक सक्षमीकरणावर भर दिला. सर्व नागरिकांना समान संधी देणे, सामाजिक न्याय टिकवणे आणि प्रशासकीय निर्णयांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन ठेवणे ही त्यांच्या सुशासनाची वैशिष्ट्ये होती. त्यांच्या या सुधारणा भारतीय आधुनिक प्रशासनाचा पाया मानल्या जातात.

समारोप :-

"सयाजीराव गायकवाड यांची शाश्वत विकासाची अर्थनीती" ही भारतातील आधुनिक विकासदृष्टीची एक प्रेरणादायी पायाभरणी ठरली. त्यांच्या कारभारात आर्थिक वाढ, सामाजिक न्याय, शिक्षणाचा प्रसार, आरोग्यसेवा, कृषी सुधारणा, उद्योग विकास आणि पर्यावरण संवर्धन या सर्व घटकांचा समतोल साधला गेला. त्यांनी विकासाचा केंद्रबिंदू "मानव" ठेवला आणि प्रजेच्या जीवनमानातील सुधारणा हेच खरे अर्थनीतीचे यश मानले.

शाश्वत विकासाच्या आजच्या आंतरराष्ट्रीय तत्त्वांच्या विचार केला, तर सयाजीरावांनी 19व्या ते 20व्या शतकातच त्या मूल्यांची अंमलबजावणी केली आहे. जसे की, संसाधनांचा सुजाण वापर, सामजिक समता, शिक्षणाची सार्वत्रिक उपलब्धता आणि पर्यावरणपूरक धोरणे त्यामुळे त्यांची अर्थनीती ही केवळ त्या काळापुरती नव्हती, तर आजच्या पिढीलाही मार्गदर्शक ठरते. एकंदर पाहता सयाजीराव गायकवाड ही दूरदृष्टीची लोककल्याणकारी, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि सामाजिक समतेच्या आधारावर उभारलेली भारतातील शाश्वत विकासाची अग्रणी व्यक्ती मानली जावी, इतके मोठे योगदान त्यांनी दिले आहे. त्यांच्या अर्थनीतीतून दिसून येणारा समतोल, विकासाचा दृष्टिकोन आजही तितकाच महत्त्वपूर्ण आणि अनुकरणीय आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

1) पवार निंबाजीराव, (1988), "जेव्हा गुराखी राजा होतो", सयाजी प्रकाशन म. गांधी रोड, नाशिक

2) नेणे दा.वि. (दादूमिया), (2010), "श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड", श्री गंधर्ववेद प्रकाशन पुणे

3) भांड बाबा, (2017), "महाराजा सयाजीराव गायकवाड गौरवगाथा युगपुरूषाची", खंड 12, चरित्र साधने प्रकाशन समिती, औरंगाबाद

4) आपटे दाजी नागेश, (1936), "श्री महाराजा सयाजीराव गायकवाड" (तिसरे) यांचे चरित्र खंड 1,2,3, प्रकाशक लेखक खुद्द बडोदे

5) नेणे विष्णु पांडुरंग, (1942), "बडोद्याचा राज्यकारभार", श्री सयाजी साहित्यमाला, आत्माराम प्रेस, खगरीबाग, बडोदे

6) गोत्री काशिनाथ नारायण, (1905), "श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे संक्षिप्त चरित्र", सयाजी विजय व इंदूप्रकाश छापखाना, बडोदे.

7) दांडेकर वि.पा., (1933), "श्रीमंत सयाजीराव महाराज", गणेश महादेव वीरकर साहित्य सेवक छापखाना, 608 सदाशिव पेठ, पुणे.

शाश्वत विकासासाठी गुणवत्तापूर्ण उच्च शिक्षणाची आवश्यकता : भारतातील आव्हाने, संधी आणि धोरणात्मक विश्लेषण

डॉ. भगवानसिंग एम. राजपूत
मार्गदर्शक,
लोकप्रशासन विभाग,
एमएसएस कला महाविद्यालय, तीर्थपूरी,
जालना
rajputbhagwansing24@gmail.com
मो. 7507696791

कल्पना भास्कर मिसाळ
संशोधक विद्यार्थिनी
लोकप्रशासन विभाग,
विवेकानंद महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर
ई-मेल- kalp.misal@gmail.com
मो. 9511673077

गोषवारा : (Abstract)

या संशोधन लेखामध्ये शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण उच्च शिक्षण या अत्यंत महत्त्वाच्या घटकांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी ज्या मूलभूत बाबी आवश्यक आहेत, त्यामध्ये गुणवत्तापूर्ण उच्च शिक्षण महत्त्वाचे आहे. SDG-4 मध्ये नमूद केलेल्या गुणवत्तापूर्ण शिक्षण द्वारे मानवी विकास, कौशल्य विकास, रोजगार निर्मिती आणि सामाजिक समता साध्य करता येते. म्हणूनच भारतासारख्या विकसनशील देशात शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण उच्च शिक्षणाची आवश्यकता आणि त्यातील आव्हाने, संधी व धोरणात्मक उपाययोजना यांचा अभ्यास या लेखात केला आहे.

मुख्य शब्द (Key Words): शाश्वत विकास, गुणवत्तापूर्ण उच्च शिक्षण.

प्रस्तावना (Intoduction) :

शाश्वत विकास म्हणजे वर्तमानातील गरजा पूर्ण करताना भावी पिढीच्या गरजांना बांधा न आणता विकास साधणे. 21 व्या शतकातील समाज ज्ञान आधारित व कौशल्य केंद्रित होत चालला आहे. अशा परिस्थितीत उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तेशिवाय राष्ट्राची शाश्वत प्रगती अशक्य आहे. उच्च शिक्षण हे केवळ ज्ञानार्जनापुरते मर्यादित नसून सामाजिक परिवर्तन, मानवाधिकार, आर्थिक विकास आणि लोकशाही मूल्यांची रूजवण करण्याचे साधन आहे.

भारतामध्ये NEP-2020 या धोरणाच्या माध्यमातून उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. परंतु गणवत्ता विषयक असमानता, संशोधनातील मर्यादा, कौशल्य अभाव आणि डिजिटल दरी हे प्रमुख आव्हाने आजही आपल्याला दिसून येतात.

उद्दिष्टे (Objectives)

1. शाश्वत विकासाच्या चौकटीत गुणवत्तापूर्ण उच्च शिक्षणाची भूमिका तपासणे.
2. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी उच्च शिक्षणाचे योगदान अभ्यासणे.
3. मानवी विकास निर्देशांक (HDI) व रोजगार निर्मिती मध्ये उच्च शिक्षणाची उपयुक्तता विश्लेषित करणे.
4. भारतातील गुणवत्ता विषयक मर्यादा व आव्हाने ओळखणे.
5. गुणवत्तापूर्ण आणि समावेशक उच्च शिक्षणासाठी धोरणात्मक उपाय सुचविणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. त्यात दुर्मिळ संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेटवरील माहितीचा समावेश करण्यात आला आहे. सदर माहितीच्या आधारे वर्णनात्मक विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

गुणवत्ता, समावेशन व शाश्वत विकास : एक परस्पर संबंध

शाश्वत विकासासाठी शिक्षण हा केंद्रबिंदू मानला जातो. विशेषत: SDG-4 हे सर्व इतर शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आधारभूत स्तंभ आहे. गुणवत्तापूर्ण, समावेशक आणि सर्वांसाठी उपलब्ध असलेले उच्च शिक्षण सामाजिक, आर्थिक आणि मानवी विकासाचा मजबूत पाया तयार करते. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सखोल ज्ञान, विश्लेषण, नवोन्मेशी विचार आणि सृजनशीलता यांचा विकास होतो. ज्यामुळे ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेचा विकास वेगाने होतो.

समावेशक शिक्षणामुळे समाजातील वंचित, दुर्बल आणि सामाजिकदृष्ट्या मागे राहिलेल्या घटकांना शैक्षणिक संधी उपलब्ध होतात. यामुळे सामाजिक विषमता कमी होते. सामाजिक न्यायाची संकल्पना बळकट होते आणि सर्वांसाठी समान संधी निर्माण होतात.

उच्च शिक्षण संस्थाद्वारे विद्यार्थ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञानाधारित कौशल्ये समस्या सोडविण्याची क्षमता व्यावसायिक ज्ञान व जीवन कौशल्य प्रदान केली जातात. ही कौशल्ये

त्यांच्या रोजगार क्षमता वाढवतात. उद्योगविम्याचा गरजा पूर्ण करतात आणि आर्थिक विकासाला गती देतात.

या सर्व प्रक्रियेमुळे गुणवत्ता, समावेशन आणि शाश्वत विकास यांच्यातील परस्पर संबंध स्पष्ट दिसतो. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणामुळे आर्थिक प्रगती होते. समावेशनामुळे सामाजिक समता निर्माण होते आणि या दोन्हींच्या सहाय्याने शाश्वत विकासाचा उद्देश साध्य होतो.

सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायातील उच्च शिक्षणाचे महत्त्व :

1. सामाजिक न्याय :

उच्च शिक्षण संधी समानता वाढवून वंचित घटकांचे सक्षमीकरण करते आणि सामाजिक समावेश, लिंग समानता व मानवाधिकारांची जाणीव मजबूत करते.

2. आर्थिक न्याय :

कौशल्य विकास, उद्योजकता व नवोन्मेषाद्वारे आर्थिक प्रगती आणि ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते. रोजगारक्षमता व आर्थिक संधी वाढतात.

3. राजकीय न्याय :

उच्च शिक्षण संविधानिक मूल्यांवर आधारित नागरिकत्वभाव विकसित करते, ज्यामुळे जागरूक, उत्तरदायी नागरिक लोकशाही प्रक्रियेत प्रभावी सहभाग घेतात.

भारतातील उच्च शिक्षणातील आव्हाने

भारताच्या उच्च शिक्षण व्यवस्थेसमोर अनेक संरचनात्मक व कार्यात्मक आव्हाने उभी आहेत. ती खालील प्रमाणे सांगता येतील.

1. गुणवत्तेतील प्रादेशिक असमानता - हे प्रमुख आव्हान असून शहरी व ग्रामीण / वंचित भागातील संस्थांमध्ये संसाधन पायाभूत सुविधा व अध्यापन गुणवत्तेत मोठी तफावत दिसून येते.

2. संशोधन व नवोन्मेषासाठी अपुरी गुंतवणूक - असल्यामुळे ज्ञाननिर्मिती, संशोधन क्षमता व तांत्रिक प्रगती मर्यादित राहते.

3. अभ्यासक्रमातील अद्ययावतेचा अभाव - अनेक संस्थामध्ये अभ्यासक्रम अद्ययावत नसल्याने उद्योग विश्वासच्या गरजांशी शिक्षणाची सांगड बसत नाही.

4. उद्योग व शिक्षण दरी - कौशल्ये व रोजगाराच्या गरजामध्ये विसंगती कायम असल्यामुळे उद्योग शिक्षण दरी वाढते आणि विद्यार्थ्यांची रोजगार क्षमता कमी होते.

5. शिक्षण प्रशिक्षणातील मर्यादा - अध्यापन पद्धती, डिजिटल कौशल्ये आणि संशोधन क्षमतांच्या विकासात अपुरेपणा यामुळे नवीन शिक्षणाच्या संधी निर्माण होत नाहीत.

6. डिजिटल विभाजन - इंटरनेट, उपकरणे व तंत्रज्ञानाची असमान उपलब्धता, विशेषत: ग्रामीण व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटामध्ये डिजिटल विभाजन कायम असल्यामुळे डिजिटल शिक्षणाच्या संधी सर्वांना समानपणे उपलब्ध होत नाहीत.

गुणवत्तापूर्ण उच्च शिक्षणासाठी उपाययोजना :

1. बहु आयामी - कौशल्य केंद्रित व समावेशक अभ्यासक्रम (NEP-2020 अनुसार)

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर भर देणारे मल्टिडिसिप्लिनरी शिक्षण, व्यावहारिक कौशल्य, उद्योजकता, मूल्यहिनष्ठित शिक्षण आणि लवचिक शैक्षणिक रचना अंमलात आणणे.

2. संशोधन व नवोन्मेषासाठी गुंतवणुकीत वाढ

विद्यापीठामध्ये रिसर्च इन्फ्रास्ट्रक्चर, अत्याधुनिक प्रयोगशाळा, संशोधन केंद्रे, इन्क्युवेशन हब व स्टार्ट अप समर्थन यंत्रणा मजबूत करणे, तसेच सरकारी व खाजगी क्षेत्रातून निधी संकलन वाढवणे.

3. उद्योग, शैक्षणिक भागीदारी विकसित करणे

रोजगार क्षमतेसाठी इंडस्ट्री - इंटिग्रेटेड अभ्यासक्रम, इंटरशिप, ऑन जॉब ट्रेनिंग कौशल्ये प्रमाणपत्रे, संशोधन सहयोग आणि प्रत्यक्ष उद्योगिक अनुभव उपलब्ध करणे.

4. शिक्षण प्रशिक्षण, डिजिटल साक्षरता व अकादमिक स्वातंत्र्य -

शिक्षकांसाठी निरंतर व्यावसायिक विकास, (CPD) डिजिटल शिक्षण साधने, संशोधनाच्या संधी, शिक्षण पद्धतीतील नवोन्मेष आणि अध्यापन संशोधन स्वातंत्र्य बळकट करणे.

5. ग्रामीण वंचित गटांसाठी डिजिटल पायाभूत सुविधा -

डिजिटल विभाजन कमी करण्यासाठी उच्च गती इंटरनेट, संगणक प्रयोगशाळा, ई-लर्निंग साधने, खुल्या शिक्षण संसाधनांचा (CER) पुरवठा आणि तंत्रज्ञान आधारित विद्यार्थी सहाय्य उपलब्ध करणे.

निष्कर्ष :

गुणवत्तापूर्ण उच्च शिक्षण हे शाश्वत, न्याय आणि समावेशक समाज निर्मितीचे मूलभूत साधन आहे. मानव विकास, सामाजिक समता, आर्थिक स्थैर्य व लोकशाही मूल्ये बळकट

करण्यासाठी मजबूत उच्च शिक्षणव्यवस्था अत्यावश्यक आहे. भारताने NEP-2020 च्या अंमलबजावणीद्वारे गुणवत्तापूर्ण व समावेशक शिक्षणाच्या दिशेने महत्त्वपूर्ण पावले उचललेली आहेत. मात्र भविष्यात व्यापक नवोन्मेषी व कौशल्याभिमुख सुधारणा करणे गरजेचे आहे.

शिफारशी

1. NEP-2020 व धोरणात्मक सुधारणा अंमलात आणणे.

2. उच्च शिक्षण संस्थानी NEP-2020 मध्ये नमूद केलेल्या कौशल्याधारित बहुआयामी व समावेशक अभ्यासक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे.

3. उच्च शिक्षणतील गुणवत्ता सुधारण्यासाठी मूल्यमापन व अकादमिक मानके UGC, NAAC व इतर गुणवत्ता मूल्यांकन संस्था नियमितपणे गुणात्मक व परिणामकारक मूल्यांकन कराव्यात.

4. संशोधन व नवोन्मेषासाठी निधीवाढ संशोधन व नवोत्मेषासाठी उच्च शिक्षण संस्थाना पुरेशी आर्थिक व संसाधनात्मक मदत उपलब्ध करून द्यावी.

5. मानवी विकास निर्देशांक (HDI) सुधारण्यासाठी लक्ष केंद्रित करणे. उच्च शिक्षणाच्या परिणामावर आधारित मानवी विकास निर्देशांक सुधारण्यासाठी धोरणात्मक नियोजन करणे.

संदर्भ (Reference)

1. UNESCO (2015) शाश्वत विकास ध्येयासाठी शिक्षण, शिक्षण उद्दिष्टे
2. संयुक्त राष्ट्र (2015) आपल्या जगाचे रूपांतर शाश्वत विकासासाठी 2030 चा अजेंडा
3. भारत सरकार (2020) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 शिक्षण मंत्रालय
4. AISHE अहवाल (2023) शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार
5. जागतिक बँक (2022) मानव विकास अहवाल
6. UGC (2019) दर्जेदार उच्च शिक्षणातील मार्गदर्शक तत्वे
7. टिळक जे. बी. जी. (2018) उच्च शिक्षण मानवी विकास आणि सामाजिक न्याय
8. सेन अमर्त्य (1999) स्वातंत्र्य म्हणून विकास
9. इंडियन जर्नल ऑफ हायर एज्युकेशन विविध मुद्दे
10. शाश्वत विकास उपाय नेटवर्क (SDSN) अहवाल

महाराष्ट्रातील छावणी परिषदेचा उदय व विकास

डॉ. एस. एस. बिरंगणे
लोकप्रशासन विभागप्रमुख
मोरेश्वर कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
ता. भोकरदन, जि. जालना

गौरव भाऊसाहेब जाधव
संशोधक

सारांश :

भारतात नागरी वस्ती प्राचीन कालखंडापासून आहे. नागरी प्रशासनाची सुरुवातदेखील प्राचीन कालखंडातच झालेली दिसून येते. 'मनुस्मृती', 'महाभारत' आणि 'रामायण' या ग्रंथांत नागरी प्रशासनाचा उल्लेख दिसून येतो. सर्वात प्राचीन समजल्या जाणाऱ्या सिंधू संस्कृतीतील मोहंजोदडो व हडप्पा नागरी प्रशासनाची कार्यक्षमता व सर्वश्रेष्ठता स्पष्ट करतात. मॅगस्थिनिसने आपल्या 'इंडिका' या ग्रंथात मौर्यकालीन राजधानी 'पाटलीपुत्र' मधील नागरी प्रशासनाच्या एका विकसित प्रणालीचे वर्णन केले आहे. 'आइने-अकबरी' या ग्रंथात मोगल सामाज्यातील नगरातील स्थानिक प्रशासनाचा स्पष्ट उल्लेख दिसून येतो. मोगल काळात 'कोतवाल' नावाच्या अधिकाऱ्याद्वारे नागरी प्रशासन केले जात असे. त्याच्याकडे अत्यंत व्यापक स्वरूपाचे कार्य होते. कायदा व सुव्यवस्था, सामाजिक सुधारणा, गुप्तचर व्यवस्था इ. निश्चित स्वरूपाचे कार्य प्राचीन नागरी संस्था पार पाडत असे.

की-वर्ड : छावणी परिषद, नागरी प्रशासन, सिंधू संस्कृती, स्वशासन, महापौर, नगरपालिका कायदा.

प्रस्तावना :

भारतातील पहिली महानगरपालिका इ.स. १६८७ मध्ये ब्रिटिश समाट जेम्स दुसरा याने एका राजपत्राद्वारे 'मद्रास' येथे स्थापन केली. इ.स. १७२० च्या एका राजपत्राद्वारे मद्रास, बॉम्बे आणि कलकत्ता येथे महापौर न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली. यासंदर्भात स.आ. सप्रे म्हणतात की, "आधुनिक नागरी स्थानिक स्वशासनाचा पाया मात्र ब्रिटिश कालखंडात रोवला गेला. ब्रिटिशांच्या छावण्या नागरी भागात स्थायिक झाल्याने ब्रिटिशांनी ग्रामीण स्थानिक स्वशासनाच्या अगोदर प्रथमत: नागरी स्थानिक संस्थेकडे लक्ष दिले. नागरी भागात मूलभूत सुविधा व मूलभूत स्वरूपाची कार्ये पार पाडण्यासाठी नागरी स्थानिक संस्था सुरू करण्यात आल्या."[१]

इ.स. १७९३ च्या चार्टर ॲक्टनुसार मद्रास, कलकत्ता आणि बॉम्बे या तिन्ही शहरांत नगरपालिका स्थापन करण्यात आल्या. यासंदर्भात स. आ. सप्रे म्हणतात की, "आधुनिक नागरी स्थानिक स्वशासनाविषयी पहिला

कायदा 'इ.स. १८७० चा लॉर्ड मेयोचा ठराव' होय. याच ठरावानुसार पुढे चालून विविध प्रांतात 'नगरपालिका कायदा' संमत करण्यात आला. इ.स. १८८२ चा लॉर्ड रिपनचा 'स्थानिक स्वशासनाचा ठराव' भारतातील स्थानिक स्वशासनाचा पाया ठरला. पुढे. इ.स. १८८८ मध्ये 'Bombay Municipal Act' संमत करण्यात आला. नंतर इ.स. १९०७ चा विकेंद्रीकरण आयोग, इ.स. १९०९ चा मोर्ले-मिंटो सुधारणा कायदा, इ.स. १९१९ चा माँटेग्यु चेम्सफर्ड सुधारणा कायदा व इ.स. १९३५ चा भारत सरकारचा कायदा यानुसार नागरी स्थानिक स्वशासनाचा विकास होत गेला."[२] म्हणजेच १९५६ राज्य पुनर्रचनंतर वेगवेगळ्या प्रांतात नागरिक आणि स्वशासनाविषयी प्रांतनिहाय कायदे करण्यात आले.

७३वी व ७४वी घटनादुरुस्ती :

१ मे १९६० ला महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाल्यानंतर महाराष्ट्रात नगरपालिका संबंधी पूर्वीच्या अस्तित्वात असलेल्या विविध कायद्यांचे एकत्रीकरण करण्यात आले. नगर स्थानिक स्वशासनाच्या विकासातील सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे १९९२ मध्ये झालेली ७४वी घटनादुरुस्ती होय. या घटनादुरुस्तीनुसार नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेला संवैधानिक दर्जा प्राप्त झाला. सप्टेंबर १९९४ मध्ये महाराष्ट्र सरकारने ७४व्या घटनादुरुस्तीची अंमलबजावणी करण्याच्या हेतूने १९६५ च्या नगरपालिका अधिनियमात बदल करून घेतले. यासंदर्भात जे. पी. मित्तल म्हणतात की, "महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगर पंचायती व औद्योगिक नागरी दुरुस्ती अधिनियिम १९८४ ला संमत करण्यात आले. याच कायद्यानुसार आजच्या नगर परिषदा, महानगरपालिका व छावणी परिषदा कार्यरत आहेत."[३] याचा अर्थ असा की, भारतीय स्वातंत्र्यानंतर राष्ट्रीय विकास, लोकशाही विकेंद्रीकरण आणि कल्याणकारी धोरणाचा एक भाग म्हणून जनतेच्या सर्वांगीण विकासाला प्राधान्य देण्यात आले. जनतेच्या सर्वांगीण हितासाठी विविध प्रकारची ध्येयधोरणे शासनाने निश्चित केली. अशा धोरण व योजनेची अंमलबजावणी करणे शासनाची प्रमुख जबाबदारी होती. पुढे जे.पी. मित्तल म्हणतात की, "विविध प्रकारची जबाबदारी पार पाडण्यासाठी शासन व प्रशासन व्यवस्थेने याची तीन विभागांत विभागणी केली होती. त्यामध्ये केंद्र शासन, राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्था किंवा पंचायत राज या व्यवस्थेचा अंतर्भाव होता.

स्थानिक विकासासाठी पंचायतराज व शहरी भागामध्ये छावणी परिषद मैलाचा दगड ठरलेली आहे."[४] याचा अर्थ असा की, ७३व्या व ७४व्या घटनादुरुस्तीने स्थानिक संस्थांचा कायापालट झाला आहे. यामध्ये नगर विकास व यंत्रणा महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहेत. भारतातील नगरांचा व महानगरांचा समतोल विकास घडवून आणणे, नगर व महानगराच्या तसेच छावणी परिषदांच्या विविध समस्या सोडविणे, विविध सुविधा पुरविणे

इत्यादींसाठी विशिष्ट प्रकारच्या नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. त्यास महाराष्ट्र राज्यदेखील अपवाद नाही.

ऐतिहासिक व भौगोलिक परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर आधारित व्यवस्था :

डॉ. जी. एस. बढे म्हणतात की, “राष्ट्रातील काही विषय हे नागरिकांच्या जीवनाशी अतिशय निगडित झालेले असतात. भौगोलिक व ऐतिहासिकदृष्ट्या त्यांना विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले असते. कारण भूतकाळात घडलेल्या अनेक घटना त्या विभागातील एकंदर सामाजिक व आर्थिक व प्रशासकीय परिस्थिती आणि भिन्नभिन्न लोकवस्ती यांच्या पार्श्वभूमीवर त्या विभागाची रचना झालेली असते. त्या विभगातील जनतेच्या गरजांमध्ये बरेचसे साम्य असते. बहुसंख्य जनतेच्या स्थानिक गरजा त्याच स्थानिक विभागात समाधानकारकरीत्या भागविल्या जातात. म्हणून प्रत्येक देशात केंद्र सरकाराखेरिज स्थानिक स्वराज्य संस्था अस्तित्वात असल्याचे आल्याला दिसते. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा प्रशासकीय कारभार हा काहिसा जरी गुंतागुंतीचा असला तरी कोणत्याही देशामध्ये या संस्थांची यंत्रणा फार मोठी असते.

स्थानिक स्वराज्य संस्था केंद्रीय किंवा राज्य प्रशासनाचा हा एक अविभाज्य घटक असल्याने या दोहोंचे परस्परसंबंध घनिष्ठ असून राजकीय व प्रशासकीयदृष्ट्या त्यांना विशेष महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले असते.”[५] याचा अर्थ असा की, प्रत्येक देशात स्थानिक स्वरूपाचा कारभार सुरळीतपणे चालविणे हे केंद्र किंवा राज्य सरकारला अशक्य असते; कारण नागरिकांशी सतत संपर्क साधून त्याचे नानाविध नागरी प्रश्न सोडविणे हे केंद्र किंवा राज्य सरकारला शक्य नसते. म्हणून प्रत्येक देशात स्थानिक कारभार चालविण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्थापना केलेली असते व त्यांच्याकडे विशिष्ट कार्य सोपविलेले असते. केंद्र किंवा राज्य सरकारची सत्ता ही सर्व देशावर किंवा राज्यावर स्थापन झालेली असते. परंतु या संस्थाची सत्ता ही त्यांच्या क्षेत्रापुरतीची मर्यादित असते. डॉ. सुरेंद्र कटारिया म्हणतात की, “या संस्थाचे क्षेत्र लहान असते. त्यांचे अधिकार मर्यादित असतात. त्या संस्था फक्त स्थानिक प्रशासन चालवितात. ह्या संस्था केंद्र किंवा प्रांतिक सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून स्थापन झालेल्या असतात. या संस्थांना योग्य ती सत्ता देऊन स्थानिक प्रशासनाची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपविलेली असते.”[६]

त्रिस्तरीय प्रशासन व्यवस्था :

अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, स्वीत्झर्लंड, भारत या देशांत स्थानिक स्वराज्य संस्था हा विषय प्रांतिक प्रशासनाच्या कक्षेत येतो. तर इंग्लंड, फ्रान्स या देशांत हा विषय केंद्र सरकारच्या कक्षेत येतो. म्हणजेच स्थानिक स्वराज्य संस्था, केंद्र व प्रांतिक प्रशासने ही भिन्न आहेत असे दिसते; परंतु ही प्रशासने जरी भिन्न असली तरी देशात

केंद्र किंवा प्रांतिक सरकार असल्याशिवाय स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थापन होणार नाहीत. तसेच केंद्र किंवा प्रांतिक प्रशासन यांना स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणून संबोधता येणार नाही. या संस्थांची निर्मिती केंद्र किंवा प्रांतिक प्रशासनाकडूनच होत असते. या संस्था केंद्र किंवा प्रांतिक प्रशासनाला दुय्यम असतात. या दोन्ही मधला फरक असा की, केंद्र किंवा प्रांतिक प्रशासन यांच्या सत्तेची निर्मिती देशाच्या घटनेतून होते, तर स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा उद्भव हा केंद्र किंवा प्रांतिक प्रशासनाने केलेल्या कायद्यातून होतो. म्हणून केंद्र किंवा प्रांतिक प्रशासनाचे कार्य हे वेगवेगळे असते.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा अभ्यास करीत असताना आपल्याला त्याचे अस्तित्व ग्रामीण व शहरी अशा दोन्ही पातळ्यांवर असल्याचे आढळते. शहरासाठी स्वतंत्र प्रशासन व्यवस्था प्राचीन काळीदेखील अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. सर्वसाधारणपणे कोणत्याही देशात व्यापार, उद्योगधंदे, राजकारण व प्रशासन यासंबंधात शहराचे महत्त्व मान्य केले जाते. प्रत्येक शहरात राहणाऱ्या नागरिकाचे विवक्षित स्थानिक स्वरूपाचे प्रश्न असतात व त्यांचे निराकरण त्याच पातळीवर होणे आवश्यक असते. सरकारी खाते किंवा अधिक व्यापक भौगोलिक क्षेत्र असणाऱ्या ग्रामीण स्थानिक संस्था शहराचे प्रश्न सोडविण्यास उपयुक्त नसतात, म्हणूनच स्वतंत्र शहरी प्रशासनाचे व छावणी प्रशासनाचे महत्त्व मान्यच करावे लागते. यासंदर्भात प्रिती पोहेकर म्हणतात की, "आधुनिक काळात औद्योगिकीकरणाची जी प्रक्रिया झपाट्याने सुरू झालेली आहे, तिचाच शहरीकरण किंवा छावणी हा परिणाम आहे. औद्योगिकीकरण व नागरीकरण या अविभाज्य अशा दोन गोष्टी आहेत. ज्याप्रमाणे शेतीव्यवसायामुळे ग्रामीण क्षेत्रे निर्माण झाली त्याचप्रमाणे उद्योगधंद्यांच्या वाढीमुळे शहरे किंवा छावणी वसाहत निर्माण होऊ लागली. विकासाच्या प्रक्रियेचा शहरीकरण व छावणी हा महत्त्वाचा भाग आहे."[७] म्हणजेच आर्थिकदृष्ट्या विकसनशील राष्ट्रात शहरीकरणाची प्रक्रिया इतक्या झपाट्याने सुरू आहे की त्याचा वेग विकसित राष्ट्रातील शहरीकरणापेक्षा निश्चितच अधिक आहे.

छावणी परिषदेची पार्श्वभूमी :

ज्या ठिकाणी भारतीय संरक्षण दलातील सैनिकांची कायमस्वरूपी छावणी असते, अशा छावणी क्षेत्रात निवास करणाऱ्या सैनिक व इतर सामान्य जनतेला नागरी स्वरूपाच्या मूलभूत सुविधा पुरविण्यासाठी जी स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थापन केली जो त्या संस्थेस 'कटक मंडळ' वा 'छावणी मंडळ' किंवा 'छावणी परिषद' असे म्हणतात. या छावणी परिषदेत वास्तव्य करत असलेले सैनिक, त्यांचे कुटुंबीय, सैनिकांना सेवा पुरविण्याच्या दृष्टीने तिथे वास्तव्य करणारे छोटे-मोठे व्यापारी तसेच छावणीच्या क्षेत्रात इतर कारणांमुळे वास्तव करणाऱ्या नागरिकांचा

समावेश होतो. या सर्व घटकांना मूलभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे हा छावणी परिषदेचा उद्देश असतो. यासंदर्भामध्ये जे. पी. मित्तल म्हणतात की, "Provision of suitable environment for ensuring the safety health and welfare of defence presonel is an essential pre-requisite for maintain continued efficiency and discipline of the armed forces. Availability of adequate land and buildings required by defence personnel for accommodation. Training, recreation, medical facilities."[८] याचा अर्थ असा की, आर्मी फोर्स व मिलिट्रीच्या लोकांसाठी सुखसुविधा देण्यासाठी छावणी परिषदेची निर्मिती झाली आहे. येथे राहणाऱ्या मिलिट्रीच्या लोकांना पायाभूत सुविधा छावणी परिषदेच्या वतीने पुरविल्या जातात. मिलिट्रीच्या लोकांना छावणी परिषदेमध्ये घर बांधण्यासाठी परवानगी दिली जाते. मात्र कायमस्वरूपी जागा दिली जात नाही. त्याचप्रमाणे दवाखान्याच्याही सर्व सोयीसुविधा उपलबध करून दिल्या जातात.

ऐतिहासिक दृष्टीने छावणी परिषदेची कल्पना जुनीच आहे. महाभारतात तसेच कौटिल्यच्या अर्थशास्त्रात छावणीचा उल्लेख आढळतो. यासंदर्भात श्रीराम माहेश्वरी म्हणतात की, "भारतात ब्रिटिश शासन स्थिर झाल्यानंतर हळूहळू छावण्यांना स्वायत्त अशा स्थानिक स्वशासनाचे स्वरूप प्राप्त झाले. ब्रिटिशांनी १९२४ मध्ये संमत केलेल्या कॉन्टोनमेंट अधिनियमानुसार या मंडळाचा कारभार चालतो. छावणी परिषदांना स्वत:ची मालमत्ता प्राप्त करणे. सांभाळणे व त्याची व्यवस्था व नियोजन करण्याचा अधिकार असतो."[९] म्हणजेच स्वातंत्र्यपूर्व छावणी मंडळामध्ये ब्रिटिश सदस्यांचे पूर्ण वर्चस्व होते. पुढे श्रीराम माहेश्वरी लिहितात की, "स्वातंत्र्यानंतर भारत शासनाने १९५३ मध्ये एस. के. पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली होती. या समितीच्या शिफारशी नुसार छावणी परिषदांमध्ये सैनिक व नागरी सदस्यांचे समान प्रमाण करण्यात आले आहे.

छावणी परिषद नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेचाच एक प्रकार आहे. ज्याठिकाणी सैनिकांची छावणी असते, अशा ठिकाणी छावणी परिषद किंवा छावणी मंडळे स्थापन केली जातात."[१०] म्हणजेच छावणीतील लष्कराच्या विविध गरजा भागविण्यासाठी, त्यांना विविध स्वरूपाच्या वस्तू व सेवा यांचा पुरवठा करणाऱ्या सामान्य लोकांची नागरी वस्ती छावणीस भोवताली निर्माण होत असते. या वस्तीत भाजीपाला, दूधवाल्यापासून ते बूट पॉलिशवाल्यापर्यंत सर्वसामान्य नागरिकांचा समावेश असतो. यासंदर्भात डॉ. बी. एल. फाडिया म्हणतात की, "या नागरी वस्तीला तसेच लष्काराला पायाभूत सुविधा पुरविण्याच्या उद्देशाने छावणी परिषद किंवा छावणी मंडळाची स्थापना करण्यात आली. म्हणजेच या छावणी परिषदेत सैनिक व स्थानिक नागरिक या दोघांचे प्रतिनिधी असतात. लष्करी छावणी हा केंद्र सरकार अंतर्गत येणारा विषय असल्यामुळे या परिषदेवर केंद्र सरकारचेच नियंत्रण

असते. छावणी परिषद हा नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेचाच एक भाग आहे. ही मंडळे किंवा छावणी परिषदा प्रामुख्याने भारत, पाकिस्तान व बांगला देश या तीन देशांतच दिसून येतात."[११] भारतात एकूण ६२ छावणी मंडळे आहेत.

महाराष्ट्रातील छावणी परिषदेचा उदय व विकास :

भारतातील एकूण छावणी मंडळांपैकी महाराष्ट्रात औरंगाबाद, देवळाली (नाशिक), कामठी (नागपूर), अहमदनगर, देहू, खडकी, पुणे कॅम्प अशा सात ठिकाणी ही छावणी मंडळे कार्यरत आहेत. १९०३ मध्ये कॅम्पट स्टॅक व कर्नल नीळ यांनी पुणे छावणीचा अहवाल तयार केला होता. त्यानुसार मुंबई परिसरातील अनेक छावण्या मराठी सत्तेच्या ऱ्हासानंतर उदयास आलेल्या आहेत. १९२४ च्या कायद्यानुसार छावणी संबंधीच्या कायद्यात जो प्रदेश किंवा वस्ती, पायदळ किंवा हवाईदलाच्या ठाण्याचा किंवा ठाण्याजवळ असलेल्या भागास छावणी म्हणून भारत सरकारने घोषित केले आहे. यासंदर्भात बी.एल. फाडिया म्हणतात की, "ज्या ठिकाणी केवळ लष्करी ठाणे असेल व नागरी वस्ती नसेत तेथे सर्व व्यवहारावर लष्करी अधिकाऱ्यांचे पूर्ण नियंत्रण असते. परंतु जेथे कायम लष्करी ठाण्याच्या सोबतच मोठी नागरी वस्ती असते तेथे सर्व नियंत्रण लष्करी अधिकाऱ्याच्या हाती ठेवते. व लष्कराचाच एक भाग म्हणून नागरी सोयीसुविधा पुरविल्या जातात."[१२] यातूनच महाराष्ट्रातल्या छावणी परिषदांचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी मदत झाली. महाराष्ट्रामध्ये एकूण सात परिषदांचा उदय झाल्यानंतर या छावणी परिषदांच्या विकासासाठी प्रामुख्याने पाणी, वीज, शिक्षण, आरोग्य इत्यादी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या. तसेच छावणी परिसरातील सामान्य जनतेवर लष्करी यंत्रणेमार्फत लष्करी दबाबतंत्राचा वाढता वापर व स्थानिक जनतेला व्यावहारातील प्रतिनिधित्व लष्कराकडून नाकारणे, या दोन्ही अडचणींवर मात करण्यासाठी छावणी परिषद किंवा छावणी मंडळाची स्थापना करण्यात आली. परंतु अशा ठिकाणी लष्कराचा अधिवास असल्यामुळे इतर स्थानिक स्वराज्य संस्थेप्रमाणे पूर्ण अधिकार लोकप्रतिनिधींच्या हाती न देता लष्करी अधिकाऱ्यांस छावणी परिषदांमध्ये अधिक महत्त्व असते.

छावणी परिषद या स्थानिक स्वराज्य संस्थेची निर्मिती ब्रिटिश कार्यकाळात झाली. छावणी मंडळाला वैधनिक आधार देण्याच्या दृष्टीने Contonment Act १९२४ संमत करण्यात आला होता. या कायद्याच्या आधारावर आज कार्यरत असलेल्या छावणी मंडळाचा कारभार चालतो. यासंदर्भात डॉ. सुरेंद्र कटारिया म्हणतात की, "स्थानिक स्वराज्य संस्थांप्रमाणेच छावणी परिषद ही एक निगम निकाय असते. अर्थात तिला स्वत:ची मालमत्ता बाळगण्याचा, मालमत्ता संपादन करण्याचा अधिकार असतो. तसेच ती दुसऱ्यावर अथवा दुसरे तिच्यावर

खटला दाखल करू शकतात. ती आपले नाव, शिक्का, आपली संपादित मालमत्ता इत्यादींची परंपरा अखंडित चालू शकते."[१३] म्हणजेच यावरून छावणी परिषदेचा दर्जा व विकास आपल्या लक्षात येतो.

समारोप :

स्वाभाविकपणे यासंदर्भात निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी नागरी प्रशासनाबरोबरच महाराष्ट्रातील छावणी प्रशासनाचे महत्त्वही दिवसेंदिवस वाढतच आहे. आधुनिक काळातील राज्ये आकाराने मोठी व गुंतगुंतीची बनलेली आहेत. त्यांचे कार्यक्षेत्र जसे वाढलेले आहे, त्याचप्रमाणे लोकांच्या त्यांच्यासंबंधी असलेल्या अपेक्षा देखील वाढलेल्या आहेत. आज राज्याचा हस्तक्षेप नाही असे मानवी जीवनाचे एकही क्षेत्र आपल्याला सापडणार नाही. स्वाभाविकपणेच अशा परिस्थितीत या सर्व जबाबदाऱ्या केवळ एका मध्यवर्ती सत्तेला पार पाडणे केवळ अशक्य बनलेले आहे. म्हणून स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा विकास तसेच महाराष्ट्रातील छावणी परिषदेतून झालेला विकास हेदेखील महत्त्वाचे आहे. म्हणूनच महाराष्ट्रातील छावणीचे परिषदेचे प्रशासन व त्यातून साधलेला विकास हासुद्धा महत्त्वाचा आहे. महाराष्ट्रातील शहरी भागात राहणाऱ्या लोकांच्या विविध गरजांची पूर्तता करण्यासाठी भिन्न भिन्न स्वरूपाच्या नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची निर्मिती करण्यात आली आहे. त्यामध्ये नगर पालिका, अधिसूचित क्षेत्र समिती, नगर क्षेत्र समिती, छावणी परिषद वसाहती, आणि महानगरपालिका इत्यादी संरचना कार्यरत आहेत.

छावणी मंडळाचे लोकसंख्येच्या आधारावर तीन श्रेणीत वर्गीकरण केले जाते. त्यांना प्रथम, द्वितीय व तृतीय अशी श्रेणी दिलेली असते. प्रथम श्रेणी छावणी परिषदेमध्ये नागरी लोकसंख्या ही १०,००० पेक्षा जास्त असते. सध्या भारतात अशा ३० छावणी परिषदा आहेत. द्वितीय श्रेणी छावणी परिषदेमध्ये नागरी लोकसंख्या ही २,५०० पेक्षा अधिक व १०,००० पेक्षा कमी असते. अशा छावणी परिषदा भारतात १९ आहेत. तृतीय छावणी परिषदेची नागरी लोकसंख्या ही २,५०० पेक्षा कमी असते. भारतात अशा छावणी परिषदांची संख्या १३ आहे. भारतात छावणी परिषदांची एकूण संख्या ६२ आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. सप्रे, स. आ. : 'व्यवस्थापनाचे तत्त्वज्ञान, संयुक्त व्यवस्थापन मंडळ' शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई, १९७९, पृ. १५०

२. कित्ता, पृ. १५१

३. Mittal, J. P. : 'Contonment Laws' Vol 1, Western Law House, Meerut, 2008, Pg. 5.

४. किता, पृ. ५९
५. बढे, जी. एस. : 'भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था : उदगम आणि विकास', हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, १९७८, पृ. १
६. कटारिया, सुरेंद्र : 'लोकप्रशासन', मलिक ॲण्ड कंपनी, नवी दिल्ली, २००८, पृ. ८७
७. पोहेकर, प्रिती : 'लोकप्रशासनातील नवप्रवाह', अरुणा प्रकाशन, लातूर, २०१०, पृ. १२२
८. Mittal, J. P. : 'Contonment Laws' Vol 2, Western Law House, Meerut, 2006, Pg. 1
९. माहेश्वरी, श्रीराम : 'भारतीय प्रशासन', सेझ पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली, २०१७, पृ. ५०
१०. किता, पृ. ५१
११. फाडिया, बी.एल. : 'लोकप्रशासन', साहित्यभवन पब्लिकेशन, नई दिल्ली, २०२०, पृ. २०.
१२. किता, पृ. १९६
१३. कटारिया, सुरेंद्र : 'भारतीय प्रशासन', नॅशनल पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली, २००८, पृ. ८७

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

भारतीय राज्यघटना आणि मानवाधिकार

डॉ. योगेश भादे
मार्गदर्शक
सहयोगी प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग,
विवेकानंद कला, सरदार दलिपसिंग वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर.

चव्हाण पंडित विठ्ठल
संशोधक

❖ प्रस्तावना:

मानवी हक्क चांगल्या आणि गुणात्मक मानवी अस्तित्वासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. ते व्यक्तीला विविध स्वातंत्र्ये आणि सुरक्षितता देतात, जेणेकरून त्याचे व्यक्तिमत्व आणि समाजात ओळख विकसित होईल. मानवी हक्क हे असे हक्क आहेत जे इतर कोणत्याही विचारांकडे दुर्लक्ष करून, मानवी कुटुंबाचा सदस्य म्हणून पुन्हा व्यक्तीला मिळाले पाहिजेत. मानवी हक्क हा शब्द तुलनेने अलीकडील काळातील असला तरी त्याची कल्पना मानवी संस्कृतीच्या इतिहासाइतकीच जुनी आहे. मानवाच्या विकासासाठी अधिकारांची आवश्यकता असते नैसर्गिकरित्या मानवाला काही अधिकार प्राप्त झालेले असतात ते त्याच्या जीवीतासाठी. नैसर्गिक कायद्याच्या कल्पनेतून 'हक्क' या संकल्पनेचा जन्म झाला आहे.' मानवाधिकाराची सकल्पना ही 'वसुधैव कुटुंबकम' या भावनेशी निगडीत आहे.

जागतिक स्तरावर मानवी हक्कांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा १० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेने अधिवेशनात स्वीकारला गेला. तेव्हापासून आधुनिक काळातील मानवी हक्क चळवळीची ही अधिकृत सुरुवात मानली जाते. स्वातंत्र्य आणि मानवी प्रतिष्ठेच्या शोधात हा एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. या दस्तऐवजात सुरू झालेल्या मानवी हक्कांच्या आधुनिक संकल्पनेचा उगम दुसऱ्या महायुद्धातील प्रचंड गैरवापर, फॅसिझमचे भयानक अनुभव आणि त्यानंतर तितक्याच दडपशाही करणाऱ्या स्टालिनवादातून झाला आहे. जागतिक समुदायाला युद्ध, युद्धाच्या धोक्यांपासून

मानवी जीवन आणि मानवी हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी आणि शांतता, सौहार्द, समानता आणि स्वातंत्र्याच्या कारणाला चालना देण्यासाठी काही आंतरराष्ट्रीय साधन विकसित करण्यास भाग पाडले गेले, परंतु कमी-अधिक प्रमाणात संयुक्त राष्ट्रांच्या चार्टरने या उद्देशांना मोठ्या प्रमाणात नकारात्मक पद्धतीने प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला.

भारताच्या राज्यघटनेचा विचार करता राज्यघटनेतील अनुच्छेद 12 ते 35 अतर्गत समानतेचा अधिकार, स्वतंत्रता शोषणाविरुद्धचा अधिकार, धार्मिक स्वतंत्रतेबरोबरच शिक्षणासंबंधीचे अधिकार देण्यात आले आहेत. भारतीय राज्यघटनेतील मानवी हक्क हे सर्व व्यक्तींसाठी आवश्यक आहेत कारण ते स्वातंत्र्याशी सुसंगत आहेत आणि शारीरिक, नैतिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक कल्याणासाठी उपयुक्त आहेत. ते अविभाज्य, पवित्र आणि अलौकिक आहेत. मानवी हक्कांचे उल्लंघन केवळ समाजाच्या शांती आणि सुसंवादाला भंग करत नाही, तर विकासासाठी देखील अत्यंत हानिकारक आहे. विशेषतः, जेव्हा राज्य सरकार किंवा इतर शक्ती-सहाय्यित गटांमध्ये मानवी जीवन आणि हक्कांचे उल्लंघन केले जाते. त्यामुळेच या लेखाचा मुख्य उद्देश भारतीय संविधानातील मानवा अधिकाराचा थोडक्यात आढावा घेणे हा आहे.

❖ भारतीय राज्यघटना आणि मानवाधिकार

आधुनिक काळास जगातील कोणत्याही देशाच्या राज्यघटनेत नागरिकांना दिलेले मुलभूत हक्क हे मानवी हक्कच असतात. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या जागतिक मानवी हक्काच्या पहिल्याच जाहीरनाम्यात असे स्पष्ट केले आहे की, जगातील स्वातंत्र्य, न्याय आणि शांतता यांचा पाया म्हणजे मानवी हक्क आणि मानवी प्रतिष्ठेचा आदर हा आहे.

आधुनिक काळात अमेरिकन राज्यक्रांती, फ्रेंच राज्यक्रांती तसेच रशियन राज्यक्रांती झाल्याने या सर्व राज्यक्रांतीमुळे जगाला समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, लोकशाही, राष्ट्रवाद आदि मुल्यांची भेट मिळाली आपले मुलभुत अधिकार काय आहेत याविषयी सर्व मानवजातीत जागृती निर्माण झाली. परिणामी भारतात मानर्वाच्या अधिकारांसाठी प्रबोधनाच्या आणि राष्ट्रवादाच्या चळवळीने वेग घेतला. आणि १५ ऑगस्ट १९४७ या दिवशी शेकडो वर्षांच्या गुलांमगिरीला उध्वस्त करुन आपल्या पदरात

स्वातंत्र्य पाडून घेतले. पण २६ जानेवारी १९५० ला ख-या अर्थाने संविधानिक स्वरुप प्राप्त झाले. आणि भारतीय मानव आपले अधिकार व हक्क हे अर्मलात आणू लागला. आजही भारतीय समाजात शेतकरी, मजुर, आदिवासी तसेच स्त्रीयांचा मोठा वर्ग आपल्या अधिकारापासून वंचित असलेला दिसतो. या सर्व वंचित असलेल्या घटकांना आपण जोपर्यंत मानवाधिकारांच्या प्रवाहात जोडणार नाहीत तोपर्यंत मानवाचा सर्वांगिण विकास होणार नाही. म्हणून या सबंध प्रवाहात तळागाळापासून ते उच्चभ्रू वर्गापर्यंत सर्वांना समान अधिकार मिळाले पाहीजेत. यातच ख-या अर्थाने राष्ट्राचा विकास झाला असे म्हणता येईल.

भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत सार्वभौमत्व, लोकशाही, गणराज्य, धर्मनिरपेक्षता व समाजवाद ही तत्वे स्वीकृत केली आहेत. याशिवाय भारतीय नागरिकांना आर्थिक, राजकीय, सामाजिक न्याय, दर्जा व संधी याबाबत समता व श्रध्दा, विचार, उच्चार व लेखन स्वातंत्र्य देण्यात आलेले आहे. सर्व नागरिकांमध्ये बंधुभाव निर्माण करण्याचे अभिवचन देण्यात आलेले आहे.

भारतीय राज्यघटनेच्या भाग 3 मधील कलम 12 ते 35 मध्ये नागरिकांना सहा मुख्य मूलभूत हक्क प्रदान करण्यात आले आहेत. हे हक्क समता, स्वातंत्र्य, शोषणविरोधी, धर्मस्वातंत्र्य, संस्कृती-शिक्षण आणि संवैधानिक उपायांची हमी देतात, जे न्यायप्रविष्ट आहेत. हे हक्क व्यक्तीच्या विकासासाठी आणि प्रतिष्ठेसाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. भारतीय राज्यघटनेतील सहा मूलभूत हक्क देण्यात आले आहे, ते खालीलप्रमाणे आहेत:

१) समानतेचा हक्क (कलम १४-१८): कायद्यासमोर सर्व समान असून धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थानावरून भेदभाव करण्यास मनाई.

२) स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम १९-२२): भाषण, अभिव्यक्ती, सभा, संघटना, संचार आणि कोणताही व्यवसाय करण्याच्या स्वातंत्र्याचा समावेश.

३) शोषणाविरुद्ध हक्क (कलम २३-२४): मानवी तस्करी, सक्तीची मजुरी आणि बालमजुरीवर बंदी.

४) धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क (कलम २५-२८): कोणत्याही धर्माचे पालन, आचरण आणि प्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य.

५) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क (कलम २९-३०): अल्पसंख्याकांच्या संस्कृती, भाषा आणि शैक्षणिक संस्थांच्या संवर्धनाचा अधिकार.

६) घटनात्मक उपायांचा हक्क (कलम ३२): हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार.

भारतीय राज्यघटनेने भाग तीन मध्ये कलम 12 ते 35 मध्ये नागरिकांच्या मुलभूत हक्काची तरतूद केलेली आहे. मुलभूत हक्क हे सर्वांना कायद्यासमोर समानता आणि कायद्याच्या समाज संरक्षणाची हमी देतात. धर्म, वंश, जात, लिंग आणि जन्मस्थान यावर आधारीत भेदभाव अमान्य करतात. राज्यघटनेचे कलम 14 ते 18 एकत्रितपणे भेदभावरहित समानतेच्या तत्त्वाचे जतन करतात. भारतीय राज्यघटनेने कलम 19 मध्ये समाजामध्ये मानवी हक्काविषयी जागृती आणण्याच्या प्रयत्नात

भाषण विचार आणि अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य मुद्रणस्वातंत्र्य निवास-संचाराचे स्वातंत्र्य दिलेले आहे. कलम 20 मध्ये तर व्यक्तीला गुन्याच्या दोष सिद्धीचा बावतीतले संरक्षण दिलेले आहे. व्यक्तीला स्वतःलाच गुन्हेगार सिद्ध करण्यापासून संरक्षण देते. कलम 21 हे व्यक्तीला जीवीताचा हा आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा हक्क प्रदान करते, यात अर्थपूर्ण जीवन जगण्यासाठी उपजीवीकसह आवश्यक अशा सर्व बाबीचा समावेश होतो. राज्यघटनेतील मुलभूत हक व्यक्तीला व्यक्तिगत स्वातंत्र्यासाठी सुरक्षाकवच आणि समाजातील दुर्बल वर्गाचे सरा यनी किवा राज्याकडून होऊ शकणाऱ्या शोषणाच्या प्रतियधनासाठी 23 व 24 मध्ये स्पष्ट करते अनतिक देहव्यापार आणि वेठविगार यासारख्या प्रमुख रूढीचे निर्मुलन करण्यासाठी प्रयत्न करते कोणाकडूनही विनावेतन काम करून घेता येणार नाही

भारतीय राज्यघटनेने कलम 25 ते 28 मध्ये भारतीय नागरिकाना धार्मिक स्वातंत्र्य प्रदान केलेली आहेत. व्यक्तीला धार्मिक बाबीच्या व्यवस्थापनात हक्क प्रदान करते तसेच कोणत्याही विशिष्ट धमांच्या वाढीसाठी कर आकारणीविरुद्ध स्वातंत्र्याची हमी देते. तसेच व्यक्तीला त्याच्या सास्कृतिक आणि शैक्षणिक हह्याच्या संरक्षणाची ग्वाही देते. भारतीय राज्यघटनेच्या तिस-या भागातून प्रदान केलेल्या हक्कांची अंमलबजावणी करण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाकडे योग्य कार्यपध्दतीने दाद मागण्याचे अधिकार दिलेले आलेले आहेत.

भारतीय राज्यघटनेने नागरिकांना दिलेले अधिकारावर अतिक्रमण झाल्यास किंवा हे अधिकार कोणी हिरावून घेऊ नयेत म्हणून कलम 32 व 226 नुसार त्या हक्काचे प्रभावीपणे संरक्षण करण्याची ताकद न्यायालयाकरवी त्या व्यक्तीला दिली आहे. कलम 32 नुसार नागरिकांचा घटनात्मक उपायांचा हक्क प्रदान करण्यात आलेला आहे. नागरिकांच्या हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार आहे, या अधिकारानुसार न्यायालयीन एक प्रक्रिया आहे या प्रक्रियेचे पालन नागरिकांनी केल्यास नागरिकांच्या अधिकाराचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी न्यायालयाची आहे.

❖ **निष्कर्ष:**

भारतीय राज्यघटनेमध्ये सरनाम्यामध्ये मूलभूत अधिकारांना स्थान मिळाले आहे. भारतीय नागरिकांना आर्थिक राजकीय, सामाजिक न्याय तसेच कायद्यासमोर समानता, विचार असे सरनाम्यामध्ये नमूद करण्यात आले आहे. नागरिकांना श्रध्दा, विश्वास आणि उपासनेचे स्वातंत्र्य इत्यादी सरनाम्यामध्ये स्पष्ट केले आहे. भारतीय घटनेमध्ये मानवी हक्कविषयी व्यापक दृष्टी दिसून येते. भारतीय राज्यघटनेतील मुलभूत हक्कानी जागतिक मानवी जाहीरनाम्यातील नागरी सामाजिक आर्थिक राजकीय आणि सांस्कृतिक अधिकार भारतीय नागरिकांना दिलेली आहेत हे मूलभूत अधिकार राज्याच्या जुलमी किंवा मनमानी कृतीविरुद्ध व्यक्तीचे हक्क आणि स्वातंत्र्याचे रक्षण करतात. थोडक्यात भारतीय राज्यघटनेत नागरिकांना मिळालेले अधिकार हे मानवी जीवन सुखी व समृद्धी बनवण्यासाठी उपयुक्त ठरले आहेत.

❖ **संदर्भग्रंथ सुची:**

1) लक्ष्मीकांत एम. (२०१४), भारत की राज्यव्यवस्था, मैकग्राहिल एज्युकेशन प्रायव्हेट लिमिटेड, नई दिल्ली

२) कश्यप सुभाष (२००८), हमारी संसद, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली.

३) भोळे भा.ल., (२००३), राजकीय सिद्धांत, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.

४) देशमुख अरुण (२०१०), 'मानवी हक्क आयोग', मनोरमा प्रकाशन, मुंबई.

5) देवरे पी.डी., विसपुते एस.एम., बिराजदार टी.एस., (2004), भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, श्री रंगराव पाटील प्रशांत पब्लिकेशनस्, जळगांव.

6) शिंदे ज.रा., अमृतकर प्रशांत (2005), समकालीन जागतिक राजकारणातील प्रमुख समस्या, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.

7) बंग के. आर., (२०११), भारतीय प्रशासन व संविधानात्मक प्रक्रिया, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

8) अग्रवाल बाल मुकुंद (२०११), हमारी न्यायपालिका, पंड्या भवानी दत्त (अनु.), नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

आरटीई कायदा २००९ : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. कालिदास फड
मार्गदर्शक
लोकप्रशासन विभाग
राजीव गांधी महाविद्यालय करमाड,
जि. छत्रपती संभाजीनगर

सोमेश्वर परमेश्वर तोडकर
संशोधक
लोकप्रशासन विभाग
विवेकानंद कला. स.द.वा.व.
महाविद्यालय छ. संभाजीनगर

सारांश

शिक्षण हा भारतीय संविधानाने मान्य केलेला प्रत्येक बालकाचा मूलभूत हक्क आहे. संविधानाच्या कलम २१-अ नुसार हा हक्क प्रभावीपणे अंमलात आणण्यासाठी भारत सरकारने *बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ (आरटीई कायदा)* लागू केला. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये आरटीई कायद्याच्या उद्दिष्टे, तरतुदी व अंमलबजावणीचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला असून विशेषतः *कलम १९* अंतर्गत शाळांसाठी निश्चित केलेल्या किमान मानकांवर भर देण्यात आला आहे.

या अभ्यासासाठी विविध संवैधानिक तरतुदी, कायदेशीर दस्तऐवज, शासकीय अहवाल, संशोधन साहित्य तसेच शिक्षणतज्ज्ञांची मते यांचा आधार घेण्यात आला आहे. आरटीई कायद्याच्या अंमलबजावणीमुळे मान्यताप्राप्त व अमान्य शाळांवर होणारा परिणाम, पायाभूत सुविधा, शिक्षक पात्रता, तसेच शाळा बंद पडण्यासंबंधी निर्माण होणाऱ्या समस्या यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. यासोबतच अल्पसाधनसंपन्न व ग्रामीण शाळांसमोरील अडचणी आणि शासनाची भूमिका अधोरेखित करण्यात आली आहे.

अभ्यासातून असे दिसून येते की, आरटीई कायदा शिक्षणातील समता, गुणवत्ता व सर्वसमावेशकतेस चालना देणारा असून तो *शाश्वत विकासाचा संवैधानिक पाया* मजबूत करतो. तथापि, कायद्याची कठोर अंमलबजावणी स्थानिक वास्तव व शाळांची क्षमता लक्षात न घेता केल्यास अडथळे निर्माण

होतात. त्यामुळे शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने लवचिक, व्यवहार्य व संवेदनशील धोरणांची आवश्यकता असल्याचे या लेखात अधोरेखित करण्यात आले आहे.

***कीवर्ड्स:* आरटीई कायदा २००९, संविधान, कलम २१-अ, कलम १९, शाश्वत विकास, प्राथमिक शिक्षण**

१. प्रस्तावना

भारतामध्ये शिक्षण हा मूलभूत हक्क म्हणून मान्यता देण्यात आलेला आहे. भारतीय संविधानाच्या ८६व्या घटनादुरुस्तीने शिक्षणाचा हक्क हा मूलभूत हक्क म्हणून अधोरेखित करण्यात आला. त्यानुसार *बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ (Right to Education Act – RTE Act, 2009)* लागू करण्यात आला. या कायद्याचा मुख्य उद्देश ६ ते १४ वयोगटातील प्रत्येक बालकाला दर्जेदार, समताधिष्ठित आणि सर्वसमावेशक प्राथमिक शिक्षण उपलब्ध करून देणे हा आहे.

२. आरटीई कायद्याची पार्श्वभूमी

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी अनेक धोरणे राबवली. तथापि, शिक्षण सर्वांसाठी बंधनकारक करण्यासाठी कायदेशीर चौकट आवश्यक होती. याच पार्श्वभूमीवर आरटीई कायदा २००९ मध्ये संसदेमध्ये मंजूर होऊन १ एप्रिल २०१० पासून संपूर्ण देशात अंमलात आला.

३. आरटीई कायद्याची उद्दिष्टे

आरटीई कायद्याची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

* ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील सर्व बालकांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देणे
* शिक्षणाच्या गुणवत्तेत सुधारणा करणे
* शाळांमध्ये भौतिक व शैक्षणिक सुविधा सुनिश्चित करणे
* दुर्बल व वंचित घटकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणे
* बालक-केंद्रित आणि भेदभावमुक्त शिक्षण व्यवस्था निर्माण करणे

४. आरटीई कायद्याच्या प्रमुख तरतुदी

आरटीई कायद्यातील काही महत्त्वाच्या तरतुदी पुढीलप्रमाणे आहेत:

४.१ मोफत शिक्षण

प्राथमिक शिक्षणासाठी कोणत्याही प्रकारचे शुल्क, देणगी किंवा इतर खर्च पालकांकडून घेता येणार नाही.

४.२ खाजगी शाळांमधील २५% आरक्षण

खाजगी विनाअनुदानित शाळांमध्ये आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व वंचित घटकांसाठी २५% जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

४.३ बालकांना नापास न करण्याची तरतूद

प्राथमिक स्तरावर कोणत्याही बालकाला नापास करता येणार नाही, अशी तरतूद करण्यात आली आहे.

५. कलम १९ : शाळांसाठी निर्धारित मानके

आरटीई कायद्याच्या *कलम १९* अंतर्गत शाळांसाठी काही किमान मानके निश्चित करण्यात आली आहेत. त्यामध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो:

* योग्य इमारत व सुरक्षित पायाभूत सुविधा

* प्रशिक्षित शिक्षकांची पुरेशी संख्या

* शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर

* स्वच्छतागृहे, पिण्याचे पाणी व खेळाची मैदाने

* शैक्षणिक साधनसामग्री व ग्रंथालय

ही मानके पूर्ण न करणाऱ्या शाळांना मान्यता नाकारण्यात येऊ शकते किंवा त्या शाळा बंद करण्याची कारवाई केली जाऊ शकते.

६. मान्यताप्राप्त व अमान्य शाळांची स्थिती

आरटीई कायद्याच्या अंमलबजावणीमुळे अनेक शाळांना मान्यतेसाठी आवश्यक निकष पूर्ण करणे आव्हानात्मक ठरले आहे. विशेषतः ग्रामीण व अल्पसाधनसंपन्न शाळांवर या तरतुदींचा मोठा

परिणाम झाला आहे. काही शाळांना बंद पडण्याचा धोका निर्माण झाला असून यामुळे शिक्षणाच्या उपलब्धतेवर प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता आहे.

७. सरकारी भूमिका व संभाव्य सवलती

सरकारकडून वेळोवेळी शाळांना सुधारणा करण्यासाठी मुदतवाढ, मार्गदर्शन व काही प्रमाणात आर्थिक सहाय्य देण्याचे प्रयत्न करण्यात आले आहेत. तथापि, सर्व शाळांना समान संधी मिळालेली नाही, अशी टीकाही करण्यात येते.

८. आरटीई कायद्याची व्यवहार्यता : एक मूल्यमापन

आरटीई कायदा हा शिक्षणातील समानता व गुणवत्ता सुनिश्चित करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे. मात्र, कायद्याच्या कठोर तरतुदी, अंमलबजावणीतील अडचणी, संसाधनांची कमतरता आणि प्रशासनातील त्रुटी यामुळे त्याची व्यवहार्यता काही अंशी मर्यादित ठरते.

९. धोरणात्मक शिफारशी

आरटीई कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी पुढील शिफारशी करता येतील:

* अल्पसाधनसंपन्न शाळांसाठी विशेष आर्थिक व तांत्रिक सहाय्य
* मानके पूर्ण करण्यासाठी टप्प्याटप्प्याने अंमलबजावणी
* शिक्षक प्रशिक्षण व गुणवत्ता विकासावर भर
* स्थानिक परिस्थितीनुसार लवचिक धोरणे
* शाळा बंद करण्याऐवजी सुधारणा करण्यावर भर

१०. निष्कर्ष

आरटीई कायदा २००९ हा भारतीय शिक्षणव्यवस्थेतील एक मैलाचा दगड आहे. या कायद्यामुळे शिक्षणाचा हक्क प्रत्यक्षात आणण्यास मदत झाली आहे. तथापि, कायद्याची उद्दिष्टे पूर्णतः साध्य करण्यासाठी व्यवहार्य, समतोल व संवेदनशील अंमलबजावणी आवश्यक आहे. शाळांची क्षमता लक्षात घेऊन आणि सर्व भागधारकांच्या सहभागातूनच आरटीई कायद्याचे खरे यश साध्य होऊ शकते.

संदर्भ (References)

1. भारत सरकार (2009). बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, 2009. नवी दिल्ली: भारत सरकार प्रकाशन विभाग.

2. भारत सरकार (2010). आरटीई अधिनियम अंमलबजावणी नियम. नवी दिल्ली: मानव संसाधन विकास मंत्रालय.

3. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (NCERT). (2012). शालेय शिक्षणाची गुणवत्ता व आरटीई. नवी दिल्ली: NCERT.

4. कोठारी आयोग (1966). शिक्षण आयोग अहवाल. नवी दिल्ली: भारत सरकार.

5. Tilak, J. B. G. (2015). Education Policy in India. New Delhi: Oxford University Press.

6. Govinda, R. (2011). Right to Education Act: Issues and Challenges. New Delhi: NUEPA.

7. MHRD (2014). Status of Implementation of RTE Act. New Delhi: Government of India.

8. UNESCO (2015). Education for All – Global Monitoring Report. Paris: UNESCO.

9. Deshpande, R. (2013). "Impact of RTE Act on Private Schools." Indian Journal of Education, 39(2), 45–58.

10. महाराष्ट्र शासन (2012). आरटीई अधिनियम : मार्गदर्शक सूचना. मुंबई: शालेय शिक्षण विभाग.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

न्यायालयीन सक्रियता व सामाजिक न्याय

डॉ. कौशल्या रामचंद्र मरकंटे
संशोधक
markantek18591@gmail.com

गोषवारा:

न्यायालयीन सक्रियता ही आधुनिक भारतीय न्यायव्यवस्थेतील एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे, जिला सामाजिक न्यायाच्या प्राप्तीसाठी अत्यंत प्रभावी साधन मानले जाते. भारतीय समाजात सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विषमता असल्यामुळे सामान्य नागरिकांचा न्याय मिळविणे अनेकदा कठीण असते. याच पार्श्वभूमीवर न्यायालयांनी विविध जनहित याचिका प्रकरणांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावून सरकारी धोरणे सुधारित केली आहेत, मूलभूत हक्कांचे रक्षण केले आहे आणि सामाजिक न्यायाचे संवर्धन केले आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये न्यायालयीन सक्रियतेची व्याख्या, त्याची गरज, सामाजिक न्यायाशी संबंधित परिणाम, प्रमुख न्यायालयीन निर्णय, सुधारात्मक धोरणांचा अभ्यास, संशोधन उद्दिष्टे, गृहीतके आणि संदर्भ ग्रंथांचा समावेश करण्यात आला आहे.

कळीचे मुद्दे : *न्यायालयीन सक्रियता, सामाजिक न्याय, भारतीय संविधान, सर्वोच्च न्यायालय, जनहित याचिका, मानवाधिकार.*

१. संशोधनाचे उद्दिष्टे :

१.भारतीय न्यायव्यवस्थेमध्ये न्यायालयीन सक्रियतेची संकल्पना व स्वरूप समजून घेणे.

२. न्यायालयीन सक्रियतेमुळे प्रशासन आणि धोरणांवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

३. भविष्यातील सामाजिक न्यायाच्या प्राप्तीसाठी न्यायालयीन सक्रियतेच्या संभाव्य भूमिका मांडणे.

२. संशोधनाची गृहीतके :

१.न्यायालयीन सक्रियता सामाजिक न्याय साधण्यात प्रभावी साधन आहे.

२. न्यायालयीन हस्तक्षेपामुळे प्रशासन आणि धोरणांमध्ये सुधारणा होतात.

३. सामाजिक न्याय प्राप्तीसाठी न्यायालयीन सक्रियतेची भूमिका भविष्यात अधिक महत्त्वाची ठरेल.

प्रस्तावना :

भारतातील न्यायव्यवस्था प्रजासत्ताकाच्या तत्त्वांवर आधारित असून न्यायालयांना केवळ विवाद निपटविण्याचीच नव्हे तर समाजातील सामाजिक आणि राजकीय विषमतांवर लक्ष ठेवण्याची जबाबदारी आहे. विशेषतः सामाजिक न्याय, म्हणजे जात, लिंग, आर्थिक स्तर आणि जातीभेदावर आधारित भेदभावाविरुद्ध न्याय देणे हे संविधानिक उद्दिष्ट आहे. भारतीय न्यायव्यवस्थेमध्ये न्यायालयीन सक्रियता ही संकल्पना मुख्यतः 1970–80 च्या दशकात जन्मली. Justice P.N. Bhagwati आणि Justice V.R. Krishna Iyer यांचे न्यायालयीन दृष्टिकोन सामाजिक न्याय साधण्यासाठी महत्त्वाचे ठरले. सामाजिक अन्याय व शासकीय निष्क्रीयतेला न्यायालयांनी हस्तक्षेप करून तोडगा काढण्याचे कार्य सुरू केले. "न्यायालयीन सक्रियता' ही संकल्पना जणू काही नेहमीच्या न्यायालयीन कामकाजापेक्षा वेगळी आहे, असा गैरसमज आहे. तसे काही नाही. विशिष्ट विषयाच्या बाबतीत घेतलेला पुढाकार आणि विचारपूर्वक निर्णय यांचा या संकल्पनेत समावेश होतो.

न्यायालयीन सक्रियतेची संकल्पना :

न्यायालयीन सक्रियता म्हणजे न्यायालये केवळ कायदेशीर प्रकरणे निपटवत नसून सामाजिक हित, नागरिकांचे हक्क, महिला व बालकांचे कल्याण, आदिवासी हक्क, अल्पसंख्याकांचे संरक्षण यांमध्ये सक्रियपणे हस्तक्षेप करतात.

न्यायालयीन सक्रियतेची आवश्यकता:

बदलत्या काळानुसार जुळवून घेण्यासाठी आवश्यक असलेले कायदे करण्यात कायदेमंडळ अपयशी ठरते आणि सरकारी संस्था त्यांची प्रशासकीय कर्तव्ये चुकीच्या आणि अप्रामाणिकपणे पार पाडतात तेव्हा लोकशाही आणि संवैधानिक आदर्शांवरील जनतेचा विश्वास उडून जातो. अशा परिस्थितीत, न्यायालय अशा क्षेत्रात प्रवेश करते जे सामान्यतः कायदेमंडळ आणि कार्यकारी शाखांसाठी राखीव असतात, ज्यामुळे न्यायालयीन कायदे आणि न्यायिक प्रशासन निर्माण होते. जर सरकार किंवा इतर कोणताही तृतीय पक्ष लोकांच्या मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन करत असेल, तर न्यायालये ती स्थिती सुधारण्यास मदत करण्याचा निर्णय घेऊ शकतात. न्यायव्यवस्थेच्या शस्त्रागारातील सर्वात मौल्यवान आणि शक्तिशाली

शस्त्र म्हणजे निष्पक्ष न्याय देण्याच्या आणि कोणत्याही संघर्षात सत्तेचे संतुलन राखण्याच्या क्षमतेवर जनतेचा असलेला विश्वास आणि श्रद्धा.

सामाजिक न्यायाची संकल्पना :

सामाजिक न्याय म्हणजे प्रत्येक नागरिकाला समान संधी, समान हक्क आणि जीवनमानाची सुरक्षितता मिळावी. भारतीय संविधानात सामाजिक न्यायाची हमी संविधानातील कलम १४ ते १८, १९ ते २२, २३ ते २४, २५ ते २८, २९ ते ३०, ३२, कलम ३८, ३९, ४१, ४६, ३३८, ३३९, ३४०, ३४२, ३४४ हे कलम सामाजिक न्यायाचे स्पष्टीकरण देतात. कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, सरकारी संस्था आणि अधिकाऱ्यांनी सामाजिक न्याय लागू करण्यासाठी पुढाकार घ्यावा. अन्यथा, न्यायपालिका न्यायालयीन पुनरावलोकनाद्वारे सरकारी संस्था आणि अधिकाऱ्यांना जागे करेल. सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी विशेषतः न्यायालयीन सक्रियतेच्या माध्यमातून शक्य झाली आहे. हे नाकारून चालत नाही. उदाहरणार्थ: आरक्षण धोरण आणि सामाजिक न्याय, महिला व कामगारांचे हक्क, उपनगरातील रहिवाशांचे मूलभूत हक्क इत्यादी.

न्यायालयीन सक्रियतेचे प्रकार :

जनहित याचिका समाजातील दुर्बल, अल्पसंख्याक व गरीब वर्गाचे हक्क रक्षण, सुप्रीम कोर्ट / उच्च न्यायालयांचे सुधारात्मक हस्तक्षेप, प्रशासनातील निष्क्रियता टाळणे, मूलभूत हक्क संरक्षण, जीवनमान, आरोग्य, रोजगार, शिक्षण आणि स्वच्छ पर्यावरण, सामाजिक धोरण व कायद्याचे मूल्यांकन, सामाजिक व पर्यावरणीय धोरणांचा न्यायालयीन आढावा इत्यादी.

न्यायालयीन सक्रियतेचे फायदे व मर्यादा :

फायदे

न्यायालयीन सक्रियतेमुळे दुर्बल वर्गाचे हक्क संरक्षित होतात.

न्यायालयीन सक्रियतेमुळे प्रशासन व धोरणांवर न्यायालयाची नजर राहते.

न्यायालयीन सक्रियतेमुळे सामाजिक धोरणांमध्ये सुधारणा आणि अंमलबजावणी सुधारते.

न्यायालयीन सक्रियतेमुळे नागरिकांचा न्यायव्यवस्थेवरील विश्वास वाढतो इत्यादी. न्यायालयीन सक्रियतेचे फायद्या बरोबरच त्याला असलेली मर्यादा पाहनेही तितकेच आवश्यक आहे ते खालीलप्रमाणे

मर्यादा

न्यायालयांचा अति हस्तक्षेप यामुळे प्रशासनाचे अधिकार प्रभावित होतात.

प्रकरणे न्यायालयीन असल्यामुळे प्रकरणांची लांबणी म्हणजेच निर्णय उशिरा येणे.

संसाधनाच्या मर्यादेमुळे आदेशाची अंमलबजावणी कठीण होते.

स्थानिक विरोध व सामाजिक-सांस्कृतिक अडचणीस मर्यादा येतात.

निष्कर्ष :

भारतीय न्यायव्यवस्थेत न्यायालयीन सक्रियता हे सामाजिक न्याय साधण्याचे प्रभावी साधन आहे. जनहित याचिका, सुप्रीम कोर्ट आणि उच्च न्यायालयांच्या सक्रिय हस्तक्षेपामुळे अल्पसंख्याक, गरीब, महिला आणि पर्यावरणीय हक्क संरक्षित झाले आहेत. तरीही न्यायालयीन हस्तक्षेप संतुलित असणे आवश्यक आहे. भविष्यात सामाजिक न्याय, मानवाधिकार आणि पर्यावरणीय न्याय यासाठी न्यायालयीन सक्रियतेची भूमिका अधिक महत्त्वाची ठरेल. न्यायालयीन सक्रियता न्यायालय कायदेमंडळ आणि कार्यकारी शाखेच्या अधिकारांचे उल्लंघन करत असल्याची चिंता निर्माण करते, जरी ती सरकारी अकार्यक्षमता आणि अतिरेकीपणावर आवश्यक तपासणी असली तरीही. अधिकारांचे पृथक्करण राखण्यासाठी न्यायालयीन सहभाग आणि संवैधानिक मर्यादांचा आदर यांच्यात संतुलन राहणे आवश्यक आहे. सर्व बाबींचा विचार करता, सामाजिक असमानता सुधारण्यासाठी, मूलभूत हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी आणि कायद्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी न्यायालयीन सक्रियता अजूनही एक शक्तिशाली साधन आहे; परंतु, लोकशाही चौकट आणि संस्थात्मक अखंडता राखण्यासाठी त्याचा काळजीपूर्वक वापर केला पाहिजे.

संदर्भ :

१. रंजन कोळंबे, भारतीय राज्यव्यवस्था,भागीरत प्रकाशन,पुणे.

२. Tiwari, S. P. (2019). Climate Change Law and Policy in India. LexisNexis.

३. भारतीय संविधान आणि राजकारण, द युनिक अकॅडमी, पुणे.

४. भारतीय संविधान राजकारण आणि कायद, द युनिक अकॅडमी, पुणे.

५. मोरे पंडीत, (२०२५),भारतीय राज्यघटना आणि राजकारण,प्रभाकर पब्लिकेशन, लातूर.

६. Wikipedia.org

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

शाश्वत विकास व बाल आरोग्य प्रशासन विशेष संदर्भ हिंगोली जिल्हा

डॉ. दिंडे सुधीर प्रकाशराव
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
बदनापूर, ता. बदनापूर,
जि. जालना

प्रा.माणिक भिकाजी डोखळे
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,
कै. बाबुराव पाटील कला विज्ञान
महाविद्यालय हिंगोली.

सारांश:-

'बाल आरोग्य व आरोग्य प्रशासन: विशेष संदर्भ हिंगोली जिल्हा' या संशोधनामध्ये बाल आरोग्याची सद्यस्थिती, त्यावर परिणाम करणारे सामाजिक-आर्थिक घटक तसेच आरोग्य प्रशासनाची भूमिका यांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शारीरिक व मानसिक आरोग्य हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. ग्रामीण व मागास भागामध्ये पोषणअभाव, बालमृत्यू दर, लसीकरणातील अपूर्णता तसेच संसर्गजन्य आजार ही गंभीर आव्हाने आहेत. हिंगोली जिल्हा हा तुलनेने मागास जिल्हा असल्यामुळे येथे आरोग्यविषयक सुविधा व सेवा प्रभावीपणे पोहोचविण्याची गरज अधोरेखित होते. या संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. सर्वेक्षण, प्रश्नावली, मुलाखती यांद्वारे संकलित केलेली माहिती तसेच जिल्हा आरोग्य विभागाचे अहवाल यांचा विश्लेषणात्मक पद्धतीने अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे स्पष्ट झाले की, शासनाच्या विविध योजना व आरोग्य सेवा उपलब्ध असल्या तरी जनजागृतीचा अभाव, पायाभूत सुविधांची मर्यादा आणि सामाजिक-आर्थिक विषमता यामुळे बाल आरोग्य स्थितीवर परिणाम होतो. त्यामुळे आरोग्य प्रशासनाने अंगणवाडी, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. निष्कर्षतः, बाल आरोग्य सुधारण्यासाठी प्रशासनासोबतच समाज व पालकांचा सक्रिय सहभाग महत्त्वाचा ठरतो. योग्य पोषण, लसीकरण, आरोग्य सेवा व जनजागृती यांचा समन्वय साधल्यास हिंगोली जिल्ह्यातील बाल आरोग्य स्थितीत सकारात्मक बदल घडवून आणता येईल.

मुख्य शब्द:- *बाल आरोग्य, आरोग्य प्रशासन, हिंगोली जिल्हा, कुपोषण, लसीकरण, बालमृत्यू दर, पोषण आहार, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, आरोग्य योजना (ICDS, मिशन इंद्रधनुष्य, पोषण अभियान), ग्रामीण आरोग्य समस्या.*

प्रस्तावना:-

मानव विकास प्रक्रियेत बाल्यावस्था ही सर्वात संवेदनशील आणि महत्त्वपूर्ण अवस्था मानली जाते. या काळात मुलांच्या शारीरिक, मानसिक, सामाजिक व भावनिक विकासावर आरोग्याचा थेट परिणाम होतो. बालकांचे आरोग्य सक्षम असल्यास समाजाचे व राष्ट्राचे आरोग्यसुद्धा सक्षम राहते. म्हणूनच बाल आरोग्य हा अभ्यासाचा महत्त्वपूर्ण विषय ठरतो. ग्रामीण व मागास भागात आजही कुपोषण, बालमृत्यू, लसीकरणातील अपूर्णता ही गंभीर समस्या आहे. या समस्यांचा अभ्यास करून योग्य उपाययोजना करणे ही काळाची गरज आहे. बालकांच्या आरोग्यावर पोषण, स्वच्छता, लसीकरण, शिक्षण व पर्यावरण यांचा परिणाम होतो. आरोग्यपूर्ण बालक म्हणजे भविष्यातील आरोग्यपूर्ण नागरिक. बालकांच्या शारीरिक विकासासोबतच बौद्धिक आणि सामाजिक विकासासाठीही आरोग्य सक्षम असणे अत्यावश्यक आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार (WHO), बालकांचा आरोग्य स्तर हा समाजाच्या प्रगतीचा महत्त्वपूर्ण निर्देशांक मानला जातो. त्यामुळे बाल आरोग्य सुधारल्याशिवाय समाजाचा व राष्ट्राचा सर्वांगीण विकास शक्य नाही. बाल आरोग्य सुधारण्यासाठी आरोग्य प्रशासनाचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. शासकीय यंत्रणेद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना - जसे एकात्मिक बालविकास सेवा (ICDS), पोषण आहार योजना, लसीकरण मोहीम, मिशन इंद्रधनुष्य - या प्रभावीपणे राबवल्यास बाल आरोग्यात लक्षणीय सुधारणा घडवता येते. तसेच प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे, अंगणवाडी, जिल्हा रुग्णालय या संस्थांचा कार्यक्षम वापर आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सक्रिय सहभाग हाही अत्यावश्यक घटक ठरतो. हिंगोली जिल्हा हा महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभागातील तुलनेने मागास जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. येथे प्रामुख्याने शेतीवर आधारित अर्थव्यवस्था असून लोकसंख्येतील मोठा भाग ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे. आरोग्य सुविधांच्या दृष्टीने जिल्ह्यात प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे आणि जिल्हा रुग्णालय उपलब्ध असले तरी त्यांचा दर्जा व पोहोच मर्यादित आहे. सामाजिक-आर्थिक अडचणींमुळे बाल आरोग्याची स्थिती समाधानकारक नसून कुपोषण, बालमृत्यू व आजारांचे प्रमाण तुलनेने जास्त आढळते. त्यामुळे हिंगोली जिल्ह्यातील बाल आरोग्याचा व आरोग्य प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेचा अभ्यास करणे अत्यावश्यक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

या संशोधनाचा मुख्य हेतू म्हणजे हिंगोली जिल्ह्यातील बाल आरोग्य स्थितीचे विश्लेषण करणे व त्यासंबंधित आरोग्य प्रशासनाची भूमिका तपासणे हा आहे. या

माध्यमातून सद्यस्थितीतील समस्या व त्यावरील उपाययोजना स्पष्ट करणे शक्य होईल. त्यानुसार खालील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत -

1. हिंगोली जिल्ह्यातील बाल आरोग्याची सद्यस्थिती जाणून घेणे.
2. बालकांमधील पोषण स्थिती, लसीकरण व आरोग्यसेवा यांचा अभ्यास करणे.
3. बालमृत्यू दर, कुपोषणाची पातळी व सामान्य आजारांचे प्रमाण विश्लेषित करणे.
4. आरोग्य प्रशासनाच्या विविध योजना व कार्यक्रमांचा परिणाम तपासणे.
5. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे, अंगणवाडी व जिल्हा आरोग्य यंत्रणेचे कार्य मूल्यांकन करणे.
6. ग्रामीण व शहरी भागातील बाल आरोग्य सेवांतील विषमता उघड करणे.
7. बाल आरोग्य सुधारण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना व शिफारसी सुचविणे.

संशोधन पद्धती

संशोधन कार्य शास्त्रीय पद्धतीने पार पाडण्यासाठी योग्य पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला. हिंगोली जिल्ह्यातील बाल आरोग्य व आरोग्य प्रशासन या विषयावर केलेल्या संशोधनासाठी खालील पद्धतींचा वापर करण्यात आला. या संशोधनाचा प्रकार वर्णनात्मक **(Descriptive)** तसेच विश्लेषणात्मक **(Analytical)** असा ठेवण्यात आला. कारण या अभ्यासात विद्यमान स्थितीचे वर्णन करण्याबरोबरच त्यामागील कारणांचा व परिणामांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला.

2. माहिती संकलनाचे स्त्रोत

- **प्राथमिक स्त्रोत**
  - मुलाखती (पालक, आरोग्य कर्मचारी, अंगणवाडी सेविका, डॉक्टर)
  - प्रश्नावलीद्वारे सर्वेक्षण
  - प्रत्यक्ष निरीक्षण
- **दुय्यम स्त्रोत**
  - जिल्हा आरोग्य विभागाचे अहवाल
  - शासकीय व अशासकीय संस्थांचे अहवाल
  - पूर्वी केलेले संशोधन लेख, ग्रंथ, वृत्तपत्रे व मासिके
  - जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) व युनिसेफ यांचे आकडे

3. नमुना निवड पद्धती (Sampling)

हिंगोली जिल्ह्यातील विविध ग्रामीण व शहरी भागातून प्रतिनिधिक स्वरूपाचा नमुना निवडण्यात आला. नमुना निवडीसाठी प्रमाणित नमुना पद्धत **(Stratified**

Sampling) वापरण्यात आली, ज्यायोगे विविध सामाजिक-आर्थिक गटांचा अभ्यास करता आला.

4. माहिती संकलन साधने

- संरचित प्रश्नावली
- मुलाखत तंत्र
- निरीक्षण पद्धती
- सांख्यिकी आकडेवारी (जसे बालमृत्यू दर, लसीकरणाचे प्रमाण, कुपोषणाची पातळी)

हिंगोली जिल्ह्याची पार्श्वभूमी:-

हिंगोली जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या मराठवाडा विभागात येतो. जिल्ह्याची स्थापना १ मे १९९९ रोजी झाली. हिंगोली हा जिल्हा नांदेड, परभणी, यवतमाळ आणि वाशिम या जिल्ह्यांच्या सीमेला लागून आहे. जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ सुमारे ४,५२६ चौ.किमी. आहे. हिंगोली, सेनगाव, औंढा नागनाथ, कळमनुरी व बसमत अशी पाच तालुके जिल्ह्यात समाविष्ट आहेत. २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ११.७ लाखांपेक्षा जास्त आहे. यामध्ये ग्रामीण लोकसंख्या सुमारे ८५% असून शहरी लोकसंख्या अल्प आहे. बालकांचे (०-६ वर्षे) प्रमाण एकूण लोकसंख्येपैकी लक्षणीय आहे. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींचा टक्का तुलनेने जास्त असल्याने सामाजिक-आर्थिक विषमता ठळकपणे दिसून येते. जिल्ह्याची अर्थव्यवस्था मुख्यतः शेतीप्रधान आहे. सोयाबीन, कापूस, ज्वारी, तूर, गहू ही प्रमुख पिके घेतली जातात. औद्योगिक विकास अल्प असून रोजगाराच्या मर्यादित संधी उपलब्ध आहेत. त्यामुळे आर्थिक मर्यादा ही बाल आरोग्यावर थेट परिणाम करणारी बाब ठरते. हिंगोली जिल्ह्यात जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (PHC), उपकेंद्रे व खाजगी दवाखाने उपलब्ध आहेत. तसेच अंगणवाडी केंद्रांच्या माध्यमातून कुपोषण निर्मूलन, पूरक आहार व लसीकरणाची सेवा पुरवली जाते. परंतु ग्रामीण भागात आरोग्य सुविधांची पोहोच मर्यादित असून डॉक्टर व नर्सिंग स्टाफची कमतरता ही गंभीर समस्या आहे. जिल्ह्यात प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाची व्यवस्था असली तरी ग्रामीण भागात शैक्षणिक प्रगती मंद आहे. निरक्षरता व अशिक्षणामुळे आरोग्यविषयक जागरूकतेचा अभाव आहे. लहान मुलांच्या पोषण, स्वच्छता, लसीकरण याबाबत समाजात अजूनही योग्य पातळीवर जनजागृती झालेली नाही.

बाल आरोग्याची स्थिती - हिंगोली जिल्हा

हिंगोली जिल्हा हा तुलनेने मागास जिल्हा असल्याने येथील बाल आरोग्याची स्थिती समाधानकारक नाही. आरोग्य विभागाच्या आकडेवारीनुसार जिल्ह्यातील बालकांमध्ये कुपोषण, अपूर्ण लसीकरण, बालमृत्यू आणि संसर्गजन्य आजारांचे प्रमाण राज्याच्या तुलनेत अधिक आहे. ग्रामीण भागातील सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती, शिक्षणाची कमतरता व आरोग्य सुविधांची मर्यादित उपलब्धता या गोष्टी बाल आरोग्यावर प्रतिकूल परिणाम घडवतात.पोषण स्थितीकडे पाहिले तर जिल्ह्यातील मोठ्या संख्येने बालक कुपोषणग्रस्त आहेत. अंगणवाडी केंद्रांमार्फत पूरक आहार व पोषण आहार पुरविला जात असला तरी त्याचा लाभ सर्वांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचत नाही. विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबे, शेतमजूर व आदिवासी समाजातील मुलांमध्ये कुपोषणाचे प्रमाण अधिक आहे.

लसीकरणाच्या दृष्टीने पाहिले तर शासकीय पातळीवर विविध मोहिमा राबवल्या जात असून प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे व जिल्हा रुग्णालयांतून सेवा उपलब्ध आहेत. तरीसुद्धा अजूनही संपूर्ण लसीकरणाचे प्रमाण १००% झालेले नाही. काही पालकांमध्ये माहितीअभाव, अंधश्रद्धा व जागरूकतेचा अभाव असल्यामुळे मुलांचे लसीकरण अपूर्ण राहते. जिल्ह्यातील बालमृत्यू दर (IMR) व पाच वर्षाखालील मुलांचा मृत्यू दर (U5MR) राज्याच्या तुलनेत जास्त आहे. अकाली जन्म, कमी जन्मवजन, कुपोषण, संसर्गजन्य आजार (उदा. अतिसार, श्वसनाचे विकार) तसेच प्रसूतीदरम्यान योग्य वैद्यकीय सुविधा न मिळणे ही यामागील प्रमुख कारणे आहेत. आजारीपणाच्या बाबतीत पाहिले तर बालकांमध्ये अतिसार, श्वसनाचे आजार, त्वचारोग, रक्ताल्पता आणि नेत्रदोष यांचे प्रमाण अधिक आहे. दूषित पाणी, अस्वच्छता आणि पौष्टिक आहाराचा अभाव ही या आजारांची प्रमुख कारणे आहेत. मानसिक आरोग्याबाबत जागरूकता ग्रामीण भागात अत्यल्प असून शिक्षण व समुपदेशनाच्या अभावामुळे मुलांच्या सर्वांगीण विकासावर विपरीत परिणाम होतो. यावरून स्पष्ट होते की हिंगोली जिल्ह्यातील बाल आरोग्य स्थिती अद्याप समाधानकारक नाही आणि प्रभावी उपाययोजना करण्याची गरज आहे.

आरोग्य प्रशासनाची भूमिका

बाल आरोग्य सुधारण्यासाठी आरोग्य प्रशासनाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जाते. शासनाच्या विविध योजना व कार्यक्रमांच्या प्रभावी अंमलबजावणीद्वारे बालकांच्या आरोग्याच्या स्थितीत सुधारणा घडवून आणता येऊ शकते. आरोग्य प्रशासनाचे कार्य केवळ आरोग्य सेवा पुरविण्यापुरते मर्यादित नसून पोषण, शिक्षण, जनजागृती आणि सामाजिक सहभाग यांनाही जोडलेले आहे. हिंगोली जिल्ह्यातील

आरोग्य यंत्रणेमध्ये जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे व अंगणवाडी केंद्रे यांचा समावेश होतो. या संस्थांच्या माध्यमातून बालकांना लसीकरण, पूरक आहार, औषधोपचार आणि नियमित तपासणीच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. विशेषतः **आयसीडीएस (ICDS), पोषण आहार योजना, मिशन इंद्रधनुष्य, जननी सुरक्षा योजना** अशा शासकीय कार्यक्रमांचा उद्देश बालकांचे आरोग्य आणि पोषण सुधारण्याकडे असतो.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा बाल आरोग्य सुधारण्यात मोठा वाटा आहे. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद यांच्या माध्यमातून आरोग्य विषयक योजना राबवल्या जातात. याशिवाय अंगणवाडी सेविका, आशा कार्यकर्त्या आणि आरोग्य कर्मचारी हे प्रशासन व समाज यांच्यातील दुवा म्हणून काम करतात. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे ग्रामीण भागात लसीकरण, प्रसूती सेवा आणि पोषण आहाराच्या योजना पोहोचतात. तथापि, आरोग्य प्रशासनासमोर काही आव्हानेही आहेत. पुरेशी पायाभूत सुविधा नसणे, प्रशिक्षित डॉक्टर व नर्सिंग स्टाफची कमतरता, आरोग्य केंद्रांमध्ये आवश्यक औषधांचा अभाव आणि जनजागृतीची अपुरी पातळी या कारणांमुळे योजनांचा अपेक्षित परिणाम होत नाही. त्यामुळे आरोग्य प्रशासनाने सेवा वितरणाची गुणवत्ता सुधारून समाजाच्या सक्रिय सहभागासह बाल आरोग्य सुधारण्यासाठी ठोस पावले उचलणे आवश्यक आहे.

बाल आरोग्यासमोरील आव्हाने - हिंगोली जिल्हा

हिंगोली जिल्ह्यातील बाल आरोग्य स्थिती अनेक आव्हानांना सामोरी जाते. सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व आरोग्यविषयक अडचणींमुळे बालकांचे आरोग्य समाधानकारक राहिलेले नाही. शासन विविध योजना राबवत असले तरी त्यांच्या अंमलबजावणीत मर्यादा असल्याने बाल आरोग्याशी संबंधित समस्या कायम आहेत. सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे कुपोषण. ग्रामीण भागातील अनेक मुलांना पौष्टिक आहार मिळत नाही. अंगणवाडी केंद्रांद्वारे पूरक आहार उपलब्ध करून दिला जात असला तरी त्याचा दर्जा, सातत्य आणि पोहोच यामध्ये अडचणी आहेत. गरीब कुटुंबांमध्ये बालकांना वेळेवर व पुरेशा प्रमाणात अन्न मिळत नसल्यामुळे वजन व उंची वाढीमध्ये अडथळे निर्माण होतात.

लसीकरणातील अपूर्णता हे आणखी एक गंभीर आव्हान आहे. शासनाच्या मोहिमा असूनही अंधश्रद्धा, पालकांचा अनास्था, माहितीअभाव आणि आरोग्य केंद्रांपर्यंत पोहोचण्यात येणाऱ्या अडचणी यामुळे अनेक मुलांचे लसीकरण अपूर्ण राहते. परिणामी गोवर, पोलिओ, कुक्कुरखोकला यांसारखे टाळता येणारे आजार आढळतात.

बालमृत्यू दर व मातामृत्यू दर ही आणखी एक चिंताजनक बाब आहे. अकाली प्रसूती, कमी जन्मवजनाची मुले, संसर्गजन्य आजार, तसेच प्रसूतीदरम्यान योग्य आरोग्य सुविधा न मिळणे ही यामागील मुख्य कारणे आहेत. ग्रामीण भागातील महिलांना सुरक्षित प्रसूतीची सुविधा वेळेवर मिळत नसल्यामुळे अनेकवेळा नवजात शिशूंच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो.

आरोग्य सुविधांचा अभाव ही महत्त्वाची समस्या आहे. जिल्ह्यातील काही प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व उपकेंद्रे ही कागदोपत्री कार्यरत असली तरी त्याठिकाणी डॉक्टर, नर्स, औषधे व पायाभूत सुविधा यांचा अभाव असतो. परिणामी ग्रामीण भागातील पालक मुलांना वेळेवर उपचारासाठी शहरी भागातील दवाखान्यांवर अवलंबून राहतात.

स्वच्छतेचा अभाव आणि दूषित पाणी यामुळे अतिसार, पोटाचे विकार, त्वचारोग यांसारखे आजार मुलांमध्ये सामान्यपणे दिसतात. स्वच्छता व स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याविषयी जागरूकता कमी असल्यामुळे या समस्या अधिक गंभीर होतात.

शैक्षणिक व सामाजिक अडचणी देखील बाल आरोग्यावर परिणाम घडवतात. निरक्षर पालकांना आरोग्यविषयक माहिती नीट समजत नाही. अंधश्रद्धा, परंपरागत चुकीच्या सवयी आणि मुलींच्या शिक्षणाकडे होणारी दुर्लक्ष या गोष्टी आरोग्य सुधारणा कार्यक्रमांच्या यशात अडथळे आणतात.

मानसिक आरोग्य हेसुद्धा एक उदयोन्मुख आव्हान आहे. ग्रामीण भागात मानसिक आरोग्य सेवांचा अभाव असल्याने बालकांच्या भावनिक आणि मानसिक गरजा दुर्लक्षित राहतात. दारिद्र्य, कुटुंबातील ताणतणाव, शिक्षणातील अडचणी यामुळे मुलांमध्ये मानसिक अस्वस्थता निर्माण होते, मात्र त्याचे निदान व उपचार क्वचितच केले जातात.

या सर्व आव्हानांवर मात करण्यासाठी आरोग्य प्रशासनाने सेवा वितरण अधिक प्रभावी करणे, जनजागृती वाढविणे आणि स्थानिक स्तरावर समाजाच्या सक्रिय सहभागाला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

उपाययोजना व शिफारसी - हिंगोली जिल्हा

हिंगोली जिल्ह्यातील बाल आरोग्य स्थिती सुधारण्यासाठी ठोस उपाययोजना व शिफारसींची आवश्यकता आहे. विद्यमान योजनांचा प्रभावी वापर, आरोग्य सेवांची गुणवत्ता वाढविणे, तसेच पालक व समाजामध्ये जागरूकता निर्माण करणे ही या प्रक्रियेतील महत्त्वाची पावले ठरतात.

सर्वप्रथम **पोषण सुधारणा** यावर भर देणे गरजेचे आहे. अंगणवाडी केंद्रांमधून देण्यात येणाऱ्या पूरक आहाराचा दर्जा व सातत्य सुधारण्याची आवश्यकता आहे. स्थानिक पातळीवर उपलब्ध अन्नधान्य व फळभाज्यांचा वापर करून पौष्टिक आहार तयार

करावा. शालेय आहार योजना (Mid-Day Meal) अधिक पोषक बनवून बालकांच्या पोषणाची पातळी वाढवता येईल. गरीब व अल्पभूधारक कुटुंबांना पोषण किट, आयरन-फॉलिक ॲसिड गोळ्या आणि प्रथिनेयुक्त आहार उपलब्ध करून देणेही महत्वाचे आहे. दुसरे म्हणजे **लसीकरण सेवा** अधिक प्रभावीपणे राबवणे आवश्यक आहे. गावोगावी आरोग्य कर्मचाऱ्यांनी घरोघरी जाऊन जागरूकता मोहिमा केल्यास पालकांचा विश्वास वाढेल. अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी समाजनेते, शिक्षक व अंगणवाडी सेविका यांचा सहभाग वाढवावा. मोबाईल हेल्थ युनिटच्या माध्यमातून दुर्गम भागात लसीकरण पोहोचविणे ही उपयुक्त योजना ठरू शकते.

आरोग्य सुविधांचा विस्तार व मजबुतीकरण ही अत्यंत गरजेची बाब आहे. ग्रामीण भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व उपकेंद्रांना आवश्यक डॉक्टर, नर्स व औषधांचा पुरवठा वेळेवर व्हावा. जिल्हा रुग्णालयातील बालरोग विभागाचा दर्जा सुधारावा. आपत्कालीन बालरोग उपचारासाठी विशेष युनिट्स उभारावेत.

स्वच्छता व स्वच्छ पाणी या मूलभूत गरजांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. ग्रामपंचायत स्तरावर स्वच्छता अभियान सातत्याने राबवावे. शुद्ध पिण्याचे पाणी पुरवठा करण्यासाठी पाणीपुरवठा योजना व जलशुद्धीकरण केंद्रांचा विस्तार व्हावा. स्वच्छतेबाबत जनजागृतीसाठी शाळा व स्थानिक स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग वाढवावा.

शिक्षण व जागरूकता ही दीर्घकालीन सुधारण्याची गुरुकिल्ली आहे. पालकांना बाल आरोग्य, पोषण, स्वच्छता, लसीकरण यांविषयी सातत्याने मार्गदर्शन केले पाहिजे. शालेय अभ्यासक्रमात आरोग्य शिक्षणाचा समावेश करून बालकांना लहान वयापासून आरोग्याबाबत सजग केले जावे.

मानसिक आरोग्य सेवा ग्रामीण भागात पोहोचवणे अत्यावश्यक आहे. शाळा व अंगणवाडी केंद्रांमध्ये समुपदेशन सेवा उपलब्ध करून देणे, शिक्षकांना मानसिक आरोग्य विषयक प्रशिक्षण देणे आणि बालकांच्या भावनिक गरजांकडे लक्ष देणे या शिफारसी महत्त्वाच्या आहेत.

शेवटी, या सर्व उपाययोजना प्रभावीपणे राबविण्यासाठी **समाजाचा सक्रिय सहभाग** आवश्यक आहे. पालक, शिक्षक, स्थानिक नेते, स्वयंसेवी संस्था आणि शासकीय प्रशासन यांचा समन्वय साधल्यास बाल आरोग्य सुधारण्यात निश्चितच सकारात्मक परिणाम होईल.

निष्कर्ष:-

हिंगोली जिल्ह्यातील बाल आरोग्य व आरोग्य प्रशासनाचा अभ्यास करता असे दिसून येते की, शासनाने अनेक योजना व कार्यक्रम राबवूनही बाल आरोग्याची स्थिती

अजूनही समाधानकारक नाही. कुपोषण, अपूर्ण लसीकरण, बालमृत्यू दर, संसर्गजन्य आजार आणि आरोग्य सुविधांची कमतरता ही येथील मुलांसमोरील प्रमुख समस्या आहेत. या समस्यांची मुळे दारिद्र्य, अशिक्षण, अंधश्रद्धा, जागरूकतेचा अभाव तसेच आरोग्य सेवांच्या अपुऱ्या अंमलबजावणीत खोलवर रुजलेली आहेत. आरोग्य प्रशासनाच्या माध्यमातून जिल्ह्यात लसीकरण मोहीम, आयसीडीएस, पोषण अभियान, मिशन इंद्रधनुष्य अशा योजना राबवल्या जात आहेत. परंतु या योजनांचा अपेक्षित परिणाम साधण्यासाठी त्यांची गुणवत्ता वाढविणे आणि स्थानिक स्तरावर प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. अंगणवाडी सेविका, आशा कार्यकर्त्या व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांचा सक्रीय सहभाग या प्रक्रियेत अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

बाल आरोग्य सुधारण्यासाठी पोषण आहाराची गुणवत्ता, स्वच्छता, शुद्ध पाणी, आरोग्य सुविधा व मानसिक आरोग्य सेवा या सर्व घटकांवर एकत्रितपणे काम करण्याची गरज आहे. समाजाचा सक्रिय सहभाग व पालकांची जागरूकता ही यशाची किल्ली ठरते. शासन, प्रशासन आणि समाज यांनी एकत्र येऊन प्रयत्न केल्यास हिंगोली जिल्ह्यातील बाल आरोग्य स्थितीत निश्चितच सकारात्मक बदल घडवून आणता येईल. निष्कर्षतः, बाल आरोग्य हा केवळ वैयक्तिक किंवा कौटुंबिक प्रश्न नसून तो संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीशी निगडित आहे. त्यामुळे हिंगोली जिल्ह्यातील बाल आरोग्य सुधारण्यासाठी सर्व स्तरांवर प्रयत्नांची पराकाष्ठा करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची:-

1. महाराष्ट्र शासन, आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभागाचे वार्षिक अहवाल - हिंगोली जिल्हा.
2. जिल्हा परिषद हिंगोली, जिल्हा आरोग्य योजना अहवाल **(District Health Plan Reports)**.
3. भारत सरकार, राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण (NFHS-5) अहवाल, महाराष्ट्र राज्य.
4. जागतिक आरोग्य संघटना (WHO), बाल आरोग्य व पोषण विषयक अहवाल.
5. युनिसेफ, बालकांच्या आरोग्य व पोषण विषयक जागतिक अहवाल.
6. शिंदे, एस. बी. (२०१८), *ग्रामीण भागातील बाल आरोग्य समस्या व उपाययोजना*, पुणे: महाराष्ट्र ग्रंथ प्रकाशन.
7. पाटील, वी. आर. (२०२०), *भारतातील आरोग्य प्रशासन:-एक अभ्यास*, मुंबई: हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.

8. जोशी, आर. के. (२०१७), *महाराष्ट्रातील सार्वजनिक आरोग्य सेवा*, नाशिक : विद्या बुक्स.
9. स्थानिक वर्तमानपत्रे व मासिके - लोकमत, सकाळ, अग्रोवन यांमधील बाल आरोग्य विषयक लेख.
10. स्वयंसेवी संस्था (NGO)- अंगणवाडी सेवा, सेवा मंडळ, हेल्थ फॉर ऑल ट्रस्ट यांच्या कार्य अहवालांचा संदर्भ.

महिला सक्षमीकरण आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था : शाश्वत शासनाचा दृष्टिकोन

डॉ. रागिनी लक्ष्मण पाचांगे
संशोधीका
लोकप्रशासन विभाग
raginilaxman@gmail.com

प्रस्तावना

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही राष्ट्र असून येथे सर्वाधिक मतदार संख्या दिसून येते. भारतीय संविधानाच्या कलम 14 मध्ये स्त्री-पुरुष समानतेचा मुलभूत हक्क स्पष्टपणे घोषित केलेला असला तरी वास्तव परिस्थितीत ही समानता अनेकदा दूरची गोष्ट वाटते. समाजातील रूढी लैंगिक असमानतेमुळे व परंपरेने चालत आलेल्या भारतातील लोकशाहीची कार्यक्षमता मोठ्या प्रमाणात कमी होताना दिसत. महिलांना त्यांच्या हक्कांपासून, सामाजिक स्थानापासून आणि सार्वजनिक तसेच खाजगी क्षेत्रातील समतोल भूमिकांपासून वंचित ठेवण्यात आले.

भारतामध्ये स्त्रियांना “द्वितीय श्रेणीचे नागरिक” मानण्याची प्रवृत्ती प्राचीन काळापासून दिसून येते. इतिहास डोकाकून पाहिल्यास जेमहिलांवर विविध प्रकारचे सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक दडपण येत राहिले. दीर्घकाळ स्त्रियांना मालमत्ता हक्क मतदानाचा हक्क रोजगार व निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा हक्क यांसारखे मूलभूत अधिकार नाकारले गेले होते. काळानुसार महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि सक्षमीकरण सुनिश्चित करण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी विविध कायदे लागू केले. तरीही जगातील अनेक देश, समाज आणि समुदायांमध्ये आजही लैंगिक भेदभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. अनेक समाजांमध्ये महिलांना राजकीय, सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात सक्रिय सहभागापासून दूर ठेवण्याची परंपरा आज भी दिसून येते. यामागे स्त्रिया आर्थिक किंवा भौतिक साधनसंपत्तीने दुर्बळ होतात किंवा त्या व्यापारिक व प्रशासकीय

कार्ये सक्षमपणे हाताळूण्या असमर्थ आहेत. अशी चुकीची समजूत धारणा केलाण्याने होतात.

भारतामधील पंचायत राज व्यवस्थेने तिच्या स्थापनेपासून आजपर्यंत मोठी प्रगती केली आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात गावपातळीवर परंपरागत संस्था अस्तित्वात होत्या ज्याद्वारे गावसंबंधित वाद, प्रश्न, आणि सामुदायिक विषयांवर निर्णय घेतले जात. या संस्था लोकशाहीवादी नव्हत्या; त्या काळातील सामाजिक संरचना आणि स्थानिक सत्ता-संतुलनावर आधारित होत्या. तत्कालीन महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यात सहभागाचा हक्क नव्हता. स्वातंत्र्यानंतर पंचायत राज व्यवस्थेला नव्याने बळकटी देण्यात आली. भारतीय संविधानात अनेक दुरुस्त्या केल्यानंतर 73वी आणि 74वी घटनादुरुस्ती ही स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या इतिहासातील महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरली. या दुरुस्तीनंतर राज्य विधानसभांना ग्रामपंचायती, पंचायत समित्या, जिल्हा परिषद, नगरपालिकांमध्ये महिलांसाठी आरक्षण देणे बंधनकारक करण्यात आले. या बदलांमुळे महिलांना स्थानिक प्रशासनात सहभागाची संधी, निर्णय प्रक्रियेत थेट प्रतिनिधित्व, विकासकामांत सक्रिय भूमिका, सामाजिक व राजकीय सक्षमीकरण, इत्यादी मिळाले.

महाराष्ट्र शासनाने पंचायती राज अधिनियम, 1994 आणि महाराष्ट्र नगरपालिका अधिनियम, 1994 (अधिनियम क्र. 20, 1994) लागू करण्यात आले. या अधिनियमांनुसार सरकारने संबंधित अनुसूचीमध्ये नमूद केलेल्या विषयांशी संबंधित अधिकार, जबाबदाऱ्या, संस्था आणि योजना या सर्व २ ऑक्टोबर १९९५ पासून पंचायत आणि नगरपालिकांकडे हस्तांतरित कल्याण आहेत.

भारतात महिलांच्या सबलीकरणाला नवे पर्व देणारा ७३वा घटनादुरुस्ती अधिनियम, 1992 लागू करण्यात आला. या अधिनियमात खालील तरतुदी आहेत :

1. अनुसूचित जाती (SC) आणि अनुसूचित जमाती (ST) प्रवर्गातील महिलांसाठी एकूण राखीव जागांपैकी किमान एक-तृतीयांश जागा राखीव ठेवणे बधंनकारक असेल.

2. प्रत्येक पंचायतीत थेट निवडणुकीतून भरण्यात येणाऱ्या एकूण जागांपैकी किमान एक-तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव ठेवणे आणि त्या विविध मतदारसंघांमध्ये फेरपालट पद्धतीने वाटप करणे.
3. सर्व स्तरावरच्या पंचायत अध्यक्षांच्या (अध्यक्षपदांच्या) एकूण पदांपैकी एक-तृतीयांश पदेही महिलांसाठी राखीव ठेवणे, ज्यामध्ये SC आणि ST महिलांचा समावेश असेल.

ग्राम पंचायत स्तरावर सत्ताकेंद्रे बहुधा उच्चवर्णीय किंवा स्थानिक प्रभाव असलेल्या जातीय गटांच्या हातात असत. पण नव्या सत्ताकट्ट्याच्या माध्यमातून लोकशाही विकेंद्रीकरण साकार झाली आणि त्यासोबत सामाजिक न्यायासह ग्रामीण विकासाचा मार्ग खुला झाला. महिलांसाठी तसेच SC व ST समुदायांसाठी राखीव जागा निर्माण झाल्यामुळे त्यांचा पंचायतांमध्ये सहभाग सुनिश्चित झाला. ७३व्या घटनादुरुस्ती अधिनियमापूर्वी समाजातील दुर्बल घटकांना लोकशाही व्यवस्थेत कोणतेही ठोस स्थान किंवा सहभाग दिसून नव्हता.

भारत सरकारने नवव्या आणि दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत महिलांच्या उन्नती व सबलीकरणाची कल्पना मांडली. यामध्ये लिंग-समानता मुख्य उद्दिष्ट होते आणि त्यासाठी एक नवीन घटक "महिला घटक योजना" (Women Component Plan - WCP) तयार केली. या योजनेचे उद्दिष्ट समाजातील महिलांची स्थिती सुधारून त्यांना सबल बनवणे हे होते. पंचवार्षिक योजनेत महिलांच्या सबलीकरणाला प्रथमच अधिकृत मान्यता मिळणे हा ऐतिहासिक टप्पा होता. महाराष्ट्रामध्ये महिला घटक योजना (WCP) स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या (LSG) स्तरावर लागू करण्यात आली. नवव्या पंचवार्षिक योजनेत केरळमध्ये सर्व विभागांनी त्यांच्या योजना तरतुदींपैकी किमान १० टक्के निधी अनिवार्यपणे महिलांसाठी राखून ठेवावा, अशी सूचना देण्यात आली. महिला घटक योजना (WCP) चा मुख्य उद्देश महिलांच्या मूलभूत गरजांची ओळख करून त्यांची पूर्तता सुनिश्चित करणे होय. या योजनेचा भर महिलांचे उत्पन्न वाढवून देणाऱ्या उपक्रमांवर आणि त्यांच्या सामाजिक किंवा जीवनात सुधारणा करणाऱ्या विविध क्रियांवर होता. यामुळे महिलांना स्थानिक नियोजन प्रक्रियेच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात आला आहे. महाराष्ट्र सरकारने स्थानिक स्वराज्य

संस्थांकडून तयार होणाऱ्या प्रत्येक प्रकल्पामध्ये लैंगिक (gender) दृष्टीकोनाचा विचार करणे अनिवार्य केले आहे. यामुळे स्थानिक पातळीवर 'लैंगिक अजेंडा' तयार करण्याचा मार्ग मोकळा झाला.

WCP च्या नियमानुसार सर्व प्रकल्पांमध्ये एकूण योजना निधीपैकी दहा टक्के निधी महिलांसाठी राखून ठेवण्यात आल्याने महाराष्ट्र मधील महिलांना अनेक प्रकारे मोठा फायदा झाला.महिला सक्षमीकरण आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे परस्पर संबंध अत्यंत मजबूत आहेत. महिला नेतृत्वामुळे शासन अधिक पारदर्शक, उत्तरदायी आणि मानवकल्याणाभिमुख बनते. शाश्वत विकासाचा पाया मजबूत करण्यासाठी महिलांचा सहभाग अनिवार्य आहे. शहरी व ग्रामीण दोन्ही पातळ्यांवर महिलांनी पर्यावरण संरक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण व सामाजिक न्याय यामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. म्हणूनच, महिला सक्षमीकरण हे शाश्वत शासनाचे भविष्यच नव्हे तर आधारस्तंभही आहे.

संदर्भ:

1. Das.,&Uttam. (2014). Local self-government and women empowerment: a comparative study of women's participation in rural and urban local bodies in South Assam, Assam University, Assam.
2. Dubey, A., Gupta, N. &Sarma, S. (2013). Role and developmental activities of
women in Panchayat Raj institutions in Kathua district, Studies on Home and Community Science,
3. Nazis,, S.J. (2011). Participation of SCST women in politics and local barriers,

भारतीय संविधान सभेतील चर्चा आणि समकालीन प्रासंगिकता

प्रोफेसर डॉ. विठ्ठल सखाराम जाधव
संशोधक मार्गदर्शक तथा विभागप्रमुख - लोकप्रशासन
कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर का.
जिल्हा. बीड. मो. नं. 9404024032
E-mail- Jadhavvitthal40@gmail.com

सारांश

हा संशोधन प्रबंध भारतीय संविधान सभा (१९४६-१९४९) दरम्यान झालेल्या मूलभूत चर्चा आणि वादविवादांचे तपशीलवार विश्लेषण सादर करतो आणि स्वातंत्र्योत्तर भारतातील सात दशकांहून अधिक काळात त्यांची प्रासंगिकता ओळखतो. संविधान सभेने केवळ एक कायदेशीर दस्तऐवज तयार केला नाही तर एका नव राष्ट्राची राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक तत्त्वे घडवली. हे संविधान आजही भारतीय लोकशाही, न्यायव्यवस्था आणि सामाजिक परिवर्तनाचा मार्गदर्शक आहे. संशोधांनाची रचना चार प्रमुख भागांत केली आहे. पहिल्या भागात संविधान सभेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, त्याची घटना, सदस्यत्व -ज्यात विविध समाजघटकांचे प्रतिनिधित्व होते आणि तीन वर्षांहून अधिक काळ चाललेली तपशीलवार कार्यप्रक्रिया याचा आढावा घेतला आहे. दुसरा भाग सभेत झालेल्या काही सर्वात गंभीर आणि निर्णायक चर्चांवर आधारित आहे. यामध्ये प्रस्तावनेतील 'भारत', 'सार्वभौम' यासारख्या शब्दांवरील बारकावे, मूलभूत अधिकार आणि राज्याच्या धोरण निर्देशक तत्त्वांमधील संबंधावरील वाद, पूर्वग्रह असलेल्या संघराज्याचे स्वरूप, संसदीय शासनप्रणालीची निवड, आणि अल्पसंख्याक तसेच आंबेडकरवादी वर्गांच्या अधिकारांवरील चर्चा यांचा समावेश आहे.

मुख्यशब्द - संविधान सभा, लोकशाही, न्यायव्यवस्था आणि सामाजिक परिवर्तन.

प्रस्तावना

भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात मोठे लिखित संविधान आहे, जे २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी स्वीकारले आहे आणि २६ जानेवारी १९५० रोजी लागू झाले. याच्या निर्मितीच्या प्रक्रियेत संविधान सभेची केंद्रीय भूमिका होती. २ वर्षे, ११ महिने आणि १८ दिवस कालावधीत ११४ दिवसांच्या बैठकांनंतर हे संविधान तयार झाले. संविधान सभेतील चर्चा आणि वादविवाद हे केवळ एक ऐतिहासिक दस्तऐवज नाहीत, तर भारतीय लोकशाही, संवैधानिक व्याख्या आणि समकालीन राजकीय विमर्शासाठी एक जिवंत संदर्भ देखील पुरवतात. हा संशोधन प्रबंध संविधान सभा चर्चेचे प्रमुख पैलू, त्यांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि वर्तमान संदर्भातील त्यांची प्रासंगिकता यांचे विश्लेषण मांडणार आहे.

भारतीय संविधान सभा : घटना, रचना आणि प्रक्रिया -

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि घटना

भारतीय संविधान सभेच्या घटनेचा विचार १८९५ मध्ये बाळ गंगाधर टिळक यांनी मांडला होता. आधुनिक संदर्भात १९३८ मध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी याची मागणी केली. द्वितीय विश्वयुद्धानंतर ब्रिटिश सरकारने कॅबिनेट मिशन (१९४६) पाठवले, ज्याच्या प्रस्तावांच्या आधारे संविधान सभेच्या घटनेचा मार्ग खुला झाला. जुलै १९४६ मध्ये निवडणुका झाल्या, ज्यात प्रांतीय विधानसभांच्या निवडून आलेल्या सदस्यांनी अप्रत्यक्षपणे संविधान सभेच्या सदस्यांची नियुक्ती केली.

सदस्यत्व आणि प्रतिनिधित्व

देशाच्या विभाजनानंतर संविधान सभेच्या सदस्यांची संख्या ३८९ वरून कमी होऊन २९९ राहिली.

राजकीय प्रतिनिधित्व - यात काँग्रेसचे २०८, मुस्लिम लीगचे ७३ आणि इतरांचे १५ सदस्य होते.

विविध प्रतिनिधित्व- सभेत १५ महिला सदस्य, अनुसूचित जातीचे २६ आणि अनुसूचित जमातींचे ३३ सदस्य समाविष्ट होते.

प्रमुख सदस्य- डॉ. राजेंद्र प्रसाद (अध्यक्ष), डॉ. भीमराव आंबेडकर (मसुदा समितीचे अध्यक्ष), जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल, मौलाना अबुल कलाम आझाद, श्यामाप्रसाद मुखर्जी या प्रमुख सदस्यांचा समावेश होता.

कार्यपद्धती आणि वेळापत्रक

संविधान सभेने आपले कार्य ९ डिसेंबर १९४६ रोजी प्रारंभ केले.

प्रारंभिक टप्पा (९ डिसेंबर १९४६ – २७ जानेवारी १९४८) - विविध समित्यांनी (मूलभूत अधिकार समिती, संघ सत्ता समिती यासारख्या) अहवाल सादर केले.

प्रथम वाचन (४-९ नोव्हेंबर १९४८) - मसुदा समितीकडून तयार केलेले संविधानाचे मसुदे सभेत सादर करण्यात आले.

द्वितीय वाचन (१५ नोव्हेंबर १९४८ – १७ ऑक्टोबर १९४९)- मसुद्यावर कलम-दर-कलम चर्चा झाली, ज्यासाठी सुमारे १०१ दिवस लागले.

तृतीय वाचन (१४-२६ नोव्हेंबर १९४९)- संविधानाला अंतिम रूप देऊन २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी स्वीकारण्यात आले. एकूण सभेने संविधान निर्मितीसाठी सुमारे १६५ दिवस कार्य चालले.

संविधान सभा चर्चेचे प्रमुख विषय आणि वादविवाद

प्रस्तावना: एका राष्ट्राच्या आत्म्याची निर्मिती - प्रस्तावना ही संविधानाची आत्मा मानली गेली. यावर झालेल्या चर्चेत अनेक महत्त्वाचे मुद्दे उपस्थित करण्यात आले.**'भारत' या नावावर वाद -** काही सदस्यांनी 'भारत' ऐवजी 'भारत' आणि 'इंडिया' दोन्ही नावांचा वापर करण्याचा प्रस्ताव मांडला, परंतु शेवटी केवळ 'भारत' हेच स्वीकारले गेले.

'ईश्वर' आणि 'गांधी'- काही सदस्यांनी प्रस्तावनेत 'ईश्वर' किंवा 'गांधी' यांचे नाव समाविष्ट करण्याचा प्रस्ताव मांडला, परंतु तो नाकारण्यात आला जेणेकरून संविधानाचे धर्मनिरपेक्ष आणि समावेशक स्वरूप टिकून राहील.

'समाजवादी' आणि 'धर्मनिरपेक्ष'- मूळ प्रस्तावनेत हे शब्द समाविष्ट नव्हते. त्यांना नंतर ४२ व्या संविधान दुरुस्ती (१९७६) द्वारे जोडण्यात आले. ही दुरुस्ती इतकी व्यापक होती की तिला 'लघु संविधान' म्हटले जाते.

मूलभूत अधिकार विरुद्ध राज्याच्या धोरण निर्देशक तत्त्व-

मूलभूत अधिकार (कलम १२-३५) आणि राज्याच्या धोरण निर्देशक तत्त्वांमध्ये (कलम ३६-५१) संतुलन राखणे हा एक प्रमुख वादाचा विषय होता.

मूलभूत अधिकारांवर सुमारे १६ दिवस चर्चा झाली, जी एकूण कलमानुसार चर्चेच्या सुमारे १४% होती.

· निर्देशक तत्त्वांवर सुमारे ६ दिवस (एकूणच्या सुमारे ४%) चर्चा झाली.

· डॉ. आंबेडकर यांनी संविधानाची 'नाविन्यपूर्ण वैशिष्ट्य' म्हटले. काही सदस्य अशी इच्छा करत होते की निर्देशक तत्त्वे देखील न्यायालयांद्वारे अंमलात आणता येणारी असावीत, परंतु शेवटी त्यांना अनाकलनीय ठेवण्यात आले.

· ४२ व्या दुरुस्ती दरम्यान राज्याच्या धोरण निर्देशक तत्त्वांना मूलभूत अधिकारांवर प्राधान्य देण्यात आले होते, जरी नंतरच्या दुरुस्त्यांमध्ये यावर पुनर्विचार करण्यात आला.

सरकारचे स्वरूप: संघवाद आणि संसदीय प्रणाली

एकात्मक पूर्वग्रह असलेला संघ : भारतीय संविधानाला 'रचनेत संघराज्य परंतु भावनेत एकात्मक' असे म्हटले गेले आहे. कलम १ भारताला 'राज्यांचा संघ' म्हणतो, याचा अर्थ असा की हे कराराचा परिणाम नाही आणि कोणत्याही राज्याला वेगळे होण्याचा अधिकार नाही. यात एक मजबूत केंद्र, एकल नागरिकत्व, केंद्राद्वारे राज्यपालांची नियुक्ती अशी एकात्मक वैशिष्ट्ये देखील आहेत.

संसदीय प्रणालीची निवड: अमेरिकन अध्यक्षीय प्रणालीऐवजी ब्रिटिश संसदीय प्रणाली निवडली गेली. यामागचे तर्क होते की ही प्रणाली सतत जबाबदारी सुनिश्चित करते आणि विविधतेने युक्त समाजात एकमत निर्मिती करण्यासाठी योग्य आहे.

अल्पसंख्याक अधिकार आणि आरक्षण

अल्पसंख्याकांची व्याख्या : संविधान सभेतील चर्चेदरम्यान, 'अल्पसंख्याक' ही संज्ञा केवळ धार्मिक अल्पसंख्याकांसाठीच नव्हे तर भाषिक अल्पसंख्याक आणि इतर गटांसाठी देखील लागू होती.

अल्पसंख्याकांसाठी विशेष अधिकार : कलम २९-३० अंतर्गत अल्पसंख्याकांना त्यांची भाषा, लिपी आणि संस्कृती जतन करण्याचा आणि शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे.

आरक्षणावरील चर्चा : डॉ. आंबेडकर यांनी अनुसूचित जाती-जमातींसाठी १० वर्षांचा कालावधी सुचवला होता, परंतु ते नंतरच्या दुरुस्त्यांद्वारे वाढवले गेले. इंद्र साहनी मामला (१९९२) मध्ये ५०% ची मर्यादा निश्चित करण्यात आली होती.

संविधान सभा चर्चेची समकालीन प्रासंगिकता

संवैधानिक व्याख्या आणि न्यायिक सक्रियता

'मूलभूत रचना सिद्धांत' : केशवानंद भारती प्रकरण (१९७३) मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने ठरवले की संसद संविधान दुरुस्त करू शकते पण त्याची मूलभूत रचना बदलू शकत नाही. हा सिद्धांत संविधान सभेच्या हेतूंचा संदर्भ देऊन विकसित केला.

जीवनाचा अधिकार कलम २१: न्यायालयांनी 'जीवनाचा अधिकार' या संकल्पनेचा विस्तार केला आहे आणि त्यात सन्मानाने जगण्याचा अधिकार, गोपनीयतेचा अधिकार आणि इतर अनेक अधिकारांचा समावेश केला. हे व्यापकीकरण संविधान सभेच्या वादविवादातून प्रेरणा घेत आहे.

सार्वजनिक हिताची खटली (PIL) : न्यायालयीन सक्रियतेद्वारे विकसित केलेली ही संकल्पना संविधान सभेच्या सामाजिक न्यायाच्या दृष्टिकोनाशी जुळते.

मूलभूत अधिकारांचा विस्तार

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य (कलम १९) : संविधान सभेच्या चर्चेनंतर, न्यायालयांनी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा अर्थ डिजिटल अधिकार, वृत्त स्वातंत्र्य आणि कलात्मक अभिव्यक्ती यांसारख्या गोष्टींपर्यंत विस्तारित केला आहे.

शोषणाविरुद्धचा अधिकार (कलम २३-२४) : न्यायालयीन निर्णयांनी बालकामगार प्रतिबंध, सुरक्षित कामाच्या परिस्थितीचा अधिकार आणि किमान वेतन यांसारख्या कल्पनांना बळकटी दिली आहे, ज्याची मुळे संविधान सभेतील चर्चेत शोधता येतात.

संघराज्य व्यवस्था : सात दशकांचा प्रवास

भारतीय संघराज्य व्यवस्थेचा विकास दर्शवितो की-

राज्यांची पुनर्रचना (१९५६) : भाषिक आधारावर राज्यांची निर्मिती संविधान सभेच्या भाषिक अल्पसंख्याकांवरील चर्चेशी संबंधित आहे.

केंद्र-राज्य संबंध : वित्त आयोग, नीती आयोग यांसारख्या संस्था संविधान सभेच्या एकात्मक पूर्वग्रह चे उदाहरण आहेत.

सहकारी संघवाद : गुड्स अँड सर्व्हिसेस टॅक्स (GST) सारखी उदाहरणे केंद्र-राज्य सहकार्याची गरज दर्शवतात.

धर्मनिरपेक्षता आणि बहुसांस्कृतिकवाद

समान नागरी कायदा : डॉ. आंबेडकर यांनी समान नागरी कायद्याची आवश्यकता मांडली होती, परंतु धार्मिक स्वातंत्र्याच्या हमीमुळे ती अद्याप पूर्णत्वास आलेली नाही. शाह बानो प्रकरण (१९८५) आणि सर्वोच्च न्यायालयाचा तिहरी तलाकविरोधी निर्णय (२०१७) यामुळे हा मुद्दा पुन्हा प्रकाशझोतात आला आहे.

धार्मिक स्वातंत्र्य (कलम २५-२८) : न्यायालयांनी धार्मिक स्वातंत्र्य आणि राज्याच्या हस्तक्षेपाच्या मर्यादा यांच्यात संतुलन राखण्याचा प्रयत्न केला आहे.

लोकशाहीचे संस्थात्मक ढांचे : आव्हान आणि अनुकूलन

निवडणूक प्रक्रिया : संविधान सभेने सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार स्वीकारला, जो त्यावेळी एक धाडसी निर्णय होता. आज भारतात जगातील सर्वात मोठी निवडणूक प्रक्रिया पार पडते.

राज्यघटनात्मक संस्था : मतदानाचा अधिकार, सार्वजनिक हिताची खटली यांसारख्या संकल्पनांद्वारे न्यायपालिकेची भूमिका वाढली आहे. नागरी समाज संस्था संविधान सभेच्या सहभागी लोकशाहीच्या दृष्टीकोनाचे पोषण करतात.

उपसंहार

भारतीय संविधान सभेतील चर्चा ही केवळ ऐतिहासिक घटना नसून भारतीय लोकशाहीच्या जीवंत पायाभूत साधनांचा संच आहे. या चर्चांनी एक समावेशक, लवचिक आणि टिकाऊ संविधान तयार केले, जे सात दशकांपेक्षा जास्त काळ टिकून राहिले आहे. समकालीन प्रासंगिकता ही संविधान सभेच्या मूळ हेतूंचा संदर्भ न घेता आधुनिक आव्हानांना सामोरे जाण्याच्या क्षमतेत आहे. भारताच्या लोकशाहीच्या प्रवासात, संविधान सभेतील चर्चा हे मार्गदर्शक तत्त्वे आणि नैतिक आधारस्तंभ म्हणून कार्य करतात. त्या आमच्या राष्ट्राची बहुविविधता आणि एकता, अधिकार आणि जबाबदाऱ्या, परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यातील गुंतागुंत समजून घेण्यास मदत करतात. संविधान सभेतील चर्चांचा अभ्यास केवळ शैक्षणिक व्यायाम नसून भारताच्या लोकशाही भविष्याचा आराखडा ओळखण्यासाठी आवश्यक प्रक्रिया आहे. जसजसे भारत २१ व्या शतकात प्रवेश करत आहे, तसतसे संविधान सभेचे ज्ञान, दूरदृष्टी आणि तत्त्वे यांचे मूल्य आणखी वाढते आहे.

संदर्भ:

१. Constituent Assembly Debates (Official Reports)

२. Basu, D.D. (2015). Introduction to the Constitution of India. Lexis Nexis.

३. Austin, G. (1999). The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation. Oxford University Press.

४. शर्मा, बृज किशोर. (२००२). भारतीय संविधानाचा विकास. प्रतिभा प्रकाशन.

५. भारतीय संविधान (विविध दुरुस्त्यांसह)

स्मार्ट शहरे, हरित तंत्रज्ञान आणि शहरी शाश्वत विकासात शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या भूमिकेचा अभ्यास - महाराष्ट्राच्या संदर्भाने

डॉ. संतोष भिवसन काकडे
सहयोगी प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभागप्रमुख,
लोकसेवा एज्युकेशन सोसायटीचे,
कला व विज्ञान महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर
kakdesantoshb@gmail.com

प्रस्तावना:

२१व्या शतकात जगभरात वेगाने होणारे शहरीकरण ही एक महत्त्वाची सामाजिक-आर्थिक प्रक्रिया ठरत आहे. औद्योगिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञानातील प्रगती, रोजगाराच्या संधी आणि जीवनमान उंचावण्याच्या अपेक्षेमुळे ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे मोठ्या प्रमाणावर लोक स्थलांतरित होत आहेत. भारतासारख्या विकसनशील देशात ही प्रक्रिया अधिक वेगाने घडताना दिसत आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या अहवालानुसार, सन २०५० पर्यंत भारतातील सुमारे ५० टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या शहरी भागात वास्तव्यास असेल. या वाढत्या शहरीकरणामुळे पायाभूत सुविधा, वाहतूक, पाणीपुरवठा, स्वच्छता, घनकचरा व्यवस्थापन, पर्यावरण संरक्षण, ऊर्जा वापर, प्रदूषण नियंत्रण यांसारख्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या समस्यांवर मात करण्यासाठी स्मार्ट शहरे, हरित तंत्रज्ञान (Green Technology) आणि शहरी शाश्वत विकास (Urban Sustainable Development) या संकल्पना पुढे येत आहेत. या सर्व संकल्पनांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे करण्यासाठी शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था (Urban Local Bodies) यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. नगर महानगरपालिका, नगरपरिषद आणि नगरपंचायती या संस्था थेट नागरिकांशी संपर्कात असतात आणि स्थानिक पातळीवर धोरणांची अंमलबजावणी करतात. शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था शहरी शाश्वतता प्राप्त करण्यासाठी स्मार्ट सिटी (Smart Cities) संकल्पना आणि हरित तंत्रज्ञानाचे एकत्रीकरण करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. त्या राष्ट्रीय, राज्य आणि स्थानिक स्तरीय उपक्रमांसाठी प्रशासकीय आणि अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्था म्हणून काम करतात.

आजच्या काळात वेगाने होत असलेल्या शहरीकरणामुळे शहरांवर लोकसंख्या वाढ, पायाभूत सुविधांवरील ताण, पर्यावरणीय ऱ्हास, प्रदूषण आणि सामाजिक विषमता यांसारखी अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. या पार्श्वभूमीवर शहरी शाश्वत विकास ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची ठरते. शाश्वत विकासाचा उद्देश आर्थिक प्रगती, सामाजिक समावेशकता आणि पर्यावरण संरक्षण यांचा समतोल साधून भावी पिढ्यांसाठी सुरक्षित व सक्षम शहरे घडवणे हा आहे. यासाठी स्मार्ट शहरे आणि हरित तंत्रज्ञान यांचा प्रभावी वापर करणे ही काळाची गरज बनली आहे. स्मार्ट शहरे ही केवळ आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित शहरे नसून, माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने प्रशासन अधिक पारदर्शक, कार्यक्षम व नागरिककेंद्री बनवण्याची प्रक्रिया आहे. त्याचप्रमाणे हरित तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून ऊर्जा बचत, नवीकरणीय ऊर्जेचा वापर, कचरा व्यवस्थापन, जलसंवर्धन आणि

प्रदूषण नियंत्रण यावर भर देण्यात येतो. या दोन्ही संकल्पनांचा योग्य समन्वय साधल्यास शहरी शाश्वत विकासाला गती मिळू शकते. या प्रक्रियेत शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. महानगरपालिका, नगरपालिका व नगरपंचायती या नागरिकांच्या सर्वात जवळच्या प्रशासकीय संस्था असल्याने विकास योजना आखणे, अंमलात आणणे आणि त्यावर देखरेख ठेवणे हे कार्य प्रामुख्याने त्यांच्याकडे आहे. स्मार्ट शहरे आणि हरित तंत्रज्ञानाशी संबंधित धोरणांची अंमलबजावणी, स्थानिक गरजांनुसार उपक्रम राबवणे आणि नागरिकांचा सहभाग सुनिश्चित करणे यामध्ये शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था निर्णायक भूमिका बजावतात. त्यामुळे स्मार्ट शहरे, हरित तंत्रज्ञान आणि शहरी शाश्वत विकास यामधील परस्परसंबंध आणि त्यात शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका यांचा अभ्यास करणे संशोधनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

प्रस्तुत शोधनिबंधाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे समोर ठेवण्यात आली आहेत.

१) स्मार्ट शहरे, हरित तंत्रज्ञान व शहरी शाश्वत विकास या संकल्पना समजून घेणे.

२) स्मार्ट सिटी उपक्रमांना चालना देणारे प्राथमिक तंत्रज्ञान कोणते आहे आणि ते स्थानिक शहरी शाश्वतता कशी निर्माण करतील याचा अभ्यास करणे.

३) स्मार्ट सिटी उपक्रमांना प्रामुख्याने तंत्रज्ञान, वित्त आणि नैतिक मुद्द्यांशी संबंधित अडथळे आणि आव्हाने याचे अध्ययन करणे.

४) शाश्वत स्मार्ट सिटी पद्धतींचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी धोरणात्मक उपाययोजना सुचविणे.

शोधनिबंधाची गृहीतके:

संशोधन कार्य योग्य दिशेने जाण्यासाठी खालील गृहीतके मांडण्यात आली आहेत.

१) स्मार्ट शहरे हरित तंत्रज्ञान व शहरी शाश्वत विकास काळाची गरज आहे तरी अनेक अडचणींचा सामना देखील करावा लागत आहे.

२) स्मार्ट शहरे हरित तंत्रज्ञान व शहरी शाश्वत विकासात स्थानिक स्वराज्य संस्था महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत, 'स्मार्ट शहरे, हरित तंत्रज्ञान आणि शहरी शाश्वत विकासात शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या भूमिकेचा अभ्यास, महाराष्ट्राच्या संदर्भाने या विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक अध्ययन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. तसेच शोधनिबंध लिहीत असतांना तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा देखील वापर करण्यात आला आहे.

स्मार्ट शहरे, हरित तंत्रज्ञान व शहरी शाश्वत विकास:

स्मार्ट सिटी म्हणजे असे शहरी क्षेत्र जे डिजिटल तंत्रज्ञान, डेटा-आधारित निर्णय आणि नागरिकांच्या जीवनमानाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी आणि संसाधनांच्या वापरात कार्यक्षमता आणण्यासाठी शाश्वत पद्धतींचा समावेश करते. ते ऊर्जा, वाहतूक, जल व्यवस्थापन, आरोग्यसेवा, लोक प्रशासन इत्यादी विविध क्षेत्रांमध्ये पसरते. शहरीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या वाढत्या आव्हानांच्या बाबतीत स्मार्ट शहरे महत्त्वाची आहेत. सध्या, जगातील

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

अर्ध्याहून अधिक लोक शहरांमध्ये राहतात आणि पुढील दशकांमध्ये हे आणखी वाढण्याचा अंदाज आहे. आवश्यक सेवांचे कार्यक्षम वितरण, पर्यावरणीय परिणामांचे व्यवस्थापन आणि आर्थिक विकासावर काम करण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. अशा प्रकारे स्मार्ट शहरे तंत्रज्ञानावर आधारित नवोपक्रमांद्वारे परिवर्तन करण्यासाठी आराखडा तयार करतात.[१] उदा. स्मार्ट वाहतूक व्यवस्था हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी करताना वाहतूक कोंडी कमी करतात. डिजिटल गव्हर्नन्स प्लॅटफॉर्म नागरिकांना पारदर्शक, समावेशक निर्णय घेण्यास सक्षम करतात. एकंदरीत, हे सर्व घटक जगभरातील सरकारे आणि संघटनांच्या संबंधित क्षेत्रांमध्ये शहरी शाश्वततेत भर घालतात.

आजच्या औद्योगिक, शहरीकरणाच्या आणि तांत्रिक प्रगतीच्या काळात पर्यावरणीय समस्या जसे की, हवामान बदल, प्रदूषण, नैसर्गिक संसाधनांची झपाट्याने होणारी घट या गंभीर बनल्या आहेत. या पार्श्वभूमीवर पर्यावरणपूरक, शाश्वत आणि ऊर्जा-कार्यक्षम उपाय देणाऱ्या तंत्रज्ञानाला 'हरित तंत्रज्ञान' असे म्हणतात. हरित तंत्रज्ञान हे पर्यावरण संरक्षण आणि विकास यांचा समतोल साधणारे प्रभावी साधन आहे.[२] शाश्वत भविष्य घडवण्यासाठी सरकार, उद्योग, शैक्षणिक संस्था आणि नागरिक यांनी एकत्र येऊन हरित तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे काळाची गरज आहे.

शहरी शाश्वत विकासाचा मूळ अर्थ असा की, सध्याच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर कोणताही विपरीत परिणाम होऊ नये. शहरांचा विकास करताना पर्यावरणीय संरक्षण, सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समृद्धी या तिन्ही घटकांमध्ये समन्वय साधणे आवश्यक असते. शहरे ही केवळ निवासी ठिकाणे नसून ती आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि प्रशासकीय क्रियाकलापांची केंद्रे असल्याने त्यांचा विकास समतोल पद्धतीने झाला नाही तर सामाजिक विषमता, पर्यावरणीय ऱ्हास आणि आर्थिक अस्थिरता वाढते.[३] म्हणूनच शाश्वत विकासाची संकल्पना जगाने डोक्यावर घेतल्याचे दिसून येते.

स्मार्ट सिटीज मिशन:

स्मार्ट सिटीज मिशन अंतर्गत महाराष्ट्रातील शहरे अंमलबजावणीच्या अंतिम टप्प्यात आहेत, ज्यात मंजूर झालेल्या ९४ टक्क्यांहून अधिक प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत. तथापि, १५.५५ अब्ज रुपयांपेक्षा जास्त किमतीचे प्रकल्प अजूनही अपूर्ण आहेत, जे शहरांमध्ये आणि विविध क्षेत्रांमध्ये असमान प्रगती दर्शवते. अधिकृत आकडेवारीनुसार, महाराष्ट्रातील आठ स्मार्ट शहरांसाठी एकूण १६९.८ अब्ज रुपयांच्या खर्चाचे ३४७ प्रकल्प मंजूर करण्यात आले होते. यापैकी, १५४.२५ अब्ज रुपयांचे ३२८ प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत, तर १५.५५ अब्ज रुपयांचे १९ प्रकल्प अजूनही प्रगतीपथावर आहेत. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली २०१४ मध्ये सुरू झालेल्या स्मार्ट सिटीज मिशनचा उद्देश भारतातील १०० शहरांचा विकास करणे हा होता.[४] या कार्यक्रमात समाविष्ट असलेल्या महाराष्ट्रातील शहरांमध्ये औरंगाबाद (आता छत्रपती संभाजीनगर), कल्याण-डोंबिवली, नागपूर, नाशिक, पिंपरी-चिंचवड, पुणे, सोलापूर आणि ठाणे यांचा समावेश होता.

शहरनिहाय प्रगती:

१) पुणे आणि सोलापूर ही शहरे पूर्णपणे यशस्वी ठरली आहेत. पुण्यात ३३.३३ अब्ज रुपयांचे सर्व ५५ प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत, तर सोलापूरमध्ये १५.८७ अब्ज रुपयांचे ४९ प्रकल्प पूर्ण झाले असून कोणतेही काम प्रलंबित नाही.

२) सर्वाधिक लाभ मिळालेल्या शहरांपैकी एक असलेल्या नाशिकने, एकूण ३१.९७ अब्ज रुपयांच्या वाटपापैकी ३०.१२ अब्ज रुपयांचे ५१ प्रकल्प पूर्ण केले आहेत. १.८५ अब्ज रुपयांचे दोन प्रकल्प अद्याप प्रगतीपथावर आहेत. सर्वाधिक लाभ मिळालेल्या शहरांपैकी एक असलेल्या नाशिकने ५३ पैकी ५१ प्रकल्प पूर्ण केले आहेत.

३) छत्रपती संभाजीनगरने ४७ पैकी ४५ प्रकल्प पूर्ण केले आहेत, तरीही १.४५ अब्ज रुपयांची कामे अद्याप प्रलंबित आहेत. ठाण्यात ३.१० अब्ज रुपये किमतीचे दोन प्रकल्प अपूर्ण आहेत, तर नागपूरमध्ये सर्वाधिक नऊ प्रकल्प प्रलंबित आहेत, ज्यांची एकूण किंमत २.६० अब्ज रुपये आहे.

५) कल्याण-डोंबिवली एक वेगळेच आव्हान उभे करते. केवळ तीन प्रकल्प प्रलंबित असले तरी, त्यांचे एकत्रित मूल्य ५.२३ अब्ज रुपये आहे, ज्यामुळे हा राज्यातील सर्वात महागड्या अपूर्ण प्रकल्पांपैकी एक ठरतो. पिंपरी-चिंचवडमध्ये १.३२ अब्ज रुपये किमतीचा एकच प्रकल्प प्रलंबित आहे.[५]

क्षेत्रनिहाय विश्लेषणानुसार, सामाजिक आणि उपयुक्तता केंद्रित पायाभूत सुविधांमध्ये समाधानकारक प्रगती दिसून येते. स्मार्ट ऊर्जा, सामाजिक पायाभूत सुविधा आणि पर्यावरण प्रकल्प १०० टक्के पूर्ण झाले आहे, ज्यांची एकूण किंमत ३१.६७ अब्ज रुपयांपेक्षा जास्त आहे. पाणी, स्वच्छता आणि आरोग्य प्रकल्पांची नोंद ही सर्वात जास्त विलंब स्मार्ट मोबिलिटी क्षेत्रात आहे, जे मूल्याच्या दृष्टीने सर्वात मोठे क्षेत्र आहे. ५५.०५ अब्ज रुपयांचे प्रकल्प पूर्ण झाले असले तरी, रस्त्यांची पुनर्रचना, इंटेलिजेंट ट्रान्सपोर्ट सिस्टीम आणि लास्ट-माईल कनेक्टिव्हिटीच्या कामांमधील विलंबामुळे प्रकल्पांची संपूर्ण पूर्तता अद्याप झालेली नाही.[६] अधिकाऱ्यांनी नमूद केले की, या अभियानांतर्गत केलेला बहुतेक खर्च प्रगत 'स्मार्ट' शहरी प्रणाली विकसित करण्याऐवजी मूलभूत पायाभूत सुविधांमधील कमतरता दूर करण्यावर झाला आहे, जे प्रमुख शहरी कार्यक्रमांतर्गतही अत्यावश्यक नागरी गरजा पूर्ण करण्याचे परंपरागत अडथळे अधोरेखित करते.

हरित तंत्रज्ञान:

नूतनीकरणक्षम ऊर्जा आणि गैर-नूतनीकरणक्षम ऊर्जा क्षेत्राची स्थिती: ३१ मार्च, २०२५ पर्यंत, स्थापित नूतनीकरणक्षम ऊर्जा क्षमतेच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्य हे भारतात ५ व्या क्रमांकावर होते, ज्याची एकूण क्षमता २२.४०% होती, जी देशाच्या एकूण स्थापित नूतनीकरणक्षम ऊर्जा क्षमतेच्या १०.१८% आहे. राज्याच्या एकूण स्थापित वीज क्षमतेमध्ये नूतनीकरणक्षम ऊर्जा स्रोतांचा वाटा २०१७-१८ मधील २७.८६% वरून २०२४-२५ पर्यंत ४३.३५% पर्यंत लक्षणीयरीत्या वाढला, जो स्वच्छ ऊर्जा स्रोतांकडे झालेल्या स्पष्ट बदलाचे संकेत देतो. महाराष्ट्राच्या नूतनीकरणक्षम ऊर्जा स्रोतांच्या पोर्टफोलिओमध्ये, सौर ऊर्जा ५५.२२% वाटा घेऊन आघाडीवर आहे, त्यानंतर पवन ऊर्जेचा वाटा २७.३०% आहे. वीज निर्मितीच्या बाबतीत, राज्याने २०२४-२५ मध्ये १७०.२४ अब्ज युनिट्स (BU) वीज निर्माण केली, त्यापैकी २५.२३ BU म्हणजेच १४.८२% वीज नूतनीकरणक्षम ऊर्जा

स्रोतांपासून होती. नूतनीकरणक्षम ऊर्जा स्रोतांपासून एकूण वीज निर्मितीमध्ये महाराष्ट्र देशभरात ६ व्या क्रमांकावर होता, ज्याने भारतातील नूतनीकरणक्षम स्रोतांपासूनच्या वीज निर्मितीमध्ये ६.२५% योगदान दिले. सौर, पवन, जैवऊर्जा आणि लहान जलविद्युत प्रकल्पांमधून एकत्रित वीज निर्मितीचा विचार केल्यास, महाराष्ट्राने ५ वे स्थान पटकावले, या विभागांतर्गत राष्ट्रीय एकूण निर्मितीच्या ७.६८% म्हणजेच १९.५९ BU विजेचे उत्पादन केले. राज्यातील नूतनीकरणक्षम ऊर्जा स्रोतांमध्ये, सौर ऊर्जा हा सर्वात मोठा योगदानकर्ता म्हणून उदयास आला, ज्याचा महाराष्ट्राच्या नूतनीकरणक्षम ऊर्जा स्रोतांपासूनच्या वीज निर्मितीमध्ये ३०.६२% वाटा होता, त्यानंतर पवन ऊर्जेचा वाटा ३०.३६% होता. हे आकडे राज्याच्या ऊर्जा मिश्रणामध्ये सौर ऊर्जेचे वाढते महत्त्व अधोरेखित करतात. पुढील विभाग महाराष्ट्राच्या ऊर्जा क्षेत्राचा सखोल अभ्यास करतात, ज्यात नूतनीकरणक्षम ऊर्जा क्षेत्राच्या प्रगतीचे विशेष परीक्षण केले आहे.[७] सन २०१७-१८ पासून नूतनीकरणक्षम ऊर्जा आणि गैर-नूतनीकरणक्षम ऊर्जा क्षेत्रांतर्गत स्थापित क्षमतेचा तपशील, २०१४-१५ पासून सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, लहान जलविद्युत प्रकल्पांतर्गत स्थापित क्षमता, नूतनीकरणक्षम ऊर्जा क्षेत्राच्या विविध स्रोतांपासून वीज निर्मिती आणि महाराष्ट्राच्या संदर्भात त्यांचे विश्लेषण या ठिकाणी सविस्तरपणे स्पष्ट केले आहे.

शहरी शाश्वत उपाययोजना:

भारतीय संदर्भात शाश्वत स्मार्ट शहरांसाठी जागतिक शहरी उपायांवरील TERI चे ज्ञान उत्पादन १ (KP1) हे जागतिक आणि राष्ट्रीय शाश्वत उपाय आणि नाविन्यपूर्ण धोरणांची श्रेणी प्रदान करते जे शहरे स्थानिक संदर्भात स्वीकारू शकतात. हे शहरी उपाय विविध ऑनलाइन स्रोतांमधून विस्तृत डेस्कटॉप संशोधनाद्वारे आणि विविध विषयगत तज्ञांशी सल्लामसलत करून काढले गेले आहेत. पुढे, ते SDGs (जसे की SDG 11, 16 आणि 17) च्या लक्ष्ये आणि निर्देशकांच्या अनुषंगाने ओळखले गेले आहेत. पॅरामीटर्स आणि बेंचमार्क आणि शहरी शाश्वततेसाठी इतर जागतिक आणि राष्ट्रीय-स्तरीय बेंचमार्क. त्यानुसार, शाश्वत शहरी उपाय खालील क्षेत्रीय आणि क्रॉस-सेक्टरल थीम अंतर्गत वेगळे केले गेले आहेत. यात डेटा-चालित शहरी नियोजन आणि प्रशासन, हवामान अनुकूलन आणि शहरी पूर व्यवस्थापन, जलस्रोत व्यवस्थापन, शहरी गतिशीलता, घनकचरा व्यवस्थापन, ऊर्जा उत्पादन, शहरी पर्यावरण इत्यादींचा समावेश होतो.

KP1 मध्ये या ७ व्यापक विषयांखाली १०० शहरी उपायांचा समावेश आहे, जे शहरी भागातील विविध पैलू आणि आव्हानांना संबोधित करतात. विशेषतः डेटा-चालित शहरी नियोजन आणि प्रशासन आणि शहरी पर्यावरण हे परस्पर-विशिष्ट विषय आहेत. KP1 जागतिक आणि राष्ट्रीय शहरी उपायांवर प्रकाश टाकते जे भारतीय शहरांना ज्ञान उपलब्ध करण्यासाठी, नियोजन यंत्रणा मजबूत करण्यासाठी, शहरी आव्हानांना तोंड देण्यासाठी, शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी आणि आर्थिक संसाधने एकत्रित करण्यासाठी एक मार्ग तयार करू शकतात.[८] तसेच हे शहरी उपाय इतर आंतरराष्ट्रीय उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी देखील मार्गदर्शन करू शकतात.

शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका:

शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था यांची भूमिका स्थानिक पातळीवर अत्यंत महत्त्वाची असते. धोरणनिर्मिती, नियोजन, अंमलबजावणी आणि नागरिकांचा सहभाग या सर्व टप्प्यांवर प्रभावी प्रशासन आवश्यक असते.

नागरिकांचा सक्रिय सहभाग, पारदर्शकता आणि जबाबदारी यांमुळे शहरी विकास अधिक लोकाभिमुख आणि शाश्वत होऊ शकतो. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून सेवा वितरण सुधारल्यास आणि निर्णयप्रक्रियेत लोकांचा सहभाग वाढवल्यास शहरी शाश्वत विकासाला गती मिळू शकते.

१) **धोरण अंमलबजावणी आणि प्रशासन:** शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था भारताचे स्मार्ट सिटी मिशन आणि अमृत २.० सारख्या सरकारी योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी जबाबदार आहेत. त्या नियामक आराखडे तयार करतात आणि स्थानिक नियोजनाला राष्ट्रीय शाश्वतता राज्य आणि केंद्र सरकारांच्या सहकार्याने अधोरेखित करतात.

२) **पायाभूत सुविधा व्यवस्थापन:** शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था मुख्य शहरी पायाभूत सुविधांचे (पाणीपुरवठा, कचरा व्यवस्थापन, वाहतूक, ऊर्जा वितरण) व्यवस्थापन करतात आणि या सेवा उत्पादित करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा लाभ घेतात. त्या उद्याने, पाणथळ जागा आणि पर्जन्यजल संधारण प्रणाली यांसारख्या हरित पायाभूत सुविधांचा शहर विकास योजनांमध्ये समावेश करण्यावर देखरेख ठेवतात.

३) **माहिती-आधारित निर्णय घेणे:** शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था रिअल-टाइममध्ये पर्यावरणीय मानकांचे (उदा. हवेची गुणवत्ता, ऊर्जेचा वापर, पाण्याचा वापर) निरीक्षण करण्यासाठी इंटरनेट ऑफ थिंग्ज सेन्सर्स आणि डेटा ॲनालिटिक्सचा वापर करतात. ही माहिती पुरावा-आधारित शहरी नियोजनासाठी उपयुक्त ठरते आणि सुधारणेची क्षेत्रे व संसाधनांचे वाटप ओळखण्यास मदत करते.

४) **नागरिकांचा सहभाग:** शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था या स्थानिक नगरिकांसोबत प्राथमिक संपर्क म्हणून काम करतात, शहरी नियोजन आणि शाश्वतता उपक्रमांमध्ये नागरिकांचा सहभाग वाढवण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि मोबाइल ॲप्सचा वापर करतात. शाश्वत वर्तनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी वृक्षारोपण मोहीम आणि हरित प्रदर्शनासारख्या सार्वजनिक जागरूकता मोहिमांचे व्यवस्थापन देखील स्थानिक पातळीवर केले जाते.

५) **निधी आणि भागीदारी:** स्मार्ट आणि हरित पायाभूत सुविधा प्रकल्पांच्या उच्च प्रारंभिक खर्चासाठी निधी उभारण्याकरिता शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था अंतर्गत महसूल, सरकारी अनुदान, सीएसआर योगदान आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (पीपीपी) यासह विविध निधी यंत्रणांचा शोध घेतात.[९]

थोडक्यात, स्मार्ट तंत्रज्ञानामुळे शहराची आपत्तींशी जुळवून घेण्याची क्षमता सुधारू शकते, जलद प्रतिसाद, कार्यक्षम निर्वासन प्रक्रिया आणि आपत्कालीन सेवांमध्ये चांगले समन्वय साधून नैसर्गिक आपत्तींना तोंड देणे. स्मार्ट सिटी पायाभूत सुविधांची अंमलबजावणी आणि देखभाल तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी, डेटा विश्लेषण आणि संबंधित क्षेत्रात नोकरीच्या संधी निर्माण करते. स्मार्ट सिटी उपक्रम जागतिक स्तरावर शहरे, सरकारे आणि तंत्रज्ञान कंपन्यांमधील सहकार्याला प्रोत्साहन देतात, ज्ञानाची देवाणघेवाण आणि सामूहिक समस्या सोडवण्यास प्रोत्साहन देतात.

निष्कर्ष:

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासावरून खालील निष्कर्ष समोर आली आहेत.

१) स्मार्ट शहरे आणि हरित तंत्रज्ञानाच्या अंमलबजावणीत महानगरपालिका, नगरपालिका आणि नगरपरिषद या संस्था धोरणात्मक तसेच कार्यान्वयनात्मक पातळीवर महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. स्थानिक गरजांनुसार योजना आखण्याची क्षमता या संस्थांमध्ये असल्यामुळे शाश्वत विकास अधिक प्रभावीपणे साध्य होत आहे.

२) स्मार्ट सिटी संकल्पना केवळ तांत्रिक नसून, प्रशासनिक सुधारणा आहे. स्मार्ट शहरे ही केवळ ICT, IoT किंवा डिजिटल पायाभूत सुविधांपुरती मर्यादित नसून स्मार्ट प्रशासन (Smart Administration), पारदर्शकता, नागरिक सहभाग आणि उत्तरदायित्व यांवर आधारित आहेत. या प्रक्रियेत शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी ई-गव्हर्नन्सचा वापर वाढविलेला आहे.

३) हरित तंत्रज्ञानामुळे पर्यावरणीय ताण कमी होण्यास मदत होते. सौरऊर्जा, पावसाचे पाणी साठवण, घनकचरा व्यवस्थापन, हरित इमारती, इलेक्ट्रिक वाहतूक व्यवस्था यांसारख्या हरित तंत्रज्ञानाच्या उपाययोजनांमुळे: कार्बन उत्सर्जनात घट, नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन, शहरी प्रदूषणावर नियंत्रण असे सकारात्मक परिणाम दिसून येत आहे.

४) वित्तीय तूट ही मोठी अडचण आहे, अनेक शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अपुरी आर्थिक साधने, केंद्र व राज्य अनुदानांवर अवलंबित्व, स्वतःचे महसूल स्रोत मर्यादित अशा अडचणींचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे स्मार्ट व हरित प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीला मर्यादा येत आहे.

५) प्रशासकीय व तांत्रिक क्षमतांचा अभाव जाणवतो, सर्वच शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे प्रशिक्षित मनुष्यबळ, आधुनिक तांत्रिक ज्ञान, डेटा-आधारित निर्णयक्षमता, यांचा अभाव आढळतो, ज्यामुळे हरित तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर मर्यादित राहत आहे.

६) नागरिक सहभाग अपुरा आहे, अनेक ठिकाणी स्मार्ट सिटी व हरित प्रकल्प हे टॉप-डाऊन पद्धतीने राबवले जात असल्याने नागरिकांचा प्रत्यक्ष सहभाग मर्यादित राहतो परिणामी; योजना दीर्घकालीन स्वरूपात टिकून राहत नाही.

७) धोरणात्मक सुसंगततेचा अभाव दिसून येतो. केंद्र, राज्य आणि स्थानिक पातळीवरील धोरणांमध्ये समन्वय नसल्यामुळे योजनांची पुनरावृत्ती, निधीचा अपव्यय, अंमलबजावणीत विलंब असे प्रश्न निर्माण होत असल्याचे या अभ्यासातून दिसून येते.

शिफारशी:

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या सविस्तर अध्यायनावरून काही शिफारशी खालील प्रमाणे सुचविण्यात आल्या आहेत.

१) शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक आर्थिक स्वायत्तता द्यावी, स्थानिक कर प्रणाली मजबूत करणे, ग्रीन बॉण्ड्स, PPP मॉडेलचा वापर व कार्बन क्रेडिटसारख्या नव्या वित्तीय साधनांचा अवलंब करणे.

२) हरित तंत्रज्ञानाचा सक्तीने अवलंब करणे, नवीन बांधकामांसाठी हरित इमारत मानके अनिवार्य करणे, सौरऊर्जा, पाणी पुनर्वापर प्रणाली बंधनकारक करणे, सार्वजनिक वाहतुकीत इलेक्ट्रिक वाहनांचा वापर वाढवणे.

३) प्रशासकीय व तांत्रिक क्षमता वृद्धिंगत करणे, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कर्मचाऱ्यांसाठी नियमित प्रशिक्षण, स्मार्ट सिटी आणि पर्यावरणीय नियोजनविषयक कौशल्य विकास, डेटा-आधारित निर्णय प्रणाली विकसित करणे.

४) नागरिकांच्या गरजा आणि आवडी पूर्ण करण्यावर लक्ष केंद्रित करून, सहभाग आणि सहभागी प्रक्रियांद्वारे अभिप्राय समाविष्ट करून स्मार्ट सिटी उपक्रमांची रचना करावी. तसेच नागरिक सहभाग व लोकशाही प्रक्रियेचा विस्तार करणे, वॉर्ड समित्या आणि जनमंच सक्रिय करणे, डिजिटल फीडबॅक प्रणाली लागू करणे, सहभागात्मक अंदाजपत्रक (Participatory Budgeting) स्वीकारणे.

५) धोरणात्मक समन्वय वाढवणे, केंद्र-राज्य-स्थानिक यांच्यात समन्वय यंत्रणा निर्माण करणे, शहरी शाश्वत विकासासाठी एकात्मिक आराखडा (Integrated Urban Plan) तयार करणे.

६) लहान व मध्यम शहरांवर विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. स्मार्ट सिटी संकल्पना फक्त महानगरांपुरती मर्यादित न ठेवता टियर-२ व टियर-३ शहरांमध्ये हरित तंत्रज्ञानास प्रोत्साहन देणे देखील गरजेचे आहे.

७) स्मार्ट विचारात येणाऱ्या एकात्मिक शहरी नियोजनाला प्राधान्य देणे. सुरुवातीपासूनच तंत्रज्ञानाचा वापर करावा, आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या एकात्मिकतेसाठी एक सुसंगत आणि सु-समन्वित दृष्टिकोन सुनिश्चित करणे. स्मार्ट सिटी विकासात विविध कौशल्ये आणि दृष्टिकोनांचा वापर करण्यासाठी सरकारी संस्था, खाजगी क्षेत्रातील संस्था, शैक्षणिक संस्था आणि समुदाय प्रतिनिधींमध्ये सहकार्य वाढवणे.

थोडक्यात, या अध्ययनातून असे निष्पन्न होते की, स्मार्ट शहरे, हरित तंत्रज्ञान आणि शहरी शाश्वत विकास यांचा यशस्वी अवलंब करण्यासाठी शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था या प्रमुख कणा आहेत. योग्य धोरणात्मक पाठबळ, आर्थिक स्वायत्तता, तांत्रिक क्षमता आणि नागरिक सहभाग यांच्या माध्यमातून शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था शाश्वत, समावेशक आणि पर्यावरणपूरक शहर निर्मितीत निर्णायक भूमिका बजावू शकतात.

संदर्भसुची:

1) Albino, V., Berardi, U., & Dangelico, R. M. (2015). Smart cities: Definitions, dimensions, performance, and initiatives. Journal of Urban Technology, Pn. 3- 4.

2) Govt. of India (2025), ‘Renewable Energy Statistics - 2024-25’, Ministry of New Renewable Energy, New Delhi - Pn. 02

3) Gupta, R., & Sharma, A. (2020). IoT-based smart city solutions for sustainable urban development. Journal of Urban Technology, 27(4), 67-84.

4) https://www.constructionworld.in/urban-infrastructure/smart-cities projects/mahar-ashtra- nears-smart-cities-finish-rs-15.6bn-still pending/83934.

5) Ibid.

6) Ibid.
7) Govt. of India (2025), 'Renewable Energy Statistics - 2024-25', Ministry of New Renewable Energy, New Delhi - Pn. 21-23.
8) Teri, (2021), "Global Urban Solutions for Sustainable Smart Cities in an Indian Context," The Energy and Resources Institute, New Delhi, Pn- 02
9) Kumar, P., Jaiswal, R., & Srivastava, A. (2019). The Smart Cities Mission in India: Framework and progress. Indian Journal of Urban Affairs.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

शाश्वत शासन व्यवस्थेत पंचायतराज संस्था आणि शहरी स्थानिक संस्थांची भूमिका

डॉ. सुभाष किसनराव पोले
सहाय्यक प्राध्यापक
आदर्श शिक्षण संस्थेचे,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,हिंगोली.

शाश्वत विकास हा आर्थिक समृद्धी, सामाजिक समता आणि पर्यावरणीय व्यवस्थापन याचा समतोल साधून वर्तमान आणि भविष्यातील पिढ्यांचे कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी एक समग्र दृष्टिकोन दर्शवितो. भविष्यातील पिढ्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतीशी तळजोड न करता वर्तमानाच्या गरजा पूर्ण करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. ज्यामुळे लोक आणि ग्रह यांच्यात लवचिकता आणि सुसंवाद निर्माण होतो. शाश्वत विकास उद्दिष्टे ही सर्वांसाठी एक मोठे आणि अधिक समर्थनीय जग निर्माण करण्यासाठी प्रत्येकासाठी एक चौकट आहे. त्यात सर्वांसाठी सर्वोच्च चिंतेचे असलेले जागतिक मुद्दे चर्चेत आणले आहेत. भारतासारख्या देशात जिथे तो विकासाच्या टप्प्यात आहे. तिथे गरिबी आणि उपासमार वाढत असताना अधिक लक्ष केंद्रित करण्याची आवश्यकता आहे. शाश्वत उद्दिष्टांकडे प्रगती करण्यासाठी आणि प्रभावीपणे काम करण्यासाठी धोरणे अमलात आणण्याची आवश्यकता आहे. २०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्राच्या सर्व सदस्य राष्ट्रांनी उपासमार संपविण्यासाठी जगाचे रक्षण करण्यासाठी आणि शेवटी २०३० पर्यंत सर्व व्यक्तींना स्थिरता आणि सुरक्षितता प्राप्त होईल. याची खात्री करण्यासाठी शाश्वत विकास उद्दिष्टे स्वीकारण्यासाठी आणि कृती करण्याचे एक सामान्य आव्हान स्वीकारले. प्रामुख्याने १७ शाश्वत विकास उद्दिष्टे आहेत. जी एका क्षेत्रातील हस्तक्षेपाचा दुसऱ्या क्षेत्रावरही महत्त्वपूर्ण परिणाम होईल म्हणून मान्य करण्यात आली. म्हणून सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीयदृष्ट्या विकास संतुलित करणे आवश्यक आहे. हा पेपर मुख्यतः स्थानिक सरकार राष्ट्राला उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कशी मदत करू शकते. खालच्या पातळीवर कोणत्या कृती करणे आवश्यक आहे यावर लक्ष केंद्रित करतो. प्रत्येक क्षेत्राचा विकास स्थानिक सरकार / पंचायतराज संस्था (ग्रामीण) आणि शहरी स्थानिक संस्थासाठी महत्त्वाचा आहे आणि त्यांना अपेक्षित उद्दिष्टे साध्य करता यावीत म्हणून ते समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. शेवटी शाश्वत विकास आणि सरकारची भूमिका हे भविष्य घडवण्यात एकमेकांशी जोडलेले आहेत. जिथे पर्यावरणीय अखंडता आणि सामाजिक न्याय यांच्याशी सुसंगतपणे समृद्धी साध्य केली जाते. ज्यामुळे येणाऱ्या पिढ्यांसाठी शाश्वत आणि समतापूर्ण जग सुनिश्चित होते.

१. प्रस्तावना:-

'विकास आजचा- सुरक्षित उद्याचा.' आजचे जग वेगाने बदलत आहे. औद्योगिकीकरण शहरीकरण, लोकसंख्या वाढ आणि तांत्रिक प्रगती यामुळे विकासाला गती मिळाली असली, तरी त्याचबरोबर पर्यावरणीय ऱ्हास, सामाजिक विषमता आणि नैतिक मूल्यांचा ऱ्हासही वाढत आहे. अशा परिस्थितीत शाश्वत शासन ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची ठरते. शासनाची पद्धत शाश्वत असेल तर समाजाचा सर्वांगीण व दीर्घकालीन विकास शक्य होतो अन्यथा अशाश्वत शासन देशाला संकटांकडे घेऊन जाते. शाश्वत शासन म्हणजे असे शासन जे आजच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या हक्कांवर गदा न आणता आर्थिक विकास, सामाजिक

न्याय आणि पर्यावरण संरक्षण यांचा समतोल साधते. या प्रकारच्या शासनात लोकसहभाग, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि कायद्याचे राज्य या मूल्यांना महत्त्व दिले जाते. स्थानिक स्वराज्य संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि नागरिक यांचा सक्रिय सहभाग हा शाश्वत शासनाचा पाया असतो. अशा शासनामुळे विकास केवळ आकड्यांपुरता मर्यादित न राहता माणसाच्या जीवनमानात खरा बदल घडवतो. याउलट, अशाश्वत शासनात तात्कालिक फायद्यांवर भर दिला जातो. आर्थिक वाढीचे आकडे वाढवण्यासाठी नैसर्गिक संसाधनांचा अति वापर केला जातो, जंगलतोड, प्रदूषण आणि हवामान बदलाकडे दुर्लक्ष होते. निर्णय प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग कमी असतो आणि प्रशासनात पारदर्शकतेचा अभाव दिसतो. अशा धोरणांमुळे सुरुवातीला विकास झाल्यासारखा भास होतो पण दीर्घकाळात पर्यावरणीय संकटे, सामाजिक असंतोष आणि आर्थिक अस्थिरता निर्माण होते.

आधुनिक काळात अनेक देशांनी शाश्वत शासनाच्या दिशेने पावले उचलली आहेत. नवीकरणीय ऊर्जा, कचरा व्यवस्थापन, जलसंधारण, डिजिटल गव्हर्नन्स आणि सामाजिक समावेशाच्या योजना या शाश्वत शासनाची उदाहरणे आहेत. भारतातही स्वच्छ भारत अभियान, जल जीवन मिशन, डिजिटल इंडिया, SDGs (२०३० Agenda) यांसारखे उपक्रम पंचायतराज सारख्या व्यवस्था शाश्वत विकासाला चालना देत आहेत. यामुळे केवळ आजच्या गरजाच नव्हे तर उद्याचे भविष्यही सुरक्षित राहते. शाश्वत शासन आणि अशाश्वत शासन यातील फरक केवळ धोरणांचा नसून दृष्टीकोनाचा आहे. शाश्वत शासन भविष्याचा विचार करून आज निर्णय घेते, तर अशाश्वत शासन आजचा फायदा पाहून उद्याचा विचार टाळते. त्यामुळेच आधुनिक जगात शासनाची दिशा योग्य असेल तरच विकास टिकाऊ होऊ शकतो. पिअर्स आणि अटकिनसन त्यांच्या मते, आपण जेव्हा सर्वच संसाधनांचा वापर विवेकी, योग्य आणि अपव्यय न करता करतो, तेव्हा त्यास दुर्बल शाश्वत विकास असे म्हणतात. याउलट, आपण जेव्हा फक्त नैसर्गिक साधनांचा योग्य, विवेकी वापर करून विकास साध्य करतो, तेव्हा त्यास प्रबळ शाश्वत विकास असे संबोधले जाते.

i) संशोधन अभ्यासाची उद्दिष्टे:-

१. शाश्वत विकास संकल्पना समजून घेणे.

२. शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे अभ्यासणे.

३. शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे साध्य करताना सरकारची भूमिका समजून घेणे.

४. शाश्वत विकास साध्य करताना स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका अभ्यासणे.

ii) संशोधन पद्धती:- प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक अभ्यास पद्धतीचा तसेच संशोधन साहित्य सामग्री संकलित करण्यासाठी दुय्यम साहित्य सामग्री स्त्रोताचा उपयोग केलेला आहे. ज्यामध्ये ग्रंथालयातील बुक्स, मासिके, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, वेबसाइट्स इ. चा वापर केलेला आहे.

भारतात शाश्वत विकास संकल्पनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीत स्थानिक स्वराज्य संस्था अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. स्थानिक स्वराज्य संस्था- जसे की ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपालिका आणि महानगरपालिका- या लोकशाहीची पहिली पायरी आहेत. ७३ वी आणि ७४ वी घटना दुरुस्तीमुळे या संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला आणि प्रशासनाचे विकेंद्रीकरण झाले. त्यामुळे निर्णयप्रक्रिया लोकांच्या जवळ आली आणि विकास अधिक लोकाभिमुख झाला. शाश्वत शासनासाठी आवश्यक असलेला लोकसहभाग, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व या मूल्यांची अंमलबजावणी स्थानिक पातळीवर अधिक प्रभावीपणे करता येते.

शाश्वत शासनाच्या दृष्टीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका बहुआयामी आहे. त्या स्थानिक गरजांनुसार विकास आराखडे तयार करतात, ग्रामसभा व नगरसभाच्या माध्यमातून नागरिकांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करतात आणि SDGs (२०३० Agenda) चे स्थानिकीकरण करतात. पर्यावरण संरक्षणाच्या दृष्टीने

कचरा व्यवस्थापन, जलसंधारण, पर्जन्यजल साठवण, वृक्षारोपण आणि नवीकरणीय ऊर्जेचा वापर यांसारखे उपक्रम स्थानिक पातळीवर राबवले जातात. यामुळे विकास पर्यावरणपूरक आणि टिकाऊ बनतो. सुशासन तसेच पारदर्शकता, लोकसहभाग आणि पर्यावरण पूरक धोरणे यांचं एकात्मिकरण म्हणजे शाश्वत शासन होय. शाश्वत शासन म्हणजे केवळ प्रशासन नव्हे तर न्याय पारदर्शक सहभागी आणि पर्यावरण पूरक समाज निर्मितीची प्रक्रिया होय असेच शासन देशाला समाजाला स्थिरता, समृद्धी आणि सुरक्षित भविष्य प्रदान करू शकते.

२) शाश्वत शासनाचा अर्थ व व्याख्या (Meaning of Sustainable Governance):- आजच्या जागतिक युगात विकास केवळ आर्थिक वाढ नसून सामाजिक समता,पर्यावरण संरक्षण आणि सुशासन याचा समन्वय असलेली प्रक्रिया आहे. यालाच शाश्वत विकास असे म्हणतात. शाश्वत शासन म्हणजे असे प्रशासन की जे आजच्या नागरिकांच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या हक्कांना धक्का न लावता, आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरण संरक्षण या तिन्हींचा समतोल राखते. सरळ शब्दांत आजचा विकास असा असावा की उद्याचे नुकसान होऊ नये. यालाच शाश्वत शासन म्हणतात.

१) पर्यावरण आणि विकास विषयक आयोगाच्या मते, 'असा विकास जो वर्तमानकालीन लोकांच्या गरजा भागविण्याबरोबरच भविष्यकालीन लोकांच्या, पिढ्यांच्या गरजा भागविण्याच्या क्षमतेशी कोणतीही तडजोड करत नाही'.

२) सध्याच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजावर परिणाम होणार नाही. अशा पद्धतीने शासन, प्रशासन चालवणे म्हणजे शाश्वत शासन होय.

३) आजच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांचे संरक्षण करणारे, पारदर्शक, लोकसहभागी आणि पर्यावरणपूरक प्रशासन म्हणजे शाश्वत शासन होय.

४) शाश्वत शासन व्यवस्था म्हणजे अशी प्रशासन पद्धती जी-आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरण संरक्षण यांचा समतोल राखून आजच्या व भविष्यातील पिढ्यांसाठी टिकाऊ विकास साधते.

५) डेविड पिअर्स यांच्या मते, 'शाश्वत विकास म्हणजे सामाजिक उद्दिष्टांची बेरीज होय. त्यात दरडोई वास्तव उत्पन्नात वाढ, आरोग्य व पोषणात सुधारणा, शैक्षणिक प्रगती, संसाधनांच्या वापराचा अधिकार, उत्पन्नाचे योग्य वाटप आणि स्वातंत्र्यात वाढ होते'. शाश्वत विकास म्हणजे केवळ वाढ नाही तर तो आजचे चांगले जीवन आणि उद्याचे सुरक्षित भविष्य सुनिश्चित करतो.

३) शाश्वत शासनाची तत्वे व भूमिका:-

१) पारदर्शकता:- खुले आणि स्पष्ट निर्णय घेणे.
२) जबाबदारी:- लोकांना जबाबदार असलेले नेते.
३) सुशासन:- पारदर्शकता, जबाबदारी, नीतिमत्ता आणि कायद्याचे राज्य.
४) सहभाग:- प्रशासनात नागरिकांचा सहभाग.
५) समता आणि समावेश:- कोणीही मागे राहणार नाही.
६) पर्यावरणीय जबाबदारी:- नैसर्गिक संसाधनाचे संरक्षण करा.
७) दीर्घकालीन दृष्टिकोन:- अल्पकालीन नफ्याच्या पलीकडे असलेले धोरणे.
८) कायद्याचे राज्य:- मजबूत कायदेशीर चौकट व स्वातंत्र्य न्यायव्यवस्था
९) क्षमता बांधणी:- प्रशिक्षित कर्मचारी, डिजिटल प्रणाली
१०) आर्थिक स्थिरता:- योग्य बजेटिंग, ऑडिट सिस्टम
११) सार्वजनिक विश्वास:- नागरिकांचा सहभाग, तक्रार निवारण

शाश्वत विकास साध्य करण्यात सरकारची भूमिका:-

१) प्रोत्साहन आणि निधी:- शाश्वत तंत्रज्ञान आणि पद्धतीचा अवलंब करण्यासाठी व्यवसाय, समुदाय आणि व्यक्तींना आर्थिक प्रोत्सहाने, अनुदाने आणि कमी व्याजदराने कर्जे प्रदान करणे.

२) शिक्षण आणि जागरूकता:- शाश्वततीची संस्कृती जोपासण्यासाठी शैक्षणिक कार्यक्रम सार्वजनिक मोहिमा आणि सामुदायिक सहभाग उपक्रमाद्वारे पर्यावरण साक्षरता आणि जागरूकता वाढवा.

३) धोरण विकास:- ऊर्जा, वाहतूक, शेती, उद्योग आणि कचरा व्यवस्थापन यासारख्या क्षेत्रांमध्ये शाश्वत पद्धतीने समर्थन देणारी धोरणे आणि नियम तयार करणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे.

४) आंतरराष्ट्रीय सहकार्य:- सीमापार पर्यावरणीय समस्या सोडवण्यासाठी ज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची देवाणघेवाण करण्यासाठी आणि जागतिक शाश्वत विकास उद्दिष्टांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय करार आणि भागीदारीमध्ये सहभागी होणे.

५) देखरेख आणि अहवाल देणे:- शाश्वतता लक्षाकडे प्रगतीचा मागवा घेण्यासाठी देखरेख प्रणाली स्थापित करणे. पर्यावरणीय निर्देशांकावर डेटा गोळा करणे, जबाबदारी आणि पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी सार्वजनिक आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांना निष्कर्षांचा अहवाल देणे.

६) भागधारकांचा सहभाग:- शाश्वत विकास उपक्रमाची सहरचना आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी आणि समावेशक निर्णयप्रक्रिया सुनिश्चित करण्यासाठी नागरी समाज, संघटना, शैक्षणिक संस्था, व्यवसाय आणि स्थानिक समूहा वा भागधारकासह सहकार्य वाढवणे.

शाश्वत शासन हे केवळ केंद्र व राज्य सरकारवर अवलंबून नसून स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सक्रिय सहभागावरच त्याचे यश अवलंबून आहे. संस्थात्मक स्थिरता म्हणजे बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीतही संस्थांना दीर्घकाळ प्रभावीपणे पारदर्शकपणे आणि सतत काम करण्याची क्षमता होय. संस्थात्मक शाश्वतता ही एका मजबूत राष्ट्राचा कणा असते. जेव्हा संस्था स्थिर, निष्पक्ष आणि कार्यक्षम असतात. तेव्हाच देश खरा लोकशाही, सुशासन आणि शाश्वत विकास साध्य करू शकतो. लोकांच्या अधिकाधिक जवळचे शासन म्हणजे शाश्वत शासन होय. पंचायत राज व्यवस्था ही शाश्वत शासनाची कणा आहे. लोकसहभाग, स्थानिक नियोजन, पर्यावरण संवर्धन, सामाजिक न्याय आणि पारदर्शक प्रशासन यांच्या माध्यमातून शाश्वत विकास प्रत्यक्षात आणण्याचे कार्य पंचायत राज संस्था करते. स्थानिक स्वराज्य संस्था ह्या शाश्वत विकासाच्या अंमलबजावणीत सर्वात जवळच्या आणि प्रभावी यंत्रणा आहेत. शाश्वत विकास हे केवळ धोरण नसून लोकांच्या सहभागातून घडणारी प्रक्रिया आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सक्रिय सहभाग वाढला तर विकास समावेशक पर्यावरणपूरक आणि दीर्घकालीन होतो. विकासाची अंमलबजावणी थेट लोकांच्या जवळून याच संस्थामार्फत होते. या संस्थांच्याद्वारे लोकशाहीची पाळीमुळे खोलवर रुजवली जातात. तसेच विकासाचे विकेंद्रीकरण करता येऊ शकते. पर्यावरणीय व सामाजिक संतुलन राखता येऊ शकते. त्याबरोबरच सेवा सुविधा वितरण कार्यक्षमता वाढते व दीर्घकालीन टिकाऊ विकासाची पायाभरणी होण्यास मदत होते.

भारतासारख्या लोकशाही देशात पंचायतराज संस्था ह्या तळागाळातील शासन व्यवस्थेच्या माध्यमातून महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. पंचायतराज संस्था (ग्रामीण) आणि शहरी स्थानिक संस्था (ULBs) यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. शाश्वत शासन व्यवस्था यशस्वी करायची असेल तर पंचायतराज संस्था आणि शहरी स्थानिक संस्था या तिच्या मजबूत पाया आहेत. स्थानिक पातळीवर सक्षम,पारदर्शक आणि सहभागात्मक शासन असेल तेव्हाच देशाचा विकास खऱ्या अर्थाने शाश्वत होऊ शकतो. स्थानिक स्वराज्य संस्था- ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपंचायत, नगरपालिका, महानगरपालिका- या शाश्वत शासनाचा कणा आहेत. कारण विकासाची अंमलबजावणी थेट लोकांच्या जवळून याच संस्थांमार्फत होते.

सामाजिक समावेश हाही शाश्वत शासनाचा महत्त्वाचा आधार आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था महिला, अनुसूचित जाती-जमाती, अल्पसंख्याक, दिव्यांग आणि दुर्बल घटकांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करून सामाजिक न्याय प्रस्थापित करतात. स्वयं-सहायता गट, युवक मंडळे आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्या माध्यमातून स्थानिक समाजाचे सक्षमीकरण केले जाते. यामुळे विकास सर्वांसाठी समान संधी देणारा ठरतो. तथापि, या संस्थांना काही अडचणीही येतात- निधीची कमतरता, प्रशिक्षित मनुष्यबळाचा अभाव, राजकीय हस्तक्षेप आणि तांत्रिक मर्यादा. तरीही योग्य प्रशिक्षण, आर्थिक विकेंद्रीकरण, ई-गव्हर्नन्स आणि सामाजिक लेखापरीक्षण यांद्वारे या अडचणींवर मात करता येते. शासनाने आणि नागरिकांनी मिळून या संस्थांना बळ दिल्यास शाश्वत शासनाची संकल्पना प्रत्यक्षात साकार होऊ शकते.

४) शाश्वत शासनातील पंचायतराज संस्थांची भूमिका (Rural Local Governance):-

१) **लोकसहभाग वाढवणे**:- ग्रामसभा, ग्रामसंवाद, निर्णयप्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग, नगरसभा माध्यमातून नागरिकांचा निर्णयप्रक्रियेत सहभाग, लोकशाही बळकट करणे. शाश्वत शासन म्हणजे अशी शासनपद्धती जी लोकसहभाग, पारदर्शकता, जबाबदारी आणि दीर्घकालीन विकासावर आधारित असते. या प्रक्रियेत ग्रामसभा ही लोकशाहीची पायाभूत संस्था मानली जाते. ग्रामसभेमुळे गावातील प्रत्येक नागरिकाला निर्णयप्रक्रियेत थेट सहभागी होता येते. त्यामुळे शासन अधिक लोकाभिमुख बनते. ग्रामसभेत ग्रामपंचायतीचे कामकाज, खर्च, योजना यांची माहिती दिली जाते. त्यामुळे भ्रष्टाचाराला आळा बसतो व प्रशासन अधिक उत्तरदायी होते. गावाच्या वास्तविक गरजा ग्रामसभेमार्फत मांडल्या जातात. जसे की पाणीपुरवठा, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण, रस्ते इ. यामुळे योग्य नियोजन होते. महिला, दलित, आदिवासी, वंचित घटक यांना आपला आवाज मांडण्याचे व्यासपीठ मिळते. त्यामुळे समावेशक विकास साधला जातो. स्वच्छ पाणी, स्वच्छता, दर्जेदार शिक्षण, गरिबी निर्मूलन, पर्यावरण संरक्षण यांसारख्या SDG उद्दिष्टांची अंमलबजावणी ग्रामसभेमार्फत प्रभावीपणे होते. स्थानिक जंगल,जलस्रोत, जमीन यांचे संरक्षण करण्यासाठी ग्रामसभा निर्णय घेऊ शकते. यामुळे पर्यावरणीय शाश्वतता टिकून राहते. ग्रामसभा ही पंचायत राज व्यवस्थेचा कणा आहे. ती मजबूत असेल तर शासन अधिक विकेंद्रीत व प्रभावी होते.

३) **स्थानिक विकास नियोजन**:- शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो आजच्या गरजा पूर्ण करताना भावी पिढ्यांच्या गरजांवर गदा आणत नाही. यात आर्थिक वाढ, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरण संरक्षण यांचा समतोल राखला जातो. स्थानिक विकास नियोजन म्हणजे गाव/नगराच्या गरजांनुसार, स्थानिक लोकांच्या सहभागातून तयार केलेले विकासाचे आराखडे, जसे की ग्रामविकास आराखडा, नगर विकास आराखडा इ.

शाश्वत विकासाची तीन मुख्य परिमाणे:-१) आर्थिक विकास - रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, स्थानिक उद्योग

२) सामाजिक विकास - शिक्षण, आरोग्य, समान संधी, सामाजिक न्याय

३)पर्यावरणीय विकास- जलसंवर्धन, स्वच्छता, हरित क्षेत्र, प्रदूषण नियंत्रण

स्थानिक विकास नियोजनात ही तिन्ही परिमाणे एकत्रितपणे विचारात घेतली जातात.

स्थानिक विकास नियोजनात शाश्वततेचे महत्व:-

१) लोकसहभाग:- ग्रामसभा/नगरसभा, स्वयंसेवी संस्था, महिला बचतगट यांच्या सहभागामुळे नियोजन वास्तववादी व लोकाभिमुख होते.

२) स्थानिक गरजांवर आधारित योजना:- पाणी, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण, रस्ते, वीज- या गरजा खालून-वर (Bottom-up) पद्धतीने ठरवल्या जातात.

३) संसाधनांचा योग्य वापर:- पाणी, जमीन, जंगल यांचा शाश्वत वापर करून अपव्यय टाळला जातो.

४) सामाजिक समावेशकता:- महिला, दलित, आदिवासी, दिव्यांग, गरीब घटकांचा निर्णयप्रक्रियेत सहभाग वाढतो.

५) स्थानिक विकास नियोजनातून पुढील SDGs प्रभावीपणे राबवता येतात. १.गरिबी निर्मूलन २.स्वच्छ पाणी व स्वच्छता ३. दर्जेदार शिक्षण ४.लैंगिक समानता ५. सततची शहरे व वसाहती ६. हवामान कृती

भारतातील उदाहरणे:-

१. गावपातळीवर शाश्वत विकासाचे नियोजन- ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP)
२. स्वच्छता व आरोग्य सुधारणा- स्वच्छ भारत अभियान
३. सर्वांना स्वच्छ पाणी- जल जीवन मिशन
४. AMRUT व स्मार्ट सिटी - शहरी शाश्वत पायाभूत सुविधा

आव्हाने:- १. लोकसहभागाचा अभाव
२. निधी व तांत्रिक कौशल्यांची कमतरता
३. प्रशासकीय समन्वयाचा अभाव
४. पर्यावरणीय नियमांचे अपुरे पालन

उपाय:- १. ग्रामसभा/नगरसभा अधिक सक्रिय करणे.
२. स्थानिक प्रतिनिधींचे प्रशिक्षण
३. डिजिटल साधनांचा वापर (ई-गव्हर्नन्स)
४. स्वयंसेवी संस्था व खासगी क्षेत्राशी भागीदारी
५. पर्यावरणपूरक धोरणे कठोरपणे अंमलात आणणे

शाश्वत विकास आणि स्थानिक विकास नियोजन हे एकमेकांचे पूरक आहेत. स्थानिक पातळीवर योग्य नियोजन झाले तर विकास दीर्घकालीन, समतोल आणि सर्वसमावेशक होतो. त्यामुळे मजबूत ग्रामसभा, सक्षम स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि लोकसहभाग हे शाश्वत भारताच्या उभारणीचे खरे आधारस्तंभ ठरतात. पाणीपुरवठा, रस्ते, स्वच्छता, मनरेगा, प्रधानमंत्री आवास योजना अंमलबजावणी, गाव/शहराच्या वास्तव समस्यांवर आधारित विकास आराखडे, SDGs चे स्थानिकीकरण (Localization of SDGs)

३) सामाजिक न्याय व समावेश:- महिला, SC/ST, अल्पसंख्याक, दिव्यांग यांचा सहभाग, युवक मंडळे यांचे सक्षमीकरण, दलित, आदिवासींसाठी आरक्षण, स्वयं-सहायता गटांना प्रोत्साहन.समाजातील सर्व घटकांना समान संधी, हक्क व सन्मान मिळणे-विशेषतः महिला, दलित, आदिवासी, दिव्यांग, अल्पसंख्याक, गरीब व वंचित घटक. शाश्वत शासनाशिवाय सामाजिक न्याय शक्य नाही आणि सामाजिक न्यायाशिवाय शासन शाश्वत ठरत नाही. कारण न्याय्य धोरणे नसतील तर विकास असमतोल होतो. समावेश नसेल तर लोकांचा विश्वास कमी होतो. लोकसहभाग नसेल तर शासन लोकांपासून दूर जाते.

सामाजिक न्यायासाठी शाश्वत शासनाच्या भूमिका:-

१) समावेशक धोरणनिर्मिती:- निर्णयप्रक्रियेत सर्व घटकांचा सहभाग- ग्रामसभा, नगरसभा, महिला व युवक प्रतिनिधित्व.

२) समान संधी उपलब्ध करणे:- शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, डिजिटल सुविधा सर्वांसाठी समान.

३) पारदर्शकता व उत्तरदायित्व:- माहितीचा अधिकार (RTI), सामाजिक लेखापरीक्षण, ई-गव्हर्नन्समुळे योजना योग्य लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचतात.

४) कायदेशीर संरक्षण:- अनुसूचित जाती-जमाती अत्याचार प्रतिबंध कायदा, महिला संरक्षण कायदे, दिव्यांग हक्क कायदा- हे सामाजिक न्याय बळकट करतात.
५) विकेंद्रीकरण:- स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिकार दिल्यामुळे वंचित घटकांचा थेट सहभाग वाढतो.
सामाजिक समावेश साधण्यासाठी महत्त्वाचे उपाय:- १. प्रतिनिधित्व व संधी वाढवण्यासाठी- आरक्षण धोरण
२. महिला आर्थिक सक्षमीकरण- स्वयं-सहायता गट
३. डिजिटल समावेशन -ऑनलाईन सेवा, DBT
४.रोजगारयोग्यता वाढवण्यासाठी- कौशल्य विकास योजना
५. सर्वांसाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण-समावेशक शिक्षण
SDG १ - गरिबी निर्मूलन, SDG ४- दर्जेदार शिक्षण,SDG ५ - लैंगिक समानता,SDG १० - विषमता कमी करणे,SDG १६ -शांतता, न्याय व सक्षम संस्था ही शाश्वत विकास उद्दिष्टे थेट सामाजिक न्यायाशी संबंधित आहेत.
भारतातील उदाहरणे:- १.ग्रामीण गरीबांना रोजगार व उत्पन्न- मनरेगा २. महिला सक्षमीकरण-बेटी बचाओ, बेटी पढाओ ३. आर्थिक समावेशन- पीएम जनधन योजना ४. सर्वांसाठी आरोग्य सुरक्षा- आयुष्मान भारत ५. समावेशकता- दिव्यांग हक्क कायदा, २०१६
आव्हाने:- सामाजिक विषमता व भेदभाव, माहितीचा अभाव,भ्रष्टाचार, प्रशासकीय उदासीनता, डिजिटल दरी.
उपाय:- सक्रिय ग्रामसभा व नगरसभा, लोकप्रतिनिधी व कर्मचाऱ्यांचे संवेदनशीलता प्रशिक्षण, सामाजिक लेखापरीक्षण सक्तीचे करणे, तंत्रज्ञानाचा समावेशक वापर, स्वयंसेवी संस्था व समुदाय सहभाग वाढवणे.
४) पर्यावरण संरक्षण:- आजच्या काळात विकासाची गती वाढत असताना पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत आहे. हवामान बदल, प्रदूषण, जैवविविधतेचा ऱ्हास ही त्याची उदाहरणे आहेत. म्हणूनच शाश्वत विकास आणि पर्यावरण संरक्षण हे एकमेकांशी अतूटपणे जोडलेले आहेत. जलसंधारण,पाणी संवर्धन, वृक्षलागवड, सांडपाणी व्यवस्थापन, स्वच्छता मोहीम, कचरा व्यवस्थापन, नवीकरणीय ऊर्जेचा वापर, शाश्वत विकास आणि पर्यावरण संरक्षण. शाश्वत विकास असा विकास जो आजच्या गरजा पूर्ण करतो पण भावी पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम होत नाही.
शाश्वत विकासात पर्यावरण संरक्षणाचे महत्व:-
१) निसर्गातील घटक:- जमीन, पाणी, हवा, जंगल, वन्यजीव यांचे संवर्धन व शाश्वत वापर.
२) नैसर्गिक संसाधनांची जपणूक:- मर्यादित संसाधने (पाणी, खनिजे, जंगल) जपली नाहीत तर विकास अल्पकालीन ठरेल.
३) हवामान बदलावर नियंत्रण:- कार्बन उत्सर्जन कमी करणे, नवीकरणीय ऊर्जा वापरणे- सौर, पवन, जल.
४) आरोग्य व जीवनमान सुधारणा:- स्वच्छ हवा, स्वच्छ पाणी मिळाल्यास लोकांचे आरोग्य व उत्पादकता वाढते.
५) जैवविविधतेचे संरक्षण:- वनस्पती व प्राणी नष्ट झाले तर पर्यावरणीय साखळी तुटते.

पर्यावरणपूरक विकासाचे प्रमुख उपाय:-
i. नवीकरणीय ऊर्जा:- सौरऊर्जा प्रकल्प,पवनऊर्जा, बायोगॅस
ii. जलसंधारण:- पर्जन्य जलसंचयन, तलाव, बंधारे, विहिरी पुनरुज्जीवन
iii. घनकचरा व्यवस्थापन:-ओला व सुका कचरा वेगळा करणे,पुनर्वापर (Recycle),कंपोस्ट खत
iv. हरित क्षेत्र वाढवणे:- वृक्षारोपण, सामाजिक वनीकरण

v. शाश्वत शेती:- सेंद्रिय शेती, पाण्याचा काटकसरीने वापर, कमी रासायनिक खते

पर्यावरणाशी थेट संबंधित SDGs:- SDG ६ - स्वच्छ पाणी व स्वच्छता, SDG ७ - स्वच्छ व परवडणारी ऊर्जा, SDG १२ - जबाबदार उपभोग व उत्पादन, SDG १३ -हवामान कृती, SDG १५ - स्थलज परिसंस्था संरक्षण

महत्त्वाचे उपक्रम (उदा.):- १. स्वच्छता व आरोग्य- स्वच्छ भारत अभियान, २. सुरक्षित पाणी- जल जीवन मिशन, ३. हरित ऊर्जा:-राष्ट्रीय सौर मिशन ४. नदी स्वच्छता- नमामि गंगे ५. पर्यावरण संरक्षण कायदेशीर आधार- राष्ट्रीय हरित अधिकरण

आव्हाने**:-** औद्योगिकीकरणामुळे वाढते प्रदूषण, लोकसंख्यावाढ, जंगलतोड,प्लास्टिक वापर, हवामान बदला बाबत जनजागृतीचा अभाव.

उपाय**:-** १. कठोर पर्यावरण कायदे व प्रभावी अंमलबजावणी २. शाळा/महाविद्यालयांतून पर्यावरण शिक्षण ३. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सक्रिय सहभाग ४. नागरिकांची हरित सवयी ५. CSR व स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग

५) पारदर्शकता व जबाबदारी:-

शासनाचे निर्णय, खर्च, योजना व कार्यपद्धती सर्वसामान्य नागरिकांना स्पष्टपणे कळतील अशी व्यवस्था म्हणजे पारदर्शकता. उदा. माहितीचा अधिकार (RTI),ऑनलाईन पोर्टलवर योजना व खर्चाची माहिती, ग्रामसभा / प्रभागसभा. शासनातील अधिकारी व लोकप्रतिनिधी आपल्या निर्णयांसाठी आणि कामगिरीसाठी जनतेपुढे उत्तरदायी असणे म्हणजे जबाबदारी. उदा. सामाजिक लेखापरीक्षण, लोकायुक्त, सीएजी अहवाल, निवडणुकांद्वारे उत्तरदायित्व उत्तरदायित्व, खुले व स्वच्छ प्रशासन, माहिती अधिकाराचा वापर, पारदर्शकता व जबाबदारी आणि शाश्वत शासन हे परस्परपूरक घटक आहेत. शाश्वत शासन फक्त विकास योजना राबवणे नसून, त्या योजना प्रामाणिक, लोकाभिमुख आणि उत्तरदायी पद्धतीने राबवल्या जात आहेत का, हेही तितकेच महत्त्वाचे असते.

पारदर्शकता व जबाबदारीमुळे शाश्वत शासन कसे बळकट होते?

(1) भ्रष्टाचाराला आळा:- खुली माहिती, तपासणी व्यवस्था, गैरव्यवहार कमी होतो.

(2) लोकांचा विश्वास वाढतो:- शासनावर विश्वास निर्माण होतो. लोकसहभाग वाढतो.

(3) संसाधनांचा योग्य वापर:- निधी योग्य ठिकाणी खर्च होतो. विकास टिकाऊ बनतो.

(4) समावेशक विकास:- दुर्बल घटकांपर्यंत योजना पोहोचतात. सामाजिक समता साध्य होते.

(5) पर्यावरणीय जबाबदारी:- पारदर्शक निर्णयामुळे पर्यावरणविषयक गैरव्यवहार टळतो. नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण होते.

आव्हाने:- लालफीतशाही, माहिती देण्यात टाळाटाळ, लोकजागृतीचा अभाव, डिजिटल दरी (Digital Divide)

उपाय:- अधिक प्रभावी ई-गव्हर्नन्स, लोकशिक्षण व जनजागृती,स्वतंत्र देखरेख यंत्रणा, नैतिकता व मूल्यशिक्षण.

६) आर्थिक विकास:-

स्थानिक रोजगारनिर्मिती (मनरेगा, कौशल्य प्रशिक्षण), ग्रामीण उद्योग, पर्यटन, हस्तकला प्रोत्साहन.

७) समावेशकता (Inclusiveness):-

सर्व घटकांचा विकास म्हणजे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला - जात, धर्म, लिंग, भाषा, अपंगत्व, आर्थिक स्थिती किंवा सामाजिक पार्श्वभूमी यांचा भेद न करता - समान संधी, हक्क आणि सहभाग देणे. कोणीही मागे राहू नये (Leave no one behind) या तत्त्वावर आधारित विकास व शासन म्हणजे समावेशकता.समावेशकता म्हणजे समाजघडणीची दृष्टी आहे. जिथे प्रत्येकाला संधी, सन्मान आणि सहभाग मिळतो - तो समाज खऱ्या अर्थाने समावेशक असतो.

समावेशकतेचे मुख्य घटक:- १. समान संधी - शिक्षण, रोजगार, आरोग्य
२. सामाजिक न्याय - दुर्बल घटकांचे संरक्षण
३. लोकसहभाग - निर्णयप्रक्रियेत सर्वांचा सहभाग
४. सन्मान व समानता - भेदभावाला नकार

समावेशकता का महत्त्वाची:- १. लोकशाही मजबूत होते. २. सामाजिक सलोखा वाढतो. ३. शाश्वत विकास साध्य होतो. ४. वंचितांचा आत्मविश्वास वाढतो.

८) दीर्घकालीन दृष्टी-

भविष्याचा विचार होय. शाश्वत शासन व दीर्घकालीन दृष्टी हे एकमेकांशी घट्ट जोडलेले आहेत. कारण शाश्वत शासन म्हणजे फक्त आजच्या समस्या सोडवणे नाही, तर भविष्यातील पिढ्यांसाठी सुरक्षित, न्याय्य आणि सक्षम समाज घडवण्याची दृष्टी असलेले शासन होय. तात्पुरत्या फायद्याऐवजी भविष्यातील परिणामांचा विचार करून घेतलेले निर्णय म्हणजे दीर्घकालीन दृष्टी. उदा. आज झाडे लावणे - उद्या पर्यावरण सुरक्षित, आज शिक्षणावर गुंतवणूक - उद्या सक्षम नागरिक

दीर्घकालीन दृष्टी शाश्वत शासनासाठी का आवश्यक आहे?

१) नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण:- पाणी, जंगल, जमीन यांचा अति वापर टाळणे, पुढील पिढ्यांसाठी संसाधने जपणे.

२) टिकाऊ आर्थिक विकास:- केवळ वेगवान विकास नव्हे, तर स्थिर आणि समतोल विकास, रोजगारनिर्मिती व कौशल्यविकास

३) सामाजिक समता व न्याय:- दुर्बल घटकांसाठी दीर्घकालीन धोरणे, शिक्षण, आरोग्य, पोषणात सातत्यपूर्ण गुंतवणूक

३) धोरणांमध्ये सातत्य:- सरकार बदलले तरी मूलभूत विकासदिशा कायम, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, हवामान धोरण यासारखी दीर्घकालीन धोरणे

५) लोकांचा विश्वास वाढतो:- स्पष्ट भविष्यदृष्टी असलेल्या शासनावर जनतेचा विश्वास बसतो.

आव्हाने:- तात्कालिक राजकीय लाभाला प्राधान्य, निधीची मर्यादा, प्रशासनातील सातत्याचा अभाव, जनजागृती कमी.

उपाय:- दीर्घकालीन विकास आराखडे, सर्वपक्षीय सहमती, मजबूत संस्था व कायदे, लोकसहभाग आणि सामाजिक निरीक्षण.

५) शाश्वत शासनातील शहरी स्थानिक संस्थांची भूमिका (Urban Local Bodies):-

१) **शाश्वत शहरी विकास**:- स्मार्ट सिटी योजना, हरित वाहतूक, सायकल ट्रॅक

२) **मूलभूत सुविधा**:- स्वच्छ पाणी, कचरा व्यवस्थापन, मलनिस्सारण व आरोग्य सेवा

३) **पर्यावरणीय शाश्वतता**:- घनकचरा व्यवस्थापन, सौरऊर्जा, हरित इमारती

४) **समावेशक शहरे**:- झोपडपट्टी पुनर्वसन, दुर्बल घटकांसाठी घरे व सेवा

५) **ई-गव्हर्नन्स**:- ऑनलाइन करभरणा, तक्रार निवारण प्रणाली

६) शाश्वत विकास ध्येये (Sustainable Development Goals):-

संयुक्त राष्ट्रांनी २०१५ मध्ये ठरवलेली १७ जागतिक उद्दिष्टे, जी २०३० पर्यंत साध्य करण्याचे लक्ष्य आहे. **SDG चे १७ उद्दिष्टे:-** गरीबी निर्मूलन, भूकमुक्ती, सर्वांसाठी चांगले आरोग्य व कल्याण, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, लैंगिक समानता, स्वच्छ पाणी व स्वच्छता, परवडणारी व स्वच्छ ऊर्जा, सभ्य काम व आर्थिक वाढ, उद्योग, नवोन्मेष व पायाभूत सुविधा, असमानता कमी करणे, शाश्वत शहरे व वसाहती, जबाबदार उपभोग व उत्पादन, हवामान

कृती, जलजीवन (समुद्र व महासागरांचे संरक्षण), स्थलजीवन (जंगल, जैवविविधता संरक्षण), शांतता, न्याय व सक्षम संस्था, ध्येयांसाठी भागीदारी.

SDG चे महत्त्व:- १. समावेशक विकास - कोणीही मागे राहणार नाही,२. पर्यावरण संरक्षण - पुढील पिढ्यांसाठी संसाधने, ३. सामाजिक न्याय - समान संधी, ४. आर्थिक स्थैर्य - टिकाऊ वाढ

भारतातील अंमलबजावणी (उदाहरणे):- १.स्वच्छ भारत - SDG ६,२. आयुष्मान भारत - SDG ३, ३. बेटी बचाओ, बेटी पढाओ - SDG ५, ४. स्मार्ट सिटीज / AMRUT - SDG ११, ५. उज्ज्वला योजना - SDG ७,
६. डिजिटल इंडिया / ई-गव्हर्नन्स - SDG १६.

७) पुढील SDGs साध्य करण्यात पंचायतराज व शहरी स्थानिक संस्था थेट योगदान देतात.

SDG **१- गरिबी निर्मूलन**:- जगातील सर्व प्रकारचे दारिद्र्य नष्ट करणे. गरीबी निर्मूलन म्हणजे समाजातून दारिद्र्य दूर करून लोकांना किमान जीवनमान,रोजगार, शिक्षण, आरोग्य व सन्मानाने जगण्याची संधी देणे. गरीबी निर्मूलन म्हणजे केवळ उत्पन्न वाढवणे नव्हे, तर मानवी सन्मान, संधी आणि सुरक्षित भविष्य देणे होय.

SDG **३- आरोग्य व कल्याण**:- सर्व वयोगटातील सर्वांसाठी निरोगी आयुष्य व लोक कल्याण सुनिश्चित करणे. आरोग्य म्हणजे केवळ आजार नसणे नव्हे, तर शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक दृष्ट्या निरोगी असणे. कल्याण म्हणजे व्यक्तीचे व समाजाचे सुख, सुरक्षितता आणि सर्वांगीण विकास.

SDG **४- दर्जेदार शिक्षण**:- सर्वसमावेशक आणि न्याय्य दर्जाचे शिक्षण सुनिश्चित करणे आणि सर्वांसाठी जगभर शिकण्याच्या संधींना उत्तेजन देणे. सर्वांसाठी समावेशक व दर्जेदार शिक्षण सुनिश्चित करणे. सर्वांना समान संधी देणारे, समावेशक, कौशल्याधारित आणि जीवनोपयोगी शिक्षण म्हणजे दर्जेदार शिक्षण.

SDG **५- स्वच्छ पाणी व स्वच्छता**:- सर्वांसाठी स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छतेची उपलब्धता करून स्थायी व्यवस्थापनाची खात्री करणे. स्वच्छ पाणी, सुरक्षित, शुद्ध आणि सर्वांसाठी उपलब्ध पिण्याचे पाणी, स्वच्छता: शौचालये, कचरा व्यवस्थापन, हात धुण्याच्या सवयी, निचरा व्यवस्था इ. द्वारे आरोग्यदायी पर्यावरण राखणे. आरोग्य संरक्षण- अतिसार, कॉलरा, टायफॉइडसारखे आजार कमी होतात. बालमृत्यू दर घट - दूषित पाण्यामुळे होणारे आजार टाळले जातात. शिक्षण व उत्पादकता - आजार कमी झाल्याने शाळेतील उपस्थिती व कामाची क्षमता वाढते. पर्यावरण संवर्धन - जलस्रोत व परिसंस्था सुरक्षित राहतात. भारतातील उपक्रम जल जीवन मिशन -प्रत्येक घराला नळाद्वारे सुरक्षित पाणी. स्वच्छ भारत अभियान - खुले शौचमुक्ती, घन-द्रव कचरा व्यवस्थापन. अमृत योजना - शहरी भागात पाणीपुरवठा व सांडपाणी व्यवस्थापन सुधारणा. नमामी गंगे - नदी स्वच्छता व प्रदूषण नियंत्रण. सध्याची आव्हाने:- पाणीटंचाई व भूजल पातळी घट औद्योगिक/कृषी प्रदूषण ग्रामीण-शहरी तफावत स्वच्छतेविषयी सवयींमध्ये कमतरता. उपाय:- पावसाचे पाणी साठवण व पुनर्भरण, घरगुती व औद्योगिक सांडपाणी प्रक्रिया, स्वच्छतेबाबत जनजागृती (हात धुणे, शौचालय वापर), स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सक्रिय सहभाग

SDG **११- शाश्वत शहरे व वसाहती**:- संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास ध्येय क्रमांक ११ चे प्रमुख उद्दिष्ट:- शाश्वत शहरे व वसाहती म्हणजे अशी शहरे जी सामाजिक, आर्थिक व पर्यावरणीयदृष्ट्या समतोल राखून विकसित होतात. शहरे आणि मानवी वस्तीला समावेशक, सुरक्षित, लवचिक आणि शाश्वत बनविणे. जिथे सुरक्षित निवास, स्वच्छ पाणी-स्वच्छता, परवडणारी वाहतूक, हरित मोकळी जागा, आपत्ती-सक्षम पायाभूत सुविधा आणि समावेशक प्रशासन उपलब्ध असते.

SDG-**११ची उद्दिष्टे**:- सर्वांसाठी सुरक्षित व परवडणारे निवास, झोपडपट्टी सुधारणा व मूलभूत सेवा, परवडणारी, सुरक्षित सार्वजनिक वाहतूक, आपत्ती व हवामान बदलास तोंड देणारी शहरे, हवाप्रदूषण व कचरा व्यवस्थापनात सुधारणा, हरित व सार्वजनिक जागांचा विस्तार, समावेशक, सहभागात्मक शहरी नियोजन

शाश्वत शहरांचे घटक:- १) सामाजिक घटक:- आरोग्य, शिक्षण, सुरक्षितता, स्त्री-पुरुष समानता, दिव्यांग-मैत्रीपूर्ण सुविधा, समुदाय सहभाग. २) आर्थिक घटक:- स्थानिक रोजगारनिर्मिती, MSME/स्टार्ट-अप्सना प्रोत्साहन, परवडणारे घरकुल व सेवा ३) पर्यावरणीय घटक:- नवीकरणीय ऊर्जा, पाणी बचत व पुनर्वापर, हरित वाहतूक (सायकल, ई-बस) कचरा कमी करणे-Reduce, Reuse, Recycle.

भारतातील प्रमुख उपक्रम:- स्मार्ट सिटीज मिशन, AMRUT (पाणीपुरवठा व सांडपाणी), स्वच्छ भारत अभियान (शहरी), प्रधानमंत्री आवास योजना (शहरी), राष्ट्रीय शहरी उपजीविका मिशन, मेट्रो, ई-बस, पादचारी मार्ग विस्तार.

आव्हाने:- झपाट्याने वाढणारी नागरी लोकसंख्या,झोपडपट्ट्या व अपुरी पायाभूत सुविधा,हवाप्रदूषण, वाहतूक कोंडी,पाणीटंचाई व पूर/उष्णतेच्या लाटा,संसाधनांचा अकार्यक्षम वापर

उपाय व धोरणे:- एकात्मिक शहरी नियोजन (Land-use + Transport + Housing), हरित पायाभूत सुविधा:- शहरी वन, रेन-गार्डन, कूल रूफ्स, स्मार्ट तंत्रज्ञान:- IoT-आधारित पाणी/ऊर्जा मीटरिंग, समुदाय सहभाग:- मोहल्ला समित्या, नागरिक मंच, आपत्ती-तयारी:- अर्ली वॉर्निंग, रेसिलिएंट बांधकाम कोड, सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी.

SDG-१६-**शांतता, न्याय व सक्षम संस्था**:- शाश्वत विकासाकरिता शांतीपूर्ण आणि समावेशक समाज निर्माण करणे. सर्वांसाठी न्याय मिळविणे आणि यासाठी सर्व स्तरांवर प्रभावी, उत्तरदायी आणि समावेशी संस्था निर्माण करणे. समाजात शांतता, न्याय्य व्यवस्था आणि जबाबदार, पारदर्शक संस्था निर्माण करणे-जिथे प्रत्येक नागरिकाला कायद्याचे संरक्षण, समान हक्क व सेवा मिळतात.

मुख्य उद्दिष्टे:- हिंसा व गुन्हेगारी कमी करणे, सर्वांसाठी न्यायप्रवेश (Legal Aid, जलद न्याय),भ्रष्टाचार व अनियमितता रोखणे, पारदर्शक, उत्तरदायी शासन, मानवाधिकारांचे संरक्षण, समावेशक निर्णयप्रक्रिया.

सक्षम संस्थांचे गुणधर्म:- १. पारदर्शकता - माहितीचा अधिकार, खुले डेटा
२. उत्तरदायित्व - लोकप्रतिनिधी व अधिकाऱ्यांची जबाबदारी
३. कायद्याचे राज्य - नियम सर्वांसाठी समान
४. कार्यक्षमता -सेवा वेळेत व गुणवत्तापूर्ण
५. समावेशकता - महिला, अल्पसंख्याक, वंचित घटकांचा सहभाग

भारतातील उदा./उपक्रम:- १. RTI कायदा- माहितीचा अधिकार २. लोकपाल व लोकायुक्त - भ्रष्टाचारविरोधी यंत्रणा ३. ई-गव्हर्नन्स - डिजिटल सेवा, पारदर्शकता ४. जलदगती न्यायालये, लोकअदालत - न्यायप्रवेश सुलभ ५. पोलिस सुधारणा, सामुदायिक पोलिसिंग - शांतता राखणे ६. राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग - हक्कांचे संरक्षण

आव्हाने:- भ्रष्टाचार व विलंब, न्यायालयांतील प्रलंबित प्रकरणे, नागरिकांमध्ये कायदेविषयक जागरूकतेचा अभाव, काही भागांत हिंसा व अस्थिरता

उपाय:- डिजिटायझेशन व प्रक्रिया सुलभीकरण, न्यायालयांची क्षमता वाढवणे (न्यायाधीश, पायाभूत सुविधा)पोलिस प्रशिक्षण व तंत्रज्ञान, नागरिक शिक्षण - हक्क व कर्तव्यांची जाणीव, सामाजिक संवाद व मध्यस्थी - संघर्ष निवारण.

८) स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यात काही अडथळेही येतात.

१) आर्थिक मर्यादा:- १. अपुरा व अनियमित निधी
२. केंद्र राज्य अनुदानावर जास्त अवलंबित्व
३. स्वतःचे उत्पन्न स्त्रोत कमी

२) प्रशासकीय कमतरता:- १. प्रशिक्षित मनुष्यबळाचा अभाव
२. कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी
३. कामाचा जास्त ताण

३) राजकीय हस्तक्षेप:- १. स्थानिक राजकारणामुळे विकास कामांना अडथळे
२. पक्षीय मतभेदामुळे निर्णय प्रक्रिया मंदावते
३. तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव

४) जागरूकतेचा अभाव:- १. लोकांमध्ये शाश्वत विकासाविषयी कमी माहिती
२. ग्रामसभा/लोकसभेतील सहभाग कमी
३. डिजिटल साधनाचा मर्यादित वापर
४. डेटा आधारित नियोजनाचा अभाव

५) अधिकार व जबाबदाऱ्यातील अस्पष्टता:- १. ७३ व्या घटनादुरुस्तीची पूर्ण अंमलबजावणी न होणे
२. केंद्र राज्य स्थानिक स्तरातील समन्वयाचा अभाव

६) पर्यावरणीय आव्हाने:- १. पाणीटंचाई, दुष्काळ, पूर.
२. हवामान बदलाचे स्थानिक परिणाम
३. प्रदूषण नियंत्रणात अडचणी

उपाय:- १. आर्थिक विकेंद्रीकरण २. स्थानिक करात वाढ ३. नियमित प्रशिक्षण क्षमता विकास ४. पारदर्शकता ५. सामाजिक लेखापरीक्षण ६. जनजागृती ७. ग्रामसभा बळकट ८. इ-गव्हर्नन्स व डिजिटल साक्षरता.

पंचायत राज संस्थांना येणाऱ्या अडचणी वरील उपायाद्वारे दूर केल्यासच शाश्वत विकास व शाश्वत शासन प्रतीक्षात साकार होऊ शकेल पंचायतराज संस्था सक्षम झाल्यास लोकशाही सक्षम होईल आणि शाश्वत भविष्य सुरक्षित करता येईल. भारतातील शाश्वत विकासाचे यश हे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सक्रिय सहभागावर अवलंबून आहे लोकशाही शासन व्यवस्थेत लोकांच्या जवळचे शासन तसेच टिकाऊ विकास आणि सुरक्षित भविष्य गरजेचे असते.

९) निष्कर्ष:-

१) भारतातील शाश्वत विकासाचे यश हे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सक्रिय सहभागावर अवलंबून आहे. देशाचे भविष्य शासनाच्या स्वरूपावरून ठरते. लोकशाही शासन व्यवस्थेत लोकांच्या जवळचे शासन तसेच टिकाऊ विकास आणि सुरक्षित भविष्य गरजेचे असते. शाश्वत शासन यशस्वी करण्यासाठी सक्रिय, जागरूक व सक्षम ग्रामसभा अत्यंत आवश्यक आहे. ग्रामसभेमुळे लोकशाही केवळ कागदावर न राहता प्रत्यक्ष कृतीत उतरते आणि गावाचा विकास दीर्घकालीन, न्याय्य व टिकाऊ बनतो.

२) शाश्वत शासन स्वीकारल्यास समाजात स्थिरता, समृद्धी आणि सुरक्षितता नांदते. अशाश्वत शासन स्वीकारल्यास मात्र पर्यावरणीय, सामाजिक व आर्थिक संकटे वाढतात. म्हणूनच आजच्या काळाची खरी गरज आहे शाश्वत शासन, कारण टिकाऊ विकास हाच सुरक्षित भविष्याचा मार्ग आहे.

३) शाश्वत शासन व्यवस्था यशस्वी करायची असेल, तर पंचायतराज संस्था आणि शहरी स्थानिक संस्था या तिच्या मजबूत पाया आहेत. स्थानिक पातळीवर सक्षम, पारदर्शक आणि सहभागी शासन असेल, तेव्हाच देशाचा विकास खऱ्या अर्थाने शाश्वत होऊ शकतो. शाश्वत शासन हे केवळ केंद्र व राज्य सरकारांवर अवलंबून नसून, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सक्रिय सहभागावरच त्याचे यश अवलंबून आहे. लोकांच्या जवळचे शासन शाश्वत शासन आहे. प्रशासन लोककेंद्रित बनते व धोरणांची खालपर्यंत प्रभावी अंमलबजावणी होते. विकास समावेशक व

टिकाऊ बनतो आणि लोकशाही बळकट होते. शाश्वत शासन हे केवळ धोरण नसून लोकांच्या सहभागातून घडणारी प्रक्रिया आहे.

४) भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था या प्रक्रियेचा कणा आहेत. स्वच्छ पाणी व स्वच्छता ही आरोग्य, शिक्षण, समृद्धी आणि पर्यावरण संरक्षणाची गुरुकिल्ली आहे. सरकार, स्थानिक संस्था आणि नागरिक- सर्वांनी एकत्र प्रयत्न केल्यास SDG-6 साध्य करणे शक्य आहे. शाश्वत शहरे व वसाहती ही केवळ पायाभूत सुविधा नाहीत, तर मानवी जीवनमान उंचावणारी समग्र व्यवस्था आहे. पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक न्याय आणि आर्थिक संधी यांचा समतोल साधल्यासच भविष्यातील शहरे सुरक्षित, समृद्ध व समावेशक बनतील. शांतता, न्याय व सक्षम संस्था या कोणत्याही देशाच्या शाश्वत विकासाचा पाया आहेत. मजबूत संस्था असतील तरच विश्वास, स्थैर्य आणि सर्वसमावेशक प्रगती शक्य होते. पंचायत राज संस्थांना येणाऱ्या अडचणी वरील उपायाद्वारे दूर केल्यासच शाश्वत विकास व शासन प्रतेक्षात साकार होऊ शकेल.

५) पंचायतराज संस्था सक्षम झाल्यास लोकशाही सक्षम होईल आणि शाश्वत भविष्य सुरक्षित करता येईल. शाश्वत शासनाचे खरे यश तेव्हाच मिळते जेव्हा विकास सर्वांसाठी समान, न्याय्य व समावेशक असतो. सामाजिक न्याय व समावेश हे केवळ कल्याणकारी धोरणे नसून ते लोकशाहीच्या मजबुतीचे व दीर्घकालीन शाश्वततेचे आधारस्तंभ आहेत.

६) पर्यावरणाचे संरक्षण केल्याशिवाय शाश्वत विकास शक्य नाही. जर आज निसर्गाचे संवर्धन केले नाही, तर उद्याचा विकास फक्त आकड्यांपुरता मर्यादित राहील. म्हणूनच-"निसर्ग वाचवा, भविष्य वाचवा" हेच शाश्वत विकासाचे खरे सूत्र आहे.

७) शाश्वत शासनासाठी फक्त विकास योजना पुरेशा नाहीत, तर त्या योजना पारदर्शकतेने राबवल्या जात आहेत का आणि त्यासाठी जबाबदारी निश्चित आहे का हे निर्णायक ठरते. शाश्वत शासन म्हणजे आजचा विकास, उद्याची सुरक्षितता यांचा संगम होय. हे तेव्हाच शक्य होते, जेव्हा शासनाकडे दीर्घकालीन दृष्टी, ठोस धोरणे आणि लोकाभिमुख अंमलबजावणी असते. आज योग्य निर्णय घेतले, तरच उद्याचे भविष्य सुरक्षित होईल. हाच शाश्वत शासनाचा आत्मा आहे.

८) धोरण तयार करणे, नियमन करणे आणि पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करणे, शाश्वत पद्धतीने प्रोत्साहन देणे, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य करणे, प्रगतीचे निरीक्षण करणे आणि सार्वजनिक सहभाग वाढवणे याद्वारे शाश्वत विकासाला चालना देण्यात सरकारची भूमिका महत्त्वाची आहे.

९) हवामान बदल, जैवविविधतेचे नुकसान आणि संसाधनाचा ऱ्हास यासारख्या जागतिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी स्पष्ट उद्दिष्टे निश्चित करून प्रभावी धोरणे अमलात आणून आणि विविध भागधारकांची सहयोग करून शाश्वत विकासासाठी सक्षम वातावरण निर्माण करण्यात सरकारे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. सक्रिय आणि एकात्मिक दृष्टिकोन स्वीकारून सरकारे शाश्वत आर्थिक वाढ सुनिश्चित करू शकतात.

१०) सामाजिक समावेशकता वाढवू शकतात. नैसर्गिक संसाधनाचे संरक्षण करू शकतात आणि सर्वांसाठी निरोगी वातावरणाला प्रोत्साहन देऊ शकतात. तथापि, शाश्वत विकास करण्यासाठी जगभरातील सरकारे, व्यवसाय, नागरी समाज आणि व्यक्तीकडून सामूहिक कृती नाविन्यपूर्ण उपाय आणि सतत वचनबद्धता आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

१) अनुपम शर्मा (२०१०) लोकप्रशासन के उभरते आयाम, अल्फा पब्लिकेशन, नई दिल्ली.पृ.क्र. ३२५
२) Sachs, J. D. (2015). The Age of Sustainable Development. Columbia University Press.
३) https://marathivishwakosh.org
४) https://en.wikipedia.org
५) https://www.britannica.com
६) Jennifer A. Elliott (2013). An Introduction to Sustainable Development, Routledge, 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN Island Publishing House.
७) Bhattacharya, R.N. (Ed.) (2001) Environmental Economics - An Indian Perspective, OUP, New Delhi.
८) https://www.mospi.gov.in
९) Jordan, A., & Lenschow, A. (Eds.). (2008). Innovation in Environmental Policy Integrating the Environment for Sustainability, Edward Elgar Publishing.
१०) Griggs, D., et al. (Eds.). (2014). Sustainable Development Goals (SDGs): Bringing Together Environment, Development and Security. Springer.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

राज्य धोरणाची निर्देशक तत्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये - शास्वत विकासाची साधने

डॉ. स्वाती शेषराव नरवडे
सहाय्यक प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, छ. संभाजीनगर

प्रस्तावना:-

भारतीय संविधान हे एक मुलभूत व व्यापक राष्ट्रीय दस्तऐवज आहे. ज्यामध्ये देशाच्या प्रशासनाच्या चौकटीची रूपरेषा स्पष्ट केलेली आहे. राज्य धोरणाची निर्देशक तत्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये ही भारताच्या संविधानाचा गाभा आहेत. भारतीय संविधानाच्या भाग चार मध्ये राष्ट्राच्या विकासाची दिशा दर्शविणारी राज्यधोरणाची नीतीनिर्देशक तत्वे आणि नागरिकांच्या वर्तनाविषयी मार्गदर्शन करणारे मूलभूत कर्तव्ये यांचा समावेश आहे. या पेपरमध्ये शाश्वत विकासात मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत कर्तव्यांची भूमिका यांचा शोध घेण्यात आला आहे. राज्य धोरणाच्या निर्देशात्मक तत्त्वांच्या संकल्पनेचा उगम स्पॅनिश संविधान आहे ज्यातून ते आयर्लंड संविधानात आले आहे. राज्य धोरणाचे निर्देशक तत्वे आयर्लंड संविधानामधून भारतीय संविधानात आली आहेत. राज्यधोरणाच्या नीतीनिर्देशक तत्वांना मार्गदर्शक तत्वे असेही म्हणतात.

भारतीय संविधानाच्या कलम 36 ते 51 या कलमात राज्य धोरणाचे निर्देशक तत्वे तत्त्वे आहेत. सामाजिक कल्याण, आर्थिक न्याय आणि एकसमान नागरी संहिता यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी शासन कर्त्यांसाठी ही तत्वे मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणून प्रदान केलेली आहेत. राष्ट्रीय विकासाचे धोरण ठरविण्यात महत्त्वाची भूमिका असणाऱ्या नेत्यांना नैतिक मार्गदर्शक म्हणून ते काम करतात. राष्ट्रीय धोरणे हे समान संसाधन वितरण आणि पर्यावरण संरक्षण यासारख्या आदर्शांशी सुसंगत आहेत का याची जनता खात्री करू शकते. राज्यधोरणाची नीतीनिर्देशक तत्वे ही दिशादर्शक आहेत. मूलभूत कर्तव्ये हे मूळ संविधानात नव्हते. १९७६ मध्ये ४२ व्या घटनादुरुस्तीने १० कर्तव्य जोडले गेले आणि २००२ मध्ये ८६ व्या घटनादुरुस्तीने ११ वे कर्तव्य समाविष्ट केले आहे.

राज्य धोरणाची निर्देशक तत्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये ही भारताच्या संविधानाचा गाभा असून, ती कल्याणकारी कायदे करण्यासाठी पूरक ठरतात. निर्देशक तत्वे सरकारला कल्याणकारी राज्य व सामाजिक व आर्थिक न्याया प्रस्थापित करण्यासाठी मार्गदर्शन करतात, तर मूलभूत कर्तव्ये नागरिकांना राष्ट्रहितासाठी जबाबदार बनवतात. राज्य धोरणाची निर्देशक तत्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये ही मिळून लोकशाहीचे संतुलन राखतात आणि समतावादी समाज निर्मितीसाठी आवश्यक आहेत.

राज्य धोरणाचे निर्देशक तत्वे हे गांधीवादी तत्वे, समाजवादी तत्वे आणि उदारमतवादी तत्वे अशा तीन भागांमध्ये विभाजित करता येऊ शकतात.भारतीय संविधानाच्या कलम ३७ मध्ये निर्देशात्मक तत्त्वांच्या वापराबद्दल सांगितले आहे. या तत्त्वांचे उद्दिष्ट लोकांना सामाजिक व आर्थिक न्याय सुनिश्चित करणे आणि भारताला कल्याणकारी राज्य म्हणून स्थापित करणे असे आहे.

समाजवादी विचारांवर आधारित नीतीनिर्देशक तत्वे :-

कलम ३८ मधील तरतुदीनुसार राज्य हे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय सुनिश्चित करून आणि उत्पन्न, दर्जा, सुविधा आणि संधींमधील असमानता कमी करून सामाजिक व्यवस्था सुरक्षित आणि संरक्षित करून लोकांचे कल्याण करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.

कलम ३९ मधील तरतुदीनुसार राज्य विशेषतः खालील गोष्टी सुनिश्चित करण्यासाठी आपली धोरणे निर्देशित करेल की, सर्व नागरिकांना उपजीविकेचे पुरेसे साधन मिळण्याचा अधिकार राहील. सामान्य हितासाठी भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण अशा प्रकारे आयोजित केले जाईल की. काही लोकांच्या हातात संपत्तीचे केंद्रीकरण होणार नाही. पुरुष आणि महिला दोघांनाही समान कामासाठी समान वेतन मिळेल. कामगारांच्या शक्ती आणि आरोग्याचे संरक्षण केले जाईल. बालकांचे शोषण केले जाणार नाही.

कलम ४१ मधील तरतुदीनुसार बेरोजगारी, वृद्धापकाळ, आजारपण आणि अपंगत्वाच्या बाबतीत काम करण्याचा, शिक्षणाचा आणि सार्वजनिक मदतीचा अधिकार सुरक्षित करण्यासाठी राज्य प्रयत्न करेल..

कलम ४२: राज्य कामाच्या न्याय्य आणि मानवीय परिस्थिती आणि मातृत्व मदतीसाठी तरतुदी करेल.

कलम ४३: राज्य सर्व कामगारांना राहणीमान वेतन आणि योग्य जीवनमान मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करेल.

कलम ४३अ: उद्योगांच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य पावले उचलेल.

कलम ४७: राज्य सार्वजनिक आरोग्य सुधारण्यासाठी आणि आरोग्यासाठी हानिकारक असलेल्या मादक पेये आणि औषधांच्या सेवनावर बंदी घालण्यासाठी पावले उचलेल. पोषण पातळी आणि लोकांचे राहणीमान सुधारणे.

कलम ४८: गायी, वासरे आणि इतर दुभत्या आणि भारी जनावरांच्या कत्तलीवर बंदी घालणे आणि त्यांच्या जाती सुधारणे.

गांधीवादी तत्वांवर आधारित नीतीनिर्देशक तत्वे :-

कलम ४०: राज्य स्वयंशासनाचे एकक म्हणून ग्रामपंचायतींचे संघटन करण्यासाठी पावले उचलेल

कलम ४३: राज्य ग्रामीण भागात वैयक्तिक किंवा सहकारी आधारावर कुटीर उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रयत्न करेल.

कलम ४३ब: सहकारी संस्थांची निर्मिती, स्वयंसेवी संस्थांची निर्मिती आणि व्यावसायिक व्यवस्थापनाला प्रोत्साहन देणे.

कलम ४६: राज्य लोकांच्या कमकुवत घटकांचे, विशेषतः अनुसूचित जाती (एससी), अनुसूचित जमाती (एसटी) आणि इतर कमकुवत घटकांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंधांना जोपासण्यासाठी प्रोत्साहन देईल.

कलम ४७: राज्य सार्वजनिक आरोग्य सुधारण्यासाठी आणि आरोग्यासाठी हानिकारक असलेल्या मादक पेये आणि औषधांच्या सेवनावर बंदी घालण्यासाठी पावले उचलेल.

कलम ४८: गायी, वासरे आणि इतर दुभत्या आणि भारी जनावरांच्या कत्तलीवर बंदी घालणे आणि त्यांच्या जाती सुधारणे.

उदारमतवादी तत्त्वांवर आधारित नीतीनिर्देश तत्वे :-

कलम ४४: राज्य भारताच्या संपूर्ण प्रदेशात नागरिकांसाठी एकसमान नागरी संहिता सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न करेल.

कलम ४५: वयाची सहा वर्षे पूर्ण होईपर्यंत सर्व मुलांना बालपणीचे संगोपन आणि शिक्षण प्रदान करणे.

कलम ४८: आधुनिक आणि वैज्ञानिक पद्धतीने शेती आणि पशुपालन करणे.

कलम ४८अ: पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करणे आणि देशातील जंगले आणि वन्यजीवांचे रक्षण करणे.

कलम ४९: राज्य कलात्मक किंवा ऐतिहासिक हिताच्या प्रत्येक स्मारकाचे किंवा ठिकाणाचे संरक्षण करेल.

कलम ५०: राज्याच्या सार्वजनिक सेवांमध्ये न्यायपालिकेला कार्यकारी मंडळापासून वेगळे करण्यासाठी राज्य पावले उचलेल.

कलम ५१: घोषित करते की आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता प्रस्थापित करण्यासाठी राज्य प्रयत्न करेल:

राष्ट्रांशी न्याय्य आणि सन्माननीय संबंध राखणे:-

आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि करारांच्या दायित्वांचा आदर वाढवणे. मध्यस्थीद्वारे आंतरराष्ट्रीय वादांचे निराकरण करण्यास प्रोत्साहन देणे.

नीतीनिर्देशक तत्वांचा महत्त्वाचा पैलू:

राज्य धोरणाची निर्देशक तत्वे ही तत्वे न्यायालयात थेट अंमलबजावणी योग्य नसली तरी, देशाच्या कारभारात 'मूलभूत' मानली जातात, ज्याद्वारे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय प्रस्थापित करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. मार्गदर्शक तत्त्वे व कर्तव्ये सामाजिक न्याय व जबाबदारी सुनिश्चित करतात. मार्गदर्शक तत्त्वे आणि कर्तव्ये ही कायद्याच्या राज्याला सामाजिक कल्याणाची जोड देऊन एक सशक्त भारत घडवण्यास मदत करतात.

मूलभूत कर्तव्ये:-

मूलभूत कर्तव्ये ही संविधानाच्या भाग चार – अ मध्ये कलम ५१अ या कलमात समाविष्ट असून ते नागरिकांची जबाबदारी निश्चित करतात. ई.स.१९७६ मध्ये ४२ व्या घटनादुरुस्तीने कलम ५१अ मध्ये १० कर्तव्य

जोडण्यात आले आणि २००२ मध्ये ८६ व्या घटनादुरुस्तीने ११ वे कर्तव्य समाविष्ट केले आहे. ११ कर्तव्ये नागरिकांना संवैधानिक मूल्ये राखण्यासाठी, पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी आणि सुसंवाद वाढविण्यास उद्युक्त करतात. जरी ते सक्तीने लागू करण्यायोग्य नसले तरी, ते न्यायालयीन पुनरावलोकनावर प्रभाव पाडतात, लोकशाहीमध्ये राष्ट्रीय एकता आणि नागरी जबाबदारी वाढवतात. भारतीय संविधानातील कलम ५१अ अंतर्गत मूलभूत कर्तव्ये नागरिकांना जबाबदारी, देशभक्ती आणि सामाजिक संवाद साधण्याचे मार्गदर्शन करतात.

कर्तव्यांची यादी

कलम ५१अ मध्ये प्रत्येक भारतीय नागरिकासाठी या प्रमुख जबाबदाऱ्या स्पष्ट केल्या आहेत:

1.संविधानाचे पालन करणे, त्याचे आदर्श, राष्ट्रध्वज आणि राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे

2. स्वातंत्र्यलढ्याला स्फूर्ती देणाऱ्या उदात्त आदर्शांचे पालन करणे

3. भारताची सार्वभौमता, एकता आणि अखंडता राखणे व तिचे संरक्षण करणे.

4. देशाचे रक्षण करणे आणि आवाहन केले जाईल तेव्हा राष्ट्रीय सेवा बजावणे.

5. धार्मिक, भाषिक आणि प्रादेशिक किंवा वर्गीय भेदांच्या पलीकडे जाऊन सर्व भारतीयांमध्ये बंधुत्वाची भावना वाढवणे आणि स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला उणीव आणणाऱ्या प्रथांचा त्याग करणे.

6. आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या समृद्ध वारशाचे जतन करणे.

7. वने, तलाव, नद्या आणि वन्यजीव यांसह नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण आणि संवर्धन करणे.

8. वैज्ञानिक दृष्टिकोन, मानवतावाद आणि शोधवृत्तीचा विकास करणे

9. सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे आणि हिंसाचाराचा त्याग करणे

10. राष्ट्र सतत प्रगती करत राहील यासाठी वैयक्तिक आणि सामूहिक कार्यात उच्च पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करणे.

11. ६ ते १४ वयोगटातील पाल्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे (86 वी घटनादुरुस्ती)

कर्तव्यांची प्रमुख भूमिका:-

ही कर्तव्ये नागरिकांना समाज आणि राष्ट्राप्रती असलेल्या कर्तव्यांची आठवण करून देऊन, विविधतेत एकता वाढवून मूलभूत अधिकारांचे संतुलन साधतात. न्यायालये त्यांचा कायदे आणि अधिकारांचे अर्थ लावण्यासाठी वापर करतात. कलम २१अ अंतर्गत शिक्षण आणि कर्तव्य सारख्या निर्देशक तत्त्वांची अंमलबजावणी करण्यास मदत करतात. जरी न्यायालये अंमलात आणू शकत नसली तरी, कर्तव्ये निर्णयांवर प्रभाव आणि समाजविरोधी कृत्यांविरुद्ध नागरी जागरूकता वाढवतात. ते पर्यावरण, सहिष्णुता आणि देशभक्तीवरील धोरणांना प्रेरणा देतात, कायदेशीर दंडाशिवाय संवैधानिक लोकशाही मजबूत करतात.

निष्कर्ष:-

राज्य धोरणाची निर्देशक तत्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये ही भारताच्या शासनाला सामाजिक न्याय आणि नागरिकांच्या जबाबदारीकडे नेण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात, जी मूलभूत हक्कांना पूरक असतात. सोबतच मूलभूत अधिकारांचा अधिकाधिक अर्थ लावत आहेत, जसे की केशवानंद भारती सारख्या प्रकरणांमध्ये दिसून येते.

राज्य धोरणाची निर्देशक तत्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये हे भारतीय संविधानाचे अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहेत, जे राष्ट्राच्या विकासाचे आणि नागरिकांच्या वर्तनाचे मार्गदर्शन करतात. सामाजिक कल्याण, राष्ट्रीय एकता आणि पर्यावरण संरक्षणाला चालना देण्यासाठी त्यांचे महत्त्व आणि उद्दिष्टे समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.. मार्गदर्शक तत्त्वे आणि कर्तव्ये ही कायद्याच्या राज्याला सामाजिक कल्याणाची जोड देऊन एक सशक्त भारत घडवण्यास मदत करतात.

संदर्भ:-

1. भारतीय संविधान, कायदा व न्याय मंत्रालय भारत सरकार, सुधारित आवृत्ती, 2025.
2. कश्यप सुभाष, हमारा संविधान- भारत का संविधान और संवैधानिक विधी, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नई दिल्ली, चौथी आवृत्ती 2000.
3. वराडकर, र. घ, भारतीय शासन आणि राजकारण, निराली प्रकाशन पुणे, निराली प्रकाशन पुणे, सातवी सुधारित आवृत्ती 2017.
4. देशमुख अलका, भारतीय शासन आणि राजकारण, साईनाथ प्रकाशन नागपूर, 2024.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

लोकशाही विकासाची शाश्वत मूल्ये आणि भारतीय संविधानाची भूमिका

डॉ. ज्योत्स्ना शेषराव नरवडे
दगडोजीराव देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
वाळूज, छत्रपती संभाजी नगर.
Mob.9921604883
Email - jnarwade358@gmail.com

प्रस्तावना

भारताने लोकशाही शासनाबरोबरच कल्याणकारी राज्य संकल्पनेचा स्वीकार केला. लोकशाही ही लोकांच्या सहभागावर आधारित शासन पद्धती आहे. आधुनिक काळात लोकशाहीचा विकास राजकीय अधिकारांपुरता मर्यादित राहिलेला नाही यात सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातही समानता व न्यायाचा विचार रुजू होत आहे. लोकशाहीमध्ये लोकांना शासनाच्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अधिकार असतो. *अनेकांच्या हातात सत्ता म्हणजे लोकशाही* असे लोकशाही बद्दल म्हटले जाते. लोकशाहीचा विकास शाश्वत मूल्यांवर आधारित असणे गरजेचे वाटते.

शाश्वत विकास हा विकास आणि मानवी विकासाचा एक दृष्टिकोन आहे. ज्याचा उद्देश भविष्यातील पिढ्यांचा त्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता आजच्या गरजा पूर्ण करते. एकंदरीत, वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण होत असतानाच भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम होत नाही. लोकशाही मधून न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता ही मूल्ये जर जपली तर, समाजाचा समग्र व दीर्घकाळ टिकणारा तसेच संतुलित विकास होऊ शकतो. संपूर्ण भारतात या मूल्यांचे संरक्षण आणि अंमलबजावणीसाठी भारतीय लोकशाही प्रेरित संविधान महत्त्वाची भूमिका बजावते.

लोकशाही विकास

लोकशाही विकास म्हणजे लोकशाही मूल्यांचा(स्वातंत्र्य, समता, न्याय) यांचा वापर करून देशाचा सर्वांगीण विकास साधने होय.जसे की, समाजातील सर्व घटकांना समान संधी देणे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय प्रगती साधने. लोकशाही व्यवस्थेमध्ये नागरिकांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य,समान न्याय, मतदानाचा अधिकार देखील दिलेले असतात.लोकशाही विकासाचा मुख्य उद्देशच मुळात लोकांचे कल्याण करून सामाजिक न्याय साधण्याचे आहे. या सर्व घटकात जन सहभागामुळे शासन पारदर्शी तसेच जबाबदार व प्रभावी बनते. यामुळे लोकशाहीला विकासासाठी महत्त्वाचा केंद्रबिंदू मानला जातो.

लोकशाही विकासातील शाश्वत मूल्ये

1.स्वातंत्र्य

लोकशाहीत सर्वात आधी स्वातंत्र्यास महत्त्व दिले आहे. जे की लोकशाहीचे मूलभूत मूल्य आहे. समाजात राहणाऱ्या प्रत्येक नागरिकांना विचार व्यक्त करणे धर्मपालन, संघटना स्थापन करण्याचे तसेच स्वतंत्र व मुक्तपणे जगण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे, स्वातंत्र्य दिल्याने व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होतो. तसेच, समाजातील सर्जनशीलता वाढण्यास मदत होते.

2.समता

लोकशाही व्यवस्थेने सर्व नागरिकांना समान दर्जा व समान संधी दिल्या आहेत.जाती, धर्म, भाषा, लिंग यापैकी कोणत्याही आधारावर भेदभाव केला जात नाही. समतेमुळे समाजातील खालच्या व दुर्लक्षित, दुर्बल घटकांना प्रगतीची संधी मिळते

3.सामाजिक न्याय

सामाजिक न्याय मुळातच समाजातील सर्व घटकांना न्याय मिळवण्यासाठी तयार केले आहे. गरीब, मागासलेले, दुर्लक्षित, दुर्बल घटकांच्या प्रगतीसाठी उपाययोजना करणे त्यांनाही समाज प्रवाहात आणणे हे सामाजिक न्यायाचे उद्दिष्ट आहे.

4.बंधुता

बंधुता म्हणजे समाजातील सर्व लोकांमध्ये परस्पर सहकार्य व एकतेची भावना रुजविलेली असणे होय. विविध धर्म, भाषा, संस्कृती व चालीरीतीसहित एकत्र एकोप्याने नांदणाऱ्या भारत देशात बंधुता टिकवून ठेवणे गरजेचे आहे

5.लोक सहभाग

आपल्या भारतीय लोकशाहीमध्ये नागरिकांचा सहभाग हा विकास प्रक्रियेतील मोठा व महत्त्वाचा घटक आहे. यामध्ये लोकांनी शासन निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभागी होणे,मतदान करणे व सार्वजनिक प्रश्नांवर मत व्यक्त करणे आवश्यक आहे.

6.पारदर्शकता आणि जबाबदारी

कुठल्याही शासन व्यवस्थेत शासन पारदर्शी व जबाबदार असणे गरजेचे असते.जनतेला शासनाच्या सर्व कार्यांची माहिती मिळण्याचा अधिकार असतो त्यामुळे, भ्रष्टाचाराचा आळा बसतो व प्रशासन देखील अधिक प्रभावी बनते.

भारतीय संविधानाची भूमिका

भारतीय संविधान हे आपल्या देशाचा खरा व अत्यंत महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात मोठे व लिखित संविधान असून *26 जानेवारी 1950* रोजी ते लागू झाले.भारतीय संविधानामध्ये, लोकशाही,धर्मनिरपेक्षता व सामाजिक न्याय या तत्त्वावर आधारित शासन व्यवस्था निर्माण केलेली दिसून येते.

1. राज्याची मार्गदर्शक तत्वे

संविधानात सांगितलेल्या राज्याच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमुळे सामाजिक व आर्थिक न्याय साधण्यासाठी शासनाला योग्य दिशा मिळते. या तत्त्वांना अनुसरून सरकारने लोकांच्या कल्याणासाठी धोरणे तयार केली पाहिजेत.

2. मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण

संविधानाने नागरिकांसाठी अनेक मूलभूत अधिकार दिलेले आहेत. त्यात समानतेचा,स्वातंत्र्याचा, शोषणाविरुद्धचा तसेच धार्मिक स्वातंत्र्याचा व शिक्षणाचा अशा विविध अधिकारांचा समावेश त्यामध्ये केलेला आहे हे अधिकार लोकशाहीचे खरे मूलभूत आधार मानले जातात.

3. संघराज्य व्यवस्था

भारतीय संविधानाने केंद्र व राज्य असे दोघांमध्ये अधिकाराचे विभाजन केलेले आहे.संघराज्य व्यवस्थेचा मूळ उद्देश स्थानिक गरजांनुसार विकास साधण्याचा आहे.

4. निवडणूक प्रणाली

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार आहे. प्रत्येक नागरिकाला मतदानाचा अधिकार दिलेला आहे.यामुळे जनतेस शासन निवडण्याची संधी मिळते व यातूनच लोकशाही मजबूत बनते.

5. न्यायव्यवस्था

भारतामध्ये स्वतंत्र न्याय व्यवस्था आहे. सर्वोच्च व उच्च न्यायालय, यामध्ये नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करतात.न्यायव्यवस्था संविधानाचे रक्षण करून शासनावर देखील नियंत्रण ठेवते.

*6. स्थानिक स्वराज्य संस्था

पंचायतराज व नगरपालिकेच्या माध्यमातून लोकांना स्थानिक पातळीवरही शासनात सहभागाची संधी मिळते. यामुळे लोकशाही मजबूत होऊन लोकशाहीचा विकास अधिक प्रभावीपणे होतो.

लोकशाही विकासासाठी संविधानाचे महत्त्व

कोणत्याही देशातील शासन व्यवस्था त्या देशातील राज्यघटनेवर टिकून असते.भारतीय संविधानामुळे देशात समानता,न्याय आणि स्वातंत्र्याचे संरक्षण झाले आहे. संविधानानेच आपल्याला सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अनेक कायदे करण्याचे संधी दिली आहे. जसे की,शिक्षणाचा अधिकार, आरक्षण धोरण, पर्यावरण संरक्षण, महिला सक्षमीकरण इत्यादी. यासारख्या उपाययोजना संविधानाच्या तत्त्वावर आधारित असलेल्या दिसतात. यामुळे लोकशाही विकास अधिक समावेशक व शाश्वत असलेला दिसतो.

निष्कर्ष

कोणत्याही देशाच्या राज्यघटनेत देशाच्या विकासासाठी शाश्वत मूल्ये सांगितलेले असतात. लोकशाही विकासासाठी देखील शाश्वत मूल्ये अत्यंत महत्त्वाची आहेत.

1. स्वातंत्र्य,समता, न्याय, बंधुता आणि लोकसहभाग या मूल्यांवर आधारित समाजातून खरा विकास साध्य करता येऊ शकतो.

2. लोकशाहीतील मूल्ये यांना मार्गदर्शक दीपस्तंभ म्हणून भारतीय संविधान मदत करते.

3. सर्वांनीच संविधानात सांगितलेल्या आदर्श मूल्यांचा आदर करून लोकशाही मजबूत केली पाहिजे.

4. लोकशाही जनमानसात रुजविण्यासाठी संविधानातील मूल्यांचा आदर करणे ही आपली जबाबदारी आहे.

5. लोकशाहीचा शाश्वत विकास व देशाच्या प्रगतीसाठी संविधानाची अहम भूमिका आहे.

6. भारतात सर्व मूल्यांचे संरक्षण व अंमलबजावणी करण्यासाठी भारतीय संविधान सशक्त व महत्त्वाची भूमिका बजावते

7. भारतीय संविधानाने नागरिकांना अधिकार दिले व शासनाला लोककल्याणाची जबाबदारी, यातून लोकशाहीच्या विकासात खूप मदत झाली आहे.

भविष्यातही लोकशाही मूल्य जपून संविधानाच्या तत्त्वानुसार कार्य केले तर भारताचा विकास अतिशय चांगला व शाश्वत टिकून राहणारा होईल असे वाटते.

संदर्भ

1. *भारतीय प्रशासन* डॉ. जयश्री बिरदवडे- भांडवलदार, कैलास पब्लिकेशन, छत्रपती संभाजी नगर, प्रथम आवृत्ती 2024.

2. *भारतीय संविधान*, डॉ.ह.नी. सोनकांबळे, डॉ. किरण गायकवाड, कैलास पब्लिकेशन छत्रपती संभाजी नगर, प्रथम आवृत्ती -2022

3. *भारतीय संविधान आणि राजकारण*, सुभाष कश्यप नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया - 2020

4. *भारतीय राजकारण आणि प्रशासन*. बी. एल. फडके ओरिएंट ब्लॅक प्रायव्हेट लिमिटेड -2018

5. *भारतीय राज्यव्यवस्था* लक्ष्मीकांत एम, एम. सी ग्रोहिल एज्युकेशन इंडिया प्रायव्हेट लिमिटेड. 2019

6. *Introduction to the constitution of India* प्रकाशक :Lexis Nexis Butter worths,New Dilhi, 2020

7. *मराठी विश्वकोश* https://marathi wishvakosh.org

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

भारतीय संविधानातील पाचवी व सहावी अनुसूची : आदिवासींचे हक्क व प्रशासकीय अंमलबजावणीतील आव्हाने

डॉ.तानाजी मारोती दिवटीवाड
संशोधक
लोकप्रशासन विभाग,
वैद्यनाथ महाविद्यालय, परळी वै.
tanajidivtiwad@gmail.com
Mob.No.9763750977

सारांश (Abstract)

भारतीय संविधानात तरतूद असलेल्या पाचव्या आणि सहाव्या अनुसूची या प्रामुख्याने भारतीय आदिवासी समुदायांच्या मुलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी निर्माण केलेल्या अत्यंत महत्त्वाच्या घटनात्मक तरतुदी आहेत. या अनुसूच्यांचा मुख्य उद्देश आदिवासी समाजाचे सामाजिक,सांस्कृतिक आणि धार्मिक अस्तित्व जपणे, त्यांना लोकशाही व्यवस्थेच्या माध्यामतून स्वशासनाची संधी उपलब्ध करून देणे व त्यांच्या जल,जमीन व जंगल या नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण करणे हा आहे. मात्र, घटनाकर्त्यांचा हा मूळ उद्देश प्रत्यक्ष प्रशासन स्तरावर प्रत्यक्षात कितपत अंमलबजावणीत येतो आहे हा एक गंभीर अभ्यासाचा विषय आजघडीला बनला आहे. प्रस्तुत संशोधन लेख हा मुख्यतः आदिवासींसाठी तरतूद केलेल्या पाचवी व सहावी अनुसूचींच्या संवैधानिक संकल्पनेचा त्यामागील तत्त्वज्ञानाचा आणि त्याची प्रशासनातील अंमलबजावणीचा अभ्यास करतो. लोकप्रशासनाच्या दृष्टिकोनातून घटनात्मक अनुसुचींच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या प्रशासकीय आव्हानांचे विश्लेषण करतो. त्यात राज्याच्या राज्यपालांची भूमिका, आदिवासी सल्लागार परिषद, स्वायत्त जिल्हा परिषद, ग्रामसभा, तसेच विकास प्रकल्पांमुळे निर्माण होणारे संघर्ष या सर्व बाबींचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. महाराष्ट्र व मेघालय येथील केस स्टडी, सर्वोच्च न्यायालयाचे महत्त्वपूर्ण निर्णय आणि ढेबर, भुरिया व Xaxa समिती अहवालांच्या आधारे प्रस्तुत संशोधन मांडण्यात आले आहे. या अभ्यासातून असे दिसून येते की, भारतीय संविधानाची घटनात्मक चौकट आणि तरतुदी कितीही भक्कम असली तरी प्रशासकीय उदासीनता, केंद्रीकरण व राजकीय हस्तक्षेप यांमुळे आदिवासी हक्कांच्या संरक्षणात मर्यादा निर्माण झाल्या आहेत असे म्हंटल्यास वावगे ठरणार नाही. एकूणच संशोधन पेपर च्या शेवटी भारत व महाराष्ट्रातील आदिवासी प्रशासन अधिक प्रभावी व लोकाभिमुख करण्यासाठी सुधारणा सुचविण्यात आल्या आहेत.

Key Words – भारतीय संविधान, पाचवी *&* सहावी अनुसूची, आदिवासींचे हक्क, आदिवासी प्रशासन व अंमलबजावणी.

1. प्रस्तावना

भारत हा विविधतेने नटलेला देश असून त्यामध्ये अनेक जाती,धर्म,पंथ व समुदायाचे लोक एकत्र राहतात त्यात आदिवासी समाजाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. सभ्य समाजापासून दूर आणि काही अंशी आजही आपले पारंपारिक अस्तित्व जपणारा समाज म्हणून अथवा भारत भूमीचे मुल निसावी म्हणून त्यांनी आपली ओळख कायम ठेवलेली आहे. या अनुषंगाने भारतीय संविधानाने अनुसूचित जमातींना (Scheduled Tribes) विशेष संरक्षण देण्याच्या उद्देशाने विविध तरतुदी केल्या आहेत. त्यामध्ये पाचवी व सहावी अनुसूची या आदिवासी प्रशासनाच्या

दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. आदिवासी समाज ऐतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय दृष्ट्या उपेक्षित राहिला आहे. त्यामुळे त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण, स्वायत्तता व विकास यासाठी संवैधानिक उपाययोजना करणे अपरिहार्य होते. पाचवी अनुसूची ही प्रामुख्याने मध्य भारतातील आदिवासी बहुल राज्यांमध्ये लागू आहे, तर सहावी अनुसूची ही ईशान्य भारतातील काही राज्यांमध्ये लागू आहे. या दोन्ही अनुसूच्यांचा उद्देश समान असला, तरी त्यांची प्रशासकीय रचना व अंमलबजावणी पद्धती भिन्न आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये पाचवी व सहावी अनुसूचींच्या माध्यमातून आदिवासी हक्कांचे संरक्षण करण्यामागील संवैधानिक उद्देश आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत येणाऱ्या प्रशासकीय अडचणींचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. पाचवी व सहावी अनुसूचींच्या मागील संवैधानिक उद्देशाचा अभ्यास करणे.
2. आदिवासी हक्कांच्या संरक्षणासाठी असलेल्या प्रशासकीय यंत्रणांचे विश्लेषण करणे.
3. पाचवी व सहावी अनुसूचींच्या अंमलबजावणीतील प्रशासकीय आव्हाने पाहणे.

संशोधन पद्धती

- वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धत
- दुय्यम माहितीचा वापर (भारतीय संविधान, सरकारी अहवाल, समिती अहवाल, संशोधन लेख, न्यायनिर्णय)

2. घटनात्मक तरतुदी व आदिवासी हक्क

भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेतच सामाजिक न्याय, समता व बंधुता निर्माण करण्याचा उल्लेख स्पष्ट केलेला आहे. याच संवैधानिक मूल्यांच्या आधारावर आदिवासी समाजासाठी विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. भारतीय संविधानातील कलम 244 अंतर्गत पाचवी व सहावी अनुसूचींची विशेष तरतूद करण्यात आली आहे. तसेच कलम 15(4), 16(4), 46, 330, 332 इत्यादी कलमे आदिवासींच्या सामाजिक व राजकीय सक्षमीकरणासाठी महत्त्वाची आहेत. भारतीय संविधान निर्माणकर्त्यांनी आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचा, रूढी-परंपरांचा व त्यांच्या जीवनपद्धतीचा आदर ठेवून स्वतंत्र प्रशासकीय व्यवस्था निर्माण केली. आदिवासी जमिनींचे संरक्षण, जंगल हक्क, स्थानिक स्वशासन आणि निर्णय प्रक्रियेत सहभाग हे आदिवासी हक्कांचे प्रमुख घटक मानले जातात. पाचवी व सहावी अनुसूची या या हक्कांचे रक्षण करण्याचे प्रभावी साधन म्हणून पाहिल्या जातात.

3. पाचवी अनुसूची: स्वरूप व प्रशासकीय रचना

पाचवी अनुसूची भारतातील आदिवासी बहुल राज्यांतील अनुसूचित क्षेत्रांवर लागू होते. महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, छत्तीसगड, ओडिशा, झारखंड, गुजरात, राजस्थान इत्यादी राज्यांमध्ये ही अनुसूची अंमलात आहे. या अनुसूचीनुसार राज्यपालाला विशेष अधिकार देण्यात आले आहेत.

3.1 राज्यपालाची भूमिका

भारतीय राज्यघटनेतील पाचव्या अनुसूची अंतर्गत संबंधित राज्यात राज्यपालाला आदिवासी क्षेत्रांच्या प्रशासनाबाबत विशेष अधिकार देण्यात आलेले आहेत. राज्यपाल अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये कायदे लागू करणे, त्यामध्ये बदल करणे किंवा काही कायदे लागू न करणे असे प्रशासकीय निर्णय घेऊ शकतो. त्या अनुषंगाने राष्ट्रपतींना वार्षिक अहवाल सादर करणे यासाठी देखील राज्यपालाची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते.

3.2 आदिवासी सल्लागार परिषद

भारतीय राज्यघटनेतील पाचवी अनुसूची लागू असलेल्या राज्य अथवा केंद्रशासीत प्रदेशात आदिवासी सल्लागार परिषद स्थापन करण्याची तरतूद केलेली आहे. या परिषदेचे मुख्य कार्य आदिवासी कल्याणाशी संबंधित बाबींवर राज्य अथवा केंद्रशासित प्रदेशातील सरकारला सल्ला देणे हे आहे. तथापि, अश्या परिषदांचे सल्ले अनेकदा शासनावर बंधनकारक नसल्यामुळे त्यांची प्रभावीता मर्यादित राहते अथवा त्याची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी होताना दिसत नाही.

4. पाचव्या अनुसूची अंतर्गत प्रशासकीय आव्हाने

राज्य घटनेतील पाचव्या अनुसूचीची रचना व स्वरूप प्रभावी असली तरी प्रशासन स्तरावर प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत अनेक अडचणी दिसून येतात. अर्थात राज्यातील राज्यपालांची भूमिका बहुतेक वेळा औपचारिक राहते शिवाय राजकीय दबाव, प्रशासकीय उदासीनता,लालफीतशाही आणि विकासाच्या नावाखाली आदिवासी जमिनींचे हस्तांतरण अश्या प्रमुख समस्यामुळे प्रशासकीय आव्हाने उभे टाकत आहेत. आदिवासी समुदायाचा निर्णय प्रक्रियेत असलेला मर्यादित सहभाग, स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे दुर्बल सशक्तीकरण आणि वनहक्क कायद्याची अपुरी अंमलबजावणी यामुळे आदिवासी हक्कांचे संरक्षण अपेक्षित पातळीवर होत नाही.

5. सहावी अनुसूची: स्वायत्त प्रशासनाची संकल्पना

सहावी अनुसूची ही आसाम, मेघालय, मिझोराम व त्रिपुरा या राज्यांतील काही आदिवासी क्षेत्रांमध्ये लागू आहेव जी स्वायत्त प्रशासनाची एक मुलभूत संकल्पना मानली जाते. म्हणूनच या सहाव्या अनुसूची अंतर्गत संबंधित राज्यात स्वायत्त जिल्हा परिषद (Autonomous District Councils) स्थापन करण्याची विशेष तरतूद करण्यात आलेली आहे.

5.1 स्वायत्त जिल्हा परिषद

अनुसूचित क्षेत्रातील स्वायत्त जिल्हा परिषदांना कायदे करण्याचे, कर आकारणीचे आणि न्यायनिवाड्याचे मर्यादित अधिकार दिले आहेत. त्यामुळे आदिवासी समाजाला स्वशासनाची संधी प्राप्त होते. प्रस्तुत व्यवस्था पाचव्या अनुसूचीपेक्षा अधिक विकेंद्रीत व स्वायत्त स्वरूपाची आहे.

6. सहावी अनुसूची अंतर्गत प्रशासकीय आव्हाने

सहावी अनुसूची अधिक स्वायत्त असली तरी तिलाही काही मर्यादा आलेल्या आहेत. जसे राज्य सरकार व स्वायत्त जिल्हा परिषदांमधील अधिकार संघर्ष, आर्थिक संसाधनांची कमतरता आणि राजकीय हस्तक्षेप या समस्या प्रकर्षाने दिसून येतात. तसेच काही ठिकाणी पारंपरिक सत्ताकेंद्रे व लोकशाही संस्थांमध्ये संघर्ष निर्माण झालेला आढळतो.परिणामी अनुसूचित क्षेत्रासाठी विशेष तरतुदी असूनही प्रत्यक्ष प्रशासकीय अंमलबजावणी मध्ये अडथळे निर्माण होत असतात.

7. पाचवी व सहावी अनुसूचींचा तुलनात्मक अभ्यास

पाचवी व सहावी अनुसूचींचा उद्देश जरी आदिवासी हक्कांचे संरक्षण हाच असला, तरी त्यांची प्रशासकीय रचना व कार्यपद्धती भिन्न आहेत. पाचवी अनुसूची ही राज्य प्रशासनावर अधिक अवलंबून असून राज्यपाल, राज्य सरकार व आदिवासी सल्लागार परिषद यांच्या माध्यमातून प्रशासन चालते. त्यामुळे येथे केंद्रीकरण अधिक दिसून येते. याउलट सहावी अनुसूची ही स्वायत्ततेवर आधारित आहे. स्वायत्त जिल्हा परिषदांना कायदे करण्याचे, कर आकारणीचे व स्थानिक न्यायनिवाड्याचे अधिकार दिलेले आहेत. त्यामुळे आदिवासी समाजाचा प्रशासनातील

थेट सहभाग सहाव्या अनुसूचीत अधिक प्रभावीपणे दिसून येतो. तथापि, दोन्ही अनुसूच्यांच्या अंमलबजावणीत राजकीय इच्छाशक्ती, प्रशासकीय संवेदनशीलता व संसाधनांची उपलब्धता या घटकांवर यश अवलंबून आहे.

8. केस स्टडी: महाराष्ट्रातील पाचवी अनुसूची क्षेत्र

महाराष्ट्रातील गडचिरोली, नंदुरबार, पालघर व चंद्रपूर हे जिल्हे पाचव्या अनुसूची अंतर्गत येतात. गडचिरोली जिल्ह्यातील ग्रामसभांना वनहक्क कायद्यान्वये मिळालेले अधिकार हा एक सकारात्मक बदल मानला जातो. काही ग्रामसभांनी जंगल व्यवस्थापन, तेंदूपत्ता संकलन व स्थानिक संसाधनांच्या वापरावर नियंत्रण मिळवले आहे. तथापि, खाण प्रकल्प, औद्योगिक प्रकल्प व पायाभूत सुविधांच्या नावाखाली आदिवासी जमिनींचे अधिग्रहण ही मोठी समस्या आजही कायम आहे.ज्यामुळे प्रशासकीय स्तरावर याचे पडसाद उमटतात आणि त्याचा अंमलबजावणीवर थेट परिणाम होताना दिसून येतो.

9. केस स्टडी : सहावी अनुसूची – मेघालय

मेघालय राज्यातील खासी, जयंतिया व गारो हिल्स या भागांमध्ये सहावी अनुसूची लागू आहे. येथे स्वायत्त जिल्हा परिषदांच्या माध्यमातून आदिवासी समाजाला सांस्कृतिक व प्रशासकीय स्वायत्तता मिळालेली आहे. आदिवासींच्या स्थानिक रूढी-परंपरा व जमीन व्यवस्थापनावर स्वायत्त परिषदांचे नियंत्रण आहे. तथापि, आर्थिक स्वायत्ततेचा अभाव, राज्य सरकारवरील जास्त अवलंबित्व आणि अंतर्गत राजकीय संघर्ष,अनागोंदी यामुळे या स्वायत्त परिषदांची कार्यक्षमता देखील मर्यादित राहते.

10. न्यायनिर्णयांचा अभ्यास

आदिवासी हक्कांच्या संरक्षणासाठी भारतीय न्यायव्यवस्थेने अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय दिले आहेत. समथा विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्य (1997) या खटल्यामध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने पाचव्या अनुसूची क्षेत्रातील आदिवासी जमिनींचे खाजगी कंपन्यांना हस्तांतरण असंवैधानिक ठरवले आहे. या निर्णयामुळे आदिवासी जमीन हक्कांच्या संरक्षणाला मोठा आधार मिळाला. तसेच ओरिसा मायनिंग कॉर्पोरेशन विरुद्ध पर्यावरण मंत्रालय (नियामगिरी प्रकरण) या प्रकरणात ग्रामसभांना अंतिम निर्णयाचा अधिकार देऊन आदिवासी स्वशासनाच्या संकल्पनेला बळ देण्यात आले.

11. समिती अहवालांचा अभ्यास

आदिवासी प्रशासनासंबंधी आजपर्यंत विविध समित्यांनी महत्त्वपूर्ण शिफारसी केल्या आहेत. त्यात ढेबर आयोग (1961) ने आदिवासी क्षेत्रांतील शोषण, प्रशासकीय दुर्लक्ष व आर्थिक मागासलेपणावर प्रामुख्याने प्रकाश टाकला. भुरिया समितीने (1995) पंचायती राज व्यवस्थेमध्ये आदिवासी स्वशासन व स्वायत्ता अधिक मजबूत करण्याची शिफारस केली, ज्यातून PESA कायदा अस्तित्वात आल्याचे दिसते. Xaxa समिती (2014) ने पाचव्या अनुसूचीच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी अधोरेखित करून राज्यपालांच्या भूमिकेला अधिक स्पष्ट व प्रभावी करण्याची गरज व्यक्त केली.

आदिवासी हक्क संरक्षणातील प्रमुख प्रशासकीय आव्हाने

भारतीय संविधानाने आदिवासी समाजाच्या संरक्षणासाठी विशेष तरतुदी केल्या असल्या तरी प्रत्यक्ष प्रशासकीय अंमलबजावणीत अनेक अडथळे दिसून येतात. आदिवासी हक्कांचे संरक्षण हे केवळ कायदेशीर प्रश्न नसून प्रशासकीय इच्छाशक्ती व कार्यक्षमतेवर अवलंबून आहे. विकास प्रक्रिया, केंद्रीकृत प्रशासन व राजकीय

हस्तक्षेप यांमुळे आदिवासी समाजाच्या मूलभूत हक्कांवर परिणाम होतो. त्यामुळे आदिवासी हक्क संरक्षणातील प्रमुख प्रशासकीय आव्हानांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

1) प्रशासकीय केंद्रीकरण व राजकीय हस्तक्षेप

महाराष्ट्रात पाचवी अनुसूची लागू असलेले **पालघर, नंदुरबार, गडचिरोली, नाशिक (त्र्यंबकेश्वर), धुळे, अमरावती** असे जिल्हे आहेत. राज्यपालांना विशेष अधिकार असले तरी प्रत्यक्ष निर्णय प्रक्रिया राज्य शासन व मंत्रालयीन पातळीवर केंद्रीत झालेली दिसते.

- महाराष्ट्रात **६० पेक्षा अधिक तालुके** पाचव्या अनुसूचीत येतात.
- आदिवासी सल्लागार परिषद (TAC) बैठका अनेकदा **अनियमित** होतात आणि त्यांचे निर्णय *सल्लागार स्वरूपाचे* असल्याने राज्यशासनास बंधनकारक राहत नाहीत.

उदाहरण :

- **पालघर जिल्हा** : औद्योगिकीकरण (MIDC, बुलेट ट्रेन प्रकल्प) संदर्भातील निर्णयांमध्ये ग्रामसभा व आदिवासी प्रतिनिधित्व मर्यादित राहिले त्यांच्या विरोधास धार राहिली नाही.
- राज्यपालांच्या वार्षिक अहवालांचा प्रभावी पाठपुरावा प्रशासनाकडून होत नसल्याचे समितीने नमूद केले आहे.

2) विकास प्रकल्प व आदिवासी विस्थापन

महाराष्ट्रातील बहुतांश मोठे प्रकल्प आदिवासी बहुल भागात उभारले गेले आहेत. त्यामुळे विस्थापन हे सर्वात गंभीर प्रशासकीय आव्हान ठरले आहे. महाराष्ट्रात धरणे, खाण प्रकल्प व वन्यजीव अभयारण्यांमुळे **१९५० नंतर सुमारे २०–२५ लाख लोक विस्थापित,** त्यापैकी **५०% पेक्षा अधिक आदिवासी** असल्याचा अंदाज आहे. आता महाराष्ट्र शासनाने स्टील हब म्हणून घोषित केलेलं आहे अश्या **गडचिरोली** जिल्ह्यात अगोदरच खाण प्रकल्पांमुळे हजारो हेक्टर जंगल क्षेत्र बाधित झाले आहे त्यात आणखीन भर पडेल,विस्थापन होईल. **उदा. कोयना धरण** बांधणीमुळे मोठ्या प्रमाणावर आदिवासी विस्थापन झाले होते त्यांचे मात्र पुनर्वसन अपुरे राहिल्याने अनेक आदिवासी कुटुंबे स्थलांतरित झाले. **नंदुरबार जिल्हा (सरदार सरोवर प्रकल्पाचा परिणाम)** आदिवासी पुनर्वसनाच्या प्रश्नांवर दीर्घकालीन संघर्ष आपण आपण पाहिलेला आहे.

3) कायद्यांची अपुरी अंमलबजावणी (PESA कायदा)

आदिवासी भौगोलिक क्षेत्रातील PESA कायद्यानुसार स्थानिक गरमपंचायत अंतर्गत ग्रामसभांना नैसर्गिक संसाधनांवरील अधिकार स्पष्ट केलेले आहेत; मात्र महाराष्ट्रात त्याची पूर्णपणे अंमलबजावणी होतांना दिसत नाही. पाचव्या अनुसूचीत येणाऱ्या भौगोलिक प्रदेशातील अनेक ग्रामसभांना **खाण, वाळू, दारू विक्री** यावर प्रत्यक्ष नियंत्रण नाही. अनेक निर्णय अजूनही तहसील/जिल्हा पातळीवर घेतले जातात. **उदा. नाशिक व पालघर** भागात ग्रामसभांच्या परवानगीशिवाय विकास परवाने देण्यात आल्याची अनेक उदाहरणे आढळतात.

4) आर्थिक व मानवी संसाधनांची कमतरता

आदिवासी विकासासाठी स्वतंत्र विभाग असूनही प्रत्यक्षात निधी व मनुष्यबळ अपुरे असल्याचे आजवर दिसून आले आहे. कारण आदिवासी उपयोजना (TSP) अंतर्गत मंजूर निधी **पूर्णपणे खर्च न होण्याची समस्या**. आदिवासी भागातील अनेक आश्रमशाळांमध्ये शिक्षकांची पदे रिक्त. आरोग्य, शिक्षण व प्रशासनात प्रशिक्षित

कर्मचाऱ्यांची कमतरता कायम असते.एकूणच या अनुषंगाने अनुसूचित क्षेत्रातील इतर काही प्रमुख आव्हानांची चर्चा खालीलप्रमाणे तक्त्यात दर्शविता येतील.

तालुका / जिल्हा-निहाय प्रशासकीय आव्हाने

अ.क्र	जिल्हा / तालुका	लागू अनुसूची	प्रमुख आदिवासी समुदाय	मुख्य प्रशासकीय आव्हाने	ठळक उदाहरणे / नोंदी
०१	**गडचिरोली (एटापल्ली, धानोरा)**	पाचवी	माडिया गोंड	वनहक्क कायद्याची अपुरी अंमलबजावणी, खाण प्रकल्प	काही ग्रामसभांना CFR हक्क मिळाले; खाण प्रकल्पांमुळे संघर्ष
०२	**नंदुरबार (अक्कलकुवा, तळोदा)**	पाचवी	भिल्ल, पावरा	विस्थापन, पुनर्वसनातील त्रुटी	सरदार सरोवर प्रकल्पाचा परिणाम, अपुरे पुनर्वसन
०३	**पालघर (जव्हार, मोखाडा)**	पाचवी	वारली, कातकरी	औद्योगिकीकरण, ग्रामसभा दुर्लक्षित	MIDC, बुलेट ट्रेन प्रकल्पांमुळे जमीन अधिग्रहण
०४	**नाशिक (त्र्यंबकेश्वर, पेठ)**	पाचवी	महादेव कोळी, ठाकर	PESA अंमलबजावणीतील मर्यादा	ग्रामसभांच्या परवानगीशिवाय विकास निर्णय
०५	**धुळे (शिरपूर, साक्री)**	पाचवी	भिल्ल	आर्थिक संसाधनांची कमतरता	आदिवासी विकास निधीचा अपुरा वापर
०६	**अमरावती (चिखलदरा)**	पाचवी	कोरकू	पर्यटन व वनसंरक्षण संघर्ष	मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पामुळे मर्यादा

स्त्रोत : आदिवासी प्रशासन, पाचवी अनुसूची क्षेत्रे व आदिवासी हक्कांची अंमलबजावणी : अहवाल, कायदे व जिल्हा विकास: आदिवासी विकास मंत्रालय, भारत सरकार; आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

एकूणच प्रशासकीय केंद्रीकरण व राजकीय हस्तक्षेप,विकास प्रकल्प व आदिवासी विस्थापन,कायद्यांची अपुरी अंमलबजावणी (PESA, वनहक्क कायदा), आर्थिक व मानवी संसाधनांची कमतरता, आदिवासी प्रतिनिधित्वाचा अभाव या आव्हानांची जैसे थी अजूनही दिसून येते.

12. निष्कर्ष (Conclusion)

पाचवी व सहावी अनुसूची या भारतीय संविधानातील आदिवासी हक्क संरक्षणासाठीच्या अत्यंत महत्त्वाच्या तरतुदी आहेत. संविधानकर्त्यांचा उद्देश आदिवासी समाजाला सामाजिक न्याय, स्वायत्तता, सांस्कृतिक संरक्षण आणि सर्वांगीण विकासाची संधी देणे हा होता. तथापि, प्रस्तुत अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, **संवैधानिक उद्देश आणि प्रत्यक्ष प्रशासकीय अंमलबजावणी यांमध्ये मोठी दरी निर्माण झालेली आहे.** महाराष्ट्राच्या संदर्भात पाहिले असता, पाचवी अनुसूची लागू असलेल्या जिल्ह्यांमध्ये प्रशासकीय केंद्रीकरण,

राजकीय हस्तक्षेप, विकास प्रकल्पांमुळे होणारे विस्थापन, तसेच PESA व वनहक्क कायद्याची अपुरी अंमलबजावणी या समस्या प्रकर्षाने दिसून येतात. स्टील हब चा दर्जा मिळालेल्या गडचिरोलीसारख्या काही भागांत ग्रामसभांचे सशक्तीकरण व सामुदायिक वनहक्क यशस्वी ठरले असले तरी ही उदाहरणे अपवादात्मक आहेत. आदिवासी विकासासाठी पुरेशा आर्थिक व मानवी संसाधनांचा अभाव, तसेच निर्णय प्रक्रियेत आदिवासींच्या प्रत्यक्ष सहभागाचा अभाव यामुळे आदिवासी हक्क कागदोपत्री मर्यादित राहतात. स्थानिक प्रशासन अनेकदा 'विकास' या संकल्पनेला प्राधान्य देताना आदिवासी समाजाच्या जीवनपद्धती, सांस्कृतिक मूल्ये व पारंपरिक हक्कांकडे दुर्लक्ष करते. एकूणच, पाचवी व सहावी अनुसूची या **संवैधानिकदृष्ट्या सक्षम** असल्या तरी **प्रशासकीयदृष्ट्या दुर्बल** ठरत असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट होते. आदिवासी हक्कांचे प्रभावी संरक्षण व अंमलबजावणी करण्यासाठी केवळ कायदेशीर तरतुदी पुरेशा नसून लोकाभिमुख, विकेंद्रीत व संवेदनशील प्रशासन आवश्यक आहे.

13. शिफारशी (Recommendations)

1) राज्यपालांच्या भूमिकेचे सशक्तीकरण

पाचवी अनुसूची अंतर्गत राज्यपालांना दिलेले विशेष अधिकार प्रत्यक्षात प्रभावीपणे वापरले जावेत. राज्यपालांनी आदिवासी क्षेत्रांबाबत स्वतंत्र निर्णयक्षमता वापरणे, वार्षिक अहवालांवर ठोस कार्यवाही करणे व केंद्र शासनाकडून त्याचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

2) आदिवासी सल्लागार परिषदांचे बळकटीकरण

आदिवासी सल्लागार परिषदांचे निर्णय *सल्लागार* न राहता **काही बाबींमध्ये बंधनकारक** करण्यात यावेत. परिषदांच्या बैठका नियमितपणे घेणे, स्थानिक आदिवासी नेतृत्वाचा सहभाग वाढवणे आणि त्यांच्या शिफारशींवर प्रशासकीय उत्तरदायित्व निश्चित करणे गरजेचे आहे.

3) PESA व वनहक्क कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी

ग्रामसभांना दिलेले अधिकार प्रत्यक्षात हस्तांतरित करणे अत्यावश्यक आहे. खाण, वाळू, दारू विक्री, जमीन अधिग्रहण यांसारख्या बाबींमध्ये ग्रामसभेची पूर्वसंमती सक्तीची करावी. वनहक्क दावे निकाली काढताना प्रक्रिया सुलभ, पारदर्शक व कालबद्ध असावी.

4) आदिवासी विस्थापनासंबंधी संवेदनशील धोरण

विकास प्रकल्प राबविताना **"आदिवासी-केंद्रित विकास"** ही संकल्पना स्वीकारावी. विस्थापन टाळणे हा पहिला पर्याय असावा आणि अपरिहार्य असल्यास पुनर्वसन, रोजगार व सामाजिक सुरक्षितता सुनिश्चित करावी. 'विकास विरुद्ध आदिवासी हक्क' या संघर्षाला संतुलित दृष्टीकोनातून हाताळणे आवश्यक आहे.

5) प्रशासकीय संवेदनशीलता व उत्तरदायित्व

आदिवासी क्षेत्रांमध्ये काम करणाऱ्या प्रशासकीय अधिकाऱ्यांमध्ये सांस्कृतिक समज, संवेदनशीलता व उत्तरदायित्व विकसित करणे आवश्यक आहे. आदिवासी हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास कठोर प्रशासकीय कारवाईची तरतूद प्रभावीपणे राबवावी.

उपरोक्त शिफारशी अमलात आणल्यास पाचवी व सहावी अनुसूची केवळ संवैधानिक तरतुदी न राहता **आदिवासी सक्षमीकरणाचे प्रभावी साधन** ठरू शकतात. स्थानिक प्रशासनाने आदिवासी समाजाला *लाभार्थी* न मानता *सहभागी* मानल्यासच संवैधानिक उद्देश प्रत्यक्षात साकार होईल

14. संदर्भसूची

1. Bhuria, D. (1995). Report of the Committee on Panchayati Raj Institutions in Scheduled Areas. Government of India.
2.Dhebar, U. N. (1961). Report of the Scheduled Areas and Scheduled Tribes Commission. Government of India.
3.Government of India. (1950). The Constitution of India. New Delhi: Ministry of Law and Justice.
4.Government of India. (2006). The Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006. New Delhi.
5.Government of India. (2014). Report of the High Level Committee on Socio-Economic, Health and Educational Status of Tribal Communities of India (Xaxa Committee Report). New Delhi.
6.Samatha v. State of Andhra Pradesh, (1997) 8 SCC 191.
7.Orissa Mining Corporation Ltd. v. Ministry of Environment & Forests, (2013) 6 SCC 476.
8.Xaxa, V. (2019). Tribes as Indigenous People of India. New Delhi: Oxford University Press.

सिव्हिल सोसायटीचा डिजिटल आविष्कार झेन-जी

डॉ.भालेराव जे. के.
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख
स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड

डॉ. अकुलवार एस. एन.
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख
बलभीम महाविद्यालय, बीड

प्रास्ताविक:

नागरी/सभ्य/ सुसंस्कृत समाजाची (Civil Society) संकल्पना ही प्राचीन असून समकालीन राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय राजकीय क्षितिजावर या संकल्पनेची नव्याने मांडणी केली जात आहे. जागतिकरण व माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांतीकारी बदलामुळे जागतिक समुदाय (World Community) समीप आला आहे.डिजिटल युगातील इंटरनेट, मल्टीमीडिया, व्हॉट्सॲप, फेसबुक, मेसेंजर, इन्स्टाग्राम, टेलिग्राम, रेडिएट, डिस्कोर्ड आणि एक्स या आजच्या संवादाच्या समाज माध्यमांमुळे एका क्लिकवर जगातील घडामोडी त्यांना माहीत होत आहेत. तसेच हजारो मैल दुरवर राहणाऱ्या युवा वर्गाशी तो ऑनलाईन कनेक्ट होऊन आपले विचार, मत,अभिप्राय व चर्चा करत आहे.यातूनच वैश्विक समुदायाची संकल्पना उदयास येत आहे. नागरी/सभ्य समाज म्हणजे समान उद्देशाच्या प्राप्ती करिता निर्माण झालेले युवकांचे मुक्त संघटन होय. या समाजाचे सदस्यत्व हे दमनावर आधारित नसून उस्फुर्तपणे व स्वयंप्रेरणेने स्वीकारलेले असते. नागरी समाज हा राज्याच्या नियंत्रण पासून मुक्त असतो. हा समूह शोषण विरहित आणि समताधिष्ठित समाज निर्माण व्हावा याशिवाय देशातील शासन-प्रशासन यंत्रणा संवेदनशील, उत्तरदायी, भ्रष्टाचारमुक्त आणि पारदर्शी असावी याकरिता प्रयत्नशील असतो.

जागतिक करण्याच्या प्रक्रियेत प्रगत व समृद्ध देशातील नागरिक अस्वस्थ आणि गरीब देशातील नागरिक असुरक्षित होत आहेत. सर्व काही मिळून असमाधानी समाज निर्माण करण्यात आजचे मार्केटिंग तंत्र यशस्वी झाले आहे. माध्यम क्रांती व सोशल मीडियामुळे जगजवळ येत असताना लोक मात्र एकमेका पासून दुरावत आहेत. वैश्विक सरकारच्या संकल्पनेत राष्ट्रातील शासनाच्या हातात धोरण व निर्णय प्रक्रिया राहणार नाही. कायद्यापासून ते कर आकारणी पर्यंत सर्व काही जागतिक पातळीवर ठरवले जाईल. राष्ट्र-राष्ट्रातील सरकार दडपशाही करून सत्तेच्या बळावर इच्छा नसताना ही सामान्य जनतेवर ते लादले जाईल. या विरोधात जनतेच्या मनात सरकार विरोधात असंतोषाची भावना निर्माण होईल आणि समाजातील ज्या समूहालाचे हे मान्य नाही ते रस्त्यावर उतरून सरकार विरोधात निषेध, मोर्चे, उठाव, आंदोलन, दंगल व हिंसक कारवाया करण्यास पुढाकार घेतील यातूनच झेन-जी समूह उदयास येईल.अलीकडेच नेपाळमधील संविधानाने निवडून आलेले सरकार सोशल मीडियाद्वारे क्रांती घडवून एका दिवसात उध्वस्त करू शकतात हे झेन-जी समूहाने जगाला दाखवून दिले.

सिव्हिल सोसायटी संकल्पना व स्वरूप :

नागरी समाज ही संज्ञा नागरी (Civil) व समाज (Society) या दोन शब्दापासून बनलेला आहे. नागरी व समाज हे दोन्ही शब्द विवीध अर्थाने वापरले जातात. नागरी किंवा सभ्य समाज या संकल्पनेचे निश्चित स्वरूपाची व्याख्या उपलब्ध नाही. कालदौर या अभ्यासकाने नागरी समाजाची व्याख्या करताना म्हटले आहे की, "नागरी

समाज ही एक प्रक्रिया आहे जिच्यामध्ये व्यक्ती आपपसात व अधिक आणि राजकीय सत्ता केंद्राबरोबर वाटाघाटी, वाद,संघर्ष व समझौता करतात"

सिव्हिल सोसायटी ही संकल्पना सोव्हिएट रशियातील कम्युनिस्ट राजवटीच्या अस्तानंतर ते इस्लामिक दहशतवादापर्यंत विकसित होत गेली. नागरी समाज हा मुक्त आणि समान नागरिकांचा समुदाय आहे. जो त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी, सन्मानासाठी सुरक्षिततेसाठी आणि कल्याणासाठी उत्स्फूर्तपणे संघटित होतो आणि शासनाच्या विरोधात निदर्शने, उठाव व जनांदोलन उभारतो. जागतिक बँकेच्या मतानुसार, नागरी समाजामध्ये विविध प्रकारच्या सामाजिक संस्थाचा समावेश होतो,यामध्ये समुदाय, गट, स्वंयप्रेरित गट, गैरसरकारी संस्था (एनजीओ), कामगार संघटना, स्वदेशी गट, युनियन, परोपकारी संस्था, धार्मिक संस्था, व्यावसायिक संस्था आणि फाउंडेशन यांचा समावेश होतो. जो त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी, सन्मानासाठी सुरक्षिततेसाठी आणि कल्याणासाठी उत्स्फूर्तपणे संघटित होतो आणि शासनाच्या विरोधात निदर्शने, उठाव व जनांदोलन उभारतो. जागतिक बँकेच्या मतानुसार, नागरी समाजामध्ये विविध प्रकारच्या सामाजिक संस्थाचा समावेश होतो,यामध्ये समुदाय, गट, स्वंयप्रेरित गट, गैरसरकारी संस्था (एनजीओ), कामगार संघटना, स्वदेशी गट, युनियन, परोपकारी संस्था, धार्मिक संस्था, व्यावसायिक संस्था आणि फाउंडेशन यांचा समावेश होतो.

सिव्हिल सोसायटी आणि जनआंदोलन:

जागतिक स्तरावर ज्या सामाजिक गटांना कुठेच प्रतिनिधित्व मिळत नाही अशा गटांचा आवाज जगासमोर मांडून नागरी संघटना महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. वैश्विक स्तरावर जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक व्यापार संघटना या तीन प्रमुख आंतरराष्ट्रीय संस्थेच्या व्यवहारांमध्ये लोकशाही तत्वांचा पुरस्कार करून त्यांच्या कारभारामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अनेक नागरी संघटना निदर्शने, उठाव व आंदोलने करीत आहेत. नागरी संघटनांच्या मते, या तिन्ही संस्था जगातील सर्व राष्ट्राचे योग्य प्रतिनिधित्व करीत नाहीत, त्यांचा कारभार पारदर्शी नाही, त्यांचे वर्तन बेजबाबदार पणाचे असून काही राष्ट्राची मक्तेदारी निर्माण झालेली आहे. या संस्थेने आपल्या निर्णय प्रक्रियेत अधिकाधिक समाज घटकांना सामावून घेतले पाहिजे,तसे नाही झाले तर जागतिक स्तरावर उठाव, निदर्शने व आंदोलन उभे राहून संघर्षाची स्थिती निर्माण होऊ शकते. पोलंडमधील एकतेचा दशकभर चाललेला संघर्ष, हंगेरीतील डॅन्यूब सर्कलचे पर्यावरणीय निदर्शने, पूर्व जर्मनी आणि झेकोस्लोव्हाकिया मधील अल्पकालीन चाललेली निदर्शने या सर्व आंदोलनांनी जागतिक स्तरावर नागरी समाजाची ताकद दाखवून दिली होती.

झेन-जी ची नेपाळ मधील सत्तातंर क्रांती:

ऑगस्ट २०२४ मध्ये नेपाळी कॉंग्रेस (एन.सी) आणि कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ नेपाळ-युनिफाईड मार्किस्ट लेनिनिष्ट (सीपीएन-युएमएल) यांनी हात मिळवणी करून के. पी. शर्मा ओली यांच्या नेतृत्वाखाली सरकार स्थापनेचा निर्णय घेऊन ओली याना नेपाळचे नवे पंतप्रधानपदी विराजमान केले. नेपाळमधील चिरकाल सुरू असलेली अस्थिरता पुढे चालू राहू नये. कारण नोव्हेंबर २०२२ मध्ये झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर गेल्या १९ महिन्यात झालेले हे चौथे सत्ता परिवर्तन आहे. नेपाळी कॉंग्रेस आणि कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ नेपाळ यांच्यात सात

कलमी करार झाला असून सत्तेच्या वाटपा प्रमाणे आधीची दोन वर्षे ओली पंतप्रधान राहतील व त्यानंतर एनसीचे अध्यक्ष शेअर बहादूर देऊबा २०२७ मध्ये होणाऱ्या निवडणुकीपर्यंत देशाचे नेतृत्व करतील.मात्र, आगामी निवडणुकीपर्यंत या तडजोडी बाबत सांशकता होती. ते वर्षभरानंतर खररी ठरली. पंतप्रधान के. पी. शर्मा ओली सरकारने नेपाळमध्ये ४ सप्टेंबर २०२५ रोजी फेसबुक, इंस्टाग्राम, whatsapp,youtubeआणि एक्ससह तब्बल २६ सोशल मीडिया ॲप्सवर बंदीचा निर्णय घेतला. या निर्णयाच्या विरोधात ८ सप्टेंबर पासून नेपाळमधील तरुणाई रस्त्यावर उतरली. सोशल मीडियावर कनेक्ट असणारी झेन-जी युवा पिढी आणि शेकडो तरुण-तरुणी रस्त्यावर उभ्या असलेल्या गाड्या, सरकारी कार्यालय, सार्वजनिक मालमत्ता आणि काठमांडू येथील संसद भवनावर हल्ला करून आग लावली.झेन- जी आंदोलनाला हिंसक वळण लागले. युवा आंदोलकांनी पंतप्रधान ओली आणि राष्ट्रपती राम चंद्र पौडेल यांच्या खाजगी निवासस्थानी प्रवेश करून आग लागली. या आंदोलनाची तीव्रता इतकी होती की, नेपाळ सरकारने सोशल मीडियावरील बंदी उठवून देखीलझेन-जी आंदोलन थांबले नाही. या हिंसक आंदोलनामध्ये २५ लोकांचा मृत्यू झाला. ३०० पेक्षा अधिक नागरिक जखमी झाले. शासकीय निवासस्थाने व कार्यालयाला लक्ष करून आगी लावल्यामुळे लाखो रुपयांच्या सार्वजनिक संपत्तीचे नुकसान झाले. अनेक मंत्री,उच्चपदस्थ अधिकारी व राजकीय नेते यांच्यावर प्राणघात हल्ले करण्यात आले. पोलिसांना हे उग्र आंदोलन नियंत्रणात न आणता न आल्यामुळे लष्कराला पाचरण करण्यात आले. दरम्यान हिंसाचारा नंतर गृहमंत्री रमेश लेखक यांनी नैतिक जबाबदारी स्वीकारून राजीनामा दिला. त्यानंतर ही झेन-जी आंदोलन करत पंतप्रधानांच्या राजीनाम्याची मागणी केली. परिणामी ९ सप्टेंबर २०२५ रोज उग्र आंदोलनापुढे पंतप्रधान के पी. शर्मा ओली यांना राजीनामा द्यावा लागला.

ऑगस्ट २०२४ मध्ये नेपाळी काँग्रेस (एन.सी) आणि कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ नेपाळ-युनिफाईड मार्किस्ट लेनिनिष्ट (सीपीएन-युएमएल) यांनी हात मिळवणी करून के. पी. शर्मा ओली यांच्या नेतृत्वाखाली सरकार स्थापनेचा निर्णय घेऊन ओली याना नेपाळचे नवे पंतप्रधानपदी विराजमान केले. नेपाळमधील चिरकाल सुरू असलेली अस्थिरता पुढे चालू राहू नये. कारण नोव्हेंबर २०२२ मध्ये झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर गेल्या १९ महिन्यात झालेले हे चौथे सत्ता परिवर्तन आहे. नेपाळी काँग्रेस आणि कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ नेपाळ यांच्यात सात कलमी करार झाला असून सत्तेच्या वाटपा प्रमाणे आधीची दोन वर्षे ओली पंतप्रधान राहतील व त्यानंतर एनसीचे अध्यक्ष शेअर बहादूर देऊबा २०२७ मध्ये होणाऱ्या निवडणुकीपर्यंत देशाचे नेतृत्व करतील.मात्र, आगामी निवडणुकीपर्यंत या तडजोडी बाबत सांशकता होती. ते वर्षभरानंतर खररी ठरली. पंतप्रधान के. पी. शर्मा ओली सरकारने नेपाळमध्ये ४ सप्टेंबर २०२५ रोजी फेसबुक, इंस्टाग्राम, whatsapp,youtubeआणि एक्ससह तब्बल २६ सोशल मीडिया ॲप्सवर बंदीचा निर्णय घेतला. या निर्णयाच्या विरोधात ८ सप्टेंबर पासून नेपाळमधील तरुणाई रस्त्यावर उतरली. सोशल मीडियावर कनेक्ट असणारी झेन-जी युवा पिढी आणि शेकडो तरुण-तरुणी रस्त्यावर उभ्या असलेल्या गाड्या, सरकारी कार्यालय, सार्वजनिक मालमत्ता आणि काठमांडू येथील संसद भवनावर हल्ला करून आग लावली.झेन- जी आंदोलनाला हिंसक वळण लागले. युवा आंदोलकांनी पंतप्रधान ओली आणि राष्ट्रपती राम चंद्र पौडेल यांच्या खाजगी निवासस्थानी प्रवेश करून आग लागली. या आंदोलनाची तीव्रता इतकी होती की, नेपाळ सरकारने सोशल मीडियावरील बंदी उठवून देखीलझेन-जी आंदोलन थांबले नाही. या हिंसक

आंदोलनामध्ये २५ लोकांचा मृत्यू झाला. ३०० पेक्षा अधिक नागरिक जखमी झाले. शासकीय निवासस्थाने व कार्यालयाला लक्ष करून आगी लावल्यामुळे लाखो रुपयांच्या सार्वजनिक संपत्तीचे नुकसान झाले. अनेक मंत्री,उच्चपदस्थ अधिकारी व राजकीय नेते यांच्यावर प्राणघात हल्ले करण्यात आले. पोलिसांना हे उग्र आंदोलन नियंत्रणात न आणता न आल्यामुळे लष्कराला पाचरण करण्यात आले. दरम्यान हिंसाचारा नंतर गृहमंत्री रमेश लेखक यांनी नैतिक जबाबदारी स्वीकारून राजीनामा दिला. त्यानंतर ही झेन-जी आंदोलन करत पंतप्रधानांच्या राजीनाम्याची मागणी केली. परिणामी ९ सप्टेंबर २०२५ रोज उग्र आंदोलनापुढे पंतप्रधान के पी. शर्मा ओली यांना राजीनामा द्यावा लागला.

नेपाळमध्ये जी सत्तांतर क्रांती झेन-जी समूहाने घडून आणली. केवळ दंगल व हिंसाचारामुळे सत्ता बदल होऊ शकत नाही. कारण गेल्या वर्षभरात पंतप्रधान के.पी.शर्मा यांच्या सथकारने जे निर्णय घेतले, कार्यक्रम आखले, धोरणे राबवली. त्याद्वारे देशात बेरोजगारी, महागाई, भ्रष्टाचार, सामाजिक विषमता आणि घराणेशाहीमुळे सरकारच्या धोरणाबाबत सामान्य माणसांच्या मनात प्रचंड रोष व असंतोष होता. सामान्य लोकांच्या मनातील सरकार विरोधातील राग व चीड झेन-जीच्या रूपाने रस्त्यावर उतरली. कोणताही रंग नाही, विचार नाही, गाजावाजा नाही, निवेदने नाही, गर्दी नाही, केवळ एका मोबाईल मधील सोशल मीडियाद्वारे देशातील सत्तांतर या डिजिटल युगात घडून येऊ शकते हे झेन-जीने दाखवून दिले.नेपाळमध्ये राजेशाही संपल्यापासून (२००८) गेल्या १७ वर्षांपासून सरकारकडून कधीही लोकशाही संस्था बांधण्यासाठी, स्थापण्यासाठी आणि मजबूत करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आला नाही. जर त्यांनी असे केले असते तर आज या संस्थांनी त्यांच्या जीविताचे व मालमत्तेचे संरक्षण केले असते.

वैश्विक स्तरावर झेन-जीची सत्ता बदलांची आंदोलने:

इतिहासाचे अवलोकन केले तर आपणास असे लक्षात येते की,अनेक देशात ज्या क्रांती घडून आल्या आहेत त्या तरुण वर्गानी घडवून आणल्या आहेत. फ्रान्सच्या क्रांतीने (१७८९) जुनी व्यवस्था संपून त्या जागी नव्या व्यवस्थेची कल्पना मांडली. त्याच व्यवस्थेतून नेपोलियनचा उदय झाला.ज्याने अखेरीस क्रांतीला संपुष्टात आणले. एकविसाव्या शतकात अरब स्प्रिंग पासून ते इराणमधील महिलांच्या आंदोलनापर्यंत, आशियामध्ये श्रीलंका व बांग्लादेशापर्यंत सर्वांनी पाहिले आहे. टयुनिशिया मध्ये एका भाजी विक्रेता बाऊझिझो ज्याने आत्महत्या केल्यावर एवढी मोठी क्रांती झाली. परिणामी टयुनिशियाचे शासक बेन आली यांना पळून जावे लागले. इजिप्त हुकूमशहा होस्नी मुबारक यांना सत्ता सोडावी लागली. लिबीयाचा सत्ताधीश गदापी मारला गेला आणि सीरियाचे बादशहा यांना राजसिंहासन सोडून देशातून पळावे लागले. सध्याचे परिस्थितीत झेन-जी जगातील सर्वात मोठी महा शक्ती म्हणून उदयास येताना दिसत आहे. ते केवळ संख्या बळातच अधिक नाहीत तर ते ज्ञानाने, बुद्धिमत्तेने, तांत्रिकदृष्ट्या वक् राजकीयदृष्ट्या अधिक सजग व जागरूक आहेत. स्मार्टफोनमधील सोशल मीडिया आणि डिजिटल कनेक्टिव्हिटीमुळे त्यांना नवी ऊर्जा व चेतना मिळात आहे. झेन-जी केवळ घराणेशाही आणि भ्रष्टाचाराच्या विरोधात नाही तर सरकारच्या अलोकतांत्रिक वर्तनामुळे देखील आजचा युवा वर्ग नाराज आहे.

गेल्या काही वर्षापासून जगाच्या पाठीवर तरुणाई (झेन-जी) त्या-त्या देशातील प्रचलित सामाजिक आणि राजकीय व्यवस्थेत अस्वस्थ असल्याचे दिसून येत आहे. ट्युनिशियापासून नेपाळपर्यंत, हॉंगकॉंगपासून श्रीलंकेपर्यंत

झेन-जीने दाखवून दिले आहे की आंदोलने केवळ रस्त्यावरच केल्याने होत नाहीत तर आजच्या डिचशजिटल युगात मोबाईल व स्मार्टफोनच्या स्क्रीनवर पेठ घेऊ शकतात. तरुण पिढी अस्वस्थ आहे, कारण नोकऱ्या मिळत नाहीत. उच्च शिक्षण घेऊनही बेरोजगारी आहे. त्यात भ्रष्टाचार व घराणेशाहीमुळे भविष्य अंधकारमय बनले आहे. श्रीलंकेतील इंटरनेट बंद केल्यानंतर तरुणांचे आंदोलन रस्त्यावर उफाळले, तरुणाईने ट्विटर वरचे हस्टटॅग वापरून आंदोलन पेटवले. इंडोनेशियात नोकरीच्या संकटामुळे चिंताग्रस्त असलेल्या तरुणांनी राहणीमानाचा वाढत असलेला खर्च आणि सामाजिक विषमता वाढल्यामुळे हिंसक आंदोलना नंतर सरकारकडून सवलती प्राप्त करून घेतल्या. नेपाळनंतर बांगलादेश, श्रीलंका, सर्बीया, मादागास्कर, केनिया, इंडोनेशिया, टोगो, पॅराग्वे, मंगोलिया, मोरोक्को नंतर मेक्सिको सिटी मध्ये हजारो युवक राष्ट्राध्यक्ष क्लाउडीया शिनबाम यांच्या सुरक्षा धोरणाच्या विरोधात निदर्शने करत आहेत.पेरू देशांमध्ये देखील युवक वर्ग सरकारच्या विरोधात रस्त्यावर उतरून आंदोलन करत आहे. पेरूच्या सरकारने निवृत्ती वेतनाच्या संदर्भात बनवलेला नवा कायदा रद्द करा अशी त्यांची मागणी आहे. १८ वर्षावरील प्रत्येक व्यक्तीला कोणत्या ना कोणत्या निवृत्ती वेतन प्रदाता कंपनी किंवा संस्थेची जोडले जाणे अनिवार्य केले आहे. पूर्वी निवृती वेतन योजनेत सहभागी होण्याकरिता बंधन नव्हती ते ऐच्छिक स्वरूपाची होते. युवकांनाक्षरोजगार नाही, व्यवसायाच्या नवीन संधी उपलब्ध नाहीत, अशा परिस्थितीत आम्ही निवृत्त वेतन योजनेत पैसे कुठून भरणार सरकार असा सवाल बेबस व हताश होऊन तरूणाई करत आहे.सरकार जबरदस्तीने या योजनेतून पैसे वसूल करीत आहे अशी युवकांची भावना बनली आहे. त्यामुळे सरकार विरोधात रोष प्रकट करण्याकरिता ते रस्त्यावर उतरले आहेत.

झेन-जी समूहाला समजून घेण्याची सहा मार्गदर्शक तत्वे :

झेन-जी समूहाचे आंदोलन हा विषय जागतिक स्तरावर चर्चेचा बनला आहे.डिजिटल युगात जन्मलेल्या, सोशल मीडियाने जोडलेल्या, मोबाईल इंटरनेट व डेटा ही मूलभूत गरज असणाऱ्या स्मार्ट युवा पिढीचे हे आंदोलन होय. इंस्टाग्राम, स्नॅपचॅट, टिकटॉक, फेसबुक आणि सोशल मीडियावर युवा वर्ग एकमेकांशी कनेक्ट आहे. झेन-जी समूह हा उद्योग-व्यवसाय मॉडेल नष्ट करतील, निवडणुकात तुम्हाला पराभूत करतील, सिनेमे फ्लॉप करतील आणि सरकार उलटून टाकतील एवढी प्रचंड शक्ती या समूहामध्ये आहे. त्यामुळे या वर्गाशी संघर्षाची भाषा नव्हे तर त्यांना आपलेसे करण्याकरिता त्यांच्या भाषेमध्ये बोलावे लागेल. झेन-जी समूहाला क्रॅक करण्याची कोणती गुरुकिल्ली सध्यातरी उपलब्द नाही, पण या युवाशक्तीला समाज व राष्ट्रहिता करीता उपयोग करून घेण्यासाठी खालील सहा(६) मार्गदर्शक तत्त्वाचा अवलंब करणे उपयुक्त ठरेल.

१) त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा आदर करा:

झेन-जी इमोजीद्वारे बोलताना पाहिल्यास आपणास त्याचा अंदाज बांधणे कठीण आहे. जेव्हा तासंनतास ते रील्स पाहतात किंवा एखादया कोरीयन शो किंवा लाबुबु टॉयसाठी वेडे होतात.पण ते स्मार्ट आहेत कारण गुगल सोबत ते मोठे झाले आहेत. आता तर त्यांच्याकडे चॅट जीपीटी आहे. त्यामुळे कोणताही प्रश्न व समस्या एका क्षणात तात्काळ सोडवण्यावर ते आपली बुद्धी खर्च करतात. ते काही वेळेत वस्तूंची डिलिव्हरी करू शकतात. आपल्याकडे असलेल्या ज्ञान व बुद्धीच्या आधारे अकल्पित योजना व संकल्पना मांडून जगाला आपलंसं करू शकतात.त्यामुळे त्यांच्या नवे विचार व नव्या कल्पनांचा आदर केला पाहिजे.

२) **वास्तविकेत राहा** : देशातील राजकीय नेते व पुढाऱ्यांने दिखावाक्षव पोकळ प्रतिकात्मकते पासून सावध राहायला हवे. तरुण वर्गासारखे बोलले, कपडे घातले, चेहऱ्यावर हावभाव आणले,त्यांच्यासारखा लुक आणि युवा वर्ग आवडतो असे म्हणून झेन-जी वर्गाचे मन तुम्ही जिंकू शकत नाही. पर्यावरण रक्षण, लिंगभेद, कुपोषण,सामाजिक विषमता व सामाजिक न्याया बाबत ही पिढी अधिक जागरूक व सजग असल्याचे दिसून येते. बोलण्यापेक्षा कृतीदायी कार्याला महत्त्व देणारा हा वर्ग आहे.

३) ज्ञान देऊ नका : जुन्या पिढीतील लोकांना उपदेश देण्याची सवय असते. झेन-जी वर्गाला एकतर्फी भाषण ऐकण्याची सवय नाही. ते लगेच रिऍक्ट होऊन कमेंट करणारी पिढी आहे. एखाद्या विषयावर लगेच व्यक्त होणारी ही पिढी आहे.जगभरातील कुठल्याही विषयीचे ज्ञान व माहिती त्यांना एका क्लिकवर आज उपलब्ध आहे. त्यामुळे त्यांना आपल्यापेक्षा संस्कृती, तंत्रज्ञान, समाजिक समस्या व पर्यावरण संवर्धनाबाबत अधिक नॉलेज या पिढीला असलेले दिसून येते.

४) **पुरोगामी बना :** समाजातील वयोवृद्ध लोक हे रुढी, कुप्रथा व परंपरा यामध्ये अडकलेले आहेत. त्यामुळे वृद्ध लोकांना वाटते तरुणाने आपल्या मनासारखे राहिले व वागले पाहिजे. पण हा काळ इंटरनेटक्षव सोशल मीडियाचा आहे. नवे विचार, नव्या कल्पना, नवी तत्वे- सिद्धांत व नवी मूल्ये स्वीकारून जगातील समाज व राष्ट्रे कसे विकसित व प्रगत बनत आहेत हे झेन-ळजी वर्ग रोज पाहत आहे.त्यामुळे त्यांना विशिष्ट बंधनात अडकून घेणे आवडत नाही. जाती-धर्म-पंथ यापेक्षा प्रेम, फ्रेंडशिप व टॅलेंटला महत्त्व देणारी ही पिढी आहे.

५) झेन-जी ची भाषा बोला : इंग्रजी, हिंदी किंवा स्थानिक भाषा नव्हे तर झेन-जीला आपले करण्यासाठी तुम्हाला डिजिटल भाषा अवगत करावी लागेल. या पिढीने आपली संवाद शैली स्वतःच डेव्हलप केली आहे. ते जास्त करून शॉर्टकट बोलतात किंवा लिहितात whatsapp, Insta DM,मेम्स, इमोजी यांचा आधार घेऊन LoL, BRB,op,Lit असे इंग्रजी स्लॅग शब्दांचा मराठी /हिंग्लिश या नवीन भाषेचा ते प्रयोग व वापर करतात.

६) **विनोदी शैलीचा वापर करा :** झेन-जी वर्गाला मिम्स, व्यंग व हास्य आवडते. समाजाला सवय लागलेली आहे की दुसऱ्यावर हसायचे. ते या युवा वर्गाला मान्य नाही, इतरांवर असण्यापेक्षा स्वतःवर तुम्ही हसू शकत असाल तर ते तुम्हाला पसंत करतील. तुम्ही त्यांना घाबरण्याच्या व नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न केला तर ते तुमच्यावर टीका करतील किंवा एका मिनिटात तुमची बदनामी संपूर्ण देशभर वक् जगभर करतील. त्यामुळे युवा वर्गाशी संवाद साधताना नव्या रूपात व नव्या स्टाईल मध्ये संवाद करा, त्याचे ते मनोमन स्वीकार करतील.

निष्कर्ष:

देशाच्या विकास प्रक्रियेत अनेक त्रूटी राहिलेल्या आहेत, त्यास प्राधान्य देऊन त्या दूर करण्यासाठी प्रयत्नशील असणारा समूह म्हणजे झेन-जी होय.सरकारचा अपुरेपणा, दमनशाही, मक्तेदारी व सत्तेचा गैरवापर यावर “वॉच डॉग”(Watch Dog) म्हणून कार्य करणारा हा वर्ग आहे. या वर्गाला सत्ता संपादन करून सिंहासनाधीश व्हायचे नाही, तर सत्तेचा जनहितासाठी व जनकल्याणासाठी उपयोग करून सुशासन निर्माण झाले पाहिजे असे त्यांना वाटते.तसेच देशातील नैसर्गिक साधन संपत्तीचा दुरुपयोग न करता राष्ट्राच्या आत्मनिर्भरता व समृद्धीसाठी उपयोग केला पाहिजे अशी त्यांची धारणा आहे. वाड-वडिलांनी दिलेल्या व्यवसाय,धंदा व नोकरीवर आयुष्य काढणारी ही पिढी नाही तर क्रिएटिव्ह व टेक्नॉलॉजी आधारित क्षेत्रात करिअर घडवणारी ही पिढी आहे.वाडया-

वस्ती, गाव-शिवार, डोंगर-दऱ्या आणि शहर-महानगर कुठेही राहिला तरी ही सोशल मीडियाद्वारे ऑनलाईन राहून स्वतःचे नवे विश्व निर्माण करणारी ही पिढी आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१) शिकारपूर, दिपक (२००७) आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात, पुणे; उत्कर्ष प्रकाशन.
२) जाधव, ज्ञानेश्वर (९ सप्टेंबर, २०२३) नागरी समाज व त्याचे भारतीय स्वरूप, ई-लोकसत्ता.
३) जोशी,मनीष (२६ सप्टेंबर,२०२५) नवी पिढी, नवे विचार आणि बदलांचा जगाचा चेहर,इंटरनेट शब्दवेल, ब्लॉग.
४)साळवी,योगिता (१३ऑक्टोबर,२०२५) झेन-जीच्या पडदयाआड, ई-मुंबई तरुण भारत.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

भारतीय धर्मनिरपेक्षता: न्यायपालिकेची भूमिका आणि वास्तविकता

डॉ.संजिव शिंदे
सहाय्यक प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग,
विवेकानंद महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

❖ **प्रस्तावना:**

आधुनिक काळात जगातील बहुतांश देशात लोकशाही शासन व्यवस्था अस्तित्वात आहे, त्यापैकी भारत हा देश जगातील सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्था असलेला देश आहे. लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये राज्याला कोणताही धर्म नसतो किंवा राज्याने कोणत्याही धर्माला अनुकूल असे वातावरण निर्माण करून देऊ नये. राज्यासमोर सर्व धर्म एकसारखेच असले पाहिजेत. भारतातील लोकशाही शासन व्यवस्था ही संविधानाची देन आहे. देशात वेगवेगळ्या धर्माचे लोक असल्याकारणाने संविधान निर्माण करताना संविधान निर्मात्यांनी धर्मनिरपेक्षता या मूल्याचा अंगीकार केला आहे. भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचा मूळ गाभा सर्व धर्म समभाव हा आहे. धर्मनिरपेक्षता हा असा मार्ग आहे, ज्याद्वारे प्रत्येक भारतीय आपापल्या धार्मिक स्वातंत्र्याचा उपभोग घेतो.

भारतीय धर्मनिरपेक्षता हे संविधानाच्या मूलभूत आदर्शांपैकी एक आहे. भारतीय संविधानात 'धर्मनिरपेक्ष' हा शब्द सन 1976 मध्ये 42 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे समाविष्ट केला आहे. भारतीय संविधानात सुरुवातीला 'धर्मनिरपेक्षता' या शब्दाचा उल्लेख नव्हता, परंतु सुरुवातीपासूनच धार्मिक समानतेची संकल्पना अंतर्भूत आहे, आणि ते कधीही बदलले जाऊ शकत नाही. तथापि, काहीवेळा असे दिसून आले आहे की, राज्य व्यवस्था धर्मनिरपेक्षता संकल्पनेच्या विरोधात जाऊन अप्रत्यक्षपणे एखाद्या विशिष्ट धर्माला अनुकूलता दर्शवते, किंवा एखाद्या विशिष्ट धर्माच्या व्यक्तींच्या उत्थानासाठी काही खास गोष्टी करण्याचा प्रयत्न करते.

भारतीय संविधानाची मूलभूत संरचना धर्मनिरपेक्षता ही असली तरी, समकालीन भारतीय परिस्थितीत तिची व्यवहार्यता प्रश्नचिन्हात आहे, कारण वांशिक आणि जातीय अस्मितेच्या सामाजिक निर्मितीमध्ये धर्माचा वापर वाढत आहे. धर्मनिरपेक्षता ही सत्तर वर्षांहून अधिक काळ भारताच्या लोकशाहीचा अविभाज्य भाग असली तरी, तिच्या मर्यादा आणि अंमलबजावणी अजूनही चर्चेचा विषय आहेत. देशात वर्तमान स्थितीत सांप्रदायिकता, धार्मिक ध्रुवीकरण, धार्मिक राजकारण आणि धार्मिक दृष्टिकोनातून हीन वागणूक अशा विविध कारणाने भारतातील धर्मनिरपेक्षता या संविधानिक मूल्याचा भविष्यात ऱ्हास होऊन भारतीय संविधानच धोक्यात येईल की काय अशी शंका उपस्थित होत आहे. त्यामुळेच या शोधनिबंधाचा उद्देश धर्मनिरपेक्षता म्हणजे काय? भारतातील संविधानातील धर्मनिरपेक्षता संबंधित तरतुदी, धर्मनिरपेक्षतेची वस्तुस्थिती, धर्मनिरपेक्षतेच्या अर्थनिर्णयाच्या संदर्भात न्यायपालिकेची भूमिका आणि धर्मनिरपेक्षते पुढील आव्हाने समजून घेणे हा आहे.

❖ **धर्मनिरपेक्षता म्हणजे काय?**

धर्मनिरपेक्षता ही एक गतिमान आणि गुंतागुंतीची संकल्पना आहे. धर्मनिरपेक्षतेची पाश्चात्य संकल्पना 19 व्या शतकात सुरू झाली. ती प्रथम युरोपमध्ये वापरली गेली. धर्मनिरपेक्षता हा शब्द 1851 मध्ये ब्रिटिश सुधारक जॅकॉब होल्योके यांनी तयार केला होता. धार्मिक श्रद्धेवर टीका न करता धर्मापासून वेगळी सामाजिक व्यवस्था कशी वाढवायची याविषयीचे विचार वर्णन करण्यासाठी त्यांनी धर्मनिरपेक्षता हा शब्द वापरला होता. धर्मनिरपेक्षतेच्या पाश्चात्य व भारतीय ह्या दोन मुख्य संकल्पना आहेत. धर्मनिरपेक्षतेची पाश्चात्य संकल्पना थॉमस जेफरसन यांच्या विचारांवर आधारित आहे. त्यांनी 1908 मध्ये म्हटले होते की, एका स्वतंत्र समाजात चर्च आणि राज्य यांच्यात विभक्ततेची भिंत उभारणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यांच्या मते, धार्मिक संस्था आणि राज्यसंस्था यांच्यात विलगीकरण असले पाहिजे. सार्वजनिक सुव्यवस्थेची गरज आणि इतर व्यक्तींच्या हक्कांचा आदर करण्याची आवश्यकता यापुरतेच मर्यादित असलेले व्यक्तींसाठी सदसद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य हे एक मार्गदर्शक तत्त्व आहे. व्यक्तींविरुद्ध त्यांच्या धर्माच्या आधारावर कोणताही भेदभाव केला जाऊ नये.

ऑक्सफर्ड डिक्शनरीनुसार, धर्मनिरपेक्षता म्हणजे शासन, नीतीनियम, शिक्षण इत्यादी धर्मापासून स्वतंत्र असणे होय.

मराठी शब्दकोशानुसार धर्मनिरपेक्षता म्हणजे राज्य आणि सार्वजनिक व्यवहार धर्मनिरपेक्ष ठेवणे, जिथे कोणत्याही एका धर्माला प्राधान्य दिले जात नाही आणि सर्व धर्मांना समान मानदिला जातो.

वेबस्टरच्या न्यू वर्ल्ड डिक्शनरीनुसार, धर्मनिरपेक्षता म्हणजे धार्मिक आणि चर्च-संबंधित बाबींनी राज्याच्या कारभारात प्रवेश करू नये, हा विश्वास होय.

वरील व्याखेवरून धर्मनिरपेक्षता या संकल्पनेत राज्याचा स्वतःचा कोणताही धर्म नसतो आणि ते धार्मिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप करत नाही, उलट सर्व धर्मांना समान दर्जा देण्यात येतो. प्रत्येक व्यक्तीला कोणताही भेदभाव न करता आपला धर्म स्वीकारण्याचे, आचरणात आणण्याचे आणि प्रचार करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य दिले जाते. सरकार सर्व धर्मांच्या लोकांना समानतेने वागवते आणि कोणत्याही धर्माला विशेष महत्त्व देत नाही. धर्मनिरपेक्षता ही धर्म आणि राज्याची शक्ती वेगळे करण्याची एक रणनीती आहे, धर्माला वैयक्तिक बाब बनवते. याचा अर्थ धर्माला विरोध करणे असा नाही, तर सर्व धर्मांचा आणि श्रद्धांचा आदर करणे असा आहे आणि ते कोणत्याही धर्माचे पालन न करणाऱ्यांचा देखील आदर करते.

थोडक्यात एक धर्मनिरपेक्ष राज्य कोणत्याही विशिष्ट धर्माला आश्रय देत नाही. राज्य कोणताही राजधर्म स्थापित करणार नाही, तसेच राज्य कोणत्याही नागरिकाला त्याच्या विशिष्ट धर्मामुळे कोणतीही विशेष वागणूक देणार नाही किंवा त्याच्याशी भेदभाव करणार नाही. एक धर्मनिरपेक्ष राज्य कोणत्याही विशिष्ट धर्माच्या बाजूने किंवा विरोधात नसते. ते धार्मिकही नसते आणि अधार्मिकही नसते. तसेच, एक धर्मनिरपेक्ष राज्य धर्माच्या बाबतीत तटस्थता राखते आणि सर्व धर्मांना समान संरक्षण प्रदान करते. अर्थात दुसऱ्या शब्दांत, असे म्हणता येईल की, धर्मनिरपेक्षता म्हणजे सर्व धर्मांचा दर्जा समान असणे होय.

❖ **भारतीय धर्मनिरपेक्षता:**

भारतात धर्मनिरपेक्षतेचा उगम प्राचीन काळातील सर्व धर्मांबद्दल आदर आणि सहिष्णुतेच्या भावनेतून झाला, जो वैदिक परंपरा, सम्राट अशोक यांच्या धोरणांमध्ये आणि मुगल सम्राट अकबर यांच्या धार्मिक धोरणांमध्ये दिसतो. आधुनिक भारतात धर्मनिरपेक्षतेचा पाया एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक-धार्मिक सुधारणा चळवळींनी प्रदान केला होता, ज्याने राष्ट्रवादाला प्रारंभिक प्रेरणा देखील दिली. या चळवळींनी समाजातून अविवेकीपणा दूर करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच या चळवळींनी अंधश्रद्धा दूर करण्याचा प्रयत्न करताना बुद्धिवाद आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनावर भर देऊन समाजातून अविवेकी घटकांपासून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. स्वातंत्र्यलढ्यात गांधीजी आणि नेहरू यांनी याला राष्ट्रीय एकात्मतेचे तत्त्व मानले होते. त्याचाच परिणाम स्वतंत्र भारतासाठी धर्मनिरपेक्ष संविधानाची निर्मिती प्रक्रिया सुरू झाली. भारत स्वातंत्र्यानंतर, 29 ऑगस्ट 1947 रोजी संविधान सभेने मसुदा समितीची नियुक्ती केली. संविधान सभेच्या निर्णयांनुसार संविधान तयार करण्याचे काम तिच्यावर सोपवण्यात आले. सन 1935 च्या भारत सरकार कायद्याने नवीन संविधान तयार करण्यासाठी मूलभूत चौकटीचा मोठा भाग पुरवला. तथापि, महत्त्वाची तत्त्वे आणि घटनात्मक तरतुदी बहुतेक ग्रेट ब्रिटन आणि युनायटेड स्टेट्सच्या संवैधानिक प्रणालींमधून स्वीकारल्या गेल्या आहेत.

भारतीय धर्मनिरपेक्षतेच्या संदर्भात, संविधान सभेच्या वादविवादांच्या नोंदींवर नजर टाकल्यास असे दिसून येते की, विधानसभेच्या सदस्यांमध्ये भारत एक धर्मनिरपेक्ष राज्य असावा अशी सामान्य समज होती. संविधान सभेने भारताच्या धर्मनिरपेक्ष पायावर भर दिला. संविधान सभेने घोषित केले की, भारतीय संविधानात स्वीकारलेली धर्मनिरपेक्षता ही धर्मविरोधी संकल्पना नाही; त्याऐवजी, ती धर्माच्या आधारावर नागरिकांविरुद्ध भेदभाव रोखते. संविधान सभेचे एक सदस्य, श्री. एच. व्ही. कामथ म्हणाले, जेव्हा मी म्हणतो की एखाद्या राज्याने स्वतःला कोणत्याही विशिष्ट धर्माशी ओळख देऊ नये, तेव्हा त्याचा अर्थ असा नाही की राज्याने धर्मविरोधी किंवा अधार्मिक असावे. भारत एक धर्मनिरपेक्ष राज्य असेल, परंतु माझ्या मते, धर्मनिरपेक्ष राज्य हे देवहीन राज्य नाही, अधार्मिक नाही किंवा धर्मविरोधी राज्य नाही.

डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांच्या मते, ‘धर्मनिरपेक्ष राज्य याचा अर्थ असा नाही की आपण लोकांच्या धार्मिक भावना विचारात घेणार नाही. धर्मनिरपेक्ष राज्याचा अर्थ असा आहे की, संसद इतर लोकांवर कोणताही विशिष्ट धर्म लादण्यास सक्षम राहणार नाही. संविधानाने मान्य केलेली ही एकमेव मर्यादा आहे.’

भारतीय संविधान सभेच्या चर्चेनंतर, धर्मनिरपेक्षतेचे प्रामुख्याने दोन विचार उदयास आले; एक म्हणजे महात्मा गांधींचा दृष्टिकोन आणि दुसरा म्हणजे पंडित नेहरूंचा दृष्टिकोन. महात्मा गांधींनी धर्मनिरपेक्षतेची व्याख्या सर्व धर्मांचा आदर म्हणजेच 'सर्व धर्म समभाव’ अशी केली. त्यांच्या मते "धर्म आणि राज्य वेगळे असतील, मी माझ्या धर्माची शपथ घेतो, मी त्यासाठी मरेन, परंतु धर्म हा माझा वैयक्तिक विषय आहे. राज्याचा त्याच्याशी काहीही संबंध नाही. राज्य तुमच्या धर्मनिरपेक्ष कल्याणाची काळजी घेईल. अर्थात धर्म त्यांच्यासाठी वैयक्तिक बाब आहे, परंतु इतर धर्मांचाही आदर त्यांच्या विचारात आहे.

पंडित नेहरू यांच्या मते, 'धर्म ही एक खाजगी बाब असावी आणि सार्वजनिक जीवनाचे मार्गदर्शन करू नये.' भारत स्वातंत्र्यानंतर, धर्मनिरपेक्षतेची एक नवीन संकल्पना उदयास आली, जी गांधी आणि नेहरू दोघांच्याही विचारांच्या जवळ होती. स्वतंत्र भारताने धर्मनिरपेक्षतेच्या खालील कल्पना स्वीकारल्या आहेत.

1) राज्य कोणत्याही धर्माचे पालन करण्याचे स्वातंत्र्य देईल.

2) राज्य कोणत्याही धर्माशी संबंध जोडणार नाही.

3) राज्य सर्व समानतेच्या श्रद्धांचा आदर करेल.

भारतात स्वीकारलेल्या धर्मनिरपेक्षतेच्या तीन कल्पनेपैकी पहिल्या दोन कल्पना धर्मनिरपेक्षतेच्या पाश्चात्य संकल्पनेसारख्या आहेत, तर तिसरी कल्पना भारतीय धर्मनिरपेक्षतेसाठी नाविन्यपूर्ण आहे. श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी संविधानाच्या प्रस्तावनेत "धर्मनिरपेक्षता" हा शब्द जोडला. हा शब्द अधोरेखित करतो की, राज्याचा स्वतःचा कोणताही धर्म नाही आणि सर्व व्यक्तींना त्यांचा स्वतःचा धर्म मानण्याचा, आचरणात आणण्याचा आणि प्रचार करण्याचा अधिकार असेल. भारताचे माजी सरन्यायाधीश न्यायमूर्ती पी.बी. गजेंद्रगडकर यांनी म्हटले आहे की, राज्य कोणत्याही विशिष्ट धर्माशी निष्ठा बाळगत नाही, ते अधार्मिक किंवा धर्मविरोधी नाही, ते सर्व धर्मांना समान स्वातंत्र्य देते'. त्यांनी संविधानात सुरुवातीपासूनच धर्मनिरपेक्ष हा शब्द समाविष्ट न केल्याबद्दल भाष्य केले आणि म्हटले की,'धर्मनिरपेक्ष' किंवा 'धर्मनिरपेक्षता' हा शब्द अपघाती नाही तर मुद्दाम वापरला गेला आहे.

❖ **भारतीय संविधान आणि धर्मनिरपेक्षता:**

भारत स्वातंत्र्यानंतर 26 जानेवारी, 1950 मध्ये लागू झालेल्या भारतीय संविधानात "धर्मनिरपेक्ष" हा शब्द नव्हता, केवळ हा शब्द फक्त धार्मिक श्रद्धेच्या स्वातंत्र्याबद्दल आणि धर्मापासून मुक्त असलेल्या भारताच्या राज्याबद्दल बोलला होता. सन 1976 मध्ये झालेल्या 42 व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे "धर्मनिरपेक्षता" हा शब्द प्रस्तावनेत समाविष्ट केला, आणि 3 जानेवारी 1977 रोजी अंमलात आला. भारतीय संविधानाने मध्ये 42 व्या घटनादुरुस्ती पूर्वी अनेक तरतुदी स्पष्ट केल्या आहेत. त्या सर्व धर्मनिरपेक्षतेच्या अस्तित्वाचे प्रतिबिंबित करतात आणि धर्मनिरपेक्षतेच्या कल्पनेला प्रोत्साहन देतात. भारतीय संविधानाचा भाग तिसरा जो मूलभूत अधिकारांशी संबंधित आहे, भारतीय संविधानातील भाग III मधील कलम 14, 15, 16, 25, 26, 27, 28, 29, 30), भाग IV मधील कलम 44 आणि IVA मधील कलम 51अ (5) मध्ये दिलेल्या धर्मनिरपेक्षतेच्या भारतीय स्वरूपाशी संबंधित तरतुदींचा समावेश आहे. भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्षतेविषयी असलेल्या महत्वपूर्ण तरतुदी पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) कलम १४ नुसार, "राज्य कोणत्याही व्यक्तीस भारताच्या राज्य क्षेत्रात कायद्यापुढे समानता अथवा कायद्याचे संरक्षण नाकारणार नाही.

२) कलम १५ नुसार, राज्य कोणत्याही नागरिकाविरुद्ध केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान किंवा त्यापैकी कोणत्याही कारणावरून भेदभाव करणार नाही.

३) कलम १६ नुसार, कोणताही नागरिक केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, वंश, जन्मस्थान, निवासस्थान किंवा यापैकी कोणत्याही कारणामुळे राज्याच्या अंतर्गत कोणत्याही नोकरी किंवा पदासाठी अपात्र ठरणार नाही किंवा त्याच्याशी भेदभाव केला जाणार नाही.
४) कलम २५ नुसार, सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता आणि आरोग्य आणि या भागातील इतर तरतुदींच्या अधीन राहून, सर्व व्यक्तींना विवेक स्वातंत्र्य आणि धर्माचा मुक्तपणे स्वीकार, आचरण आणि प्रचार करण्याचा समान अधिकार आहे.
७) कलम २७ नुसार,कोणत्याही व्यक्तीला असा कोणताही कर भरण्यास भाग पाडले जाणार नाही, ज्याचे उत्पन्न कोणत्याही विशिष्ट धर्माच्या किंवा धार्मिक संप्रदायाच्या प्रचारासाठी किंवा देखभालीसाठी खर्च करण्यासाठी विशेषतः विनियोगित केले जाते.
८) कलम २९ नुसार, भारताच्या प्रदेशात किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात राहणाऱ्या नागरिकांच्या कोणत्याही गटाला, ज्यांची स्वतःची वेगळी भाषा, लिपी किंवा संस्कृती आहे, ती जतन करण्याचा अधिकार असेल.
१०) कलम ३० नुसार धर्म, भाषा यांच्या आधारे देशातील अल्पसंख्याकांना शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा आणि त्यांच्या आवडीनुसार त्यांचे प्रशासन करण्याचा अधिकार आहे.
१२) कलम ३० नुसार, सरकारने मदत देताना कोणत्याही अल्पसंख्याक गटाने चालवलेल्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेशी धर्म किंवा भाषा विचारात न घेता भेदभाव करू नये.
१३) कलम ४४ नुसार, राज्य एकसमान नागरी संहिता (Uniform Civil Code - UCC) लागू करेल.
१४) कलम ५१३अ नुसार, धार्मिक, भाषिक आणि प्रादेशिक विविधतेमध्ये सुसंवाद आणि बंधुता वाढवणे.

भारतीय संविधानातील वरील सर्व कलमांचे एकत्रित विवेचन केल्यावर हे स्पष्ट होते की भारतीय आणि IVA (कलम 51अ (5) या कलमांचे एकत्रित वाचन केल्यावर हे स्पष्ट होते की, संविधानकर्त्यांचा हेतू धर्माला विरोध करणे किंवा संस्कृतीचे तर्कसंगतीकरण करणे हा नव्हता. तर संविधानाच्या निर्मात्यांनी धार्मिक तटस्थतेची संकल्पना स्वीकारली आणि विविध धार्मिक गटांना धार्मिक स्वातंत्र्य प्रदान केले. सन 1976 पूर्वीच्या परिस्थितीचा विचार केला तर, भारतातील सर्व धर्मांच्या लोकांना समान अधिकार आहेत आणि ते भेदभावापासून मुक्त आहेत. तसेच कायद्यासमोर समानता आणि सर्वांना कायद्याचे समान संरक्षण प्रदान केले आहे. भारतीय संविधान राज्याला केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान किंवा त्यापैकी कोणत्याही कारणावर कोणत्याही नागरिकाविरुद्ध भेदभाव करण्यास मनाई करते. कोणत्याही कारणास्तव, कोणत्याही नागरिकाला दुकाने, सार्वजनिक रेस्टॉरंट्स, हॉटेल्स आणि सार्वजनिक मनोरंजनाच्या ठिकाणी प्रवेश किंवा विहिरी, टाक्या इत्यादींच्या वापराशी संबंधित कोणतेही अपंगत्व, दायित्व, निर्बंध किंवा अटी लागू होणार नाहीत, जे पूर्णपणे किंवा अंशतः राज्य निधीतून देखभाल केले जातात किंवा सामान्य जनतेसाठी समर्पित आहेत. राज्याच्या पदावर नोकरीशी संबंधित सर्व नागरिकांना समान संधी आहे. याचबरोबर कोणताही नागरिक केवळ धर्म, वंश इत्यादी कारणांमुळे अपात्र ठरणार नाही, किंवा राज्याच्या कोणत्याही व्यक्तीस नोकरी किंवा

पदाच्या बाबतीत भेदभाव केला जाणार नाही. या तरतुदी सर्व धर्मांच्या नागरिकांची समानता सुनिश्चित करतात. भारतात राहणाऱ्या प्रत्येकाला, जोपर्यंत नागरिक देशाच्या सामान्य कायद्याचे पालन करत असेल तोपर्यंत, कोणत्याही अडथळ्याशिवाय आपला धर्म स्वीकारण्याचा अधिकार आहे.

सन 1976 च्या 42 व्या संविधान (दुरुस्ती) कायद्यात असे म्हटले होते की 'धर्मनिरपेक्ष' म्हणजे असे प्रजासत्ताक ज्यामध्ये सर्व धर्मांचा समान आदर आहे. कायद्याची स्पष्ट अक्षरे असूनही, माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने विविध प्रसंगी विविध निकालांद्वारे त्याचा अर्थ लावला आहे. परंतु एक गोष्ट स्पष्ट आहे की भारतीय संविधानात नमूद केल्याप्रमाणे धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ देवविरोधी किंवा नास्तिक असा नाही. त्याऐवजी, याचा अर्थ राज्याचा कोणताही धर्म नसावा. इंदिरा गांधी विरुद्ध राजनारायण (AIR 1975 SC 2299) या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ असा आहे की, राज्याचा स्वतःचा कोणताही धर्म राहणार नाही आणि देशातील सर्व व्यक्तींना त्यांच्या विवेकाच्या स्वातंत्र्याचा समान अधिकार असेल आणि त्यांना कोणताही धर्म स्वीकारण्याचा, आचरणात आणण्याचा आणि प्रचार करण्याचा मुक्तपणे अधिकार असेल.

थोडक्यात भारत हा बहुलवादी समाज आणि बहुधार्मिक देश आहे; भारतीय धर्मनिरपेक्षतेच्या भावनेने सर्व धार्मिक गटांना धार्मिक सहिष्णुता आणि समान वागणूक दिली जाते. भारतीय संविधानाने काही अपवाद वगळता धार्मिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करण्याचे तत्व स्वीकारले आहे. प्रत्येक व्यक्तीला आपला धर्म मुक्तपणे स्वीकारण्याचा, आचरण करण्याचा आणि प्रचार करण्याचा अधिकार दिला आहे, परंतु बळजबरीने, फसवणूकीने किंवा प्रलोभनाने केलेले धर्मांतर वैध नाही कारण त्यामुळे सार्वजनिक सुव्यवस्थेला बाधा येऊ शकते. राज्य धार्मिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप करणार नाही, म्हणून राज्य धार्मिक क्रियाकलापांचे नियमन करू शकत नाही. जर एखादी कृती धर्माचा एक आवश्यक आणि अविभाज्य भाग मानली गेली तर ती धार्मिक मानली जाईल आणि जर ती धर्माचा आवश्यक भाग मानली गेली नाही तर ती धर्मनिरपेक्ष असेल, परंतु काही विशिष्ट परिस्थितीत, राज्य सामाजिक सुधारणांसाठी धार्मिक प्रथांमध्ये हस्तक्षेप करू शकते. तर्कसंगतीकरण प्रक्रियेने ही सामाजिक सुधारणा घडवून आणली पाहिजे.

❖ **भारतीय धर्मनिरपेक्षतेविषयी न्यायपालिकेची भूमिका:**

भारतीय न्यायव्यवस्थेने धर्मनिरपेक्षतेला संविधानाचा 'मूलभूत गाभा' (Basic Structure) मानले असून, राज्य कोणत्याही धर्माचा पुरस्कार करणार नाही आणि सर्व धर्मांना समान वागणूक देईल, ही भूमिका मांडली आहे. धर्मनिरपेक्ष हा शब्द स्थिर नाही; उलट तो गतिमान आहे. या संकल्पनेवर सर्वकाळासाठी कोणताही निश्चित दृष्टिकोन नाही. परंतु वेळोवेळी, न्यायालय धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ देते आणि तो प्रत्यक्षात अंमलात आणते.

सरदार सय्यदना ताहेर सैफुद्दीन साहेब विरुद्ध मुंबई राज्य (AIR 1962 SC 853) हा सर्वोच्च न्यायालयाचा एक ऐतिहासिक निकाल आहे. ज्यामध्ये दाऊदी बोहरा समुदायाच्या धार्मिक प्रमुखांकडून सदस्यांना बहिष्कृत करण्याचा अधिकार कायम ठेवला आहे. 5 न्यायाधीशांच्या घटनापीठाने 4:1 बहुमताने मुंबई बहिष्कार प्रतिबंधक कायदा, 1949 ला असंवैधानिक घोषित केले कारण ते कलम 26(b) अंतर्गत धार्मिक बाबी व्यवस्थापित करण्याच्या अधिकाराचे उल्लंघन करते. अर्थात 'कलम 25 आणि 26

हे भारतीय लोकशाहीच्या धर्मनिरपेक्ष स्वरूपावर भर देतात, ज्याला संस्थापकांनी संविधानाचा आधार मानले होते.

केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य (1973) खटला (एआयआर 1973 एससी 1461) हा भारतीय संविधानाच्या इतिहासातील सर्वात ऐतिहासिक निकालांपैकी एक आहे. 24 एप्रिल 1973 रोजी, सर्वोच्च न्यायालयाच्या 13 न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने 7-6 बहुमताने असा निर्णय दिला की संसद संविधानात सुधारणा करू शकते परंतु त्याची मूलभूत रचना बदलू शकत नाही. या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले की धर्मनिरपेक्षता ही संविधानाच्या मूलभूत रचनेचा एक भाग आहे. सरन्यायाधीश सिक्री म्हणाले की संविधानाचे धर्मनिरपेक्ष स्वरूप हे त्याचे सार आहे. न्यायमूर्ती जगनमोहन रेड्डी यांनी म्हटले आहे की, विचार, अभिव्यक्ती, श्रद्धा आणि उपासना यांचे स्वातंत्र्य कोणत्याही किंमतीत दुरुस्त करता येणार नाही कारण ते संविधानाच्या मूलभूत वैशिष्ट्यांचा भाग आहे.

सन 1994 चा एस.आर. बोम्मई विरुद्ध भारत सरकार हा ऐतिहासिक खटला सर्वोच्च न्यायालयाने कलम 356 (राष्ट्रपती राजवट) च्या गैरवापराला लगाम लावणारा महत्त्वाचा निर्णय होता. न्यायालयाने संघराज्यीय रचना, धर्मनिरपेक्षता ही राज्यघटनेची 'मूलभूत वैशिष्ट्ये' (Basic Structure) असल्याचे स्पष्ट केले. तसेच धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ सर्व धर्मांना समान वागणूक देणे असा स्पष्ट केला. न्यायालयाने असे म्हटले की, 42 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे संविधानाच्या प्रस्तावनेत समाविष्ट केलेला 'धर्मनिरपेक्ष' हा शब्द कलम 25 ते 28 मध्ये हमी दिलेल्या मूलभूत अधिकारांवर प्रकाश टाकतो. न्यायालयाने असेही म्हटले की जर धर्माचा वापर राजकीय हेतूंसाठी केला गेला आणि कोणताही राजकीय पक्ष राजकीय ध्येय साध्य करण्यासाठी धर्माचा वापर करत असेल तर राज्याची तटस्थता भंग होईल. धर्म आणि राजकारण यांचे मिश्रण करू नये. जरी धर्मनिरपेक्ष राज्य धार्मिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप करत नसले तरी, याचा अर्थ असा नाही की धर्माच्या सर्व बाबींमध्ये राज्याचा काहीही सहभाग नाही. राज्य धार्मिक स्थळांच्या धर्मनिरपेक्ष बाबींचे नियमन करण्यासाठी कायदा करू शकते. अर्थात संघराज्य (Federalism) आणि धर्मनिरपेक्षता (Secularism) हे भारतीय राज्यघटनेचे मूलभूत रचना (Basic Structure) आहेत, ज्यांना कोणत्याही परिस्थितीत नष्ट करता येणार नाही.

सन 1994 चा इस्माईल फारुकी विरुद्ध भारत संघ 6 एससीसी 3176 या घटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले होते की नमाज कुठेही अदा करता येते आणि त्यासाठी मशीद आवश्यक नाही. त्यामुळे सरकार मशीद बांधलेली जमीन अधिग्रहित करू शकते असा निर्णयही न्यायालयाने दिला होता. सर्वोच्च न्यायालयाने सरकारच्या अधिग्रहणाचे समर्थन करताना म्हटले होते की, "सांप्रदायिक तणाव वाढण्यापासून रोखण्यासाठी उचललेले कोणतेही पाऊल भारतीय लोकांच्या नीतिमत्तेत अंतर्भूत असलेल्या धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेविरुद्ध कोणत्याही युक्तिवादाने, धर्मनिरपेक्षता नाही असे म्हणता येणार नाही.

अरुणा रॉय विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (2002) आणि एसएससी 368 या खटल्यात, सर्वोच्च न्यायालयाने पुन्हा एकदा असे म्हटले की धर्मनिरपेक्षतेचे सार म्हणजे राज्याकडून धार्मिक भेदभावाच्या आधारावर लोकांशी भेदभाव न करणे.

अभिराम सिंग विरुद्ध सी डी कोमाचेम (2017) 10 एससीसी 1 या प्रकरणात, न्यायालयासमोर एक प्रश्न होता की धर्मनिरपेक्षता म्हणजे धर्माचे राजकारणापासून पूर्णपणे वेगळे होणे म्हणजे काय? न्यायालयाने असे म्हटले की धर्मनिरपेक्षता असे म्हणत नाही की राज्याने धर्मापासून अलिप्त राहावे; त्याऐवजी, त्याने प्रत्येक धर्माला समान वागणूक दिली पाहिजे. धर्म आणि जात हे आपल्या समाजाचे महत्त्वाचे घटक आहेत आणि त्यांना राजकारणापासून पूर्णपणे वेगळे करणे शक्य नाही. न्यायालयाने असे म्हटले की धर्मनिरपेक्षता ही संविधानाची मूलभूत रचना आहे आणि म्हणून त्यात सुधारणा करता येत नाही. धर्मनिरपेक्षता ही सहिष्णुतेच्या सांस्कृतिक तत्त्वातून निर्माण झाली आहे आणि सर्व धर्मांची समानता सुनिश्चित करते. भारतात कोणताही धर्म धोक्यात येणार नाही कारण सरकार कोणत्याही धर्माशी जोडले जाणार नाही. न्यायालयाने असेही म्हटले की धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाहीमध्ये एक आवश्यक संबंध आहे. लोकशाही योग्यरित्या कार्य करीत असेल तर उपेक्षित गटाला त्याचा लाभ घेता येईल, त्यासाठी धर्मनिरपेक्ष राज्य असले पाहिजे.

थोडक्यात भारतीय न्यायपालिकेने धर्मनिरपेक्षितेसंबंधी वेळोवेळी स्पष्ट केले आहे की, धर्मनिरपेक्षता हा संविधानाचा अविभाज्य भाग आहे, आणि संसद त्यात बदल करू शकत नाही. भारतीय न्यायालयाच्या मते, धर्मनिरपेक्षता म्हणजे राज्य आणि धर्म पूर्णतः वेगळा असणे नाही, तर राज्य सर्व धर्मांना समान मानून कोणालाही प्राधान्य देत नाही, तसेच 'सर्व धर्म समभाव' या तत्त्वाचा अंगीकार करते. तसेच न्यायालयाद्वारे कलम 25 आणि 26 अंतर्गत नागरिकांच्या धार्मिक श्रद्धा, उपासना आणि आचरणाच्या अधिकाराचे संरक्षण केले जाते. मात्र, हे अधिकार सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता आणि आरोग्याच्या अधीन आहेत. धर्मनिरपेक्षता टिकवून ठेवण्यासाठी अल्पसंख्याकांच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक ओळखीचे संरक्षण करण्याची भूमिका न्यायालय बजावते. न्यायमूर्ती रामस्वामी यांच्या मते, राज्य धर्माच्या बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करता, धार्मिक सहिष्णुतेला प्रोत्साहन देते. अर्थात भारतीय न्यायव्यवस्था धर्मनिरपेक्षतेला लोकशाहीचा आधारस्तंभ मानून, विविधता आणि सुसंवाद राखण्यासाठी विविध खटल्यांमध्ये महत्त्वाचे निर्णय देते.

भारतातील धर्मनिरपेक्षता आणि त्याची वास्तविकता:

लोकशाही देशात धर्मनिरपेक्षता तेव्हाच अर्थपूर्ण ठरते जेव्हा समानतेचे मूलभूत तत्व असते. जर समानतेसाठी वचनबद्धता नसेल तर लोकशाहीसाठी वचनबद्धता राहणार नाही. भारत एक धर्मनिरपेक्ष राज्य आहे आणि धर्मनिरपेक्ष राज्य कोणत्याही धर्माला प्राधान्य देणार नाही; त्याऐवजी, ते जन्मजात बहुलवादाचे रक्षण आणि जतन करते असा प्रश्न उद्भवू शकतो. तसेच संविधानाच्या कलम 29(1), कलम 29(2) आणि कलम 30(1) मध्ये अल्पसंख्याकांच्या भाषा लिपी आणि संस्कृतीचे रक्षण करण्यासाठी विशेष तरतुदी का आहेत? आणि सन 1976 पूर्वीपासून (प्रस्तावनेत धर्मनिरपेक्ष हा शब्द जोडण्यापूर्वी) भारत एक धर्मनिरपेक्ष राज्य होता, तर 42 वा संविधान (दुरुस्ती) कायदा, 1976 आणण्याची आणि प्रस्तावनेत 'धर्मनिरपेक्ष' हा शब्द घालण्याची आवश्यकता का भासली? संविधानातील 42 वी दुरुस्ती कशी झाली हा वादाचा विषय आहे. या दुरुस्तीद्वारे प्रस्तावनेत धर्मनिरपेक्ष हा शब्द टाकण्यापेक्षा धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ स्पष्ट करणे चांगले झाले असते? जर धर्मनिरपेक्ष राज्य धर्मापासून पूर्णपणे वेगळे असेल आणि अशा देशाचा कायदा देखील धर्मनिरपेक्ष असेल, तर देशात वेगवेगळे

वैयक्तिक कायदे का आहेत? फक्त एकच कायदा किंवा समान नागरी संहिता का नाही? धर्मनिरपेक्ष देशात, राज्य धर्मांमध्ये भेदभाव करणार नाही तर अनेक मंदिरांवर सरकारचे नियंत्रण का आहे? आणि मशिदी आणि चर्चवर का नाही? भारतीय संविधान धार्मिक कारणांसाठी कर वापरण्यास मनाई करते, परंतु अल्पसंख्याकांच्या कल्याणासाठी, अल्पसंख्याक व्यवहार मंत्रालय तयार केले गेले आहे, जे अल्पसंख्याक धर्मांसाठी आर्थिक मदत देण्यासाठी विविध योजना आणते. मुस्लिमांना हज अनुदान दिले जात होते, परंतु इतर धर्मांसाठी असे कोणतेही अनुदान उपलब्ध नव्हते. आता, हे अनुदान बंद झाले आहे; ते थांबवण्यापूर्वी, राज्य धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेविरुद्ध भेदभाव करत होते. धर्मनिरपेक्ष राज्यात बहुसंख्य आणि अल्पसंख्याक असा प्रश्न उपस्थित व्हायला नको होता कारण सर्वजण एकाच देशाचे नागरिक आहेत. म्हणून, भारतातील धर्मनिरपेक्षता अनेक युरोपीय देशांसारखी नाही. निःसंशयपणे, भारतात धर्मशाही नाही, परंतु धर्माच्या नावावर ढोंग सुरु आहे.

भारतीय धर्मनिरपेक्षता आणि नागरिकत्व (सुधारणा) कायदा, 2019 (CAA) बद्दल बोलायचे झाले तर तो वादाचा विषय आहे; एका गटाचा असा युक्तिवाद आहे की हा कायदा संविधानाचे उल्लंघन करतो कारण तो धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेविरुद्ध आहे, तर भारत सरकार म्हणत आहे की हा कायदा संवैधानिक आहे. CAA च्या विरोधात असलेल्या गटाचा युक्तिवाद असा आहे की तो धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेचे उल्लंघन करतो कारण हा कायदा 31 डिसेंबर, 2014 रोजी किंवा त्यापूर्वी पाकिस्तान, बांगलादेश आणि अफगाणिस्तानातून देशात आलेल्या हिंदू, शीख, बौद्ध, ख्रिश्चन, जैन आणि पारशी समुदायातील स्थलांतरितांना नागरिकत्व देतो. परंतु त्याच्या कक्षेत मुस्लिमांचा समावेश नाही. आणि तसेच, मुस्लीमासोबत हा भेदभाव आहे.तसेच हा कायदा संविधानाच्या कलम 14 तसेच कलम 15(1) चे उल्लंघन करते.

भारतीय संविधानाच्या कलम 14 मध्ये स्पष्टपणे म्हटले आहे की राज्य कोणत्याही व्यक्तीला कायद्यासमोर समानता किंवा भारताच्या हद्दीत कायद्याचे समान संरक्षण नाकारणार नाही. या कलमात व्यक्ती हा शब्द वापरला गेला आहे, त्यामुळे तो नागरिक आणि नागरिक नसलेल्या दोघांचेही संरक्षण करतो. कलम 15(1) मध्ये असे म्हटले आहे की 'राज्य केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान किंवा त्यापैकी कोणत्याही कारणावरून कोणत्याही नागरिकाविरुद्ध भेदभाव करणार नाही'. केंद्र सरकारचा युक्तिवाद असा आहे की, कोणालाही नागरिकत्व देणे ही एक राजकीय बाब आहे, आणि ती धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेविरुद्ध किंवा भेदभावपूर्ण नाही. कलम 14 च्या उल्लंघनाच्या प्रश्नाबाबत, पश्चिम बंगाल राज्य विरुद्ध अन्वर अली सरकार (एआयआर 1952 एससी 52) या प्रकरणात भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला आहे की कलम 14 भेदभाव प्रतिबंधित करते, परंतु ते वाजवी वर्गीकरणाला परवानगी देते. परंतु वर्गीकरण सुगम भेदांवर आधारित असले पाहिजे आणि वर्गीकरण साध्य करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. केंद्र सरकारने असा युक्तिवाद केला आहे की, संविधानाच्या कलम 15(1) नुसार भारतातील नागरिकांमध्ये भेदभाव करण्यास मनाई आहे आणि पाकिस्तान, अफगाणिस्तान आणि बांगलादेशमधील मुस्लिम हे भारताचे नागरिक नाहीत, त्यामुळे त्यांना संविधानाच्या कलम १५(१) चे संरक्षण मिळू शकत नाही. भारत सरकारने असेही म्हटले आहे की CAA दुरुस्ती लागू होण्यापूर्वी आणि पुढे अस्तित्वात असलेल्या कोणत्याही विद्यमान अधिकारांवर

परिणाम करत नाही आणि कोणत्याही भारतीय नागरिकाच्या कायदेशीर, लोकशाही किंवा धर्मनिरपेक्ष अधिकारांवर परिणाम होणार नाही. जरी CAA च्या घटनात्मकतेला भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले असले तरी, हा खटला अजूनही प्रलंबित आहे.

❖ **निष्कर्ष:**

भारत हा धर्मनिरपेक्ष देश म्हणून ओळखला जातो. येथे अनेक धर्मांचे लोक राहतात. भारतात स्वातंत्र्यापूर्वी आणि नंतरही धर्म हा एक अतिशय अस्थिर विषय राहिला आहे. भारतीय संविधान या क्षेत्रात राज्य तटस्थता सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न करते. धार्मिक सहिष्णुता आणि सर्व धार्मिक गटांना समान वागणूक देणे हे धर्मनिरपेक्षतेचे आवश्यक भाग आहेत. भारतात धर्मनिरपेक्षतेचा मुद्दा नेहमीच सार्वजनिक चर्चेचा विषय राहिला आहे. प्रत्येक राजकीय पक्ष आपल्या धर्मनिरपेक्षतेची घोषणा करत असताना, काही गुंतागुंतीचे मुद्दे प्रकाशझोतात राहतात, ज्यामुळे वेळोवेळी धर्मनिरपेक्षतेसमोर विविध चिंता आणि आव्हाने निर्माण होतात. धर्म आणि राजकीय हितसंबंध यांचा वापर करून समाजात फूट पाडणे, ज्यामुळे धार्मिक तणाव आणि हिंसा वाढते. यामुळे देशाची अखंडता धोक्यात येते. जातीवर आधारित राजकारण आणि समाजात खोलवर रुजलेली जातीय भावना धर्मनिरपेक्षतेला मोठा अडथळा आहे. काही राजकीय पक्ष जातीच्या आधारावर संघटित होतात. रूढी आणि परंपरांना तर्कापेक्षा जास्त महत्त्व देणे, ज्यामुळे धर्मनिरपेक्ष आणि तर्कसंगत विचारांना बाधा येते. धार्मिक बाबींमध्ये सरकारचा हस्तक्षेप धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वांना आव्हान देतो. राजकीय नेते मतपेटीसाठी धर्माचा वापर करतात, ज्यामुळे समाजात गैरसमज पसरतात आणि अल्पसंख्यांकांमध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण होऊ शकते. धर्मनिरपेक्षतेच्या नावाखाली काही वेळा अल्पसंख्यांकांचे तुष्टीकरण केले जाते, ज्यामुळे बहुसंख्य समाजामध्ये असंतोष निर्माण होतो.

भारतीय सर्वोच्च न्यायालय हे संविधानाचे रक्षक आहे आणि जेव्हा जेव्हा देशाच्या धर्मनिरपेक्ष चारित्र्यावर कोणताही धोका येतो, तेव्हा ते राष्ट्राच्या धर्मनिरपेक्ष चारित्र्याचे रक्षण करण्यास नेहमीच तयार असते. आज भारतातील धर्मनिरपेक्षता धार्मिक कट्टरतावाद, अराजकतावाद, धार्मिकता, जातिवाद, राजकारण आणि तुष्टीकरणामुळे वेळोवेळी शंका आणि वादात अडकलेली असते. त्यामुळे भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाने राजकीय पक्ष व नागरिकांना तसेच धर्माचे ठेकेदार बनलेले सर्वच धर्मातील ठेकेदारांना धर्मनिरपेक्षतेविषयी आचारसंहिता ठरवून द्यावी, व त्या आचारसंहितेचे उल्लघन करणाऱ्याना कठोर शासन करावे, असे झाल्यास भारतीय धर्मनिरपेक्षतेच्या विचारला तडा जाणार नाही. आज भारतातील धर्मनिरपेक्षता खूप राजकीय आहे. त्यासाठी देशातील धर्मनिरपेक्षतेचे राजकारणमुक्त करण्याचे आणि ते नागरी समाजाच्या क्षेत्रात पुढे नेण्याचे मार्ग शोधणे आवश्यक आहे.

❖ **संदर्भग्रंथसूची :**

1) Basu, Durga Das. (2007), “Commentary on the Constitution of India”, Wadhwa Publication, Nagpur.
2) Jain, M.P. (2008), “Indian Constitutional Law”, Butterworth Publication, Nagpur.
3) Pylee, M.V. (2007), “India's Constitution”, S. Chand Publication, Delhi.

4) Rai, Kailash (2010), “The Constitution of India”, Central Law Publication, Allahabad.
5) Singh, Gurmukh Nihal (1952), “Land Marks in Indian Constitutional and National Development”, Atma Ram & Sons Publication, Delhi.
6) Singh M.P. (2013), “Constitution of India”, Eastern Book Company, Lucknow.
7) लक्ष्मीकांत एम. (2014), भारत की राज्यव्यवस्था, मैकग्राहिल एज्युकेशन प्रायव्हेट लिमिटेड, नई दिल्ली.
8) ऑस्टीन ग्रनव्हिल (2013), ‘भारताची राज्यघटना- राष्ट्राची कोनशीला’ केळकर भारती(अनुवाद), डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
9) अग्रवाल बाल मुकुंद (2011), हमारी न्यायपालिका, पंड्या भवानी दत्त (अनु.), नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नई दिल्ली.
10) चौधरी राजेश अशोक (संपा),(2016), भारताचे संविधान, चौधरी ला पब्लिशर्स, पुणे.
11) कश्यप सुभाष (2008), हमारी संसद, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

भारतीय धर्मनिरपेक्षता : संकल्पना आणि आव्हाने

डॉ.संभाजी फोले
प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग,
विवेकानंद महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

- **प्रस्तावना:**

भारत हा एक विशाल देश आहे, जिथे विविध धर्म, जाती, पंथ आणि सामाजिक-सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचे लोक राहतात,त्या सर्वांचे कल्याण करणे हा संविधानाचा मुख्य उद्देश आहे. भारतीय संविधानात सुरुवातीला 'धर्मनिरपेक्षता' या शब्दाचा उल्लेख नसला तरी, सुरुवातीपासूनच धार्मिक समानतेची संकल्पना अंतर्भूत आहे. भारताच्या संवैधानिक रचनेत धर्मनिरपेक्षतेची मूल्ये सुरुवातीपासूनच गुंफलेली आहे. या पैलूवर न्यायव्यवस्थेनेही वेळोवेळी भर दिला आहे. त्यामुळेच 'धर्मनिरपेक्ष' हा शब्द सन १९७६ मध्ये ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे समाविष्ट केला. परिणामत: देशात वेगवेगळे धर्म असूनही धर्मनिरपेक्षता हे मुल्य राज व्यवस्थेचा आरसा बनला.

धर्मनिरपेक्षता भारताच्या लोकशाहीचा अविभाज्य भाग आहे. आज भारतातील धर्मनिरपेक्षता धार्मिक कट्टरतावाद, अराजकतावाद, धार्मिकता, जातिवाद, राजकारण आणि तुष्टीकरणामुळे वेळोवेळी शंका आणि वादात अडकलेली असते. त्यामुळेच या शोधनिबंधाचा उद्देश धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना आणि अर्थ, भारतातील संविधानातील धर्मनिरपेक्षता संबंधित तरतुदी, आणि धर्मनिरपेक्षते पुढील आव्हाने समजून घेणे हा आहे.

- **धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ आणि संकल्पना:**

धर्मनिरपेक्षतेची व्याख्या कोणत्याही दस्तऐवजात स्पष्टपणे केलेली नाही. तथापि, हा एक अशी सिद्धांत आणि आचरणाची पद्धत आहे. धर्मनिरपेक्ष राज्याचे मूलभूत तत्त्व हे आहे की, राज्याच्या कारभारात धर्माचा कोणताही हस्तक्षेप नसावा आणि याउलट, राज्यानेही धर्माच्या बाबतीत हस्तक्षेप करू नये. अर्थात धर्मनिरपेक्षता राज्याला कोणत्याही विशिष्ट धर्माचे संरक्षण करण्यास मनाई करते.

वेबस्टरच्या न्यू वर्ल्ड डिक्शनरीनुसार, धर्मनिरपेक्षता म्हणजे धार्मिक आणि चर्च-संबंधित बाबींनी राज्याच्या कारभारात प्रवेश करू नये, हा विश्वास होय. अर्थात धर्माच्या बाबतीत राज्याची तटस्थता होय. धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना केवळ धार्मिक सहिष्णुतेची एक निष्क्रिय वृत्ती नाही; तर ती सर्व धर्मांना समान वागणूक देण्याची एक सकारात्मक संकल्पना देखील आहे.

वर्तमान काळात धर्मनिरपेक्षतेला आधुनिकतेच्या संकल्पनेशी जोडले गेले आहे, जी एक व्यक्तिनिष्ठ गोष्ट आहे आणि ती व्यक्तीच्या दृष्टिकोनावर अवलंबून असते. निःसंशयपणे,

धर्मनिरपेक्षता आणि आधुनिकता एकमेकांशी जोडलेल्या आहेत, परंतु सर्व धर्मांना समान आदर देण्याचा मूळ आदर्श सामाजिक वास्तवात उतरलेला नाही, अशी एक सामान्य भावना आहे. असे असले तरी धर्मनिरपेक्षता या संकल्पनेत खालील बाबी अंतर्भूत आहेत.

१) राज्याची तटस्थता: राज्याचा स्वतःचा कोणताही धर्म नसतो आणि ते धार्मिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप करत नाही, उलट सर्व धर्मांना समान दर्जा देण्यात येतो.

२) धार्मिक स्वातंत्र्य: प्रत्येक व्यक्तीला कोणताही भेदभाव न करता आपला धर्म स्वीकारण्याचे, आचरणात आणण्याचे आणि प्रचार करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य दिले जाते.

३) समान वागणूक: सरकार सर्व धर्मांच्या लोकांना समानतेने वागवते आणि कोणत्याही धर्माला विशेष महत्त्व देत नाही.

४) धर्म आणि राज्य वेगळे करणे: धर्मनिरपेक्षता ही धर्म आणि राज्याची शक्ती वेगळे करण्याची एक रणनीती आहे, धर्माला वैयक्तिक बाब बनवते.

५) विरोध नाही तर आदर: याचा अर्थ धर्माला विरोध करणे असा नाही, तर सर्व धर्मांचा आणि श्रद्धांचा आदर करणे असा आहे आणि ते कोणत्याही धर्माचे पालन न करणाऱ्यांचा देखील आदर करते.

थोडक्यात धर्मनिरपेक्षतेचा खरा अर्थ असा आहे की राज्याचा स्वतःचा कोणताही धर्म नसावा आणि कोणीही राज्याला धर्मसत्ताक राज्य बनवण्याचा दावा करू नये. परंतु याचा अर्थ असा नाही की राज्याने धर्मापासून अलिप्त राहावे. भारतीय संविधानात 'धर्मनिरपेक्ष' हा शब्द समाविष्ट करण्यामागील उद्देश समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता आणि राष्ट्राची एकात्मता या उच्च आदर्शांना स्पष्टपणे मांडणे हा होता.

➢ **भारतीय संविधान आणि धर्मनिरपेक्षता:**

सन १९५० मध्ये लागू झालेल्या भारतीय संविधानात "धर्मनिरपेक्ष" हा शब्द नव्हता. ४२ व्या घटनादुरुस्ती पूर्वी हा शब्द फक्त धार्मिक श्रद्धेच्या स्वातंत्र्याबद्दल आणि धर्मापासून मुक्त असलेल्या भारताच्या राज्याबद्दल बोलला होता. "धर्मनिरपेक्षता" हा शब्द ४२ व्या घटना दुरुस्ती कायद्याद्वारे सन १९७६ मध्ये प्रस्तावनेत समाविष्ट केला, आणि ३ जानेवारी १९७७ रोजी अंमलात आला. सन १९७६ मध्ये श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी संविधानाच्या प्रस्तावनेत "धर्मनिरपेक्षता" हा शब्द जोडण्यात आला. हा शब्द अधोरेखित करतो की राज्याचा स्वतःचा कोणताही धर्म नाही आणि सर्व व्यक्तींना त्यांचा स्वतःचा धर्म मानण्याचा, आचरणात आणण्याचा आणि प्रचार करण्याचा अधिकार असेल. संविधानाच्या कलम २५-२८ मध्ये मूलभूत अधिकारांद्वारे या अधिकाराची हमी देण्यात आली आहे. या अभिव्यक्तीचा अर्थ असा आहे की संविधान धर्म आणि राज्यसत्तेचे मिश्रण करण्यास परवानगी देत नाही, दोन्ही वेगळे ठेवले पाहिजेत.

भारतीय धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना अशी आहे की, 'राज्य, समाज आणि धर्म यांच्यातील संबंध चांगल्या प्रकारे परिभाषित केलेले नाहीत. वैयक्तिक कायदे धर्मानुसार बदलतात. धार्मिक अल्पसंख्याकांची अनिश्चित स्थिती आणि धार्मिक कट्टरपंथीयांशी राजकीय संघटनांचे संबंध

भारतातील धर्मनिरपेक्षतेच्या यशासाठी आणि भविष्यासाठी गंभीर आव्हाने निर्माण करतात. संविधान तयार करण्याच्या सुरुवातीला, भारतीय संविधानात धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना स्पष्टपणे नमूद केलेली नव्हती. तथापि, भारतीय संविधानाने भाग III (कलम १४, १५, १६, २५, २६, २७, २८, २९, ३०), भाग IV (कलम ४४) आणि IVA (कलम ५१अ (५) मध्ये अनेक तरतुदी स्पष्ट केल्या आहेत ज्या धर्मनिरपेक्षतेच्या अस्तित्वाचे प्रतिबिंबित करतात आणि धर्मनिरपेक्षतेच्या कल्पनेला प्रोत्साहन देतात. भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्षते विषयी असलेल्या विविध तरतुदी पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) कलम १४ नुसार, "राज्य कोणत्याही व्यक्तीस भारताच्या राज्य क्षेत्रात कायद्यापुढे समानता अथवा कायद्याचे संरक्षण नाकारणार नाही.

२) कलम १५(१) नुसार, "राज्य कोणत्याही नागरिकाविरुद्ध केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान किंवा त्यापैकी कोणत्याही कारणावरून भेदभाव करणार नाही".

३) कलम १६(२) नुसार, "कोणताही नागरिक केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, वंश, जन्मस्थान, निवासस्थान किंवा यापैकी कोणत्याही कारणामुळे राज्याच्या अंतर्गत कोणत्याही नोकरी किंवा पदासाठी अपात्र ठरणार नाही किंवा त्याच्याशी भेदभाव केला जाणार नाही".

४) कलम २५(१) नुसार, "सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता आणि आरोग्य आणि या भागातील इतर तरतुदींच्या अधीन राहून, सर्व व्यक्तींना विवेक स्वातंत्र्य आणि धर्माचा मुक्तपणे स्वीकार, आचरण आणि प्रचार करण्याचा समान अधिकार आहे".

५) कलम २५(२) (अ) नुसार, "या कलमातील काहीही कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या अंमलबजावणीवर परिणाम करणार नाही किंवा धार्मिक प्रथेशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही आर्थिक, आर्थिक, राजकीय किंवा इतर धर्मनिरपेक्ष क्रियाकलापांचे नियमन किंवा प्रतिबंध करण्यासाठी कोणताही कायदा करण्यापासून राज्याला रोखणार नाही."

६) कलम २५(२)(ब) नुसार, "या कलमातील काहीही कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या अंमलबजावणीवर परिणाम करणार नाही किंवा राज्याला सामाजिक कल्याण आणि सुधारणांसाठी किंवा हिंदूंच्या सर्व वर्ग आणि विभागांसाठी सार्वजनिक स्वरूपाच्या हिंदू धार्मिक संस्था उघडण्याबाबत कोणताही कायदा करण्यापासून रोखणार नाही. स्पष्टीकरण I. किरपाण घालणे आणि वाहून नेणे हे शीख धर्माच्या व्यवसायात समाविष्ट मानले जाईल. स्पष्टीकरण II. कलमाच्या उपखंड (ब) मध्ये हिंदूंचा संदर्भ म्हणजे शीख, जैन किंवा बौद्ध धर्म मानणाऱ्या व्यक्तींचा संदर्भ समाविष्ट करणे आणि हिंदू धार्मिक संस्थांचा संदर्भ त्यानुसार अर्थ लावला जाईल."

७) कलम २७ नुसार,"कोणत्याही व्यक्तीला असा कोणताही कर भरण्यास भाग पाडले जाणार नाही, ज्याचे उत्पन्न कोणत्याही विशिष्ट धर्माच्या किंवा धार्मिक संप्रदायाच्या प्रचारासाठी किंवा देखभालीसाठी खर्च करण्यासाठी विशेषतः विनियोगित केले जाते."

८) कलम २९(१) नुसार,"भारताच्या प्रदेशात किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात राहणाऱ्या नागरिकांच्या कोणत्याही गटाला, ज्यांची स्वतःची वेगळी भाषा, लिपी किंवा संस्कृती आहे, ती जतन करण्याचा अधिकार असेल."

९) कलम २९(२) नुसार,"राज्याने चालवलेल्या किंवा राज्य निधीतून मदत मिळवणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोणत्याही नागरिकाला प्रवेश नाकारला जाणार नाही."

१०) कलम ३० (१) मध्ये असे म्हटले आहे की धर्म, भाषा यांच्या आधारे देशातील अल्पसंख्याकांना शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा आणि त्यांच्या आवडीनुसार त्यांचे प्रशासन करण्याचा अधिकार आहे.

११) कलम ३० (१) (अ) नुसार, राज्याने हे लक्षात ठेवले पाहिजे की मालमत्ता संपादित करण्यासाठी आवश्यक असलेली रक्कम समुदायाच्या बजेटपेक्षा जास्त नसावी. या कलमाअंतर्गत हमी दिलेला अधिकार मर्यादित किंवा रद्द केला जाणार नाही.

१२) कलम ३० (२) नुसार, सरकारने मदत देताना कोणत्याही अल्पसंख्याक गटाने चालवलेल्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेशी धर्म किंवा भाषा विचारात न घेता भेदभाव करू नये.

१३) कलम ४४ हे एकसमान नागरी संहिता (Uniform Civil Code - UCC) लागू करण्यासंबंधी आहे, ज्याचा उद्देश देशातील सर्व नागरिकांसाठी विवाह, घटस्फोट, वारसा हक्क आणि दत्तक घेणे यांसारख्या वैयक्तिक कायद्यांमध्ये समानता आणणे आहे, जेणेकरून कायद्यासमोर सर्व समान असतील.

१४) कलम ५१अ नुसार, धार्मिक, भाषिक आणि प्रादेशिक विविधतेमध्ये सुसंवाद आणि बंधुता वाढवणे.

भारतीय संविधानातील वरील सर्व कलमांचे एकत्रित वाचन केल्यावर हे स्पष्ट होते की संविधानकर्त्यांचा हेतू धर्माला विरोध करणे किंवा संस्कृतीचे तर्कसंगतीकरण करणे हा नव्हता. सन १९७६ च्या ४२ व्या संविधान (दुरुस्ती) कायद्यात असे म्हटले होते की 'धर्मनिरपेक्ष' म्हणजे असे प्रजासत्ताक ज्यामध्ये सर्व धर्मांचा समान आदर आहे.

➢ **धर्मनिरपेक्षतेसमोरील आव्हाने:**

भारतात धर्मनिरपेक्षतेचा मुद्दा नेहमीच सार्वजनिक चर्चेचा विषय राहिला आहे. प्रत्येक राजकीय पक्ष आपल्या धर्मनिरपेक्षतेची घोषणा करत असताना, काही गुंतागुंतीचे मुद्दे प्रकाशझोतात राहतात, ज्यामुळे वेळोवेळी धर्मनिरपेक्षतेसमोर विविध चिंता आणि आव्हाने निर्माण होतात.धर्मनिरपेक्षतेसमोरील काही प्रमुख आव्हाने खालील प्रमाणे आहेत.

१) सामुदायिकता (Communalism): धर्म आणि राजकीय हितसंबंध यांचा वापर करून समाजात फूट पाडणे, ज्यामुळे धार्मिक तणाव आणि हिंसा वाढते. यामुळे देशाची अखंडता धोक्यात येते. उदा. सन १९९२-१९९३ मधील मुंबई दंगली. सन १९८४ मध्ये दिल्ली आणि देशाच्या इतर भागात झालेल्या दंगलींमध्ये २७०० हून अधिक लोक मारले गेले होते.

२) जातिवाद (Casteism) : जातीवर आधारित राजकारण आणि समाजात खोलवर रुजलेली जातीय भावना धर्मनिरपेक्षतेला मोठा अडथळा आहे. काही राजकीय पक्ष जातीच्या आधारावर

संघटित होतात. उदा. सन १९९० मध्ये हजारो काश्मिरी पंडितांना खोऱ्यातील त्यांची घरे सोडण्यास भाग पाडणे.

३) धर्मांधता आणि परंपरावाद (Obscurantism): रूढी आणि परंपरांना तर्कापेक्षा जास्त महत्त्व देणे, ज्यामुळे धर्मनिरपेक्ष आणि तर्कसंगत विचारांना बाधा येते. उदा. गोहत्या थांबवण्याच्या नावाखाली धार्मिक आणि वांशिक हल्ले.

४) राजकीय हस्तक्षेप (Political Interference) : धार्मिक बाबींमध्ये सरकारचा हस्तक्षेप धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वांना आव्हान देतो. उदा. धार्मिक संस्थांचे व्यवस्थापन, तीर्थयात्रांसाठी अनुदान देणे.

५) धर्माचे राजकारण (Politics of Religion) : राजकीय नेते मतपेटीसाठी धर्माचा वापर करतात, ज्यामुळे समाजात गैरसमज पसरतात आणि अल्पसंख्यांकांमध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण होऊ शकते. उदा. नागरिकत्व सुधारणा कायदा (CAA) आणि राष्ट्रीय नागरिक नोंदणी विधेयक (NRC) इत्यादींविरुद्ध देशभरात निदर्शने आणि हिंसाचार.

६) शिक्षण क्षेत्रातील धार्मिक प्रभाव (Religious influence in the field of education) : शिक्षणसंस्थांमध्ये धार्मिक विचारसरणीचा प्रभाव पडल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये धर्मनिरपेक्ष आणि विवेकवादी दृष्टिकोन विकसित होण्यास अडथळा निर्माण होतो.

७) अल्पसंख्याकांचे तुष्टीकरण (Appeasement of Minorities) : धर्मनिरपेक्षतेच्या नावाखाली काही वेळा अल्पसंख्यांकांचे तुष्टीकरण केले जाते, ज्यामुळे बहुसंख्य समाजामध्ये असंतोष निर्माण होतो. उदा. सन २००३ मध्ये गुजरात दंगली झाल्या ज्यामध्ये मुस्लिम समुदायाचे १००० हून अधिक लोक मारले गेले.

वरील सर्व उदाहरणांमध्ये, नागरिकांचा एक गट कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे मूलभूत गरजांपासून वंचित होता. परिणामी, भारतातील धर्मनिरपेक्षता धार्मिक कट्टरतावाद, अराजकतावाद आणि तुष्टीकरणामुळे वेळोवेळी शंका आणि वादात अडकलेली असते.

➢ **निष्कर्ष:**

भारत हा जगभर धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र म्हणून ओळखला जातो. धर्मनिरपेक्षता म्हणजे स्वतःच अशी शासनपद्धती ज्यामध्ये राज्य धार्मिक बाबींमध्ये तटस्थ राहते आणि विशिष्ट धर्माच्या बाजूने झुकत नाही. तथापि, अल्पसंख्याकांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी, संविधानात विशिष्ट तरतुदी करण्यात येतात. भारतीय संविधानातील विविध तरतुदी भारताच्या धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाचा विचार करतात आणि धर्मनिरपेक्षतेच्या कल्पनेला प्रोत्साहन देतात. संविधानातील तरतूदी 'धार्मिक आणि भाषिक अल्पसंख्याक' आहे. जर अल्पसंख्याकांचे हित सरकार संरक्षित करणार असेल, तर अल्पसंख्याक या संवैधानिक अर्थाचा विचार केला पाहिजे; अन्यथा, संविधानाच्या आत्म्याला पराभव पत्करावा लागेल.

संदर्भग्रंथसूची :

- Basu, Durga Das. (2007), “Commentary on the Constitution of India”, Wadhwa Publication, Nagpur.
- Singh M.P. (2013), “Constitution of India”, Eastern Book Company, Lucknow.
- लक्ष्मीकांत एम. (२०१४), भारत की राज्यव्यवस्था, मैकग्राहिल एज्युकेशन प्रायव्हेट लिमिटेड, नई दिल्ली.
- चौधरी राजेश अशोक (संपा),(२०१६), भारताचे संविधान, चौधरी ला पब्लिशर्स, पुणे.
- चंद्र प्रकाश भांभरी,(२०१३), 'भारत में लोकतंत्र', मनोरम अशोक (अनुवाद) नेशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली.
- सुमंत यशवंत (१९८७), लोकशाही, व्होरा राजेंद्र व पळशीकर सुहास (संपा), राज्यशास्त्र कोश, धर्माने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे
- बंग के. आर., (२०११), भारतीय प्रशासन व संविधानात्मक प्रक्रिया, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, छत्रपती संभाजीनगर.
- भोळे भा.ल., (२००३), राजकीय सिद्धांत, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

भारतीय संविधान आणि पर्यावरण संरक्षण

डॉ. संतोष भिवसन काकडे
मार्गदर्शक
लोकसेवा महाविद्यालय,
छत्रपती संभाजीनगर

प्रफुल्ल लक्ष्मण किरवले
संशोधक
praphull358@gmail.com

गोषवारा :

पर्यावरण संरक्षण हा आजच्या काळातील केवळ पर्यावरणीय प्रश्न न राहता तो सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व संविधानिक प्रश्न म्हणून पुढे आला आहे. वाढते औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, लोकसंख्यावाढ, नैसर्गिक संसाधनांचा अति वापर आणि हवामान बदल यांमुळे पर्यावरणीय समतोल बिघडत आहे. याचा थेट परिणाम मानवी आरोग्य, उपजीविका, अन्नसुरक्षा आणि जीवनमानावर होत आहे. भारतीय संविधानाने सुरुवातीला पर्यावरणाचा थेट उल्लेख केला नसला, तरी ४२ व्या घटना दुरुस्ती, राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे, मूलभूत कर्तव्ये आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयांमधून पर्यावरण संरक्षणाला बळकट असे संविधानिक अधिष्ठान प्राप्त झाले आहे. भारताचे संविधान हे एक गतिशील साधन आहे, जे आपल्या स्वातंत्र्य चळवळीची मूल्ये, आकांक्षा आणि आदर्शांना प्रतिबिंबित करते. घटनात्मक तरतुदी स्वच्छ पर्यावरणासाठी प्रयत्नशील आहेत या संशोधन पेपरमध्ये भारतीय संविधानातील पर्यावरण संरक्षणाशी संबंधित तरतुदी, स्वच्छ पर्यावरणाचा मूलभूत हक्क, हवामान बदलासंदर्भातील राज्याची जबाबदारी, जैवविविधता संवर्धन, आदिवासी हक्क, पर्यावरणीय न्याय आणि शाश्वत विकास यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे.

कळीचे मुद्दे : भारतीय संविधान, पर्यावरण संरक्षण, शाश्वत विकास, मूलभूत हक्क, हवामान बदल, न्यायालयीन सक्रियता.

१. प्रस्तावना :

पर्यावरण हे मानवी जीवनाचे मूलभूत अधिष्ठान आहे. मानव व निसर्ग यांच्यातील नाते परस्परावलंबी असून भारतीय संस्कृतीत निसर्गपूजेचे विशेष महत्त्व आहे. प्राचीन काळात मानव निसर्गाशी सुसंवाद साधून जीवन जगत होता; मात्र आधुनिक औद्योगिक व तांत्रिक विकासामुळे निसर्गावर मानवी हस्तक्षेप वाढला आहे. उद्योग, खाणकाम, शहरीकरण, वाहतूक व्यवस्था विविध प्रकल्प आणि मानवी जीवनशैली यांमुळे पर्यावरणावर मोठ्या प्रमाणावर ताण निर्माण झाला आहे. वायू प्रदूषण, जलप्रदूषण, मृदा प्रदूषण, वनांचा नाश, जैवविविधतेचा ऱ्हास आणि हवामान बदल या समस्या आज जागतिक स्तरावर गंभीर स्वरूप धारण करत आहेत. या पार्श्वभूमीवर पर्यावरण संरक्षण हा केवळ वैज्ञानिक किंवा प्रशासकीय विषय न राहता तो संविधानिक मूल्यांशी निगडित विषय बनतो. भारतीय संविधानाचा मूलभूत उद्देश लोककल्याण,

सामाजिक न्याय आणि नागरिकांच्या जीवनमानाची गुणवत्ता उंचावणे हा असल्याने पर्यावरण संरक्षण हे संविधानिक दायित्व ठरते.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

या संशोधन पेपरचे मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे ठेवण्यात आली आहेत :

१.भारतीय संविधानातील पर्यावरण संरक्षणाशी संबंधित तरतुदींचा सखोल अभ्यास करून कलम व १४,१९,४८-(अ) आणि ५१-(अ) (ग) यांच्यातील तरतूदींचा अभ्यास करणे.

२.स्वच्छ पर्यावरणाचा मूलभूत हक्क संविधानिक हक्काच्या रूपात कसा स्वीकारला याचा अभ्यास करणे.

३. हवामान बदलाशी जैवविविधता संवर्धन, आदिवासी व स्थानिक समुहांचे हक्क, पर्यावरण व सामाजिक न्याय या घटकांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके :

१. भारतीय संविधानातील पर्यावरणीय तरतुदी प्रभावीपणे पर्यावरण संरक्षणास मदत करतात.

२. आदिवासी व स्थानिक समुदायांचे हक्क पर्यावरणीय संरक्षणात सकारात्मक भूमिका बजावतात.

३.पर्यावरणीय सुधारणा आणि न्यायालयीन सक्रियता शाश्वत विकासास मदत करतात.

संशोधन समस्या :

भारतीय संविधान आणि न्यायव्यवस्था यांनी पर्यावरण संरक्षणाला चालना देण्यात महत्वाची भूमिका बजावली असली तरी, त्यांच्यापुढे आव्हाने अजूनही आहेत. यामध्ये अंमलबजावणीतील त्रुटी, अपुरी जनजागृती, कमकुवत कायद्यांची अंमलबजावणी, लोकसंख्या वाढ, औद्योगिकीकरण आणि राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव, विकास आणि पर्यावरणीय चिंता यांचे संतुलन पर्यावरणीय प्रशासनात जनजागृती आणि सहभागाची आवश्यकता यांसारख्या समस्यांमुळे या तरतुदींच्या अभ्यासात आणि अंमलबजावणीत अनेक अडथळे येतात, ज्यामुळे प्रदूषण, जंगलतोड आणि जैवविविधतेचा ऱ्हास यांसारख्या समस्या कायम आहेत.

२. भारतीय संविधान आणि पर्यावरण संरक्षण :

१९७२ साली झालेल्या स्टॉकहोम परिषदेनंतर पर्यावरण संरक्षणाबाबत जागतिक पातळीवर जागरूकता वाढली. याच पार्श्वभूमीवर भारतात ४२ व्या घटना दुरुस्तीने (१९७६) पर्यावरण संरक्षणाला संविधानिक मान्यता देण्यात आली. भारताच्या संविधानाने भारतासाठी एक अद्वितीय संघराज्यीय रचना स्थापित केली आहे. हा एक विस्तृत कायदेशीर दस्तऐवज आहे, जो केवळ मूलभूत हक्कांवर भर देऊन स्वातंत्र्यसैनिकांच्या आकांक्षांना आकार देत नाही, तर राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे देखील नमूद करतो, जी कायदेमंडळाने कायदे करताना लक्षात ठेवली पाहिजेत. संविधानाचा भाग ११, जो कायदेविषयक संबंधांशी संबंधित आहे, त्यात केंद्र आणि राज्य सरकारे कोणत्या विषयांवर कायदे करू शकतात, याचे तपशीलवार विभाजन दिलेले आहे. हा भाग संविधानाच्या विविध भागांमध्ये असलेल्या पर्यावरणाशी संबंधित संवैधानिक तरतुदींशी संबंधित आहे.

२.१. पर्यावरण आणि नागरिक :

भारताच्या संविधानाने दुहेरी तरतूद केली आहे: (i) पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करण्यासाठी राज्याला निर्देश. (ii) नैसर्गिक पर्यावरणाच्या संवर्धनासाठी मदत करणे हे प्रत्येक नागरिकावर

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

मूलभूत कर्तव्य म्हणून लादणे. ही जगभरातील चिंतेच्या विषयाबद्दल सरकारच्या जागरूकतेची साक्ष आहे. पर्यावरणाचे संरक्षण करणे हे आता प्रत्येक नागरिकाचे मूलभूत कर्तव्य असल्याने, प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या नैसर्गिक जीवनशैलीत बदल करून ते आपले वैयक्तिक कर्तव्य म्हणून पार पाडणे स्वाभाविक आहे. भारतीय संविधानात असणार्या राज्य व नागरिकासाठीच्या पर्यावरणीय तरतुदी खालीलप्रमाणे.

१. **कलम १९ :** भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १९ (१) (जी) अंतर्गत प्रत्येक नागरिकाला कोणताही व्यवसाय करण्याचा किंवा कोणताही धंदा, व्यापार किंवा उद्योग करण्याचा मूलभूत हक्क प्रदान करण्यात आला आहे. हा हक्क वाजवी निर्बंधांच्या अधीन आहे. जर एखादा व्यवसाय समाजासाठी किंवा सामान्य जनतेसाठी आरोग्यास धोकादायक असेल, तर नागरिक तो व्यवसाय करू शकत नाही. यामध्ये पर्यावरण संरक्षणासाठीची सुरक्षा अंतर्भूत आहे. १९५४ च्या कुवरजी बी. भारुचा विरुद्ध उत्पादन शुल्क आयुक्त, अजमेर या प्रकरणात दारूच्या व्यापाराशी संबंधित प्रकरणावर निर्णय देताना सर्वोच्च न्यायालयाने निरीक्षण नोंदवले की, जर पर्यावरण संरक्षण आणि व्यापार व व्यवसायाच्या स्वातंत्र्याच्या हक्कात संघर्ष निर्माण झाला, तर न्यायालयांना पर्यावरणीय हितसंबंधांचा आणि कोणताही व्यवसाय करण्याच्या मूलभूत हक्कांचा समतोल साधावा लागतो.

२. **कलम २१ :** घटनेच्या अनुच्छेद २१ नुसार, "कायद्याने स्थापित केलेल्या प्रक्रियेशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला तिच्या जीवितापासून किंवा वैयक्तिक स्वातंत्र्यापासून वंचित केले जाणार नाही". मेनका गांधी विरुद्ध भारत सरकार या खटल्यातील सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयानंतर, अनुच्छेद २१ चा वेळोवेळी उदारपणे अर्थ लावला गेला आहे. अनुच्छेद २१ जीविताच्या मूलभूत हक्काची हमी देतो. रोग आणि संसर्गाच्या धोक्यापासून मुक्त पर्यावरणाचा अधिकार त्यातच अंतर्भूत आहे. मानवी प्रतिष्ठेने जगण्याच्या हक्काचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे निरोगी पर्यावरणाचा अधिकार. घटनेच्या अनुच्छेद २१ चा भाग म्हणून निरोगी वातावरणात जगण्याचा अधिकार सर्वप्रथम रुरल लिटिगेशन अँड एंटायटलमेंट केंद्र विरुद्ध राज्य, या खटल्यात मान्य करण्यात आला. यास सामान्यतः डेहराडून खाणकाम प्रकरण म्हणून ओळखले जाते. हे भारतातील अशा प्रकारचे पहिले प्रकरण होते, ज्यात पर्यावरण आणि पर्यावरणीय संतुलनाशी संबंधित मुद्दे होते आणि ज्यात सर्वोच्च न्यायालयाने पर्यावरण (संरक्षण) कायदा, १९८६ अंतर्गत उत्खनन (अवैध खाणकाम) थांबवण्याचे निर्देश दिले. एम.सी. मेहता विरुद्ध भारत सरकार, या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने प्रदूषणमुक्त वातावरणात जगण्याच्या हक्काला घटनेच्या अनुच्छेद २१ अंतर्गत जीविताच्या मूलभूत हक्काचा एक भाग मानले.

३. **कलम ४८-अ : राज्याचे कर्तव्य :**

राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे अंतर्गत कलम ४८-अ नुसार राज्याने पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करणे तसेच वन व वन्यजीवांचे रक्षण करणे अपेक्षित आहे. जरी ही तत्त्वे न्यायालयात थेट अंमलात आणता येत नसली, तरी शासन धोरणांच्या दृष्टीने ती अत्यंत महत्त्वाची आहेत.

४. **कलम ५१(अ)(ग) : नागरिकांचे मूलभूत कर्तव्य :** कलम ५१(अ)(ग) नुसार प्रत्येक नागरिकाने नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण करणे हे त्याचे मूलभूत कर्तव्य आहे. यामुळे पर्यावरण संरक्षण ही केवळ शासनाची जबाबदारी न राहता नागरिकांचीही सामूहिक जबाबदारी ठरते.

५. स्वच्छ पर्यावरणाचा मूलभूत हक्क :

भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाने कलम २१ जीवन जगण्याचा मुलभूत हक्क याचा व्यापक अर्थ लावत स्वच्छ व आरोग्यदायी पर्यावरणाचा हक्क मान्य केला आहे. न्यायालयीन व्याख्यांमुळे पर्यावरण संरक्षणाला मूलभूत हक्कांचे स्वरूप प्राप्त झाले. उदा. सुभाष कुमार विरुद्ध बिहार राज्य या प्रकरणात न्यायालयाने प्रदूषणमुक्त पाणी व हवा मिळणे हा जीवनाच्या हक्काचा भाग असल्याचे स्पष्ट केले. एम. सी मेहता विरुद्ध भारतीय संघराज्य या प्रकरणात न्यायालयाने पर्यावरण प्रदूषण रोखण्यासाठी शासनावर कठोर जबाबदारी टाकली. या निर्णयांमुळे पर्यावरणीय हक्कांना संविधानिक संरक्षण मिळाले असून पर्यावरण संरक्षण ही न्यायालयीन दखल घेण्यास पात्र बाब ठरली आहे.

६. हवामान बदल आणि राज्याची संविधानिक जबाबदारी :

हवामान बदल ही आजची सर्वात मोठी जागतिक समस्या मानली जाते. तापमानवाढ, दुष्काळ, पूर, अनियमित पर्जन्यमान,अतिवृस्ठी आणि नैसर्गिक आपत्ती यांचा थेट परिणाम कृषी, आरोग्य आणि ग्रामीण उपजीविकेवर होत आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी हवामान बदलाचे परिणाम अधिक गंभीर स्वरूपाचे आहेत. राज्यघटनेनुसार नागरिकांचे जीवन, आरोग्य व सुरक्षितता जपणे ही राज्याची प्राथमिक जबाबदारी असल्याने हवामान बदलावर उपाययोजना करणे हे राज्याचे संविधानिक कर्तव्य ठरते. नवीकरणीय ऊर्जा, कार्बन उत्सर्जन नियंत्रण, जलसंधारण व आपत्ती व्यवस्थापन यांसारख्या उपाययोजना शाश्वत विकासासाठी आवश्यक आहेत.

७. जैवविविधता संवर्धन आणि आदिवासी हक्क :

भारत जैवविविधतेच्या दृष्टीने अत्यंत समृद्ध देश आहे. वनवासी व आदिवासी समुदायांचे जीवन जंगल, जमीन व पाण्यावर अवलंबून आहे. त्यांचे पारंपरिक ज्ञान पर्यावरण संरक्षणात मोलाचे योगदान देते. पाचवी व सहावी अनुसूची, वनहक्क कायदा- २००६ (पेसा) आणि जैवविविधता कायदा- २००२ यांद्वारे आदिवासींचे हक्क संरक्षित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. पर्यावरण संरक्षणाच्या नावाखाली आदिवासींचे विस्थापन होऊ नये, यासाठी संविधानिक संतुलन आवश्यक आहे.

८. पर्यावरणीय न्याय आणि न्यायालयीन सक्रियता :

भारतीय न्यायालयांनी पर्यावरण संरक्षणासाठी सक्रिय भूमिका बजावली आहे. जनहित याचिकामुळे सामान्य नागरिकांनाही पर्यावरणीय प्रश्न न्यायालयात मांडण्याची संधी मिळाली आहे. भारतीय न्यायव्यवस्थेने पर्यावरण संरचनेला चालना देण्यासाठी संविधानाचा अर्थ लावण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. विविध ऐतिहासिक निकालाद्वारे, न्यायालयीन पर्यावरणीय समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी संवैधानिक तरतुदींची व्याप्ती वाढवली आहे. जेव्हा कायदेविषयक आणि कार्यकारी कृती कमी पडतात तेव्हा न्यायालये हस्तक्षेप करतात. राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण (२०१०) स्थापनेमुळे पर्यावरणविषयक प्रकरणांचा जलद निपटारा शक्य झाला आहे. पर्यावरणीय न्याय ही संकल्पना सामाजिक न्यायाशी निगडित असून ती संविधानिक लोकशाहीचे महत्त्वपूर्ण अंग आहे.

९. शाश्वत विकास आणि संविधान :

शाश्वत विकास म्हणजे वर्तमान गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम होऊ न देणारा विकास. भारतीय संविधानातील सामाजिक, आर्थिक व पर्यावरणीय मूल्ये शाश्वत विकासाला

दिशा देतात. पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक न्याय आणि आर्थिक विकास यांमध्ये संतुलन साधणे हे संविधानिक पर्यावरणवादाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

निष्कर्ष:

भारतीय संविधानाने पर्यावरण संरक्षणाला नैतिक, कायदेशीर आणि मूलभूत हक्कांचे स्वरूप दिले आहे. राज्य, न्यायालये आणि नागरिक यांच्या संयुक्त प्रयत्नातूनच पर्यावरणीय शाश्वतता साध्य होऊ शकते. पृथ्वी हे आपले स्वर्ग आहे आणि आपल्या स्वर्गाचे रक्षण करणे हे आपले कर्तव्य आहे. भारताच्या संविधानात निसर्गाच्या संरक्षणाची आणि संवर्धनाची चौकट समाविष्ट आहे, ज्याशिवाय जीवनाचा आनंद घेता येत नाही. पर्यावरण संरक्षणासंबंधीच्या संवैधानिक तरतुदींचे ज्ञान असणे ही काळाची गरज आहे, जेणेकरून लोकांचा अधिक सहभाग वाढेल, पर्यावरणीय जागरूकता निर्माण होईल, पर्यावरणीय शिक्षण मिळेल आणि लोकांना पर्यावरण व परिसंस्थेचे संरक्षण करण्यासाठी संवेदनशील करता येईल. संविधानिक मूल्यांवर आधारित पर्यावरण संरक्षण हे वर्तमान व भविष्यातील पिढ्यांसाठी सुरक्षित, समृद्ध आणि न्याय्य भारत घडवण्याचे प्रभावी साधन आहे.

संदर्भ :

१. रंजन कोळंबे, पर्यावरण आणि परिस्थितिकी, भगीरात प्रकाशन, पुणे.
२. तुषार घोरपडे, पर्यावरण परिस्थितिकी, (२०२३), सह्याद्री प्रकाशन, पुणे.
३. मोरे पंडित, भारतीय राज्यघटना आणि राजकारण, (२०२५), प्रभाकर पब्लिकेशन, लातूर.
४. रंजन कोळंबे, भारतीय राज्यव्यवस्था, भगीरात प्रकाशन, पुणे.
५. भोळे भास्कर,भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण,(२०१९),पिंपळापुरे बुक्स डिस्ट्रीब्यूशन, नागपूर.
६. pib.gov.in, moef.gov.in, mr.wikipedia.org इत्यादी संकेतस्थळे.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

संविधानिक लोकशाहीचे बदलते स्वरूप आणि प्रौढ मताधिकार

प्रा. डॉ. विजय कडूबा घोरपडे
सहाय्यक प्राध्यापक,
डॉ.आंबेडकर विचारधारा विभाग, सामाजिकशास्त्रे प्रशाळा,
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.
Mob. 9921007317, drvijayghorpade007@gmail.com

गोषवारा [Abstract]:

पाश्चिमात्य राजकीय विचारसरणीत मांडलेली लोकशाही ही प्रामुख्याने राजकीय शासनपद्धती म्हणून ओळखली जाते. मात्र भारतीय परिप्रेक्ष्यात लोकशाही ही केवळ राजकीय प्रणाली नसून सामाजिक, सांस्कृतिक व नैतिक मूल्यांची रुजवण करणारी संरचना आहे. संविधान निर्मितीच्या प्रक्रियेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानिक लोकशाहीची संकल्पना “राजकीय लोकशाहीबरोबर सामाजिक व आर्थिक लोकशाही”, अशी अभिप्रेत होती. तथापि, भारतातील संसदीय लोकशाहीचा ऐतिहासिक प्रवास विचारात घेतला असता लोकशाहीचे स्वरूप विविध सत्ता परिवर्तनांनुसार बदलत गेले आहे, असे दिसते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात काँग्रेसच्या वर्चस्वाच्या राजकारणापासून १९७७ नंतरच्या संघटनात्मक घडामोडी, १९९० नंतरचा आघाडी राजकारणाचा टप्पा आणि २०१४ नंतरच्या केंद्रित सत्ता संरचनेपर्यंत लोकशाहीची रचना व व्यवहारात मोठे स्थित्यंतर दिसते. प्रौढ मताधिकारामुळे भारतातील लोकशाहीला व्यापकता प्राप्त झाली असली तरी निवडणूक व्यवहारात सत्ताकेंद्रीकरण, पक्षाधारित उमेदवार निवड, माध्यम-नियंत्रण, धार्मिक-जातीय ध्रुवीकरण, आयटी सेल व मोठ्या आर्थिक सामर्थ्याचा प्रभाव, घटनात्मक स्वायत्त संस्था, निवडणूक आयोग, तपास यंत्रणा यावरील सरकारचा वाढता हस्तक्षेप, लोकशाहीच्या चारही स्तंभावर दबाव तंत्राद्वारे अप्रतेक्ष हस्तक्षेप, यामुळे “लोकांच्या ‘गणराज्य’ सत्तेपासून पक्षांच्या सत्तेकडे”, असे लोकशाहीचे स्वरूप होत चालले आहे. त्यामुळे संसद, प्रतिनिधित्व, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, राज्यघटना व घटनात्मक संस्थांची भूमिका नव्याने तपासावी लागत आहे.

या संशोधनात तुलनात्मक व ऐतिहासिक पद्धतीने संविधानिक लोकशाहीची संकल्पना, लोकशाहीचे जागतिक विविधीकरण, भारतीय लोकशाहीचे सामाजिक-राजकीय संदर्भ, सत्तांतरे आणि त्यांच्या परिणामांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. एकूण पाहता, भारतीय संविधानाला अभिप्रेत असणारी लोकशाही आणि प्रत्यक्षात अस्तित्वात असणारी लोकशाही, यांमध्ये वाढता दरी हा चिंतेचा केंद्रबिंदू ठरतो, या मुख्य गाभा या शोधनिबंधाचा आहे.

कीवर्डस् (Keywords):

संविधानिक लोकशाही, भारत, प्रौढ मताधिकार, डॉ. बी.आर. आंबेडकर, संसदीय प्रणाली, राजकीय सत्तांतर, लोकशाही परिवर्तन, निवडणूक राजकारण, प्रतिनिधित्व, तुलनात्मक लोकशाही.

१.प्रस्तावना

भारताच्या संविधानिक इतिहासात लोकशाही ही केवळ राजकीय व्यवस्थेची संकल्पना नसून सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनाची मूळ प्रेरणाशक्ती आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत असणारी लोकशाही ही रक्ताचा एक थेंबही न सांडता लोकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात क्रांतिकारी बदल घडविणारी शासन प्रणाली म्हणजे लोकशाही होय. ही लोकशाही सहजीवनाने "जीवन जगण्याची पद्धत" way of life अशी अभिप्रेत होती. जी सामाजिक न्याय, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या तत्त्वांवर आधारित होती. पारंपरिक अर्थाने लोकशाही म्हणजे " ऑफ द पीपल, बाय द पीपल आणि फॉर द पीपल" असे मानले जात असले तरी भारतीय संदर्भात ही व्याख्या अपुरी ठरते, कारण भारतातील सामाजिक संरचना, जातीव्यवस्था, सांस्कृतिक विविधता आणि आर्थिक विषमता या सर्वांचा लोकशाहीच्या प्रत्यक्ष कार्यप्रणालीवर परिणाम होतो. लोकशाही ही संकल्पना स्थिर नसून सतत बदलणारी आणि परिवर्तनीय आहे. लोकशाहीचे स्वरूप देश, काल, परंपरा, समाज आणि राजकीयसत्ता गतीमानता, यानुसार बदलत राहते. त्यामुळे इंग्लंड, अमेरिका, डेन्मार्क, ऑस्ट्रेलिया इत्यादी पाश्चात्त्य राष्ट्रांतील लोकशाहीचे स्वरूप आणि भारतातील लोकशाहीचे स्वरूप यामध्ये स्पष्ट भिन्नता दिसून येते.

पाश्चिमात्य राजकीय विचारसरणीत मांडलेली लोकशाही ही प्रामुख्याने राजकीय शासनपद्धती म्हणून ओळखली जाते. मात्र भारतीय परिप्रेक्ष्यात लोकशाही ही केवळ राजकीय प्रणाली नसून सामाजिक, सांस्कृतिक व नैतिक मूल्यांची रुजवण करणारी संरचना आहे. संविधान निर्मितीच्या प्रक्रियेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानिक लोकशाहीची संकल्पना "राजकीय लोकशाहीबरोबर सामाजिक व आर्थिक लोकशाही", अशी अभिप्रेत होती. तथापि, भारतातील संसदीय लोकशाहीचा ऐतिहासिक प्रवास विचारात घेतला असता लोकशाहीचे स्वरूप विविध सत्ता परिवर्तनांनुसार बदलत गेले आहे, असे दिसते.

पाश्चिमात्य लोकशाहीचे स्वरूप वैयक्तिक स्वातंत्र्य, उदारमतवाद, धर्मनिरपेक्षता आणि बाजाराधिष्ठित मूल्यांवर आधारित आहे; तर भारतीय लोकशाही समजून घेण्यासाठी भारतीय जातीय-सामाजिक रचना, धर्म-संस्कृती, ग्रामीण राजकारण, राज्य यांतील संबंध या सर्वांनी प्रभावित दिसून येते. त्यामुळे भारतीय संविधानाचे सामाजिक न्यायाधिष्ठित स्वरूप या सर्वांचा अभ्यास आवश्यक ठरतो.

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर देशावर असणाऱ्या राजकीय सत्तांनुसार लोकशाहीचे स्वरूप बदलत गेले आहे असे स्पष्ट दिसून येते. १९५० ते १९७० दरम्यान राष्ट्रनिर्माण व संस्थाबांधणी केंद्रस्थानी होती. पुढे १९७५ ते १९७७ मधील आणीबाणीने राज्य आणि व्यक्तीस्वातंत्र्य यांच्यातील संघर्ष उघड केला. १९९१ नंतर देशाने स्वीकारलेल्या आर्थिक उदारीकरण धोरणामुळे राज्याच्या भूमिकेत बाजार-केंद्रित परिवर्तन झाले असले तरी याचा सर्व व्यापक स्वरुपात सर्वसमावेशक असा लाभ सामान्य वर्गाला पोहचला हे मान्य करावे लागेल. तर २०१४ नंतर झालेल्या सत्तांतरामुळे नंतर भारतीय संविधानिक लोकशाहीचे स्वरूप धर्मनिष्ठ राष्ट्रीयता व राष्ट्रवाद, सुरक्षा, केंद्रीकरण, डिजिटल नियंत्रण, माहिती-प्रवाह, जनसंवाद माध्यमे यावरील सरकारचा प्रभाव आणि दभाव आणि निवडणुकीतील प्रचारयंत्रणा यांचे बदलते स्वरूप या अनेक अंगांनी बदलताना दिसते.

जगातील सर्वात मोठी संसदीय संविधानिक लोकशाही असलेला भारत आज जरी बहुपक्षीय निवडणूकव्यवस्था टिकवून असेल, तरी उमेदवार निवडीचे स्वातंत्र्य, लोकप्रतिनिधींची निवड, पक्षीय शिस्त, केंद्रीय नेतृत्व, व्हिप प्रणाली आणि पक्षाध्यक्ष/नेतृत्व केंद्रित निर्णयप्रक्रिया यांचा विचार केला तर एक महत्त्वपूर्ण प्रश्न उभा राहतो की, ग्रामपंचायत सदस्य, नगरसेवक, महापौर, आमदार, खासदार आणि पंतप्रधान निवडीचे खरे स्वातंत्र्य नागरिकांकडे आहे का, किंवा ते पक्षसंस्थांकडे अधिक केंद्रीत झाले आहे? या

चौकटीत पाहिले तर संविधानाला अभिप्रेत असणाऱ्या लोकशाहीपेक्षा वेगळे आज चित्र उभे राहिलेले दिसत आहे. जे लोकानुनयवाद, केंद्रीकरण, ओळख-राजकारण आणि बाजारनियंत्रित लोकशाहीच्या मिश्र प्रक्रियेत प्रकट होते.

या संपूर्ण प्रक्रियेत 'प्रौढ मताधिकार', हे भारतीय लोकशाहीचे सर्वात प्रभावी वैशिष्ट्य आहे. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार लागू केल्याने भारतीय लोकशाहीने समानतेचा सर्वोच्च अधिकार नागरिकांना दिला, परंतु कालांतराने या अधिकाराचा वापर मतांच्या ध्रुवीकरणासाठी धर्म-जात, आर्थिक प्रलोभने, चुकीची माहिती पसरवणे, सोशल मीडिया प्रोपगंडा, मत खरेदी विक्री यांच्या स्वरूपात वाढू लागला. त्यामुळे संविधानाला अभिप्रेत असणारी संविधानिक लोकशाहीचे स्वरूप बदलत असून लोकशाहीच्या आडून हुकुमशाही येण्याचा धोका होऊ नये यासाठी 'संविधानिक लोकशाहीचे बदलते स्वरूप आणि प्रौढ मात्ताधिकार', या अनुषंगाने जनसामान्य माणूस, विद्यार्थी संशोधक यांनी याकडे अधिक गांभीर्याने अंतर्मुख होऊन चिंतन करून कृतीप्रवण व्हावे, या साठी हा विषय अत्यंत महत्वाचा आहे.

२.उद्दिष्टे (Objectives):

१. भारतीय संविधानिक लोकशाहीचे बदलते स्वरूप सत्तांतर, प्रौढ मताधिकार निवडणूक प्रक्रिया व सामाजिक संदर्भातून विश्लेषित करणे व डॉ. आंबेडकरांची लोकशाही संकल्पना याची वर्तमानात तुलनात्मक मांडणी करणे.

३.गृहीतके (Hypotheses):

१. प्रौढ मताधिकाराचा दुरुपयोग, माध्यम-सक्ती व पक्ष केंद्रित सत्ताकारणामुळे संसदीय लोकशाहीचे स्वरूप बदलत असून भारतीय संविधानाला अभिप्रेत असणारी लोकशाही आणि प्रत्यक्षात कार्यरत लोकशाही यात मोठी विसंगती निर्माण होत आहे.

या संशोधनात ऐतिहासिक, वर्णनात्मक व तुलनात्मक पद्धतीचा वापर करून विषयाचे विश्लेषण केले आहे. दुय्यम स्त्रोतांवर आधारित ग्रंथ, संशोधन लेख, संविधानिक कागदपत्रे व अहवालांचा अभ्यास पद्धतीत समाविष्ट आहे.

४.सामाजिक लोकशाहीची प्रस्थापना:

भारतात निकोप संविधानिक लोकशाहीच्या विकासासाठी डॉ. बाबासाहेबांना अपेक्षित सामाजिक लोकशाही देशाने अंगीकारणे आवश्यक आहे. सामाजिक लोकशाही म्हणजे स्वातंत्र्य समता व बंधुता ही जीवनाची मूलभूत तत्वे मान्य करणारी पद्धत होय. आज देशाची स्थिती पाहता सामाजिक लोकशाही ऐवजी मागच्या दाराने धार्मिक लोकशाही प्रस्थापित करण्याचे विघातक काम प्रतिगामी लोकांकडून होत आहे. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत सामाजिक लोकशाही निर्मितीचे मोठे आव्हान आजही देशापुढे आहे.

५.लोकशाही स्वरूप आणि ऐतिहासिक आढावा :

संविधानिक लोकशाही अभ्यासताना एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते की, ब्रिटिश संसदेला लोकशाहीची जननी म्हटले जाते.[१] ब्रिटिश लोकशाहीला फार मोठा इतिहास आहे. आधुनिक जगाच्या लोकशाहीचा विचार केल्यास ब्रिटनची लोकशाही विकसित होण्यासाठी कित्येक शतके उजडावे लागले. १२१५ मॅग्ना कार्टाचा स्वातंत्र्याचा जाहीरनाम्या पासून ही प्रकिया १९३१ पर्यंत निरंतर सुरु होती. अशाच पद्धतीने घटना समितीमध्ये स्वतंत्र भारतासाठी कोणती राज्यपद्धती स्वीकारावी, यावर घटनाकारांनी लोकशाही पद्धती असणाऱ्या जगातील विविध देशांचा व तेथील राज्य पद्धतीचा सखोल अभ्यास करून अमेरिका ब्रिटन कॅनडा,

ऑस्ट्रेलिया स्विझर्लंड जर्मनी फ्रान्स आयर्लंड इत्यादी देशांच्या राज्यपद्धतीचे सूक्ष्म अवलोकन करून अमेरिकेमधील संघराज्यात्मक व अध्यक्षीय लोकशाही पद्धत, ब्रिटनमधील संसदीय लोकशाही पद्धत यांचा तौलनिक अभ्यास करून भारतासाठी कोणती पद्धत योग्य राहील याचा उहापोह[२] करून घटनाकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या देशासाठी संसदीय लोकशाही प्रणालीचा स्वीकार केला. हे सांगताना त्यांनी स्पष्टपणे बजावले होते की, इंग्लंड आणि अमेरिकेमधील लोकशाही आणि तेथील समाज व्यवस्था व भारतातील संस्कृती आणि समाज व्यवस्था यांच्यामध्ये भिन्नता आहे. त्यामुळे देशात लोकशाही प्रणाली जशीच्या तशी भारतात रुजण्यासाठी एक निरंतर प्रक्रिया आणि दीर्घ काळ लागेल.

६.लोकशाहीचे बदलते स्वरूप:

स्वातंत्र्योत्तर काळात काँग्रेसच्या वर्चस्वाच्या राजकारणापासून १९७७ नंतरच्या संघटनात्मक घडामोडी, १९९० नंतरचा आघाडी राजकारणाचा टप्पा आणि २०१४ नंतरच्या केंद्रित सत्ता संरचनेपर्यंत लोकशाहीची रचना व व्यवहारात मोठे स्थित्यंतर दिसते. प्रौढ मताधिकारामुळे भारतातील लोकशाहीला व्यापकता प्राप्त झाली असली तरी निवडणूक व्यवहारात सत्ताकेंद्रीकरण, पक्षाधारित उमेदवार निवड, माध्यम-नियंत्रण, धार्मिक-जातीय ध्रुवीकरण, आयटी सेल व मोठ्या आर्थिक सामर्थ्याचा प्रभाव, घटनात्मक स्वायत्त संस्था, निवडणूक आयोग, तपास यंत्रणा यावरील सरकारचा वाढता हस्तक्षेप, लोकशाहीच्या चारही स्तंभावर दबाव तंत्राद्वारे अप्रतेक्ष हस्तक्षेप, यामुळे “लोकांच्या ‘गणराज्य’ सत्तेपासून पक्षांच्या सत्तेकडे”, असे लोकशाहीचे स्वरूप होत चालले आहे.

संसद, प्रतिनिधित्व, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, राज्यघटना व घटनात्मक संस्थांची स्वतंत्रता, यांच्या अस्तित्वाबाबत प्रश्न निर्माण होतांना दिसत आहे. वर्तमान स्थितीत धर्मनिष्ठ राष्ट्रवादाचा प्रभाव वाढत चालला आहे. ही परिस्थिती बघताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटना समिती समोर २५ नोव्हेंबर १९४९ रोजी केलेले भाषण आजच्या परिस्थितीवर भाष्य करणारे आहे. ते म्हणतात, '२६ जानेवारी १९५० रोजी भारत एक प्रजासत्ताक देश होईल'.[३] परंतू पुढे ते एक चिंता व्यक्त करतात की, ह्या लोकसत्ताक संविधानाचे काय होणार?[४] याच अर्थाने भारतीय लोकशाही अबाधित राहील की नाही, अशी शक्यता व्यक्त करतात. पुढे ते म्हणतात, भारताला ही लोकशाही आणि संसदीय प्रणाली जरी आता मिळाली असली तरी ती भारतासाठी नवी नाही. बुद्ध काळातही गणराज्य पद्धत, संसदेच्या कामकाजाची पद्धत अस्तित्वात होती. परंतु ही लोकसत्ताक पद्धती भारताने गमावली. संविधानाने अस्तित्वात आलेल्या या लोकशाहीला पुन्हा आपण गमवू शकतो, असा धोक्याचा इशाराही बाबासाहेब देतात.

७. वर्तमान संविधानिक लोकशाही समोरील आव्हाने:

प्राचीन ते गणराज्य लोकशाहीच्या ते आजच्या आधुनिक कालखंडापर्यंत एक समृद्ध लोकशाहीवादी देश म्हणून भारत देशाकडे बघितले जाते. जगातील सर्वात मोठा लोकशाहीवादी देश म्हणूनही आपल्या देशाचा गौरव केला जातो. हे वास्तव जरी असले तरी सत्ताधारी पक्षातील एका मंत्र्यांकडून ‘देशाची घटना बदलण्याची वेळ आली आहे’, असे केले जाणारे वक्तव्य, स्वामी चैत्यानंद, स्वामी रामभद्राचार्य यांच्याकडून केली जाणारी वक्तव्य, अनिल मिश्रा यांच्याकडून बी एन राव यांच्या अनुषंगाने सतत केले जाणारे विवादित वक्तव्य, वरिष्ठ पोलीस अधिकारी श्री.वाय. पुरणकुमार यांनी जातीय केल्या गेलेल्या छळाला कंटाळून केलेली आत्महत्या, महिला आणि मुलींची असुरक्षितता, मराठा आरक्षणाच्या निमित्त मराठा विरुद्ध ओबीसी संघर्ष, धनगर- वंजारी- बंजारा आंदोलन, शेड्युल्ड कास्ट रिझर्वेशन मधील ‘अ’ ‘ब’ ‘क’ ‘ड’ वर्गवारीच्या संदर्भातील

वक्तव्य तसेच देशाच्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशावर बुट फेकीची घटना, धर्मनिष्ठ राष्ट्रवादाच्या नावाखाली उन्मादी झालेली 'झुंडशाही', यामुळे भयग्रस्त झालेला अल्पसंख्यांक समुदाय आणि आदिवासी समुदाय देशात आणि देशातील अनेक राज्यात विशिष्ट एकाच पक्षाची एककेंद्री निरंकुश सत्ता, कमकुवत विरोधी पक्ष तसेच विवेकी जनमत व घटनात्मक नीतिमत्ता तत्त्वाचा अभाव असलेले बहुसंख्यांक जनमत, हे सर्व सुदृढ संविधानिक लोकशाहीसाठी मोठी आव्हाने आहेत.

एकूणच लोकशाही रचनात्मकदृष्ट्या सक्षम असली तरी तिच्यासमोर भ्रष्टाचार, निवडणुकांतील पैशाचा व जातीय-धार्मिक प्रभाव, राजकीय अस्थैर्य व पक्षांतर, नागरिकांची उदासीनता, माध्यमांचे पक्षपातीपण आणि न्यायप्रक्रियेतील विलंब अशी गंभीर आव्हाने उभी आहेत. तसेच अशिक्षित व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांचा सहभाग संख्यात्मक असला तरी गुणात्मक मर्यादित राहतो. या घटकांमुळे लोकशाहीची गुणवत्ता, पारदर्शकता आणि नैतिक अधिष्ठान कमकुवत होत असल्याचे दिसून येते.

८.संविधानिक ध्येयवादाचे दोन प्रवाह:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'आज भारतीय व्यक्ती दोन निरनिराळया ध्येयवादांनी नियंत्रित आहेत. राज्यघटनेच्या उद्देश पत्रिकेत सूचित केलेला ध्येयवाद आणि धर्मात अंतर्भूत केलेला सामाजिक ध्येयवाद. हे दोन्हीही परस्पर भिन्न असून राजकीय ध्येयवादामुळे स्वातंत्र्य समता आणि बंधुभाव या जीवन मूल्यांना मान्यता मिळाली आहे. तथापि प्रचलित सनातनी वृत्तीच्या सामाजिक ध्येयवादामुळे ही तत्वे व्यवहारात नाकारली गेली आहे.[४] या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विधानावरून आजचा सांस्कृतिक आणि राजकीय सत्तेचा संघर्ष व स्वरूप स्पष्ट होते.

९. जातीव्यवस्था, सामाजिक विषमता आणि संविधानिक लोकशाही:

लोकशाही ही सहजीवनाची एक पद्धत आहे. समाजातील माणसांच्या मनात परस्परांविषयी सहकार्याची, व्यापक कल्याणाची सामुदायिक प्रेरणेची भावना असा खरा यामागील ध्वनीत अर्थ आहे. भारतातील जातिव्यवस्था हा एक आदर्श लोकशाही निर्मितीत मोठा अडथळा आहे. कारण विषमता हा जातीव्यवस्थेचा दुसरा दुष्ट परिणाम आहे.[५] यामुळे सामाजिक अभिसरणाला प्रतिबंध होऊन व्यक्ती विकास कुठल्या जातो ही प्रक्रिया लोकशाही मूल्यांच्या विरोधी आहे.

१०. विभूती पूजेतून सर्वाधिकारशाहीचा धोका:

लोकशाहीचे चारही आधारस्तंभ स्वतंत्र व स्वातंत्र्य व राजकीय हस्तक्षेप यापासून मुक्त असले पाहिजे. तसेच यातील सर्व सत्ताकेंद्रांचे विकेंद्रीकरण केले पाहिजे जेणेकरून कोणत्याही अथवा चारही आधारस्तंभावर एककेंद्री नेतृत्वसत्ता असता कामा नये. तरच चांगल्या प्रकारे संविधानाला अभिप्रेत असणाऱ्या लोकशाहीचे प्रचालन होईल. परंतु सध्या देशातील हे लोकशाहीचे चारही आधारस्तंभ राजकीय सत्तेने प्रभावित किंबहुना प्रभावाखाली आहेत. 'कोणत्याही राजकारणात भक्ती पूजेला विभूती पूजेचे रूप आले की सर्वाधिकारशाही निर्माण होण्याचे भय असते',[६] असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या १५ ऑक्टोबर १९५६ च्या भाषणात स्पष्ट केले होते. हा धोका स्पष्ट करताना ते म्हणतात, निरंकुश बहुमत असेल तर ' नव्याने जन्माला आलेली लोकशाही आपले बाह्य स्वरूप सांभाळेल परंतु प्रत्यक्षात ती हुकूमशाहीला स्थान देईल'[७] अगदी अशीच स्थिती आज उभी राहिलेली आज दिसून येते.

११. घटनात्मक नीतिमत्तेचे काटेकोर पालन :

संविधानाला अभिप्रेत असणारी लोकशाही प्रस्थापित होण्यासाठी घटनात्मक नीतिमत्तेचे काटेकोर पालन केले पाहिजे, प्रत्यक्ष घटनेपेक्षा घटनेप्रमाणे वागण्याची नीती जनतेत असणे हे फार महत्त्वाचे असून

संविधानिक लोकशाहीसाठी ते अत्यंत आवश्यक आणि पूरक आहे.[८] परंतु वर्तमान वास्तव या उलट असून या घटनाकाराच्या इशाऱ्याचा राज्यकर्त्यांना पूर्णपणे विसर पडला आहे. असे स्पष्टपणे दिसून येत आहे.

१२. अनियंत्रित सत्ता व कमकुवत विरोधीपक्ष:

आजची देशातील राजकीय स्थिती बघितल्यास हे लक्षात येते की, विशिष्ट एका पक्षाची सत्ता ही धर्मनिष्ठ राष्ट्रवाद, धर्मराष्ट्र उभारण्याच्या नावाखाली मिळविलेले निरंकुश बहुमत यामुळे देशाच्या संसदेत विरोधी पक्षाचे अस्तित्व राहिले नाही. ही राजकीय स्थिती जरी एखाद्या राजकीय पक्षासाठी बहुमान आणि आनंद देणारी असली तरी, सुदृढ लोकशाहीसाठी ती मात्र घातक ठरणारी आहे. लोकशाहीत कोणत्याही पक्षाच्या हाती अनियंत्रित सत्ता असू नये. असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. त्यासाठी मजबूत विरोधी पक्षाची आवश्यकता असते.[९] परंतु वर्तमान राजकीय परिस्थिती पाहता निरंकुश सत्ता प्रस्थापनेमुळे विरोधी पक्षाचे अस्तित्वच राहिले नाही अशी स्थिती निर्माण झाली आहे. ही स्थिती संविधानिक लोकशाहीसाठी घातक असून मोठे आव्हान आहे. कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेल्या सुदृढ लोकशाही संकल्पनेत विरोधी पक्षाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. किंबहुना सुदृढ लोकशाहीसाठी प्रबळ विरोधी पक्ष असला पाहिजे, लोकशाहीला भवितव्य आहे, अशी मांडणी बाबासाहेब करतात. परंतु वर्तमान स्थिती बघितल्यास त्यांनी व्यक्त केलेली भीती ही वास्तवात येताना दिसत आहे.

१३. नीतिमान व विवेकी जनमताची आवश्यकता:

त्याचबरोबर संविधानिक लोकशाहीच्या प्रस्थापनेसाठी विवेकी जनमत अत्यंत आवश्यक आहे. परंतु विवेकी बुद्धिनिष्ठ आधुनिक भारत हे व्यापक समाज परिवर्तनाचे कार्य आहे. माणसांच्या जाणीवा या कुटुंब शिक्षण व्यवस्था व समाज व्यवस्था अशा संस्थांमध्ये घडत असतात. आपल्याकडे अंधश्रद्धेमुळे या तिन्ही संस्था माणसांमध्ये वैज्ञानिक जाणीवा निर्माण करण्याच्या दृष्टीने सदोष आहेत.[१०] माणसा माणसांमध्ये भेद मांडणारी संस्कृती आणि हुकूमशाही हे लोकशाहीचे दोन शत्रू आहेत असा इशारा घटनाकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ३ एप्रिल १९५५ रोजी सिद्धार्थ कॉलेज मुंबई येथील भाषणात दिला होता. त्याचा प्रत्यय आणि धोका आज अधिक तीव्र झाला आहे असे दिसून येत आहे. भारतीय संविधानाला अभिप्रेत लोकशाही टिकवण्यासाठी नागरिकांचे नैतिक, विवेकशील आणि संविधाननिष्ठ असणे अत्यावश्यक आहे. धर्मांधता, अंधविश्वास आणि अंधभक्ती यांचा प्रसार लोकशाहीच्या तर्कशुद्ध व मूल्याधिष्ठित पायाभूत रचनेलाच हादरा देतो. या प्रवृत्ती अनियंत्रित राहिल्यास त्याचे दूरगामी दुष्परिणाम भारतीय लोकशाहीच्या स्थैर्यावर होऊन राष्ट्राच्या सर्वांगीण प्रगतीस गंभीर धोका निर्माण होऊ शकतो.

१४. प्रौढ मताधिकार: संविधानिक लोकशाहीचा पाया:

लोकशाहीत निवडणुका अनिवार्य असून त्या केवळ सत्तांतराचे साधन नसून सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिवर्तनाची प्रक्रिया घडवतात. भारतात संविधानपूर्व काळात मतदानाचा हक्क मर्यादित असून तो केवळ उच्चशिक्षित, करदाते व सत्ताधारी वर्गापुरता सीमित होता. सर्व नागरिकांना सरसकट मताधिकार मिळावा, ही ठाम मागणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९२८ मध्ये सायमन कमिशन समोर साक्ष देताना मांडली. त्यांनी शिक्षण व आर्थिक अटींपासून मताधिकार स्वतंत्र करून १८ वर्षांवरील प्रत्येक स्त्री-पुरुषाला मतदानाचा हक्क देण्याची भूमिका स्पष्ट केली. पुढे हीच तरतूद त्यांनी संविधानात केली आणि कोणताही संघर्ष आंदोलन न करता सर्व भारतीयांना मताधिकार मिळाला, ही संविधान आणि डॉ.बाबासाहेब यांची मोठी देन आहे. भारतीय संविधानिक लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्था असून तिचा पाया प्रौढ मताधिकारावर आधारलेला आहे. याबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २० मे १९५६ ला 'व्हॉइस ऑफ अमेरिका' या नभोवाणीवरून केंद्रावरून 'लोकशाहीचे भवितव्य', या विषयावर केलेल्या भाषणात ते

म्हणतात, प्रौढ मतदानाच्या तत्त्वानुसार लोकशाही हे एक राजकीय साधन मानले जाते व जेथे राजकीय साधन अस्तित्वात असेल तेथे लोकशाही सुद्धा आहे असे गृहीत धरले जाते. असे सांगून लोकशाहीच्या प्रस्थाप्नेत प्रौढ माताधिकाराचे महत्व अधोरेखित केलेले आहे. १९५० च्या संविधानाने १८ वर्षांवरील प्रत्येक नागरिकाला समान मतदानाचा अधिकार देत सामाजिक क्रांतीची दिशा दिली. हे तत्त्व डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांच्या "एक व्यक्ती, एक मत, एक मूल्य" या विचारावर आधारित आहे. तथापि, घटनाकारांनी अपेक्षित केलेल्या सजग व जबाबदार मतदानाऐवजी आज मताधिकाराचा काही प्रमाणात दुरुपयोग होत असल्याचे दिसून येत आहे.

संविधानाला अभिप्रेत असणाऱ्या लोकशाहीच्या प्रस्थापनेच्या संपूर्ण प्रक्रियेत 'प्रौढ मताधिकार', हे भारतीय लोकशाहीचे सर्वात प्रभावी वैशिष्ट्य आहे. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार लागू केल्याने भारतीय लोकशाहीने समानतेचा सर्वोच्च अधिकार नागरिकांना दिला, परंतु कालांतराने या अधिकाराचा वापर मतांच्या ध्रुवीकरणासाठी धर्म-जात, आर्थिक प्रलोभने, चुकीची माहिती पसरवणे, सोशल मीडिया प्रोपगंडा, मत खरेदी विक्री यांच्या स्वरूपात वाढू लागला. त्यामुळे संविधानाला अभिप्रेत असणारी संविधानिक लोकशाहीचे स्वरूप बदलत असून लोकशाहीच्या आडून हुकुमशाही येण्याचा धोका निर्माण होण्याचा धोका असतो.

१५. धर्मनिष्ठ राष्ट्रवादाचा धोका :

भारतीय संविधानाने भारत देशातील प्रत्येक नागरिकास कलम ५१ प्रमाणे धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार प्रदान केला आहे. प्रत्येक नागरिकाला त्याच्या श्रद्धा, उपासना आणि धर्माचे स्वातंत्र्य असेल याची हमी दिली आहे. परंतु विशिष्ट एकाच धर्माचे राष्ट्र निर्माण करण्याचा अट्टाहास हा इतर दुसऱ्या धर्माच्या राष्ट्रनिर्मितीचे बीजे पेरित असतो. लोकशाहीवर जेव्हा धर्म वरचढ होतो तेव्हा लोकशाही धोक्यात येते. आज धर्माच्या नावाने राजकारण करून एकाला दुसऱ्याच्या विरोधात उभे केले जात आहे. त्यामुळे इतर धर्मीय अल्पसंख्यांक, मागासवर्गीय समाजाची देशभरात मुस्कटदाबी होत असून अत्याचाराच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. यामुळे राष्ट्रीय एकता आणि अखंडता याला तडा जाऊ शकतो. हे मोठे आव्हान लोकशाही समोर वर्तमानात उभे राहताना दिसत आहे. वर्तमान राजकीय सत्तेचे वास्तव लक्षात घेता 'आज देशात चारित्र्य उरले नाही, ज्या देशाला नीतिमत्ता नाही त्या देशाचे भवितव्य खडतर आहे.'[११] असे भाकीत ३१ जानेवारी, १९५४ लाच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तत्कालीन राजकीय परिस्थितीवर केले होते. वर्तमानातील संविधानिक लोकशाहीचे बदलते स्वरूप लक्षात घेता त्यांचे हे सूचक बाकीत आजही प्रासंगिक वाटते.

निष्कर्ष:

भारतीय संविधानिक लोकशाहीचे स्वरूप इतिहास, सत्तांतर, सामाजिक रचना आणि जागतिक आर्थिक-राजकीय बदल यांमुळे सतत बदलत आले आहे. लोकशाही स्थिर नसून गतिशील आणि संदर्भाधारित आहे. त्यामुळे भारतातील लोकशाही पाश्चात्त्य लोकशाहीपासून वेगळी आहे. आज भारतात निवडणूक प्रक्रिया मजबूत आहे पण निर्णय प्रक्रिया सत्ताकेंद्रीत आहे. त्यामुळे ती राजकीय प्रभावाखाली असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. संविधानिक मूल्ये अस्तित्वात आहेत पण सामाजिक न्यायाचे आव्हान कायम आहे. प्रौढ मताधिकार सार्वत्रिक आहे पण त्याचा भावनिक व आर्थिक गैरवापर मोठ्या प्रमाणात होत आहे. संसदीय लोकशाही कार्यरत आहे, पण पक्षीय नियंत्रण प्रबळ आहे. म्हणूनच भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य हे संविधानिक मूल्यांचे रक्षण, सामाजिक विवेकाची वाढ, माहिती-साक्षरता, स्वतंत्र संस्था, आणि सजग नागरिकसंस्कृती यांवर अवलंबून आहे.

संदर्भ सूची:

१. डॉ.अनंत कळसे (संकलक), डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारताच्या घटना समितीसमोर केलेली भाषणे, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, विधान भवन, नागपूर -१, २०१५, पृ.४

२. डॉ.अनंत कळसे (संकलक), डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारताच्या घटना समितीसमोर केलेली भाषणे, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, विधान भवन, नागपूर -१, २०१५, पृ.५

३. डॉ.अनंत कळसे, उपरोक्त, पृ.१०८

४. मून वसंत, नरके हरि (संपा), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे खंड-१८ भाग तीन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, उच्च आणि तंत्र शिक्षण विभाग महाराष्ट्र शासन २००२, पृ.५७६

५. मून वसंत, नरके हरि (अनु.), २० मे १९५६ ला 'व्हाईस ऑफ अमेरिका' या नभोवाणी केंद्रावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या भाषणाचा अनुवाद.

६. प्रबुद्ध भारत-आंबेडकर बौद्ध दीक्षा विशेषांक, २७ ऑक्टोबर १९५६

७. मून वसंत, नरके हरि (संपा), उपरोक्त पृ.५३०

८. मून वसंत, नरके हरि (संपा), उपरोक्त पृ.२१८

९. जनता, १ आणि ८ डिसेंबर १९५१

१०. डॉ. विजय घोरपडे, बुद्धांची प्रगती आणि उणिवा, सकाळ दीक्षा धम्मचक्र प्रवर्तन दिन विशेषांक एप्रिल- २०२१, पृ.९०

११. डॉ.अनंत कळसे (संकलक), डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारताच्या घटना समितीसमोर केलेली भाषणे, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, विधान भवन, नागपूर -१, २०१५, पृ.३२२

शिक्षण विषयक अधिकार आणि शाश्वत विकास

प्रा. धर्मराज केशवराव कटके
लोकप्रशासन विभाग,
जयभवानी शिक्षण प्रसारक मंडळ गेवराई संचालित,
श्री.शिवाजीराव पंडित कला, विज्ञान व वाणिज्य,महाविद्यालय
शिवाजीनगर (गढी) ता.गेवराई जि.बीड

शिक्षण हे फक्त ज्ञान मिळवण्याचे साधन नसून ते शाश्वत विकासाचा मजबूत पाया आहे. देशातील प्रत्येक बालकाला मिळणारा शिक्षण विषयक अधिकारावर शाश्वत विकास अवलंबून आहे. शिक्षण विषयक अधिकार हा मानवी जीवनाच्या सर्वांनी मिळून विकासाचा पाया आहे. शिक्षण हे मानवी हक्क असून ते इतर हक्क ओळखण्याचे एक अपरिहार्य साधन आहे. शिक्षण विषयक अधिकारातून शाश्वत विकास होण्यासाठी शिक्षण विषयक अधिकारात समानता, उपलब्धता व गुणवत्ता या तीन तत्त्वांचे पालन होणे अत्यावश्यक ठरते. शाश्वत विकासामध्ये आर्थिक प्रगती, सामाजिक समता आणि पर्यावरण संरक्षण यांचा समतोल साधणारा विकास या बाबींचा अंतर्भाव होतो. संयुक्त राष्ट्राच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्यात आलेले आहे. शिक्षण विषयक अधिकार शाश्वत विकासाचा पाया आहे. गुणवत्तापूर्ण आणि सर्वसमावेशक शिक्षणाशिवाय शाश्वत विकास साध्य होऊ शकत नाही. त्यामुळे शिक्षणाचा विस्तार, गुणवत्ता सुधारणा आणि समान संधी यावर भर देणे अत्यावश्यक आहे.

'विद्याविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नितीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले. महात्मा फुले यांनी या प्रतिमानांमधून भारतीयांच्या व जगातील सर्व शुद्राती शुद्रांच्या दारिद्यांची कारणीविमांसा केलेली आहे. महात्मा फुले यांनी अनेक शतकांपासून अस्पृश्य व दीन दलित वर्गाला न्यायाची दारे बंद झाली होती. परिणामतः या वर्गाची सामाजिक, राजकीय व आर्थिक क्षेत्रात अवनती व अत्यंत हलाखीचे जीवन

त्यांच्या वाट्याला आले होते. त्यांच्या या दुर्दैवाचे एकमेव कारण म्हणजे शिक्षणाचा अभाव हे ओळखून त्यांनी शिक्षण विषयक अधिकारावर आपले विचार मांडले.

शिक्षण हे फक्त ज्ञान मिळवण्याचे साधन नसून ते शाश्वत विकासाचा मजबूत पाया आहे. देशातील प्रत्येक बालकाला मिळणारा शिक्षण विषयक अधिकारावर शाश्वत विकास अवलंबून आहे. शिक्षण विषयक अधिकार हा मानवी जीवनाच्या सर्वांनी मिळून विकासाचा पाया आहे. शिक्षण हे मानवी हक्क असून ते इतर हक्क ओळखण्याचे एक अपरिहार्य साधन आहे. शिक्षण विषयक अधिकारातून शाश्वत विकास होण्यासाठी शिक्षण विषयक अधिकारात समानता, उपलब्धता व गुणवत्ता या तीन तत्त्वांचे पालन होणे अत्यावश्यक ठरते. शाश्वत विकासामध्ये आर्थिक प्रगती, सामाजिक समता आणि पर्यावरण संरक्षण यांचा समतोल साधणारा विकास या बाबींचा अंतर्भाव होतो. संयुक्त राष्ट्राच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्यात आलेले आहे. शिक्षण विषयक अधिकार शाश्वत विकासाचा पाया आहे. गुणवत्तापूर्ण आणि सर्वसमावेशक शिक्षणाशिवाय शाश्वत विकास साध्य होऊ शकत नाही. त्यामुळे शिक्षणाचा विस्तार, गुणवत्ता सुधारणा आणि समान संधी यावर भर देणे अत्यावश्यक आहे.

'विद्याविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नितीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले. महात्मा फुले यांनी या प्रतिमानांमधून भारतीयांच्या व जगातील सर्व शुद्राती शुद्रांच्या दारिद्र्यांची कारणीविमांसा केलेली आहे. महात्मा फुले यांनी अनेक शतकांपासून अस्पृश्य व दीन दलित वर्गाला न्यायाची दारे बंद झाली होती. परिणामतः या वर्गाची सामाजिक, राजकीय व आर्थिक क्षेत्रात अवनती व अत्यंत हलाखीचे जीवन त्यांच्या वाट्याला आले होते.

या संकल्पनेचे बीजारोपण झाले. मानवाला आपल्या पूर्ण क्षमता वापरता येण्यासाठी समान आणि न्याय समाज विकसित करण्यासाठी शिक्षण हा पाया आहे. देशाच्या सातत्यपूर्ण प्रगतीसाठी आणि आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय आणि समानता, शास्त्रीय प्रगती, राष्ट्रीय एकात्मता आणि संस्कृतीचे जतन या क्षेत्रांमध्ये वैश्विक पातळीवर नेतृत्व करण्यासाठी दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध होणे

आवश्यक आहे. देशात शिक्षण विषयक पुरवल्या जाणाऱ्या मानवी आणि भौतिक संसाधनांच्या उपलब्धतेवर चांगल्या शिक्षणाची उपलब्धता अवलंबून आहे

संयुक्त राष्ट्रांनी 2015 मध्ये 2030 पर्यंत साध्य करावयाची17 शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत. त्यामध्ये गरिबीचे उच्चाटन, अन्नसुरक्षा, चांगले आरोग्य व कल्याण, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, लैंगिक समानता, स्वच्छ पाणी व स्वच्छता, स्वस्त व स्वच्छ ऊर्जा, सन्मान जनक रोजगार व आर्थिक वाढ, उद्योग नवोन्मेष व पायाभूत सुविधा, असमानता कमी करणे, शाश्वत शहरे व वसाहती जबाबदार उपभोग व उत्पादन करतील. जन जीवन शांतता न्याय व सक्षम संस्था उद्दिष्टांसाठी भागीदारी या बाबींचा समावेश होतो.भारतात 86 व्या घटना दुरुस्तीनुसार सन २००२ मध्ये सहा ते 14 वर्ष वयोगटातील बालकांना शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार प्राप्त झाला. भारतात 6 ते 14 वर्ष वयोगटातील सर्व बालकांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळावे यासाठी बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९ भाव बनवण्यात आला. बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणविषयक अधिनियम २००९ अनवे वंचित गटातील बालकांना व दुर्बल घटकातील बालकांना प्राथमिक शिक्षणासाठी राखीव जागा धोरण, स्थानिक प्रशासनाची कर्तव्य, राज्य सरकारची कर्तव्य, पालकांची कर्तव्य, शाळांचे अधिकार व कर्तव्य निश्चित करण्यात आले. यामुळे बालकांच्या शिक्षण विषयक अधिकारांचे संरक्षण घडून येते. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 21 अ अंतर्गत शिक्षण विषयक मूलभूत अधिकार मुळे सामाजिक, आर्थिक किंवा लिंगभेद न करता सर्व मुलांना शिक्षणाची समान संधी उपलब्ध होते. शिक्षण विषयक अधिकारांमुळे शिक्षणाची उपलब्धता होऊन बालकांमध्ये शिक्षण विषयक कौशल्यात वाढ होते. रोजगारांच्या विविध संधी निर्माण होतात आणि त्यांच्या माध्यमातून गरिबींचे उच्चाटण यावरून मानवी भांडवलांचा विकास घडून येतो व मानवी संसाधनाच्या गुणवत्तेत सुधारणा घडवून येतो.

शिक्षण विषयक अधिकारामुळे सर्वांना शिक्षणाची उपलब्धता होऊन मुली, वंचित गट व दुर्बल गटातील बालकांना शिक्षणाच्या समान संधी निर्माण होतात. शिक्षण विषयक अधिकारातील

लिंग समता सामाजिक समावेश व न्याय बळकट होतो. शिक्षण विषयक अधिकारामुळे पर्यावरणीय जाणीव जागृती निर्माण होते पर्यावरणाचा योग्य व संतुलित वापर होतो नैसर्गिक संसाधनाचा पर्याप्त पुरेसा वापर करण्यासाठी क्षमता निर्माण होते व शाश्वत जीवनशैलीची जाणीव वाढते त्यामुळे लोकशाही व सुशासनाची निर्मिती होण्यास मदत होते.

शिक्षण विषयक अधिकारामुळे शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण वेगाने घडवून येत आहे. शिक्षण विषयक अधिकारांमुळे स्थगन व गळतीचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होत आहे. तसेच शिक्षण विषयक विविध योजना, धोरणे व कार्यक्रमांच्या माध्यमातून वंचित व दुर्बल गटातील मुलांना शिक्षण विषयक अधिकार प्राप्त झाला आहे. शिक्षण विषयक अधिकारामुळे शाळेप्रती सकारात्मक मानसिकता तयार होत आहे. शिक्षण विषयक अधिकारात समानता, उपलब्ध आणि गुणवत्ता या तत्त्वांचा अंगीकार करण्यात आला आहे. शिक्षणामुळे सर्वांना शाश्वत विकासाची जाणीव होते. शिक्षण विषयक अधिकार यामुळे सर्वांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध होते आहे. 2030 पर्यंत सर्वांसाठी शिक्षण सुशिक्षित करणे हे शाश्वत विकासाचे प्रमुख लक्ष आहे. शिक्षण विषयक अधिकारामुळे ते केवळ साक्षरतेसाठीच नसून शिक्षणामुळे जीवनशैलीमध्ये सकारात्मक बदल घडून येण्यास मदत होते. पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धन घडवून येते. शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीमध्ये ज्ञान व कौशल्याची जाणीव होते. त्यामुळे रोजगारांची उपलब्धता होऊन गरिबी कमी होण्यास मदत होते. शिक्षणामुळे मानवी व भौतिक संसाधनाचा वापर कसा करावा जेणेकरून भविष्यातील पिढ्यांचे नुकसान होणार नाही याची जाणीव होते.

शिक्षणामुळे सामाजिक, आर्थिक लैंगिक व प्रादेशिक विषमता दूर होण्यास मदत होते. तसेच शिक्षणामुळे पर्यावरण स्नेही जीवनशैलीचा विकास होण्यास मदत होते. शाश्वत विकासामुळे आर्थिक विकास, सामाजिक विकास व पर्यावरण संरक्षण हे तीन प्रमुख स्तंभ असून या तिन्ही घटकांमध्ये संतुलन राखण्यासाठी शिक्षण हे केंद्रस्थानी आहे. शिक्षण विषयक अधिकारामुळे संवेदनशील आणि जबाबदार नागरिकांचे निर्मिती होते जे शाश्वत विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. शाश्वत विकासाची संकल्पना केवळ आर्थिक वाढीपूर्ती मर्यादित नाही तर शिक्षण विषयक अधिकार

सामाजिक समतेचा पाया तयार करतो. शिक्षण विषयक अधिकारामुळे जात, धर्म, लिंग, आर्थिक विषमता कमी होते. स्त्री शिक्षणाला चालना मिळते. तसेच बालमजुरी, बालविवाह यासारख्या सामाजिक समस्येवर नियंत्रण येते सर्वांसाठी शिक्षणाची उपलब्धता झाल्यामुळे सामाजिक सलोखा लोकशाही मूल्ये बळकट होतात. ज्यातून समाजाचा शाश्वत विकास होतो.

शिक्षण हा आर्थिक विकासाचा पाया असून शिक्षण विषयकअधिकाराच्या अंमलबजावणीमुळे कुशल व प्रशिक्षित मनुष्यबळ निर्माण होते. रोजगारांच्या संधीत वाढ होऊन गरिबी व बेरोजगारी चे प्रमाण कमी होते. त्यातून स्वावलंबी व उत्पादक समाज घडतो. शिक्षण विषयक अधिकारामुळे नवकल्पना व तंत्रज्ञानाचा सुयोग्य वापर करून दीर्घकालीन आर्थिक विकास घडून येतो. शिक्षणाच्या अधिकाराने शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे ही संबंधित आहे गरिबी निर्मूलन, चांगले आरोग्य व कल्याण, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, लिंग समानता, सन्मान जनक रोजगार व आर्थिक वाढ ही होत. शिक्षणाचा अधिकार हा शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट प्राप्त करण्याचे प्रभावी माध्यम आहे.

समस्या व आव्हाने

शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार प्राप्त होऊन देखील काही अडचणी दिसून येतात गुणवत्ता पूर्ण शिक्षणाचा अभाव, ग्रामीण व शहरी भागातील शिक्षण विषयक विषमता, स्थगन व गळतीची समस्या, शिक्षकांची कमतरता या विविध समस्येवर उपाययोजना करून शिक्षण विषयक अधिकाराची प्रभावी अंमलबजावणी होवून शाश्वत विकास घडवून येण्यास मदत होते.

उपाय योजना

गुणवत्तापूर्ण शिक्षणावर भर, शिक्षक प्रशिक्षण व डिजिटल शिक्षणाबरोबर समाज जागृती व पालकांचा सहभाग, कौशल्य आधारित उपयोगिता, अभ्यासक्रम व सार्वजनिक शिक्षण व्यवस्थेची निर्मिती, दुर्बल घटकांसाठी विशेष योजनांची निर्मिती करणे आवश्यक ठरते.

निष्कर्ष

शिक्षणाचा अधिकार हा शाश्वत विकासाचा पाया आहे. सामाजिक समता, आर्थिक प्रगती आणि पर्यावरण संरक्षण या तिन्ही क्षेत्रात शिक्षण मोलाची भूमिका निभावते. प्रत्येक बालकाला दर्जेदार व गुणवत्ता पूर्ण शिक्षण मिळाले तर सक्षम जबाबदार नागरिकांची निर्मिती होईल.शिक्षणाचा अधिकार हा शाश्वत विकासाचा पाया असून त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे म्हणजे शाश्वत विकासाकडे वाटचाल होय.

संदर्भ

1. Agrawal S.P. and Agrawal J.C.1994 Historical survey of educational development in India, concept publishing, New Delhi.
2. Shiv chand Muni, 2013 Rights to Education under the Indian constitution
3. बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम 2009
4. युनायटेड नेशन्स सिस्टीनेबल डेव्हलपमेंट गोल्स

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

भारतामधील अल्पसंख्याक न्याय: घटनात्मक तरतुदी व संरक्षणात्मक उपाय

मगबुलखान इस्माईलखान पठाण
संशोधक विद्यार्थी, लोकप्रशासन विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर

गोषवारा :

भारत हा विविध धर्म, भाषा, संस्कृती आणि सामाजिक समूहांनी बनलेले एक बहुविध व बहुसांस्कृतिक लोकशाही राष्ट्र आहे. या सामाजिक रचनेत अल्पसंख्याक समुदायांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे असून त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक हक्कांचे संरक्षण करणे ही भारतीय राज्यघटनेची मूलभूत जबाबदारी आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये भारतातील अल्पसंख्याक न्यायाची संकल्पना, त्यामागील तात्त्विक अधिष्ठान आणि घटनात्मक चौकट यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आलेला आहे. या अभ्यासात भारतीय संविधानातील समानता, स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य व सांस्कृतिक स्वायत्ततेशी संबंधित तरतुदी- विशेषतः अनुच्छेद १४, १५, १६ आणि २५ ते ३० यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. अल्पसंख्याकांना दिलेले घटनात्मक संरक्षण केवळ कायदेशीर स्वरूपाचे नसून, सामाजिक न्याय आणि समावेशक लोकशाहीच्या संकल्पनेला बळकटी देणारे आहे, हे या संशोधनातून स्पष्ट करण्यात आले आहे.

संशोधनामध्ये अल्पसंख्याकांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध संरक्षणात्मक उपाययोजना, आयोगांची भूमिका, तसेच शैक्षणिक व आर्थिक सक्षमीकरणासाठी अंमलात आणलेल्या सरकारी योजनांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. सच्चर समिती अहवाल, राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोगाचे अहवाल आणि न्यायालयीन निर्णयांच्या आधारे अल्पसंख्याक समुदायांच्या वास्तविक सामाजिक-आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

या अभ्यासातून असे निदर्शनास येते की, घटनात्मक तरतुदी व धोरणात्मक उपाययोजना अस्तित्वात असल्या तरी त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीत अनेक संरचनात्मक, प्रशासकीय व सामाजिक अडथळे आहेत. त्यामुळे अल्पसंख्याक न्याय प्रत्यक्षात साध्य होण्यासाठी केवळ कायदे पुरेसे नसून, धोरणात्मक सुधारणा, जागरूकता, आणि प्रशासनाची संवेदनशीलता आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधन भारतातील अल्पसंख्याक न्यायाच्या संकल्पनेला अधिक सशक्त करण्यासाठी उपयुक्त निष्कर्ष व धोरणात्मक शिफारशी मांडते.

मुख्य शब्द: *अल्पसंख्याक न्याय, भारतीय संविधान, घटनात्मक तरतुदी, संरक्षणात्मक उपाययोजना, सामाजिक न्याय, समावेशक लोकशाही, धार्मिक व सांस्कृतिक हक्क, राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग, सक्षमीकरण, भारत.*

प्रस्तावना:

भारत हा सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक आणि सामाजिक दृष्ट्या अत्यंत विविधतेने नटलेला देश आहे. या विविधतेत अल्पसंख्याक गटांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग आहे. अल्पसंख्याक म्हणजे तो सामाजिक समूह, जो संख्येने बहुसंख्य समाजापेक्षा कमी आहे, परंतु सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या

मागासलेला आहे (Kumar, २०१८) अल्पसंख्याक गटांमध्ये मुख्यत्वे धार्मिक अल्पसंख्याक, भाषिक अल्पसंख्याक आणि सांस्कृतिक अल्पसंख्याकांचा समावेश होतो. भारतीय संविधानाच्या निर्मितीपासून अल्पसंख्याक न्यायावर विशेष भर देण्यात आला आहे. अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि त्यांचे सक्षमीकरण सुनिश्चित करण्यासाठी घटनात्मक तरतुदी आणि संरक्षणात्मक उपाययोजना संविधानात समाविष्ट आहेत (Austin, २०००) उदाहरणार्थ, Article १५(४) आणि Article १६(४) अंतर्गत अल्पसंख्याकांसाठी आरक्षणाची तरतूद केली गेली आहे.

धार्मिक व भाषिक अल्पसंख्याकांसाठी संविधानाने Article २९ आणि Article ३० अंतर्गत सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक संस्थांचे संरक्षण सुनिश्चित केले आहे. याचा उद्देश अल्पसंख्याक गटांना त्यांच्या सांस्कृतिक, धार्मिक आणि शैक्षणिक स्वातंत्र्याचा हक्क राखून देणे हा आहे (Bakshi, २०१९) यामुळे अल्पसंख्याक गटांना स्वतंत्रपणे शाळा, महाविद्यालये आणि सांस्कृतिक संस्था चालवण्याचा अधिकार मिळतो. अल्पसंख्याक न्याय फक्त सांख्यिकीय अल्पसंख्यापुरता मर्यादित नाही; त्याचा आधार त्यांचा समाजातील वास्तविक अनुभव, सामाजिक व आर्थिक मागासलेपणा, शिक्षण व रोजगाराच्या संधींमध्ये असमानता, तसेच धार्मिक व सांस्कृतिक स्वातंत्र्याच्या अभावाशी संबंधित आहे (Hasan, २०१७) अल्पसंख्याक न्याय हे केवळ कायदेशीर सुरक्षा पुरवणे नाही, तर समान संधी व सामाजिक समावेश सुनिश्चित करण्याचे माध्यम आहे.

अल्पसंख्याक न्यायाची अंमलबजावणी राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय पातळ्यांवर केली जाते. राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग (National Commission for Minorities) अल्पसंख्याकांचे हक्क सुनिश्चित करण्यासाठी, त्यांच्या तक्रारींचे निराकरण करण्यासाठी आणि धोरणात्मक शिफारसी सादर करण्यासाठी कार्यरत आहे (NCM Annual Report, २०२२) यासोबतच राज्यस्तरीय आयोग, शासकीय योजना आणि विविध सामाजिक उपक्रम अल्पसंख्याकांचे सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरण सुनिश्चित करतात. उदाहरणार्थ, मौलाना आझाद एज्युकेशन फाऊंडेशन, सिखो और कमाओ, तसेच पंतप्रधानांचा अल्पसंख्याकांसाठीचा नवीन 15-कलमी कार्यक्रम यांसारख्या योजनांमुळे अल्पसंख्याकांना शिक्षण, कौशल्य विकास आणि रोजगाराच्या संधी मिळतात (Government of India, २०२१).

घटनात्मक तरतुदींच्या अंमलबजावणीमध्ये न्यायालयीन निर्णयांचाही महत्त्वाचा वाटा आहे. उच्च न्यायालये आणि सर्वोच्च न्यायालयाने अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण सुनिश्चित करणारे अनेक निर्णय दिले आहेत, ज्यामध्ये समानतेचे तत्त्व (Equality Principle) व धार्मिक शैक्षणिक स्वातंत्र्य यांना प्राधान्य दिले गेले आहे (Sharma, २०२०), अल्पसंख्याक न्यायाचा एक महत्वाचा पैलू सामाजिक समावेश (Social Inclusion) आहे, अल्पसंख्याक गटांना मुख्य प्रवाहात समाविष्ट करणे, त्यांना आरक्षण व आर्थिक मदतीद्वारे संधी उपलब्ध करणे, तसेच सामाजिक भेदभाव कमी करणे यावर भर दिला जातो. यामुळे अल्पसंख्याक गटांचा विकास सुनिश्चित होतो आणि समाजात समानतेची भावना वृद्धिंगत होते (Sachar Committee Report, २००६) राज्यस्तरीय विविध अभ्यास आणि अहवालांनी अल्पसंख्याक न्यायाच्या कार्यक्षमतेवर प्रकाश टाकला आहे. उदाहरणार्थ, मुस्लिम समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर झालेल्या Sachar Committee Report (२००६) ने अल्पसंख्याक गटांचा पिछडा असण्याचे मूळ कारण दाखवले व उपाययोजना सुचवल्या. यामुळे शैक्षणिक, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात अल्पसंख्याकांसाठी धोरणात्मक हस्तक्षेप करणे आवश्यक ठरले (Sachar Committee Report, २००६).

थोडक्यात, भारतातील अल्पसंख्याक न्याय ही एक बहुआयामी संकल्पना आहे, ज्यामध्ये कायदेशीर तरतुदी, घटनात्मक उपाययोजना आणि सांस्कृतिक संरक्षण यांचा समावेश आहे. या न्यायाचे उद्दिष्ट अल्पसंख्याक गटांना समान संधी, सुरक्षा, आर्थिक व सामाजिक समावेश तसेच धार्मिक-शैक्षणिक स्वातंत्र्य

सुनिश्चित करणे आहे (Kumar, २०१८) अल्पसंख्याक न्यायाच्या अंमलबजावणीमुळे भारतीय समाजातील बहुसंख्य व अल्पसंख्याक गटांमध्ये संतुलन व सामाजिक न्याय साधला जातो.

संशोधनाची उद्दीष्टे :

१. अल्पसंख्याक न्यायाची व्याख्या व संकल्पना समजून घेणे.

अल्पसंख्याक न्याय म्हणजे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या मागासलेल्या अल्पसंख्याक गटांना समान संधी व संरक्षण उपलब्ध करून देणे होय (Kumar, २०१८) भारतात धार्मिक अल्पसंख्याक (मुस्लिम, ख्रिश्चन, पारशी, बौद्ध इत्यादी), भाषिक अल्पसंख्याक (मराठी भाषिकांची काही प्रादेशिक गट, पंजाबी, गुजराती) आणि सांस्कृतिक अल्पसंख्याक (कला, संगीत, पारंपरिक उद्योग) यांचा समावेश होतो. या गटांना समाजातील बहुसंख्य गटांप्रमाणे समान अधिकार, सामाजिक समावेश, आर्थिक संधी आणि सांस्कृतिक स्वातंत्र्य मिळणे हे मुख्य उद्दिष्ट आहे. समाजशास्त्रीय अभ्यास दर्शवतो की अल्पसंख्याकांना शिक्षण व रोजगाराच्या संधींमध्ये अडचणींचा सामना करावा लागतो आणि या समस्यांचे निराकरण अल्पसंख्याक न्यायाच्या माध्यमातूनच शक्य आहे (Hasan, २०१७).

२. भारतीय संविधानातील घटनात्मक तरतुदींचा अभ्यास करणे

भारतीय संविधानात अल्पसंख्याक गटांसाठी अनेक घटनात्मक तरतुदी समाविष्ट आहेत. Article १५(४) आणि Article १६ (४) अंतर्गत अल्पसंख्याकांसाठी आरक्षणाची तरतूद केली गेली आहे, ज्यामुळे त्यांना शिक्षण, नोकरी व सरकारी पदांमध्ये प्राधान्य मिळते (Austin, २०००) भारतीय राज्यघटनेचे कलम २९ आणि कलम ३० धार्मिक व भाषिक अल्पसंख्याकांना सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक संस्थांचे संरक्षण देतात, ज्यामुळे अल्पसंख्याक गट स्वतंत्र शाळा, महाविद्यालये आणि सांस्कृतिक संस्था चालवू शकतात (Bakshi, २०१९) या तरतुदींचा अभ्यास केल्यास स्पष्ट होते की संविधानाने अल्पसंख्याकांना संरक्षणाची जबाबदारी आणि सक्षमीकरणाची संधी दिली आहे.

३. अल्पसंख्याक संरक्षणात्मक उपाययोजनांचा अभ्यास करणे

अल्पसंख्याक न्यायाच्या अंमलबजावणीसाठी विविध संरक्षणात्मक उपाय योजना राबविल्या जातात. राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग (National Commission for Minorities) अल्पसंख्याकांचे हक्क सुनिश्चित करण्यासाठी कार्यरत आहे (NCM Annual Report, २०२२) शासकीय योजना जसे की Maulana Azad Education Foundation, Seekho aur Kamao, तसेच Prime Minister's New १५-Point Programme for Minorities अल्पसंख्याकांसाठी आर्थिक, शैक्षणिक आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करतात (Government of India, २०२१) या योजना अल्पसंख्याक गटांना सक्षमीकरण आणि समाजातील मुख्य प्रवाहात समावेश मिळवून देण्यास मदत करतात.

४. सामाजिक व आर्थिक समावेशाची स्थिती विश्लेषित करणे

अल्पसंख्याक न्यायाचा प्रभाव मुख्यत्वे सामाजिक व आर्थिक समावेशामध्ये दिसून येतो. अल्पसंख्याकांना शिक्षण, रोजगार, आर्थिक संसाधने व आरक्षण मिळाल्यामुळे समाजातील मुख्य प्रवाहात त्यांचा समावेश वाढतो (Sachar Committee Report, २००६) तथापि, अनेक अल्पसंख्याक गट अजूनही मागासलेले आहेत. उदाहरणार्थ, मुस्लिम समाजातील शिक्षण व रोजगाराच्या संधींमध्ये विशिष्ट भेदभाव आढळतो. सामाजिक समावेशाचा अभ्यास दर्शवतो की घटनात्मक तरतुदी आणि योजना अल्पसंख्याकांच्या जीवनमानात सुधारणा करतात, पण अजूनही राज्यस्तरीय हस्तक्षेपाची गरज आहे.

५. अल्पसंख्याक न्यायाशी संबंधित न्यायालयीन निर्णयांचा अभ्यास करणे

भारतातील सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयांनी अल्पसंख्याक हक्कांच्या संरक्षणासाठी अनेक निर्णय दिले आहेत. या निर्णयांत समानतेचे तत्त्व (Equality Principle) आणि धार्मिक-शैक्षणिक स्वातंत्र्य यांना प्राधान्य दिले गेले आहे (Sharma, २०२०) उदाहरणार्थ, Minority Educational Institutions वर नियंत्रण किंवा वित्तीय मदत याबाबतचे न्यायालयीन निर्णय अल्पसंख्याकांना त्यांच्या अधिकारांचे संरक्षण प्रदान करतात. या निर्णयांचा अभ्यास केल्यास कायद्याच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी आणि सुधारणा स्पष्ट होतात.

६. घटनात्मक व संरक्षणात्मक उपाययोजनांचा परिणाम मोजणे

अल्पसंख्याक गटांसाठी लागू केलेल्या योजना, तरतुदी व न्यायालयीन निर्णयांचा प्रत्यक्ष सामाजिक व आर्थिक परिणाम अभ्यासणे आवश्यक आहे. यासाठी राज्यस्तरीय आकडेवारी, शिक्षणातील प्रवेश, रोजगारातील सहभाग व सामाजिक समावेश मोजला जातो (Hasan, २०१७) उदाहरणार्थ, Maulana Azad Education Foundation द्वारे दिलेल्या शिक्षण व शिष्यवृत्ती योजनांमुळे अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांचा उच्च शिक्षणात सहभाग वाढला आहे.

७. अल्पसंख्याक न्यायाच्या सुधारणा व धोरणात्मक शिफारसी सुचवणे

अल्पसंख्याक न्यायाच्या कार्यक्षमतेचे मूल्यमापन केल्यास सुधारणा सुचवता येतात. उदाहरणार्थ, सरकारी योजना काही ठिकाणी प्रभावी नसल्यामुळे अल्पसंख्याकांचे आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरण पूर्ण होत नाही (NCM Annual Report, २०२२) या उद्दिष्टानुसार अल्पसंख्याक गटांसाठी नवीन धोरणात्मक उपाययोजना, सामाजिक समावेश वाढवणारे कार्यक्रम व आरक्षणाचे विस्तारीकरण सुचवता येते.

८. अल्पसंख्याक गटांवर सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रभाव अभ्यासणे

अल्पसंख्याक न्यायामुळे धार्मिक, भाषिक आणि सांस्कृतिक अल्पसंख्याकांचे स्वातंत्र्य सुनिश्चित होते. यामुळे ते आपल्या परंपरा, कला, भाषा आणि सांस्कृतिक वारसा जतन करतात. उदाहरणार्थ, धार्मिक अल्पसंख्याकांना स्वतंत्र शाळा व धार्मिक संस्थांचा अधिकार संविधानाने दिला आहे (Bakshi, २०१९) सामाजिक व सांस्कृतिक संरक्षणामुळे अल्पसंख्याकांचा समाजातील समावेश व सामाजिक न्याय सुनिश्चित होतो.

९. अल्पसंख्याक न्यायातील अडथळे ओळखणे

अल्पसंख्याक न्यायाच्या अंमलबजावणीमध्ये अनेक अडथळे आहेत. उदाहरणार्थ, काही राज्यांमध्ये आरक्षणाची अंमलबजावणी नीट होत नाही, योजना थेट अल्पसंख्याकांपर्यंत पोहोचत नाहीत आणि सामाजिक भेदभाव अद्याप विद्यमान आहे (Sachar Committee Report, २००६) या अडथळ्यांचा अभ्यास करून धोरणात्मक सुधारणा सुचवता येतात.

१०. अल्पसंख्याक न्यायाचे सक्षमीकरण व भविष्याचे धोरण ठरवणे

अल्पसंख्याक न्यायाच्या माध्यमातून अल्पसंख्याक गटांचे सक्षमीकरण करणे आणि त्यांच्या भविष्याचे धोरण ठरवणे आवश्यक आहे. यासाठी घटना, योजना, कायदे आणि न्यायालयीन निर्णय यांचा समग्र अभ्यास करून अल्पसंख्याकांचे सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकास सुनिश्चित करता येतो (Sharma, २०२०) या उद्दिष्टानुसार अल्पसंख्याकांसाठी दीर्घकालीन धोरणात्मक उपाययोजना ठरवता येतात.

अल्पसंख्याक वास्तविकता :

१. भारतातील अल्पसंख्याकांची लोकसंख्यात्मक रचना :

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाहीप्रधान देश असून त्याची सामाजिक रचना अत्यंत बहुविध आहे. या रचनेमध्ये अल्पसंख्याक समुदायांचा मोठा वाटा आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे १९.३ टक्के लोकसंख्या अल्पसंख्याक समुदायांमध्ये मोडते, ही बाब अल्पसंख्याक समाज हा नगण्य नसून राष्ट्रीय सामाजिक वास्तवाचा अविभाज्य भाग असल्याचे दर्शवते (Census of India, २०११) मुस्लिम समुदाय हा सर्वात मोठा धार्मिक अल्पसंख्याक असून त्यांची लोकसंख्या सुमारे १४.२ टक्के आहे, तर ख्रिश्चन, शीख, बौद्ध, जैन आणि पारशी हे इतर अल्पसंख्याक समुदाय आहेत. तथापि, संख्यात्मक उपस्थिती असूनही या समुदायांचा सामाजिक-आर्थिक विकास तुलनेने कमी असल्याचे विविध अहवालांतून स्पष्ट होते. त्यामुळे अल्पसंख्याक न्याय ही संकल्पना केवळ घटनात्मक संरक्षणापुरती मर्यादित न राहता विकासात्मक हस्तक्षेपाची गरज अधोरेखित करते.

२. शैक्षणिक मागासलेपणा आकडेवारीवर आधारित विश्लेषण

शिक्षण हा सामाजिक सक्षमीकरणाचा कणा मानला जातो. मात्र अल्पसंख्याक समुदायांच्या बाबतीत शिक्षणातील सहभाग अत्यंत असमतोल स्वरूपाचा आढळतो. सच्चर समिती अहवाल (२००६) नुसार मुस्लिम समाजाचा साक्षरता दर राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा लक्षणीयरीत्या कमी आहे, राष्ट्रीय साक्षरता दर ७४ टक्क्यांहून अधिक असताना मुस्लिम समाजात तो केवळ ५९.१ टक्के इतकाच आहे. (Sachar Committee Report, २००६) उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत ही तफावत अधिक तीव्र दिसून येते. महाविद्यालये, विद्यापीठे आणि व्यावसायिक शिक्षण संस्थांमध्ये मुस्लिम विद्यार्थ्यांचा सहभाग ४ ते ५ टक्क्यांपेक्षा अधिक नाही, जो त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणाशी अजिबात सुसंगत नाही. ही स्थिती स्पष्टपणे दर्शवते की घटनात्मक समानतेच्या तरतुदी असूनही प्रत्यक्ष सामाजिक वास्तवात शैक्षणिक समानता साध्य झालेली नाही.

३. रोजगार व आर्थिक स्थिती : संरचनात्मक असमानता

अल्पसंख्याक समाजाची आर्थिक स्थिती ही अल्पसंख्याक न्यायाचा अत्यंत महत्त्वाचा पैलू आहे. सच्चर समितीच्या निष्कर्षानुसार मुस्लिम समाज मोठ्या प्रमाणात असंघटित क्षेत्रात कार्यरत आहे. सरकारी नोकऱ्यांमध्ये मुस्लिम समाजाचा सहभाग केवळ ४.९ टक्के इतकाच असून सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, संरक्षण सेवा व प्रशासकीय सेवांमध्ये हा टक्का आणखी कमी आहे (Sachar Committee Report, २००६) यामागे कमी शैक्षणिक पात्रता, सामाजिक भेदभाव, नेटवर्किंगचा अभाव आणि संस्थात्मक अडथळे ही प्रमुख कारणे आहेत. ही आर्थिक मागासलेपणाची स्थिती Article १६ (४) अंतर्गत विशेष संरक्षणात्मक उपाययोजनांची गरज अधोरेखित करते.

४. घटनात्मक तरतुदी : तत्त्व आणि वास्तव यातील अंतर

भारतीय संविधानाने अल्पसंख्याकांसाठी अत्यंत प्रगत आणि समतावादी चौकट निर्माण केली आहे. Article २९ आणि Article ३० अल्पसंख्याकांना त्यांच्या भाषा, लिपी, संस्कृती आणि शैक्षणिक संस्थांचे संरक्षण देतात (Bakshi, २०१९) तथापि, प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत प्रशासनिक हस्तक्षेप, अनुदानविषयक अडचणी आणि नियामक अडथळे दिसून येतात. अनेक अल्पसंख्याक शैक्षणिक संस्थांना त्यांच्या स्वायत्ततेसाठी न्यायालयात जावे लागते, ही बाब घटनात्मक आदर्श आणि वास्तव यातील दरी स्पष्ट करते.

५. संरक्षणात्मक उपाययोजना : योजनांची परिणामकारकता

भारत सरकारने अल्पसंख्याकांसाठी विविध संरक्षणात्मक योजना राबविल्या आहेत. Prime Minister's New १५-Point Programme for Minorities हा त्यातील प्रमुख कार्यक्रम आहे. या कार्यक्रमांतर्गत शिक्षण, कौशल्य विकास, आर्थिक सहाय्य, अल्पसंख्याकबहुल भागांचा विकास यावर भर दिला जातो (Ministry of Minority Affairs, २०२१). तथापि, अभ्यासातून असे दिसते की अनेक लाभार्थ्यांपर्यंत या योजनांची माहिती पोहोचत नाही किंवा निधीचा वापर अपेक्षित परिणाम साधत नाही.

६. राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग : भूमिका व मर्यादा

राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग हा घटनात्मक नसून वैधानिक संस्था आहे. आयोग अल्पसंख्याकांच्या तक्रारी ऐकून घेतो, चौकशी करतो आणि शासनाला शिफारसी करतो (NCM Annual Report, २०२२) तथापि, आयोगाकडे दंडात्मक अधिकार नसल्यामुळे त्याच्या शिफारसी अनेकदा अमलात आणल्या जात नाहीत. त्यामुळे अल्पसंख्याक न्यायाच्या अंमलबजावणीत संस्थात्मक मर्यादा स्पष्ट होतात.

७. न्यायालयीन हस्तक्षेप : न्यायिक सक्रियता

सर्वोच्च न्यायालयाने अल्पसंख्याक हक्कांच्या संरक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. न्यायालयाने स्पष्ट केले आहे की समानता म्हणजे समान वागणूक नव्हे, तर परिस्थितीनुसार विशेष संरक्षण" (Sharma, २०२०) या न्यायिक दृष्टीकोनामुळे अल्पसंख्याक न्यायाला वैचारिक व कायदेशीर बळ मिळाले आहे.

८. सामाजिक भेदभाव व समावेशाचा प्रश्न

अल्पसंख्याक समुदायांना केवळ आर्थिक किंवा शैक्षणिक नव्हे, तर सामाजिक स्तरावरही भेदभावाचा सामना करावा लागतो. घरभाडे, रोजगार, सार्वजनिक वागणूक यामध्ये सूक्ष्म भेदभाव दिसून येतो (Hasan, २०१७) यामुळे अल्पसंख्याक न्याय हा केवळ कायद्याचा प्रश्न न राहता सामाजिक मानसिकतेतील बदलाशी निगडित ठरतो.

९. अंमलबजावणीतील संरचनात्मक अडथळे

धोरणे प्रभावी असूनही अंमलबजावणी कमजोर असणे हा भारतातील अल्पसंख्याक न्यायाचा मुख्य प्रश्न आहे. प्रशासकीय उदासीनता, निधीचा अपुरा वापर, राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव आणि माहितीचा अभाव हे प्रमुख अडथळे आहेत (Sachar Committee Report, २००६).

वरील विस्तृत विश्लेषणातून स्पष्ट होते की भारतात अल्पसंख्याक न्यायासाठी मजबूत घटनात्मक चौकट अस्तित्वात आहे; मात्र तिची प्रभावी अंमलबजावणी हीच खरी कसोटी आहे. अल्पसंख्याक न्याय हा घटना धोरणे संस्था सामाजिक स्वीकार या चार स्तंभांवर उभा आहे. यातील कोणताही घटक दुर्बल ठरल्यास न्याय अपूर्ण राहतो.

संशोधन गृहितके व त्यांची तपासणी (Hypotheses and Hypothesis Testing):

गृहितक १ (Hypothesis - I)

H_0 (शून्य गृहितक): भारतामधील अल्पसंख्याक समुदायांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासावर घटनात्मक तरतुदींचा कोणताही लक्षणीय परिणाम झालेला नाही.

$H_१$ (पर्यायी गृहितक) : भारतामधील अल्पसंख्याक समुदायांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासावर घटनात्मक तरतुदींचा लक्षणीय सकारात्मक परिणाम झालेला आहे.

तपासणी (Testing of Hypothesis I):

या गृहितकाच्या तपासणीसाठी सच्चर समिती अहवाल (२००६), जनगणना (२०११), NSSO व Ministry of Minority Affairs च्या अहवालांचा आधार घेतला गेला. शिक्षण, रोजगार, शासकीय सेवांतील सहभाग व आर्थिक स्थिती या निर्देशांकांचा अभ्यास करता असे दिसून येते की घटनात्मक तरतुदी अस्तित्वात असल्या तरी त्यांचा प्रत्यक्ष लाभ सर्वसमावेशक पद्धतीने मिळालेला नाही. अल्पसंख्याक समाजाची शैक्षणिक व आर्थिक स्थिती अजूनही राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी आहे.

निष्कर्ष : शून्य गृहितक (H_2) अंशतः स्वीकारले जाते, कारण घटनात्मक तरतुदी असूनही अपेक्षित प्रमाणात सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन झालेले नाही.

गृहितक २ (Hypothesis- II)

H_0 : अल्पसंख्याकांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या संरक्षणात्मक उपाययोजना (योजना व कार्यक्रम) प्रभावी ठरलेल्या नाहीत.

H_1 : अल्पसंख्याकांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या संरक्षणात्मक उपाययोजना प्रभावी ठरलेल्या आहेत.

तपासणी (Testing of Hypothesis II) :

Prime Minister's New १५ Point Programme, Maulana Azad Education Foundation, Seekho aur Kamao, Nai Manzil या योजनांचा अभ्यास करण्यात आला. अहवालांनुसार या योजनांमुळे काही प्रमाणात शैक्षणिक प्रवेश, कौशल्यविकास व स्वयंरोजगाराच्या संधी वाढल्या आहेत. तथापि, लाभार्थी कव्हरेज मर्यादित असून निधीचा वापर अपुरा आहे.

निष्कर्ष : पर्यायी गृहितक (H_1) अंशतः स्वीकारले जाते, कारण योजना अस्तित्वात असल्या तरी त्यांची परिणामकारकता मर्यादित आहे.

गृहितक ३ (Hypothesis- III)

H_0 : घटनात्मक हक्क व प्रत्यक्ष सामाजिक वास्तव यामध्ये कोणतीही दरी अस्तित्वात नाही.

H_1 : घटनात्मक हक्क व प्रत्यक्ष सामाजिक वास्तव यामध्ये लक्षणीय दरी अस्तित्वात आहे.

तपासणी (Testing of Hypothesis III):

Article १४, १५, १६, २९, ३० मध्ये समानता व संरक्षणाची हमी दिली आहे. परंतु प्रत्यक्षात शिक्षण, रोजगार, निवास, सामाजिक स्वीकार या क्षेत्रांमध्ये भेदभाव आढळतो (Hasan, २०१७; Sachar Report, २००६).

निष्कर्ष : पर्यायी गृहितक (H_1) पूर्णतः स्वीकारले जाते. घटनात्मक आदर्श व सामाजिक वास्तव यामध्ये स्पष्ट अंतर आहे.

गृहितक ४ (Hypothesis - IV)

H_0 : न्यायालयीन हस्तक्षेपामुळे अल्पसंख्याक न्यायाच्या अंमलबजावणीत सुधारणा झालेली नाही.

H_1 : न्यायालयीन हस्तक्षेपामुळे अल्पसंख्याक न्यायाच्या अंमलबजावणीत सुधारणा झालेली आहे.

तपासणी (Testing of Hypothesis IV) :

T.M.A. Pai Case, St. Stephen's College Case, Aligarh Muslim University Case यांसारख्या निर्णयांनी अल्पसंख्याक शैक्षणिक संस्थांच्या स्वायत्ततेला संरक्षण दिले आहे. न्यायालयीन सक्रियतेमुळे घटनात्मक हक्कांना वैधानिक बळ मिळाले आहे.

निष्कर्ष: पर्यायी गृहितक (H_1) स्वीकारले जाते.

एकत्रित विश्लेषणात्मक निष्कर्ष (Overall Hypothesis Result)

या संशोधनातील सर्व गृहितकांच्या तपासणीतून असे स्पष्ट होते की : घटनात्मक चौकट मजबूत आहे. धोरणे व योजना अस्तित्वात आहेत. परंतु अंमलबजावणी, सामाजिक स्वीकार व संस्थात्मक परिणामकारकता अपुरी आहे म्हणूनच अल्पसंख्याक न्याय हा कायदेशीर यश पण सामाजिक अंमलबजावणीतील अपयश या द्वंद्वात्मक स्थितीत आहे.

निष्कर्ष (Findings)

१. भारतात अल्पसंख्याक न्यायासाठी घटनात्मक चौकट मजबूत आहे, परंतु अंमलबजावणी कमकुवत आहे

या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की भारतीय संविधानाने अल्पसंख्याकांसाठी अत्यंत व्यापक व प्रगत घटनात्मक तरतुदी प्रदान केल्या आहेत. Article १५, १६, २९ आणि ३० या तरतुदी अल्पसंख्याकांना समानता, संरक्षण आणि सांस्कृतिक-शैक्षणिक स्वायत्तता देतात. तथापि, या तरतुदींची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करताना प्रशासनिक अडचणी, धोरणात्मक अस्पष्टता आणि राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव आढळतो. त्यामुळे संविधानात दिलेले आदर्श आणि प्रत्यक्ष वास्तव यामध्ये मोठी दरी निर्माण झालेली दिसून येते.

२. अल्पसंख्याक समुदायांचा सामाजिक-आर्थिक विकास त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात झालेला नाही

लोकसंख्यात्मक आकडेवारीनुसार अल्पसंख्याक समाज भारताच्या सामाजिक रचनेचा महत्त्वाचा भाग असूनही त्यांच्या विकासाचा वेग अत्यंत मंद आहे. मुस्लिम समाज हा सर्वात मोठा अल्पसंख्याक समुदाय असून त्यांची लोकसंख्या सुमारे १४ टक्के आहे; मात्र शिक्षण, रोजगार व सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रतिनिधित्व यामध्ये त्यांचा सहभाग अत्यल्प आहे. हा निष्कर्ष सूचित करतो की संख्यात्मक उपस्थिती असूनही संरचनात्मक असमानता कायम आहे.

३. शैक्षणिक क्षेत्रात अल्पसंख्याक समाज मोठ्या प्रमाणात मागे आहे

या अभ्यासातून असे आढळून आले की अल्पसंख्याक समाज, विशेषतः मुस्लिम समाज, प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत प्रत्येक टप्प्यावर मागे आहे. साक्षरतेचा दर राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी असून उच्च शिक्षणातील सहभाग अत्यंत अल्प आहे. शिष्यवृत्ती योजना, अल्पसंख्याक शिक्षण संस्था आणि घटनात्मक संरक्षण असूनही गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, गळती (dropout rate) आणि आर्थिक अडथळे हे गंभीर प्रश्न कायम आहेत.

४. रोजगार व आर्थिक क्षेत्रात संरचनात्मक भेदभाव स्पष्टपणे दिसून येतो

अल्पसंख्याक समाजाचा मोठा हिस्सा असंघटित क्षेत्रात कार्यरत असून सरकारी व सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांमध्ये त्यांचा सहभाग अत्यल्प आहे. या निष्कर्षातून असे दिसते की केवळ शैक्षणिक मागासलेपणा नव्हे, तर सामाजिक भेदभाव, नेटवर्कचा अभाव आणि संस्थात्मक अडथळे हेही रोजगारातील

असमानतेस कारणीभूत आहेत. परिणामी अल्पसंख्याक समाज आर्थिक असुरक्षिततेच्या चक्रात अडकलेला आहे.

५. संरक्षणात्मक योजना अस्तित्वात असल्या तरी त्यांचा अपेक्षित परिणाम साध्य झालेला नाही

सरकारने अल्पसंख्याकांसाठी विविध योजना राबविल्या असल्या तरी त्यांची अंमलबजावणी असमान स्वरूपाची आहे. अनेक लाभार्थ्यांपर्यंत योजनांची माहिती पोहोचत नाही, तर काही ठिकाणी निधीचा अपुरा किंवा चुकीचा वापर होतो. त्यामुळे संरक्षणात्मक उपाययोजना कागदोपत्री प्रभावी वाटतात; मात्र प्रत्यक्षात त्यांचा परिणाम मर्यादित राहतो.

६. राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोगाची भूमिका मर्यादित स्वरूपाची आहे

या अभ्यासातून असे निष्कर्ष निघतात की राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग अल्पसंख्याकांच्या समस्यांवर लक्ष वेधतो, मात्र त्याच्याकडे अंमलबजावणी किंवा दंडात्मक अधिकार नसल्यामुळे त्याच्या शिफारसी अनेकदा अमलात आणल्या जात नाहीत. त्यामुळे आयोगाची भूमिका सल्लागार स्वरूपापुरती मर्यादित राहते, जी अल्पसंख्याक न्यायासाठी अपुरी ठरते.

७. न्यायालयीन निर्णयांमुळे अल्पसंख्याक न्यायाला वैचारिक बळ मिळाले आहे

सर्वोच्च न्यायालय व उच्च न्यायालयांनी दिलेले निर्णय अल्पसंख्याक हक्कांच्या संरक्षणासाठी महत्त्वाचे ठरले आहेत. न्यायालयांनी समानतेची संकल्पना केवळ औपचारिक न ठेवता समान संधी' या व्यापक अर्थाने मांडली आहे. त्यामुळे अल्पसंख्याक न्यायाला घटनात्मक व नैतिक आधार मिळाला आहे; तथापि न्यायालयीन हस्तक्षेप हा अपवादात्मक उपाय ठरतो, सर्वसमावेशक समाधान नव्हे.

८. सामाजिक भेदभाव हा अल्पसंख्याक न्यायातील सर्वात गंभीर अडथळा आहे

या अभ्यासातून असे स्पष्ट झाले की कायदे, योजना आणि तरतुदी असूनही सामाजिक मानसिकता बदललेली नाही, घरभाडे, रोजगार, सार्वजनिक व्यवहार आणि सामाजिक प्रतिष्ठा या क्षेत्रांत अल्पसंख्याकांना अप्रत्यक्ष भेदभावाचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे अल्पसंख्याक न्याय हा केवळ कायदेशीर प्रश्न न राहता सामाजिक परिवर्तनाचा प्रश्न बनतो.

९. धोरणे आणि अंमलबजावणी यामध्ये समन्वयाचा अभाव आहे

अल्पसंख्याकांसाठी आखलेली धोरणे, योजना आणि कार्यक्रम विविध विभागांद्वारे राबविले जातात; मात्र त्यांच्यात आवश्यक ते समन्वय नसल्याचे आढळते. यामुळे धोरणांची पुनरावृत्ती, निधीचा अपव्यय आणि लाभार्थ्यांपर्यंत अपूर्ण पोहोच हे प्रश्न निर्माण होतात. हा निष्कर्ष प्रशासनिक सुधारणांची गरज अधोरेखित करतो.

१०. अल्पसंख्याक न्याय हा बहुआयामी व दीर्घकालीन प्रक्रिया आहे

या अभ्यासाचा सर्वात महत्त्वाचा निष्कर्ष असा की अल्पसंख्याक न्याय हा केवळ आरक्षण, योजना किंवा कायद्यांपुरता मर्यादित नाही. तो शिक्षण, रोजगार, सामाजिक स्वीकार, सांस्कृतिक स्वातंत्र्य आणि राजकीय सहभाग यांचा एकत्रित परिणाम आहे. त्यामुळे अल्पसंख्याक न्याय साध्य करण्यासाठी दीर्घकालीन, समन्वयित आणि संवेदनशील धोरणांची आवश्यकता आहे.

शिफारशी :

१. घटनात्मक तरतुदींची प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे

अल्पसंख्याक न्यायासाठी भारतीय संविधानाने दिलेल्या तरतुदी केवळ कागदोपत्री न राहता प्रत्यक्षात प्रभावीपणे अंमलात आणणे अत्यावश्यक आहे. Article १५, १६, २९ आणि ३० या तरतुदींची अंमलबजावणी करताना केंद्र व राज्य सरकारांनी स्पष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करावीत. प्रशासनिक यंत्रणांना या तरतुदींच्या सामाजिक उद्दिष्टांविषयी संवेदनशील बनवण्यासाठी नियमित प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे. यामुळे संविधानिक आदर्श आणि प्रत्यक्ष व्यवहार यातील दरी कमी होईल.

२. शिक्षण क्षेत्रात लक्ष केंद्रीत धोरणात्मक हस्तक्षेप

अल्पसंख्याक न्यायाच्या दृष्टीने शिक्षण हा सर्वात प्रभावी मार्ग आहे. अल्पसंख्याकबहुल भागांमध्ये शाळांची संख्या वाढवणे, गुणवत्तापूर्ण शिक्षक उपलब्ध करून देणे आणि गळती दर कमी करण्यासाठी विशेष योजना राबविणे गरजेचे आहे. उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती योजना अधिक पारदर्शक, वेळेवर आणि लाभार्थी-केंद्रित कराव्यात, अल्पसंख्याक शैक्षणिक संस्थांना अनावश्यक प्रशासनिक अडथळ्यांपासून मुक्त ठेवणे हेही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

३. कौशल्य विकास व रोजगाराभिमुख धोरणांची पुनर्रचना

अल्पसंख्याक समाज मोठ्या प्रमाणात असंघटित क्षेत्रात कार्यरत असल्याने कौशल्य विकास कार्यक्रम अधिक रोजगाराभिमुख बनवणे आवश्यक आहे. सिखो और कमाओ सारख्या योजनांना स्थानिक बाजारपेठेच्या गरजांशी जोडले पाहिजे. खासगी क्षेत्राशी भागीदारी करून शिकाऊ उमेदवारी, स्टार्टअप प्रशिक्षण आणि स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना विकसित करणे गरजेचे आहे. यामुळे आर्थिक सक्षमीकरणाला गती मिळेल.

४. आर्थिक समावेश व कर्जसुविधांचा विस्तार

अल्पसंख्याक समाजासाठी बँकिंग, कर्जपुरवठा आणि विमा सुविधा सुलभ करणे अत्यंत आवश्यक आहे. अल्पसंख्याकबहुल भागांमध्ये बँक शाखा वाढवणे, सूक्ष्म कर्ज योजना प्रभावी करणे आणि स्वयं-सहायता गटांना प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे. व्याजमुक्त किंवा कमी व्याजाच्या कर्ज योजनांचा विस्तार केल्यास पारंपरिक व्यवसाय व लघुउद्योगांना चालना मिळू शकते.

५. राष्ट्रीय व राज्य अल्पसंख्याक आयोगांचे अधिकार बळकट करणे

राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग आणि राज्यस्तरीय आयोगांना केवळ सल्लागार नव्हे तर अंमलबजावणीस पूरक अधिकार देणे आवश्यक आहे. आयोगांच्या शिफारसींना वैधानिक बंधनकारक स्वरूप देण्याचा विचार केला पाहिजे. यासोबतच आयोगांना पुरेसा निधी, मनुष्यबळ आणि संशोधन क्षमतेची सुविधा देणे गरजेचे आहे, जेणेकरून ते प्रभावीपणे कार्य करू शकतील.

६. न्यायालयीन संरक्षणासोबत प्रशासनिक न्याय मजबूत करणे

अल्पसंख्याकांना न्यायालयात जाण्याची वेळ येऊ नये, यासाठी प्रशासनिक पातळीवरच न्याय उपलब्ध होणे आवश्यक आहे. जिल्हा व तालुका स्तरावर अल्पसंख्याक तक्रार निवारण कक्ष स्थापन करावेत. तक्रारींचे वेळेत निराकरण न झाल्यास जबाबदारी निश्चित करण्याची तरतूद करावी. यामुळे न्याय सुलभ व वेगवान होईल.

७. सामाजिक भेदभाव कमी करण्यासाठी जनजागृती व सामाजिक संवाद

अल्पसंख्याक न्यायाचा सर्वात मोठा अडथळा सामाजिक मानसिकता आहे. त्यामुळे शालेय अभ्यासक्रम, माध्यमे आणि सामाजिक कार्यक्रमांच्या माध्यमातून संविधानिक मूल्ये, सहिष्णुता आणि बहुसांस्कृतिकतेचा प्रसार करणे आवश्यक आहे. बहुसंख्य व अल्पसंख्याक समाजांमध्ये संवाद वाढवणारे उपक्रम राबविल्यास सामाजिक सलोखा बळकट होईल.

८. धोरणे व योजनांमध्ये समन्वय आणि डेटा-आधारित नियोजन

अल्पसंख्याकांसाठी असलेल्या विविध योजना विविध मंत्रालये व विभागांमार्फत राबवल्या जातात. या योजनांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी एकात्मिक यंत्रणा विकसित करणे गरजेचे आहे. डेटा-आधारित धोरणनिर्मिती करून योजना प्रभावी आहेत की नाही याचे सातत्याने मूल्यमापन करावे. यामुळे संसाधनांचा योग्य वापर होईल.

९. राज्यस्तरीय गरजांनुसार धोरणांची अंमलबजावणी

अल्पसंख्याक समुदायांची परिस्थिती राज्यागणिक वेगळी असल्यामुळे एकच धोरण सर्वांसाठी हा दृष्टिकोन प्रभावी ठरत नाही. त्यामुळे राज्यस्तरीय सामाजिक-आर्थिक वास्तव लक्षात घेऊन धोरणे राबविणे आवश्यक आहे. विशेषतः मागास जिल्हे व अल्पसंख्याकबहुल भागांमध्ये लक्ष केंद्रीत हस्तक्षेप करणे गरजेचे आहे.

१०. दीर्घकालीन समावेशक विकासाचा आराखडा तयार करणे

अल्पसंख्याक न्याय साध्य करण्यासाठी तात्पुरत्या उपाययोजना पुरेशा नाहीत. शिक्षण, रोजगार, सामाजिक स्वीकार आणि राजकीय सहभाग या सर्व क्षेत्रांचा समन्वय साधणारा दीर्घकालीन समावेशक विकास आराखडा तयार करणे आवश्यक आहे. हा आराखडा केवळ अल्पसंख्याकांसाठी नव्हे तर संपूर्ण समाजाच्या संतुलित विकासासाठी उपयुक्त ठरतो

समारोप (Conclusion):

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही असून ती धार्मिक, भाषिक, सांस्कृतिक व जातीय विविधतेवर उभी असलेली राष्ट्रराज्य संकल्पना आहे. या विविधतेच्या पायावर सामाजिक सलोखा, समानता व न्याय टिकवून ठेवणे हे भारतीय संविधानाचे मूलभूत उद्दिष्ट राहिले आहे. अल्पसंख्याक समुदायांचे अस्तित्व, त्यांचे हक्क, त्यांची ओळख व त्यांच्या विकासाच्या संधी सुरक्षित ठेवणे हे केवळ सामाजिक गरज नसून ते घटनात्मक कर्तव्य आहे. म्हणूनच भारतामधील अल्पसंख्याक न्याय ही संकल्पना केवळ कायदेशीर चौकटीपुरती मर्यादित न राहता सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व नैतिक अशा सर्व पातळ्यांवर विचारात घेतली जाणे अत्यावश्यक ठरते.

भारतीय संविधानाने अल्पसंख्याक समुदायांसाठी समतेचा आणि न्यायाचा पाया घालून दिला आहे. संविधानातील मूलभूत हक्क, विशेषतः समानतेचा हक्क, धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क, सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क, हे अल्पसंख्याकांच्या संरक्षणासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरले आहेत. कलम १४, १५, १६ यांद्वारे सर्व नागरिकांना समानतेची हमी देण्यात आली असताना, कलम २९ व ३० यांद्वारे अल्पसंख्याकांना त्यांच्या भाषा, लिपी, संस्कृती व शिक्षणसंस्था जतन करण्याचा अधिकार बहाल करण्यात आला आहे. या तरतुदी केवळ कायदेशीर संरक्षण न देता अल्पसंख्याक समुदायांच्या आत्मसन्मानाला आणि अस्तित्वाला घटनात्मक अधिष्ठान देतात.

अल्पसंख्याक न्यायाची संकल्पना ही' समान वागणूक' इतक्यापुरती मर्यादित नसून समताधिष्ठित न्याय' (Equitable Justice) या तत्त्वावर आधारित आहे. ऐतिहासिक, सामाजिक व आर्थिक कारणांमुळे अल्पसंख्याक समुदाय अनेकदा मुख्य प्रवाहापासून दूर राहिलेले दिसून येतात. अशा परिस्थितीत केवळ औपचारिक समानता पुरेशी ठरत नाही, तर त्यांच्यासाठी विशेष संरक्षणात्मक उपाययोजना करणे आवश्यक ठरते. याच भूमिकेतून आरक्षण, विशेष शैक्षणिक सवलती, आर्थिक सहाय्य योजना आणि संस्थात्मक संरचना विकसित करण्यात आल्या आहेत. या उपाययोजनांचा उद्देश अल्पसंख्याकांना मुख्य प्रवाहात आणणे, त्यांची सामाजिक क्षमता वाढवणे आणि संधीतील विषमता कमी करणे हा आहे.

संरक्षणात्मक उपाययोजनांच्या अंमलबजावणीसाठी भारत सरकारने विविध संस्था आणि यंत्रणा निर्माण केल्या आहेत. राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग, राज्यस्तरीय अल्पसंख्याक आयोग, अल्पसंख्याक व्यवहार मंत्रालय आणि विविध शैक्षणिक व आर्थिक योजना यांद्वारे अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि विकास साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. या संस्थात्मक चौकटीमुळे अल्पसंख्याक प्रश्नांना प्रशासकीय व धोरणात्मक पातळीवर मान्यता मिळते. तथापि, या यंत्रणांचा प्रभाव प्रत्यक्षात कितपत पोहोचतो, हा प्रश्न अद्यापही अभ्यासाचा विषय राहिला आहे.

न्यायालयीन हस्तक्षेप हा अल्पसंख्याक न्यायाचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू आहे. सर्वोच्च न्यायालय आणि विविध उच्च न्यायालयांनी वेळोवेळी दिलेल्या निर्णयांमधून अल्पसंख्याक हक्कांना स्पष्टता व बळकटी मिळाली आहे, शैक्षणिक संस्थांचे स्वातंत्र्य, धार्मिक आचरणाचे संरक्षण आणि समानतेच्या तत्त्वाचा विस्तार या बाबतीत न्यायालयांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. यामुळे अल्पसंख्याक न्याय ही संकल्पना केवळ कायद्याच्या पुस्तकांपुरती न राहता न्यायप्रक्रियेद्वारे प्रत्यक्षात उतरवली गेली आहे.

तथापि, घटनात्मक तरतुदी आणि संरक्षणात्मक उपाययोजना अस्तित्वात असूनही अल्पसंख्याक समुदायांना अनेक सामाजिक व आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. शिक्षणातील गळती, रोजगारातील असुरक्षितता, सामाजिक भेदभाव, राजकीय प्रतिनिधित्वाचा अभाव आणि काही वेळा असुरक्षिततेची भावना ही वास्तव परिस्थिती नाकारता येत नाही. यावरून असे स्पष्ट होते की, अल्पसंख्याक न्यायाचा प्रश्न हा केवळ कायदे व धोरणांपुरता मर्यादित नसून तो अंमलबजावणी, सामाजिक मानसिकता आणि प्रशासकीय संवेदनशीलतेशी निगडित आहे.

या अभ्यासातून असे दिसून येते की, भारतातील अल्पसंख्याक न्यायाची संकल्पना ही एक गतिशील प्रक्रिया आहे. बदलत्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीनुसार तिचा पुनर्विचार आणि पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे. संविधानाने दिलेले अधिकार हे स्थिर चौकट प्रदान करतात; मात्र त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि सामाजिक स्वीकार ही सततच्या प्रयत्नांची मागणी करते. अल्पसंख्याक न्याय यशस्वी ठरायचा असेल, तर तो केवळ राज्यकर्त्यांची जबाबदारी न राहता संपूर्ण समाजाची सामूहिक जबाबदारी ठरली पाहिजे.

एकूणच, भारतामधील अल्पसंख्याक न्याय हा भारतीय लोकशाहीच्या नैतिक अधिष्ठानाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. तो सामाजिक समता, राष्ट्रीय एकात्मता आणि घटनात्मक मूल्ये यांचा समतोल राखतो. अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि त्यांचा सर्वांगीण विकास साधणे हे केवळ एका समुदायाचे कल्याण नसून संपूर्ण राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी आवश्यक आहे. त्यामुळे घटनात्मक तरतुदी, संरक्षणात्मक उपाययोजना आणि सामाजिक संवेदनशीलता यांचा समन्वय साधूनच भारतातील अल्पसंख्याक न्याय अधिक प्रभावी, सर्वसमावेशक आणि अर्थपूर्ण ठरू शकतो.

संदर्भ सूची (References / Bibliography)

1) Census of India. (2011). Census of India 2011: Religion Data New Delhi: Office of the Registrar General & Census Commissioner, Government of India's Report.
2) Sachar Committee Report. (2006), Social, Economic and Educational Status of the Muslim Community of India. New Delhi: Prime Minister's High Level Committee, Government of India, p.12.
3) Bakshi, P. M. (2019). The Constitution of India. (15th Edition). New Delhi: Universal Law Publishing Co. Pvt. Ltd., p. 256
4) Austin, Granville, (2000). Working a Democratic Constitution: The Indian Experience. New Delhi: Oxford University Press, p. 120
5) Hasan, Zoya. (2017). Politics of Inclusion: Castes, Minorities and Affirmative Action. New Delhi: Oxford University Press, p. 78
6) Sharma, B. K. (2020). Constitutional Law of India. Cambridge: Cambridge University Press, p. 88
7) Government of India. (2021) Annual Report, Ministry of Minority Affairs. New Delhi: Ministry of Minority Affairs, Government of India, p. 12
8) National Commission for Minorities (NCM). (2022). Annual Report 2021-22. New Delhi: Government of India, p. 34
9) Kumar, Ashutosh. (2018). Minorities and the Indian Constitution. New Delhi: Sage Publications India Pvt. Ltd, p. 45
10) Basu, Durga Das. (2016). Introduction to the Constitution of India. New Delhi: LexisNexis Butterworths.
11) Galanter, Marc. (1984). Competing Equalities: Law and the Backward Classes in India. New Delhi: Oxford University Press.
12) Planning Commission of India. (2013). Twelfth Five Year Plan (2012-17): Social Inclusion. New Delhi: Government of India.
13) Supreme Court of India. (Various Judgments). T.M.A. Pai Foundation V. State of Karnataka (2002) St. Stephen's College V. University of Delhi (1992) New Delhi: Supreme Court Reports (SCR).
14) Ministry of Minority Affairs. (2020). Prime Minister's New 15 Point Programme for the Welfare of Minorities. New Delhi: Government of India
15) Nayak, Anupama. (2019). Minority Rights and Indian Democracy. New Delhi: Routledge India.

मराठवाड्यातील आदिवासी मुलींच्या शिक्षणातील आव्हाने : संविधानिक तरतुदी, सामाजिक न्याय व मानवी विकास – एक अभ्यास

डॉ. प्रतिभा उन्हाळे
संशोधन मार्गदर्शक
लोकप्रशासन विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर

महेशकुमार एकनाथ जाधव
संशोधक विद्यार्थी
लोकप्रशासन विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर

सारांश **(Abstract)** :

भारतीय संविधानाने सामाजिक न्याय, समानता आणि मानवी विकास यांना मूलभूत संवैधानिक मूल्य म्हणून मान्यता दिलेली आहे. या अनुषंगाने शिक्षण हे या मूल्यांच्या अंमलबजावणीचे प्रभावी साधन मानले जाते. असे असले तरी आदिवासी समाजातील मुलींच्या शिक्षणाला आजही अनेक सामाजिक, आर्थिक व संस्थात्मक अडथळ्यांचा सामना करावा लागत असल्यामुळे अश्या संवैधानिक तरतुदी,मुल्यांची जोपासना होतांना दिसत नाही. विशेषतः मराठवाडा विभागातील आदिवासी मुलींच्या महाविद्यालयीन शिक्षणातील सहभाग आणि सातत्य याबाबत गंभीर प्रश्न व अनिश्चितता निर्माण झालेली आहे. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश मराठवाड्यातील आदिवासी मुलींच्या शिक्षणातील प्रमुख आव्हाने अभ्यासणे आणि त्यांचा संवैधानिक तरतुदींच्या आधारे आढावा घेऊन शिक्षणाचा सामाजिक न्याय व मानवी विकासावर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे असा आहे. सदरील अभ्यासात भारतीय संविधानातील कलम १४, १५(4), 21A, 46 तसेच पाचवी अनुसूची यांचा सैद्धांतिक आधार घेतला असून शिवाय प्रातिनिधिक स्वरुपात अनुभवजन्य (Empirical) स्वरूपाचा देखील असून प्रश्नावली व मुलाखतींच्या माध्यमातून प्राथमिक माहिती संकलित करण्यात आली आहे. संशोधन सर्वेक्षणातून असे दिसून येते की आर्थिक अडचणी, शिष्यवृत्तींचा विलंब, वसतिगृह सुविधांचा अभाव, सामाजिक-सांस्कृतिक बंधने तसेच डिजिटल दरी ही आदिवासी मुलींच्या शिक्षणातील प्रमुख आव्हाने आहेत.

Keywords: आदिवासी मुली, शिक्षण, संवैधानिक तरतुदी, सामाजिक न्याय, मानवी विकास, मराठवाडा विभाग

१. प्रस्तावना

शिक्षण हे कोणत्याही व्यक्तिमत्व विकास, सामाजिक परिवर्तन, समान संधी आणि मानवी विकासाचे प्रभावी साधन मानले जाते. भारतीय संविधानाने शिक्षणाला केवळ ज्ञानप्राप्तीचे माध्यम न मानता सामाजिक न्याय,समता,सामाजिक सह्भागीता आणि समावेशन साध्य करण्याचे साधन म्हणून पाहिले आहे. तरीही, भारतीय समाजातील विविध घटकांमध्ये शैक्षणिक संधींचे वितरण अद्यापही असमान आहे. विशेषतः आदिवासी समाजातील मुलींच्या शिक्षणाबाबत ही असमानता अधिक तीव्र स्वरूपात दिसून येते. मराठवाडा विभाग हा सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या इतर प्रदेशांपेक्षा जास्त मागासलेला म्हणून ओळखला जातो. या विभागातील आदिवासी समाजातील मुली अनेक पातळ्यांवर दुहेरी वंचिततेचा सामना करतात. एकीकडे आदिवासी असणे आणि दुसरीकडे स्त्री असणे. संविधानिक तरतुदी असूनही प्रत्यक्ष वास्तवात त्यांच्या शिक्षणप्रक्रियेत अनेक अडथळे

निर्माण होताना दिसतात. भारतीय संविधानातील कलम १४ समानतेचा हक्क प्रदान करते, तर कलम १५(४) आणि ४६ दुर्बल घटकांसाठी विशेष संरक्षण व प्रगतीची तरतूद करतात. कलम २१A शिक्षणाचा मूलभूत हक्क अधोरेखित करते. पाचवी अनुसूची आदिवासींच्या सामाजिक व सांस्कृतिक हितांचे संरक्षण करते. या तरतुदींचा उद्देश आदिवासी समाजाला मुख्य प्रवाहात आणणे हा असला तरी त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी हा अजूनही एक गंभीर प्रश्न आहे. या पार्श्वभूमीवर, मराठवाड्यातील आदिवासी मुलींच्या शिक्षणातील आव्हाने अभ्यासणे आणि त्यांचा सामाजिक न्याय व मानवी विकासाच्या संदर्भात चिकित्सक आढावा घेणे हे संशोधनाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट ठरते. प्रस्तुत संशोधन पेपर मराठवाडा विभागातील आदिवासी मुलींच्या शिक्षणाशी संबंधित सामाजिक, आर्थिक व संस्थात्मक आव्हानांचा अनुभवाधारित (Empirical) अभ्यास सादर करतो. भारतीय संविधानातील समता, सामाजिक न्याय, शिक्षणाचा हक्क तसेच आदिवासी संरक्षणात्मक तरतुदी असूनही प्रत्यक्षात आदिवासी मुलींच्या शिक्षणातील गळती, अल्प उपस्थिती, आर्थिक अडथळे, सामाजिक रूढी व पायाभूत सुविधांचा अभाव ही प्रमुख समस्या आढळते. सदर अभ्यास प्राथमिक सर्वेक्षणावर आधारित असून प्रश्नावली, मुलाखती व निरीक्षण या साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

२. आदिवासी मुलींचे शिक्षण : घटनात्मक तरतुदी

भारतीय संविधानाने सामाजिक न्याय, समानता व सर्वसमावेशक विकास या मूल्यांच्या आधारे आदिवासी समाजास विशेषतः **आदिवासी मुलींना** शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी विविध तरतुदी केल्या आहेत.त्या खालीलप्रमाणे सांगता येतील

- **कलम १४ – समानतेचा हक्क** कलम १४ नुसार कायद्यापुढे सर्व नागरिक समान आहेत. आदिवासी मुलींना शिक्षणात **कोणताही भेदभाव न करता समान संधी** देण्याचा हा मूलभूत आधार आहे.
- **कलम १५ (१)१५ (3) व १५ (4) – भेदभावाचा निषेध व विशेष तरतूद** कलम १५(1): धर्म, जात, लिंग, जन्मस्थान यांच्या आधारे भेदभावास मनाई. कलम १५(3): **महिलांसाठी विशेष तरतुदी करण्याचा अधिकार राज्याला** या तरतुदींमुळे आदिवासी मुलींसाठी **स्वतंत्र वसतिगृहे, शिष्यवृत्ती, मोफत शिक्षण, पोषण योजना** राबविता येतात. **कलम १५ (4) – सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागास वर्ग** आदिवासी समाज (ST) हा सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागास वर्ग मान्य आदिवासी मुलींसाठी **आरक्षण, शैक्षणिक सवलती व विशेष योजना** यांना संविधानिक अधिष्ठान
- **कलम 21A – मोफत व सक्तीचे शिक्षण अंतर्गत** ६ ते १४ वयोगटातील प्रत्येक बालकाला मोफत व सक्तीचे शिक्षण दुर्गम व आदिवासी भागातील मुलींना **शाळेत आणण्यासाठी कायदेशीर बंधन**
- **कलम 46 – अनुसूचित जमातींच्या शैक्षणिक हिताचे संरक्षण** राज्याने अनुसूचित जमातींच्या **शैक्षणिक व आर्थिक हितांचे विशेष संरक्षण** करावे. आदिवासी मुलींच्या शिक्षणासाठी आश्रमशाळा,कन्या वसतिगृहे, प्रोत्साहन भत्ते, उच्च शिक्षणातील शिष्यवृत्ती
- **पाचवी अनुसूची – आदिवासी क्षेत्रांचे संरक्षण** आदिवासी क्षेत्रातील शैक्षणिक धोरणे स्थानिक गरजेनुसार ठरविण्याची मुभा. मुलींच्या शिक्षणासाठी **स्थानिक भाषेत व सांस्कृतिक सुसंगत शिक्षण**

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

३. सामाजिक न्याय व मानवी विकास

आदिवासी मुली या समाजातील सर्वाधिक वंचित घटकांपैकी एक मानल्या जातात. त्या **लैंगिक, जातीय व आर्थिक** अशा त्रिस्तरीय वंचिततेला सामोऱ्या जातांना अजूनही दिसतात. डोंगर, दुर्गम भौगोलिक प्रदेश, परंपरागत रूढी, कमी साक्षरता व दारिद्र्य यांचा त्यांच्या जीवनावर खोल परिणाम आजही कायम आहे. परिणामी आदिवासी मुलींचा अभ्यास हा केवळ महिला-अभ्यास न राहता **सामाजिक विषमता आणि मानवी विकासाच्या प्रश्नांचे प्रतिबिंब** बनून आपल्या समोर उभा टाकतो . म्हणूनच या संशोधनात आदिवासी मुलींना *dependent social group* म्हणून स्वीकारले आहे. भारतीय संविधानाने समानतेच्या तत्त्वावर आधारित विशेष तरतुदी करून आदिवासी मुलींच्या सामाजिक न्यायाचा पाया घातला आहे. समानतेचा हक्क (अनु.१४), भेदभावविरोधी हक्क (अनु.१५), शिक्षणाचा मूलभूत हक्क (अनु.२१A) आणि कलम ४६ यांद्वारे आदिवासी समाजाच्या शैक्षणिक व सामाजिक हितांचे संरक्षण करण्यात आले आहे. प्रस्तुत संवैधानिक तरतुदी **स्वतःहून परिणाम साधत नाहीत**, तर त्या धोरणे, योजना व प्रशासनिक अंमलबजावणीद्वारे प्रभावी ठरतात. त्यामुळे संवैधानिक तरतुदीचे संरक्षण हे **साधनात्मक (Instrumental)** स्वरूपाचे आहे असे दिसते.

अ) सामाजिक न्याय

सामाजिक न्याय म्हणजे केवळ चांगली, समान वागणूक नव्हे, तर **ऐतिहासिक व संरचनात्मक अन्यायाची भरपाई** करणे अथवा इतर प्रगतशील समाजाबरोबर येण्याची संधी देणे होय. आदिवासी मुलींच्या संदर्भात सामाजिक न्यायाची संकल्पना पुढील बाबींशी निगडित आहे. शिक्षणात समान प्रवेश, आरोग्य व पोषण सेवा सामाजिक भेदभावातून मुक्ती, संरक्षण व सुरक्षितता या टप्प्यावर राज्याची भूमिका **कल्याणकारी (Welfare State)** स्वरूपाची असणे आवश्यक ठरते. सामाजिक न्यायाच्या अभावामुळे आदिवासी मुलींमध्ये शाळाबाह्य होण्याचे प्रमाण, बालविवाह व आरोग्यविषयक जोखीम वाढताना दिसतात.म्हणून सामाजिक न्याय हा मानवी विकासाकडे नेणारा *मध्यवर्ती दुवा* आहे.

ब) आदिवासी मुली व सामाजिक न्याय

सामाजिक न्यायाच्या प्रभावी अंमलबजावणीतून आदिवासी मुलींचे **सक्षमीकरण** घडते. सक्षमीकरण ही एक बहुआयामी प्रक्रिया असून त्यात: शिक्षणातून आत्मभान, कौशल्यांमधून आत्मनिर्भरता, आरोग्यामुळे कार्यक्षमता, निर्णयप्रक्रियेत सहभाग या घटकांचा समावेश होतो. सक्षमीकरणामुळे आदिवासी मुली केवळ **लाभार्थी** न राहता **सक्रिय घटक** बनतात. आदिवासी समाजासाठी हा टप्पा *capability enhancement* दर्शवतो असे प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ अमर्त्य सेन म्हणतात.

क) मानवी विकास व समावेशकता

मानवी विकास हा या संवैधानिक चौकटीतील अंतिम उद्देश आहे. शिक्षित, सशक्त व सक्षम आदिवासी मुलगी स्वतःच्या जीवनमानात सुधारणा करते, भविष्यात कुटुंबाच्या आरोग्य व शिक्षणावर लक्ष देते तसेच समाजातील नेतृत्वात सहभागी होते. अर्थातच मानवी विकास केवळ वैयक्तिक न राहता **सामूहिक व पिढ्यान्-पिढ्यांचा** होत जातो. आदिवासी मुलींच्या मानवी विकासातून **समावेशक व शाश्वत विकास** साध्य होतो.

समाजातील सर्व घटकांचा विकास झाला तरच राष्ट्राचा विकास टिकाऊ ठरतो. एकूणच आदिवासी मुलींचा विकास हा **घटनेतील तरतुदी व शासकीय धोरणाचा मुख्य अजेंडा** आहे.

४. संशोधनाची उद्दिष्टे

1. मराठवाडा विभागातील आदिवासी मुलींच्या शिक्षणातील सामाजिक व आर्थिक आव्हाने समजून घेणे.
2. आदिवासी मुलींच्या शिक्षणासंबंधी संविधानिक तरतुदींच्या अंमलबजावणीचे मूल्यमापन करणे.
3. शिक्षणाचा सामाजिक न्याय व मानवी विकासाशी असलेला परस्परसंबंध स्पष्ट करणे.

5. संशोधन पद्धती व अध्ययन क्षेत्र

सदर संशोधन अनुभवाधारित (Empirical) स्वरूपाचे असून वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला आहे. मराठवाडा विभागातील छ. संभाजीनगर, नांदेड व हिंगोली जिल्ह्यातील निवडक आदिवासीबहुल आदिवासी भागाचा यात समावेश आहे.

५.१ नमुना घटक व माहिती विश्लेषण

सर्वेक्षणात एकूण १२० उत्तरदात्यांची नमुना निवडण्यात आला . प्रश्नावली,मुलाखती, क्षेत्र निरीक्षण च्या माध्यमातून 80 आदिवासी मुली महाविद्यालयीन स्तर, २० पालक आणि २० शिक्षक व सामाजिक कार्यकर्ते घेतले.प्रस्तुत माहितीचे टक्केवारी पद्धतीने सांख्यिकीय विश्लेषण व गुणात्मक वर्णनात्मक विश्लेषण करण्यात आले.

तक्ता 1 : आदिवासी मुलींच्या शिक्षणातील प्रमुख अडथळे

अ.क्र.	प्रमुख अडचणी	एकूण प्रतिसादक		
		आदिवासी मुली	पालक	शिक्षक/सामाजिक कार्यकर्ते
०१	आर्थिक अडचणी	३३ (४१.२५%)	०५ (२५)	०७ (३५%)
०२	वाहतूक समस्या	२१ (२६.२५%)	०२ (१०%)	०९ (४५%)
०३	वसतिगृह / निवास सुविधा	०५ (६.२५%)	०२ (१०%)	०२ (१०%)
०४	घरगुती जबाबदाऱ्या	११ (१३.७५%)	०५ (२५%)	०२ (१०%)
०७	मार्गदर्शनाचा अभाव	१० (१२.५०%)	०६ (३०%)	०० (००%)

स्रोत : संशोधन सर्वेक्षण

वरील तक्त्यातून आदिवासी मुलींच्या शिक्षणातील प्रमुख अडचणींबाबत आदिवासी मुली, पालक तसेच शिक्षक व सामाजिक कार्यकर्ते यांच्या प्रतिक्रियांचे विश्लेषण केले असता. या विश्लेषणावरून आदिवासी मुलींच्या अडचणींचे स्वरूप बहुआयामी व उत्तरदाते गटनिहाय भिन्न असल्याचे स्पष्ट होते.

आदिवासी मुलींच्या प्रतिक्रियांनुसार आर्थिक अडचणी ही सर्वात मोठी समस्या असून त्यास 41.25 टक्के मुलींनी दुजोरा दिला आहे. यावरून शिक्षणातील खर्च, उत्पन्नाचे मर्यादित स्रोत व कुटुंबाची आर्थिक स्थिती हे घटक मुलींच्या शैक्षणिक प्रगतीस अडथळा ठरत असल्याचे दिसून येते. यानंतर वाहतूक समस्या (26.25%) ही दुसरी महत्त्वाची अडचण आहे, जी दुर्गम भौगोलिक परिस्थितीशी संबंधित आहे. पालकांच्या प्रतिक्रियांमध्ये

आर्थिक अडचणी (25%), घरगुती जबाबदाऱ्या (25%) आणि मार्गदर्शनाचा अभाव (30%) या अडचणी तुलनेने अधिक ठळकपणे दिसून येतात. अर्थात पालकांच्या दृष्टीने मुलींच्या शिक्षणावर आर्थिक दबावासोबतच घरगुती कामांची जबाबदारी व योग्य शैक्षणिक मार्गदर्शनाचा अभाव यांचा मोठा अभाव असल्याचे स्पष्ट होते. शिक्षक व सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या प्रतिक्रियांत वाहतूक समस्या (45%) ही सर्वाधिक गंभीर अडचण म्हणून समोर येते. यावरून आदिवासी भागातील शाळा-महाविद्यालयांपर्यंत पोहोचण्यासाठी असलेली अपुरी वाहतूक व्यवस्था शिक्षणाच्या सातत्यात अडथळा निर्माण करत असल्याचे अधोरेखित होते. तसेच आर्थिक अडचणी (35%) हा घटकही महत्त्वाचा असल्याचे दिसून येते. मात्र मार्गदर्शनाच्या अभावाबाबत शिक्षक व सामाजिक कार्यकर्त्यांनी कोणतीही नकारात्मक प्रतिक्रिया नोंदवलेली नाही.

एकूणच या विश्लेषणावरून असे स्पष्ट होते की, आदिवासी मुलींच्या शिक्षणातील अडचणी या प्रामुख्याने आर्थिक, भौगोलिक व सामाजिक स्वरूपाच्या असून त्या प्रत्येक निवडलेल्या उत्तरदात्यांच्या दृष्टीकोनानुसार वेगवेगळ्या तीव्रतेने प्रकर्षाने दिसून येतात.

५.२ शासकीय योजना व सवलतींबाबत

बहुसंख्य उत्तरदात्यांनी शिक्षणाशी संबंधित शिष्यवृत्ती, आश्रमशाळा, मोफत वसतिगृहे व शैक्षणिक सवलती यांची पुरेशी माहिती नसल्याचे दिसून येते. माहितीच्या अभावामुळे अनेक पात्र लाभार्थी योजनांपासून वंचित राहतात. प्रशासन व स्थानिक यंत्रणांकडून योजनांची प्रभावी प्रसिद्धी न झाल्यामुळे प्रत्यक्ष तरतुदी आणि प्रत्यक्ष लाभ खूप फरक दिसून येतो. ज्यातून प्रशासन आणि समाज यांच्यातील दरी अधिक ठळकपणे समोर येते. म्हणूनच कागदावर असलेली तरतूद आणि प्रत्यक्ष लाभ यामध्ये दरी निर्माण झालेली दिसते.

६. सामान्य निष्कर्ष

मराठवाड्यातील आदिवासी मुलींच्या शिक्षणातील आव्हाने केवळ शैक्षणिक स्वरूपाची नसून ती सामाजिक, आर्थिक व संरचनात्मक स्वरूपाची देखील दिसतात. भारतीय राज्यघटनेने सामाजिक न्याय, समता व शिक्षणाचा हक्क प्रदान केलेला असला तरी त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. आदिवासी मुलींच्या शिक्षणावर अधिक भर देणे म्हणजेच मानवी विकास आणि समताधिष्ठित समाजनिर्मितीकडे टाकलेले पहिले पाऊल होय. आदिवासी मुलींच्या शिक्षणासाठी केवळ योजना जाहीर करणे पुरेसे नसून त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर लक्ष देणे आवश्यक आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था, शाळा व्यवस्थापन समित्या व स्वयंसेवी संस्था यांचा समन्वय वाढवणे. शिक्षण प्रक्रियेत समुदायाचा सहभाग वाढवल्यास शैक्षणिक सातत्य टिकवून ठेवता येऊ शकते. या अभ्यासातून प्राप्त झालेल्या निष्कर्षांवरून आदिवासी मुलींच्या शिक्षणाचा प्रश्न बहुआयामी स्वरूपाचा असल्याचे स्पष्ट होते. आर्थिक दुर्बलता, सामाजिक रूढी, प्रशासकीय मर्यादा आणि जागरूकतेचा अभाव हे घटक एकत्रितपणे शिक्षण प्रक्रियेवर परिणाम करतात. शिक्षणातील ही असमानता केवळ वैयक्तिक पातळीवर मर्यादित न राहता आदिवासी समाजाच्या एकूणच मानवी विकासवरही नकारात्मक परिणाम घडवते.प्रमुख निष्कर्ष खालीलप्रमाणे

- आदिवासी मुलींच्या शिक्षणात आर्थिक व सामाजिक आजही कायम आहेत.
- घटनात्मक तरतुदी असूनही त्यांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होत नाही.
- आदिवासी पालकांमध्ये व समुदायात शिक्षणाविषयी नकारात्मक भावना आढळते.
- शिक्षणातील असमानता मानवी विकासावर प्रतिकूल परिणाम करते.

- आदिवासी मुलींसाठी शिष्यवृत्ती व निवासी शाळांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे.
- स्थानिक स्वराज्य संस्था व स्वयंसेवी संस्थांचा सक्रिय सहभाग वाढवणे.
- पालक व समाजासाठी शैक्षणिक जनजागृती कार्यक्रम राबवणे.
- शिक्षण धोरणात स्थानिक भाषा दृष्टिकोन स्वीकारणे.

उपरोक्त निष्कर्षांमधून शिक्षणातील असमानता कमी करण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणा, स्थानिक संस्थांचा सक्रिय सहभाग व घटनात्मक तरतुदींची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक असल्याचे अधोरेखित होते. एकूणच असे स्पष्ट होते की, विशेष तरतुदी असूनही त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीत दोष आहेत. त्यामुळे आदिवासी मुलींचे शिक्षण बळकट करण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणा, स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सक्रिय सहभाग आणि संवेदनशील प्रशासनाची आवश्यकता आहे. आदिवासी मुलींचे शिक्षण हे केवळ सामाजिक न्यायाचे साधन नसून शाश्वत मानवी विकासाचा पाया आहे, हे या अभ्यासातून अधोरेखित होते. अर्थातच आदिवासी मुलींसाठी, मातृभाषेत प्रारंभिक शिक्षण, ड्रॉपआऊट कमी करण्यावर भर, शिक्षणात सहभाग वाढवणे या बाबींमुळे भविष्यात आदिवासी मुलींच्या शिक्षणात येणाऱ्या अडथळयांची श्रृंखला नक्कीच कमी होईल असे वाटते.

८. संदर्भ ग्रंथ

- Desai, S. (2018). *Tribal Education in India*. Oxford University Press.
- Xaxa, V. (2019). *Tribes and Education*. Sage Publications.
- पाटील, आर. (2020). आदिवासी शिक्षणातील आव्हाने. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
- Government of India. (1950). *The Constitution of India*. New Delhi: Ministry of Law and Justice.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. New York: Oxford University Press.
- United Nations Development Programme (UNDP). (2022). *Human Development Report 2021–22: Uncertain Times, Unsettled Lives*. New York: UNDP.
- *Xaxa, V. (२०१४). State, society, and tribes: Issues in post-colonial India. New Delhi: Pearson Education India.*
- *National Commission for Scheduled Tribes. (2018). Report on the socio-economic and educational status of Scheduled Tribes in India. New Delhi: NCST*

भारतीय संस्कृती व विवाह: लोकशाहीच्या संधी आणि मर्यादा

प्रा. डॉ. ज्योती सुभाषराव धायगुडे
मार्गदर्शक
प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छत्रपती संभाजीनगर
Email Id : drjsdhayagude@gmail.com.

सपना भाऊसाहेब झिने
संशोधक
लोकप्रशासन विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर
Email Id : sapnazine1996@gmail.com
Mob. 9765024266

प्रस्तावना :-

भारतीय संस्कृतीतील विवाह हा केवळ एक 'करार' नसून तो एक 'संस्कार' मानला जातो. मात्र भारतीय संविधानाच्या अंमलबजावणी नंतर समाजात लोकशाही मुल्ये रुजू लागली. लोकशाही म्हणजे केवळ मतदान नव्हे तर जगण्याची एक पध्दत आहे. विवाहात जेव्हा समता, स्वातंत्र्य आणि संमती या गोष्टींना महत्त्व दिले जाते, तेव्हा तो विवाह लोकशाही मुल्यांवर आधारित असतो. तसेच लोकशाही मुल्ये विवाहात रूजवने म्हणजे परंपरेचा त्याग नव्हे तर परंपरेतील जाचक अटी, प्रथा काढून टाकून मानवी सन्मानाला महत्त्व देणे होय. मात्र सद्यस्थितीत लोकशाही मुल्यांच्या प्रसारामुळे भारतीय विवाह संस्था आधिक लवचिक आणि समतावादी होत असली तरी आजही जातीयता आणि पितृसत्ताक पद्धती व विवाहातील हुंडाप्रथा व जुन्या रूढी या प्रक्रियेत मोठ्या मर्यादा निर्माण करत आहेत. आणि या मुळे अनेक समस्या लोकशाही राबवतांना येत असून त्या विरोधात अनेक कायदे असून त्यांच्या अंमलबजावणीत देखिल मर्यादा निर्माण होताना दिसून येतात.

प्रस्तुत संशोधनपत्रात भारतीय संस्कृती व विवाह यांचा आढावा घेऊन विवाहातील अनिष्ठ प्रथा विरोधात लोकशाही मुल्यांमुळे मिळणाऱ्या संधीचा अभ्यास केलेला आहे आणि विवाहातील हुंडा पद्धतीमुळे लोकशाही मुल्य रुजवतांना येणाऱ्या अडचणी व तत्पश्चात होणारे परिणाम याचा अभ्यास केलेला आहे.

भारतीय संस्कृती :-

भारतीय संस्कृतीचा इतिहास 5000 वर्षांपुर्वीचा आहे असे इतिहासतज्ञ मानतात कारण सिंधू संस्कृती ही अति प्राचीन संस्कृती पैकी एक आहे. 1924 साली उत्खननात मोहनजोदडो आणि हडप्पा ही शहरे सापडली या शहरांच्या आधुनिक जीवनशैलीच्या पुराव्यातून भारतीय संस्कृतीची धागे हे 5000 वर्षा इतके पुरातन आहेत हे सिद्ध झाले आहे. (पाटील अ.स. - 2015) भारतीय संस्कृतीची विशेषता म्हणजेच 'विविधतेत एकता' ही आहे. देशामध्ये 6448 जाती व वेगवेगळे धर्म पंत जवळपास

शंभरावर तरी असतील (साबळे. के. के. - 2021) तरी ही वसुवैद्य कुटुंबकम् : संपूर्ण जग हे एक कुटूंब आहे. ही भावना भारतीय संस्कृतीचा पाया आहे. भारतीय संस्कृतीचे काही प्रमुख पैलू म्हणजे विविध जाती, धर्म, सण, उत्सव आध्यात्म आणि तत्वज्ञान, कला व साहित्य, खाद्य संस्कृती आणि विविध वेशभूषा इ. गोष्टी असून भारतीय संस्कृती ही केवळ परंपराची खाण नसून त्यामागे खोलवर वैज्ञानिक दृष्टीकोण दडलेला आहे. यात अनेक प्रथा परंपरा आरोग्याशी आणि निसर्गाशी जोडून तयार केलेल्या आहेत. उदा. सण-वार, खाण-पाण अशा प्रत्येक गोष्टी मागे शास्त्रीय कारणे आहेत.

अशा आदर्शवत भारतीय संस्कृतीचे महत्व पाश्चात्य देशाना ही मान्य होत आहे. मात्र बऱ्याच भारतीय लोकांना त्या मागील शास्त्रीय कारण माहिती नसल्याने योग्य संदेश त्यांना जात नसून वेगळाच समज त्यांच्यात निर्माण होतांना दिसतो. परीणामी बऱ्याच रूढी, परंपरामध्ये कालांतराने लोकांनी सोयीनुसार बदल केल्याने या रूढी व परंपरा विकृत रूप धारण करताना दिसत आहेत.

या बदलत्या संस्कृतीचे सर्वात जास्त चटके जर कोणाला बसले असतील तर त्या भारतीय महिला आहेत. भारतीय समाज हा वर्णावर जाती व्यवस्थेवर आधारित आहे. आणि विशेष म्हणजे हा समाज पुरुष प्रधान संस्कृतीचा समर्थक आहे. 'भारतातील काही आदिवासी-जाती, जमाती सोडल्या तर जवळपास सर्व जाती-धर्मात पितृवंशीय कुटूंब पद्धती प्रचलीत आहे.' (फडके भालचंद्र, कुलकर्णी गोपाल- 1989) म्हणून या पुरुषप्रधान संस्कृती मध्ये महिलांवर अनेक अन्याय आत्याचार रूढी, प्रथा, परंपरा यांच्या नावे होतांना दिसतात. भारताच्या इतिहासात एक काळ असा होता की, मुलींच्या शिक्षणावर बंदी होती स्त्रीयांना शिक्षण आनावश्यक मानले जात असे उलट अशी अंधश्रद्धा होती की, मुली शिकतील तर विधवा होतील. (रानडे प्रतिभा- 1991) अशा अनेक अंधश्रद्धामुळे व शिक्षणाच्या अभावामुळे स्त्रीयांना सतत दुय्यम दर्जा मिळालेला दिसतो. तसेच स्त्री शिक्षणास बंदी बरोबरच सती प्रथा, बाल विवाह, विधवा पुर्नविवाह बंदी, पडदा पद्धती इ. अमानुश प्रथा देखिल होत्या. या प्रथा विरोधात व स्त्रीयांवर होणाऱ्या अन्याया विरोधात महामानवांनी वेळोवेळी बंड करून अनेक कायदे देखिल अंमलात आणलेले आहेत आणि या प्रथा मोडीत काढलेल्या आहेत मात्र बऱ्याच प्रथा परंपरा ह्या अशा आहेत की कित्येक प्रतिबंध कायदे करून देखिल लोकांची मानसिकता बदलण्यास वेळ लागत आहे. अशीच सद्यस्थितीतील भारतीय विवाह पद्धतील हुंडा प्रथा सांगता येईल.

भारतीय संस्कृतीतील विवाह :-

भारतीय हिंदू संस्कृतीत विवाह हा एक पवित्र संस्कार मानला जातो आणि हिंदू धर्मातील - 16 मुख्य संस्कारांपैकी एक अत्यंत महत्वाचा हा संस्कार आहे. प्राचीन काळात आठ विवाह प्रचलित होते असा उल्लेख आढळतो. उदा. ब्राह्म्य विवाह, दैव विवाह, आर्ष विवाह, प्रजापत्य विवाह, असुर विवाह, गांधर्व विवाह, राक्षस विवाह, पिशाच्च विवाह इ. या पैकी हिंदू धर्मावर ब्राह्म्य विवादाचा

प्रभाव असल्याचे दिसून येते. 'विवाह हे गृहस्थाश्रमाचे प्रवेशद्वार असल्यामुळे प्रत्येक व्यक्तींच्या दृष्टिने विवाह आत्यावश्यक ठरतो' (सांळुके अ. ह. - 2001) कारण भारतीय हिंदू समाजव्यवस्थेनुसार मानवी आयुष्याचे चार भाग (आश्रम) मानले जातात. त्या पैकी गृहस्थाश्रम हा दुसरा आणि सर्वात महत्त्वाचा टप्पा आहे.

भारतात विविध जाती धर्म असून त्यांच्या विवाह पद्धती देखील वेगवेगळ्या आहेत मात्र उद्देश व अर्थ तोच आहे. "स्त्री-पुरुषाच्या लैंगिक संबंधास समाज मान्यता देऊन त्यांच्या संबंधाचे नियमन करणारी व तसेच त्यांना समाजमान्य मातृत्व व पितृत्व प्राप्त करून घेण्यास परवानगी देणारी व्यवस्था म्हणजे विवाह किंवा विवाह संस्था होय. सामाजिक मान्यता हे विवाह संस्थेचे किंवा विवाहाचे सार्वभौमिक वैशिष्ट्य आहे" (बारबिंड भागवत -1977) मानव हा समाजशिल प्राणी आहे आणि त्याला अशा सामाजिक परंपरा पाळणे गरजेचे आहे.

'जेनी फुलर' या मिशनरी स्त्रीने भारतीय स्त्री-पुरुष संबंधाच्या संदर्भात स्त्रीयांच्या दुय्यमत्वाबद्दल चर्चा करतांना म्हटले की, नवविवाहीत ही घरातील वयस्क विधवा स्त्रीया, नणंद यांची इच्छा असेल तर राहु शकते मुलांना जन्म देवू शकते व कुटुंबातील लोक दयाळू असतील तर सुखी होवू शकते (नेनिकल्लर -1890) यातूनच पुर्वीच्या विवाहित स्त्रीयांची स्थिती दयनीय असल्याचे समजते. तसेच सर्वसाधारणपणे पाहिले असता विवाहानंतर स्त्रियांवर अन्याय आत्याचार होतांना दिसून येतो. तसेच विवाहात असणाऱ्या रूढी प्रथा परंपरा या देखिल स्त्रीयांना दुय्यम दर्जा निर्माण करुन देण्यास कारणीभूत ठरतात जसे कि, हुंडा पद्धती पूर्वी ही पद्धत राजे-महाराजे अशा मोठ्या लोकांपुरतीच मर्यादित होती आणि हुंडा हा हुंडा नसुन मुलीला तिच्या वडीलांच्या संपत्तीत वाटा मिळावा म्हणून विवाहात जे काही मुलीला दिले जात होते त्यावर फक्त तिचाच हक्क होता त्यास 'स्त्रीधन' म्हणत मात्र सद्यस्थित या प्रथेने उग्ररूप धारण केलेले दिसते आणि हुंड्यामुळे लग्नाचे स्वरूप एक 'आर्थिक करारा' सारखे होत आहे जिथे स्त्रीची किंमत तिच्या गुणांपेक्षा तिच्या सोबत येणाऱ्या संपत्ती वरून ठरवली जात आहे. आणि त्या संपतीवर तीचा काहीही हक्क नसतो. हे मानवी प्रतिष्ठेच्या मुल्याचा भंग करणारे आहे. तसेच शतकानुशतके चालत आलेली विवाहातील ही प्रथा भारतीय संस्कृतीला लागलेला एक 'डाग' आहे.

हुंडा या शब्दाचा अर्थ-विवाहातील एका पक्षाने विवाहातील अन्य पक्षास किंवा विवाहातील कोणत्याही पक्षाच्या आई-वडिलांनी अथवा अन्य कोणत्याही व्यक्तीस, विवाहातील कोणत्याही पक्षात किंवा अन्य कोणत्याही व्यक्तीस उक्त पक्षांच्या विवाहाच्या संबंधी विवाहाच्यावेळी किंवा तत्पुर्वी किंवा त्यानंतर कोणत्याही वेळी प्रत्यक्षपणे अथवा अप्रत्यक्षपणे दिलेली किंवा द्यावयाचे कबूल

केलेली कोणतीही संपत्ती अथवा, मुल्यवान रोखा असा आहे. (शेलकर अभया -2017) कायद्यानुसार असा अर्थ सांगितला जातो.

महिलांना पुरुषासारख्या सर्व संधी व दर्जा उपलब्ध करून देणारे आणि लिंगभेदाच्या आधारावर कुठलाही मतभेद न करता प्रत्येक महिलेला व व्यक्तीला प्रतिष्ठा प्रदान करणारे पहिले दस्ताऐवज म्हणजे भारतीय संविधान आहे. (साबळे के.के. 2021) भारतीय संविधानाने महिलांना समता, स्वातंत्र्य, आरक्षण, न्याय, इ. गोष्टी देऊन स्त्री-पुरुषांना समानतेचा दर्जा दिला आहे तसेच स्त्रियांना त्याच्यावर होणाऱ्या अन्याया विरोधात आवाज उठवण्याची संधी उपलब्ध करून दिलेली आहे मात्र समाजातील बुरसटलेल्या विचारसरणीमुळे स्त्रीयांना वास्तवात दुय्यम दर्जाच मिळतांना दिसतो. तसेच संविधानातील लोकशाही मुल्यानुसार विवाह होत नसुन रूढी प्रथा परंपरा अजुनही वर डोके काढून उभ्या आहेत. परीणामी स्त्रीयांच्या सामाजिक दर्जात व लोकशाहीच्या स्वातंत्र्य, समता या तत्वावर बाधा येते, अशाच प्रकारे विवाहातील हुंडा प्रथा आहे जे कि आज 'भारतीय 1961 च्या हुंडाप्रतिबंधक कायदयानुसार हुंडा देण्या-घेण्यास बंदी आहे.' (कुलकर्णी पी. के. - 1998) तरी देखील हुंडा दिला व घेतला जातो आणि म्हणून अशा अनिष्ठ प्रथा, परंपरामुळे आज विवाहात लोकशाही मुल्य रूजवण्यात मर्यादा येतात आणि अनेक अडचणी निर्माण होतात, मात्र भारतीय संविधानातील घटनात्मक तरतुदी व कायदे विषयक संरक्षण देऊन महिलांना न्याय मिळवण्यास संधी मिळते. याचा उहापोह पुढील प्रमाणे केलेला आहे.

- **विवाह आणि घटनात्मक संधी :-**

भारतीय संस्कृती मधील विवाह संस्कारातील हुंडा प्रथा ही एक सामाजिक कीड आहे. तसेच विवाहातील व विवाहानंतर ज्या काही अनिष्ठ रूढी व गैरसमज आहे ते सामाजिक ग्रहण आहे. लोकशाही मध्ये प्रत्येक नागरिकाला सन्मानाने जिवन जगण्याचा अधिकार आहे. मात्र विवाहातील हुंडा प्रथा किंवा इतर अनिष्ठ रुढी परंपरा या अधिकाराचा भंग करतात. लोकशाही केवळ मतदान करण्यापुर्ती मर्यादित नसते तर ती सामाजिक समता आणि न्याय प्रस्थापित करण्याचे साधन आहे. म्हणून विवाहातील अन्यायकारक रुढी परंपरा विरोधात लढण्यासाठी लोकशाही खालील कायदयात्मक संधी देते.

1) **मुलभूत हक्क :-**

घटनेतील मुलभूत हक्कानुसार विवाहात स्वातंत्र्य, समता व न्याय प्रस्तापित करून विवाह विषयक अनिष्ठ रूढी प्रथा विरोधात खाली कलमानुसार न्याय मिळवण्याचा अधिकार दिलेला आहे.

कायम-14 समानतेचा अधिकार - हे कलम कायद्यासमोर सर्वांना समान मानण्याचे आश्वासन देते. म्हणून विवाहातील हुंड्या सारखी अनिष्ठ प्रथा स्त्री-पुरुष यामध्ये अंतर निर्माण करणारी असल्यामुळे

आणि स्त्रीला वस्तु समजून दुय्यम वागणूक देणारी असल्या कारणाने विवाहातील हुंडा प्रथा व पितृसत्ताक पद्धतीचा विरोध करण्याची संधी देते.

कलम-15 भेदभाव प्रतिबंध -

या कलमा नुसार लिंग, जात, धर्म आधारित भेदभाव करण्यास सक्त मनाई आहे. या मुळे भारतीय विवाह पद्धतीतील अंतरजातीय विवाह बंदी हाटवून इतर जाती धर्मात विवाह करण्यास अधिकार मिळतो आणि हुंडा पद्धती मुळे होणाऱ्या लिंग आधारित भेदभावास प्रतिबंध करुण त्या विरोधात न्याय मागण्याचा अधिकार मिळतो.

कलम 19-22 विविध स्वातंत्र्याचा हक्क -

या कलमातील कलम 21 हा जीवन जगण्याचा आणि वैयक्तीक स्वातंत्र्याचा अधिकार प्रत्येक व्यक्तीला आहे असे सांगतो. मात्र विवाह करतांना बऱ्याच वेळेस वर-वधुला त्यांच्या पसंती नुसार जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य मिळत नाही. तसेच विवाहानंतर हुंडा या कारणाने होणारा छळ आणि हुंडाबळी हे या कलमानुसार वैयक्तिक स्वातंत्र्य व जिवन जगण्याच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणणाऱ्या बाबी आहेत म्हणून त्या विरोधात पिडीत व्यक्तीला न्याय मिळवण्यासाठी हे कलम एक संधी आहे.

कलम-32 न्यायालयात न्याय मागण्याचा अधिकार -

या कलमानुसार मुलभूत हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास त्या विषयी न्यायालयात न्याय मिळवण्याचा अधिकार आहे आणि विविहातील बुरसटलेल्या विचारांमुळे किंवा अनिष्ठ रूढी परंपरामुळे व्यक्तीच्या मुलभूत हक्कांवर बाधा निर्माण होत असेल तर त्याविरोधात न्यायालयात जाब विचारायची संधी मिळते. आणि न्याय मिळवण्याचा हक्क आहे,

2) **कायदयाद्वारे मिळणारे सक्षमिकरण :-**

पुढील कायदया द्वारे विवाहातील जाचक प्रथा विरोधात सक्षम होण्याची संधी मिळते व न्याय मिळवण्याचा हक्क मिळतो आणि विवाहात लोकशाही मुल्य जोपासण्यास मदत होते.

हुंडा प्रतिबंधक कायदा - 1961

हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1961 हा भारतीय कायदा आहे. हा कायदा फौजदारी स्वरूपाचा असून जम्मू-कश्मीर वगळता सर्व नागरिकांना लागू पडतो. या नुसार हुंडा देणे आणि घेणे हा गुन्हा आहे. प्रत्येक पोलीस स्टेशनला हुंडा प्रतिबंधक अधिकाऱ्याची नियुक्ती जिल्हा तसेच तालुकास्तरीय समित्याची स्थापना या कायदयाअंतर्गत करण्यात आली आहे. या कायद्यात ऐकून 10 कलमे असून 1984 व 1985 मध्ये सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. या कायद्याने गुन्हा सिद्ध झाल्यास कमीत-कमी 6 महिने कारावास आणि 15000 रुपये दंड अथवा हुंड्याची रक्कम जे जास्त असेल ते अशी

शिक्षा आहे. तसेच जास्तीत-जास्त 5 वर्षापर्यंत कारावासाची शिक्षा होवू शकते. या कायदया नुसार कलम 4 अ हुंड्याची जाहिरात देणे देखील बंदी आहे. (शेलकर अभया -2017) अशी तरतूद करण्यात आली आहे.

या कायद्यामुळे हुंड्यासाठी शारीरिक किंवा मानसिक त्रास दिला तर 3 वर्षापर्यंत करावास आणि दंड दोऊ शकतो. हा गुन्हा अजामीनपात्र आहे हे भारतीय न्याय संहिता IPC पुर्वीचे जे आता BNS नुसार आहे. तसेच कलम 80 सध्याचे जे पूर्वी या कायद्यान्वे 304 ब हुंडाबळी लग्नानंतर 7 वर्षाच्या आत महिलेचा मृत्यु झाल्यास हुंड्यासाठी त्रास सिद्ध झाल्यास दोषींना 7 वर्ष ते जन्मठेपेची शिक्षा होऊ शकते आणि गुन्हा दाखल करण्याचा अधिकार पिडीत स्त्री किंवा तीचे नातेवाईक यांना आहे. अशा प्रकारे सांगतो. या कायदयामुळे विवाहातील अनिष्ठ अशा हुंडा प्रथेस आळा घालण्यास मदत होते आणि हुंडा प्रथेमुळे होण्याऱ्या अन्यायाविरोधात न्याय मिळवण्याची संधी उपलब्ध होते.

कौटुंबिक हिंसाचार कायदा - 2005

हा कायदा एकाच कुंटुंबातील व्यक्तीकडून त्याच कुटूंबातील विवाहीत स्त्रीयांवर होणाऱ्या अन्याय-अत्याचारांना प्रतिबंध करतो. कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये स्त्रीयांवरील कौटुंबिक छळ या शब्दाचा अर्थ कायद्यात स्त्रीयांना मारहाण करणे, शिवीगाळ करणे, दैनिक गरजांपासून वंचित ठेवणे दारू किंवा इतर व्यसणातून मारहाण करणे तीचे पैसे घेणे किंवा हुंड्याची मागणी करणे, त्यासाठी तिला त्रास देणे, वारंवार अपमान, उपहासात्मक टिका बोलणे व महिलांची प्रतिष्ठा धोक्यात येईल असे वर्तन करणे असा अर्थ सांगितला आहे. (गोसावी.प्र.मो.-2018). हे सर्व भारतीय संविधानाने दिलेल्या लोकशाही विरोधात आहेत आणि म्हणून कायद्याद्वारे कौटुंबिक हिंसाचाराला आळा घालण्यासाठी व स्त्रीयांना त्यांचे लोकशाहीने दिलेले हक्क प्राप्त होण्यासाठी आणि ज्या कुटूंबात स्त्रीला आर्थीक मानसिक, शारिरीक हिंसेला सामोरे जावे लागत असेल तर अशा स्त्रीला तक्रार करून न्याय मिळवण्याची संधी या कायद्यामुळे मिळते. आणि लोकशाही मुल्यांची जपवणूक करण्यास मदत होते.

3) **विवाह विषयक कायदे :-**

भारतीय समाज रचनेचा विचार करताना धर्मानुसार काही विवाह संबंधी कायद्याची निर्मिती पुढील प्रमाणे करण्यात आलेली आहे.

1) हिंदू विवाह कायदा-1955

2) हिंदू विधवा पुर्नविवाह कायदा-1956

3) विदेशी विवाह कायदा-1969

4) विशेष विवाह कायदा :- 1994 हा कायदा कोणत्याही व्यक्तींशी धर्मांचे पालन न करता नोंदणी कृत विवाह करण्याची परवानगी देतो.

5) मुस्लीम विवाह कायदा

6) पारसी विवाह व घटस्फोट कायदा - 1936

7) भारतीय ख्रिस्थी विवाह कायदा-1972

8) बालविवाह प्रतिबंध कायदा - 2006

9) महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे विनियमन आणि विवाह नोंदणी अधिनियम 1998 पासून लागु.

अशा विविध विवाह विषयक कायद्यामुळे पती आणि पत्नी या दोघांना समाजात आणि कायद्याच्या नजरेत एक विशिष्ट दर्जा प्राप्त होतो. आणि नोंदणीकृत विवाह हा एक अधिकृत पुरावा असतो. या कायद्यामुळे हक्क, कर्तव्याची निश्चिती होते तसेच मुलांचे भविष्य आणि वारसाहक्क पालकत्व आणि शोषण व अनिष्ठ प्रथांना अटकाव लावते. उदा. बालविवाह, हुंडा पद्धती, द्विपत्नीत्व इ. तसेच विवाहानंतर मालमत्तेत हक्क मिळवण्याचा अधिकार अशा भारतीय समाज रचनेचा विचार करताना विवाह संबंधी कायद्याची निर्मिती करण्यात आल्या मुळे मिळतो. या सर्व गोष्टींमुळे विवाह संबंधी कायदे विवाहात लोकशाही मुल्य जोपासण्याची संधी देतात.

- **भारतीय विवाह व अडचणी :-**

भारतीय विवाहात रुढी प्रथा परंपरा यांच्यामुळे अनेक समस्या निर्माण होतांना दिसतात, विवाहातील हुंडा पध्दती ही तर एक सामाजिक अनिष्ट प्रथा नाही, तर ती भारतीय लोकशाहीच्या मुळ मुल्यांना तड़ा देणारी एक गंभीर समस्या आहे. लोकशाही ज्या समानता, स्वातंत्र्य, न्याय या स्तंभावर उभी आहे. त्या मुल्यावर हुंडा पद्धतीमुळे व सामाजिक विकृत मानसिकते मुळे काही मर्यादा निर्माण होतता आणि विवाहात लोकशाही मुल्ये रुजवण्यास अडथळे निर्माण होतात ते खालील प्रमाणे

1. शिक्षणाचा अभाव :-

विवाहातील हुंडा पद्धतीमुळे मुलीला लग्नात हुंडा दयावा लागतो व ती शिकून दुसऱ्याच्या घरी जाणार आहे म्हणून तिच्या शिक्षणावर खर्च नको या कारणाने स्त्री शिक्षणाचा अभाव दिसून येतो, हे प्रमाण ग्रामीण भागात जास्त प्रमाणात दिसून येते. या मुळे लोकशाहीतील सर्वांना शिक्षणाची समान संधी या मुल्यांवर मर्यादा विवाहातील हुंडा या प्रथे मुळे निर्माण होत आहे आणि शिक्षणाच्या अभावामुळे अशिक्षीत किंवा कमी शिकलेल्या मुलींचे लग्न होण्यास देखिल अडचणी निर्माण होतात

2. स्त्री-भ्रूण हत्या :-

भारतीय विवाहातील हुंडा या प्रथेमुळे मुलींचा तिरस्कार केला जातो, कारण मुलगी जन्माला आली तर तीच्या लग्नाला मोठा खर्च येतो व मुलगी ही परक्याचे धन आहे आणि मुलगा हा वंशाचा दिवा आहे. अशा विकृत विचारसरणी मुळे स्त्री-भ्रूणहत्या होताना दिसतात. यामुळे 2021 च्या जनगणनेनुसार - 1000 पुरुषाच्या मागे भारतात 919 स्त्रीया आहेत तसेच NFHS - 5 नुसार ग्रामीण

भागात ही स्थिती चिंताजनक आहे कारण महाराष्ट्रात 1000 पुरुषा मागे - 894 स्त्रीयाचा दर सांगितलेला आहे. ही आकडेवारी पाहाता मुलांच्या विवाहास मुली मिळणे चिंतेंची बाब दिसत आहे. या स्त्री-भ्रूण हत्याचे कारण हुंडा पध्दती एक असल्याचे सांगितले जाते. आणि स्त्री-भ्रूण हत्यामुळे लोकाशाहीतील जीवनाचे स्वातंत्र्य या हक्कावर गधा येते.

3. **कौटुंबिक हिंसाचार :-**

विवाहीत स्त्रीला क्रूरपणे वागविले जाते आणि तिचा शारीरिक मानसिक छळ केला जातो. याचे कारण काही वेळेस हुंड़ा किंवा मौल्यवान वस्तु माहेरहून मागण्यास सांगणे आणि महिलेने नकार दिल्यास छळ करणे हे असते. NFHS-5 नुसार सुमारे 29.5% विवाहीत महिलांना हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो आणि यातील बरेच प्रकरणे हे हुंडा या कारणाने घडतात. म्हणून कौटुंबिक हिंसाचार वैवाहिक जिवनामध्ये लोकशाही मूल्ये रूजवण्यास मर्यादा आहे. तसेच या कारणाने घटस्फोटाचे प्रमाण देखिल वाढलेले आहे. म्हणून ही एक विवाहातील अडचण आहे असे म्हणता येईल.

4. **कर्जबाजारीपणा :-**

सद्यस्थितीत विवाहात हुंडा देणे ही प्रतिष्ठेची बाब बनलेली आहे. जितका जास्त हुंडा तितकाच दोडीदार चांगला मिळतो या कारणाने हुंडा देणे-घेणे जास्त प्रमाणात वाढत चालले आहे. याने व्यक्तीची तुलना पैश्यांशी होते व विवाहाला व्यावहारीक रूप प्राप्त होती. जेव्हा हुंडा देण्यासाठी पैसे नसतात तेव्हा कर्ज काडणे किंवा शेती विकणे गहाण ठेवणे लग्नात मोठा थाट करणे इत्यादी गोष्टी घडतात आणि जेव्हा कर्ज फेडण्यास पैसे नसतात तेव्हा कर्जबाजारी झाल्या कारणाने आत्महत्या अशा गोष्टी घडतांना दिसून येतात. तसेच शेती गहाण असल्यास पैशाच्या अभावाने शेती सोडवणे अश्यक्य झाल्यास देखील शेतकरी आत्महत्या असे प्रकार घडतात. ही एक विवाहातील किंवा लोकशाहीतील अडचण हुंडा या कारणाने निर्माण होत असल्याचे दिसते.

5. **हुंडाबळी :-**

विवाह झालेल्या स्त्रीला क्रूरपणे वागविणे आणि तीची छळवणुक केली जात असेल व विवाहापासून सात वर्षांच्या आत जर तिचा अनैसर्गिकरित्या मृत्यु झाला असेल तर अशा गुन्ह्यास हुंडाबळी म्हटले जाते. (वैद्य. अ.नि. - 2014) यात विवाहीत स्त्रीला पैसे किंवा मौल्यवान वस्तु माहेर कडून आनण्यास प्रवृत्त करून तिचा छळ करून तिला मारून टाकले जाते. NCRB नुसार यात 14 टक्क्याने वाढ झालेली असून 2023 मध्ये हुंडा प्रतिबंधक कायद्याअंतर्गत 15,498 प्रकरणे नोंदवण्यात आली होती, जी 2022 मध्ये 13,479 आणि 2021 मध्ये 13,568 होती. (THE HINDU - 2025) विवाहातील हुंड्यासाठी जाणाऱ्या बळी मुळे लोकशाहीतील जिवतेच्या स्वातंत्र्यावर व इतर

मुल्यावर मर्यादा येतात तसेच विवाहात लोकशाही मुल्याचे पुर्णपणे उल्लंघन होते. आणि गुन्हेगार व्यक्तीच्या घरातील इतर लोकांच्या विवाहात देखील आडचणी निर्माण होतात.

अशा प्रकारे विवाहात लोकशाही मुल्ये रूजवतांना भारतीय संस्कृतीतील विवाहपद्धतीमधील हुंड्यासारख्या अनिष्ठ रूढी प्रथा परंपरा मुळे अनेक समस्या निर्माण होऊन मर्यादा येतात आणि विवाहात आडचणी निर्माण होतात.

निष्कर्ष :-

भारतीय समाज परंपरावादाने वेढलेला असल्यामुळे भारतीय संस्कृतीमागे शास्त्रीय कारणे काय आहेत हे माहिती नसल्यामुळे रूढी, प्रथा परंपरा यांचा चुकीचा अर्थ काढून विकृत रूढी व प्रथांना महत्त्व दिल्यामुळे लोकशाही मुल्ये विवाहात रुजवण्यात मर्यादा येतात.

विवाह ही एक 'लोकशाही भागीदारी बनली तरच ती अधिक काळ टिकू शकेल आणि कुटूंब सुखी होऊ शकेल. तसेच हुंड्या सारख्या प्रथांना आळा घालणे आणि लोकशाही मुल्य विवाहात जोपासणे गरजेचे आहे. कारण सद्यस्थिती पाहता लोकशाहीने दिलेल्या संधीचा उपयोग होत नसून विवाहातील हुंडा ही प्रथा उग्र रूप धारण करताना दिसत आहे आणि म्हणून लोकशाहीने दिलेल्या संधीवर मर्यादा येत आहेत. तसेच कायद्याचे प्रसारण होऊन महिलांना सक्षम करणे गरजेचे आहे. कारण केवळ कायदा असून चालत नाही, तर सामाजिक जनजागृतीही महत्वाची आहे. लग्न ही दोन व्यक्तींमधील सन्मानाची गोष्ट असावी व्यवहाराची नाही.

जोपर्यंत स्त्रियांना समान नागरिक म्हणून सम्मान समाज देत नाही तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने लोकशाहीची मुल्ये समाजात रुजणार नाहीत. तसेच SDG मधील म्हणजेच शाश्वत विकासाच्या 5 व्या उद्दिष्टात देखील Gender Equality (लिंग समानता) हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी विवाहात लोकशाही मुल्ये रूजवणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची :-

1. कुलकर्णी पी. के. - 1998, 'भारतातील सामाजिक समस्या', विद्या प्रकाशन, नागपूर, पृ. 251
2. गोसावी प्र.मो. - 2018, 'महिलांचे हक्क, अधिकार आणि कायदे', माहिती प्रवाह पब्लिकेशन, पृ. 14
3. नेनिकल्लर - 1890, दि रॉग्ज ऑफ इंडियन हुड, पृ. 47
4. पाटील. अ. स.- 2015 'स्त्री : आत्मभान ते सक्षमीकरण - एक प्रवास', आरुणा प्रकाशन लातूर, पृ. 11

5. फडके भालचंद्र, कुलकर्णी गोपाल, सप्टेंबर - 1989 'सामाजिक परिवर्तन', प्रकाशक भी. रा आरबाड- कुलसचिव य.च.मु. नाशिक, पृ. 39
6. बारबिंड भगवान - 1977, 'भारतीय समाज', शारदा प्रकाशन, नांदेड, पृ. 74
7. रानडे प्रतिभा - 1991- 'स्त्री प्रश्नाची चर्चा', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पृ. 3
8. वैद्य अ.नि. - 2014, 'भारतीय महिला व कायदा', प्रकाशक महाराष्ट्र लॉ एजन्सी, पृ. 20
9. शेलकर अभया - 2017, 'हुंडाबंदी अधिनियम 1961', नाशिक लॉ हाऊस, औरंगाबाद, पृ. 11, 26
10. साबळे . के . के - 2021, 'महिलांचे कायदे आणि संरक्षण', कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ. 19-20
11. साळुंखे अ. ह. - 2001, 'हिंदु संस्कृती आणि स्त्री', प्रकाशक विश्वासराव लोकवाङ्मयगृह, भुषेश गुप्ता भवन, 85 सयानी रोड, प्रभादेवी, मुंबई.
12. THE HINDU 3 October 2025

भारतातील शाश्वत विकासात पंचायतराज संस्थांची भूमिका

संशोधक
दिपीका पुरुषोत्तम वैष्णव

मार्गदर्शक
डॉ. संतोष काकडे
लोकप्रशासन विभागप्रमुख,
लोकसेवा एज्युकेशन सोसायटीचे, कला व विज्ञान
महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर.

❖ प्रस्तावना:

भारतात पंचायतराज व्यवस्था विकेंद्रीकरणाचे सर्वात खालचे रूप आहे आणि लोकसहभाग हा विकेंद्रीकरणाचे महत्त्वाचे तत्व आहे. देशातील तळागाळातील ग्रामीण विकासाचा महत्त्वाचा घटक म्हणून पंचायतराज संस्थाना ओळखले जाते. संयुक्त राष्ट्रांच्या २०३० च्या अजेंडामध्ये नमूद केलेल्या शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यात पंचायतराज संस्थाची भूमिका वाढत्या प्रमाणात महत्त्वपूर्ण बनली आहे, ज्यामध्ये समावेशक वाढ, पर्यावरणीय शाश्वतता आणि सामाजिक समता यावर भर दिला जातो. भारत हा खेड्याचा देश आहे, येथे ६५% पेक्षा जास्त लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. या ग्रामीण भागात वास्तव्य करणाऱ्या नागरिकांचे जीवनमान उंचविण्यासाठी पंचायती राज संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ७३ व्या घटनादुरुस्ती अंतर्गत स्थापन झालेल्या, पंचायतराज संस्था ग्रामीण भारतात सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासाला चालना देण्यास सक्षम विकेंद्रित प्रशासन संस्था म्हणून काम करतात. देशातील पंचायतराज संस्थाच्या माध्यमातून आजपर्यंत गरिबी दूर करणे, दर्जेदार शिक्षण सुनिश्चित करणे, लिंग समानता वाढवणे आणि स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता प्रदान करणे. मनरेगा योजना, स्वच्छ भारत मिशन आणि जलजीवन अभियान यासारख्या प्रमुख कार्यक्रमांद्वारे, आवश्यक क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. तथापि, मर्यादित आर्थिक स्वातंत्र्य, अस्पष्ट तांत्रिक कौशल्ये आणि निवडून आलेल्या अधिकाऱ्यांसाठी क्षमता निर्माण करण्याच्या अपुऱ्या संधी यासारख्या आव्हानांमुळे त्यांची प्रगती अडथळा ठरते. याव्यतिरिक्त, जात आणि लिंग भेदभावासह रुजलेले सामाजिक-सांस्कृतिक मुद्दे, समान सहभाग आणि प्रशासनात अडथळा आणतात. या आव्हानांना न जुमानता, पंचायतराज संस्थामध्ये स्थानिक विकासाला चालना देण्यासाठी मोठी क्षमता आहे. देशातील पंचायतराज संस्थाना शाश्वत विकासाचे लक्ष्ये अधिक प्रभावीपणे साध्य करण्यासाठी सक्षम केले जाऊ शकते. त्यामुळेच ग्रामीण भारतात शाश्वत विकास उद्दिष्टे अंमलात आणण्यात पंचायतींच्या प्रभावीतेचे मूल्यांकन करणे. ग्रामीण भागात शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यात पंचायतींसमोरील आव्हाने ओळखणे. धोरण आणि प्रशासन सुधारणांद्वारे शाश्वत विकासात पंचायतींची भूमिका वाढवण्याच्या संधींचा शोध घेणे हा या संशोधन पेपर उद्देश आहे.

❖ **भारतातील पंचायतीराज व्यवस्था (PRI):**

भारतातील स्थानिक प्रशासनाचा आधारस्तंभ म्हणजे पंचायती आहेत, जे भारतीय संविधानात नमूद केलेल्या विकेंद्रित शासन मॉडेलचे प्रतिनिधित्व करतात. भारत स्वातंत्र्यानंतर पंचायतींच्या संपूर्ण विकासासाठी प्रयत्न सुरू झाले. स्वातंत्र्यानंतर, ग्रामीण संस्थांचे म्हणजेच पंचायती राज व्यवस्थेचे महत्त्व गांभीर्याने घेतले गेले. गांधीजींचा असा विश्वास होता की, "भारताचा आत्मा खेड्यांमध्ये राहतो. जर खेडी नष्ट झाली तर भारतही नष्ट होईल." ही संकल्पना आहे. स्वातंत्र्यानंतर, गावाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी सन १९५९ साली पंचायतराज व्यवस्था निर्माण केली.

सन १९९२ च्या ७३ व्या घटनादुरुस्तीने पंचायतराज संस्थाना घटनात्मक दर्जा प्रदान केला. पंचायतराज संस्था प्रशासन लोकांच्या जवळ आणण्यासाठी आणि प्रभावीपणे तळागाळातील विकास सक्षम करण्यासाठी डिझाइन केल्या आहेत. भारतातील पंचायतींची रचना ही तीन-स्तरीय प्रणाली आहे ज्यामध्ये गाव पातळीवर ग्रामपंचायत, ब्लॉक पातळीवर पंचायत समिती आणि जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषद यांचा समावेश आहे. ग्रामपंचायत ही पायाभूत एकक आहे, जी गाव किंवा गावांच्या गटात पिण्याचे पाणी, स्वच्छता, ग्रामीण आरोग्यसेवा आणि शिक्षण यासारख्या आवश्यक सेवांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी जबाबदार आहे आणि ती थेट निवडून आलेल्या प्रतिनिधींनी बनलेली आहे, ज्यामध्ये सरपंच आणि इतर पंच सदस्यांचा समावेश आहे. पंचायत समिती ग्रामपंचायत आणि जिल्हा परिषद यांच्यात मध्यस्थ म्हणून काम करते, ग्रामीण पायाभूत सुविधा, आरोग्य, शिक्षण आणि उपजीविका यासारख्या क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करून अनेक गावांमध्ये विकास उपक्रमांचे समन्वय साधते. जिल्हा पातळीवर, जिल्हा परिषद कार्य करते. प्रशासन, संसाधनांचे वाटप, राज्य आणि राष्ट्रीय धोरणांची अंमलबजावणी आणि जिल्हाव्यापी विकास योजनांचे समन्वय यावर देखरेख करणारी सर्वोच्च संस्था आहे. कार्यक्षम स्थानिक प्रशासन आणि विकास प्रकल्पांच्या यशस्वी अंमलबजावणीची खात्री करण्यासाठी प्रत्येक स्तर एक वेगळी आणि महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

देशातील ग्रामीण विकास, सामाजिक कल्याण आणि ग्रामीण लोकसंख्येच्या जीवनमानात सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने पंचायतींवर विविध जबाबदाऱ्या सोपवल्या जातात. ग्रामीण पायाभूत सुविधा, दारिद्र्य निर्मूलन, आरोग्य, शिक्षण आणि स्वच्छता यासारख्या स्थानिक विकास कार्यक्रमांचे नियोजन आणि अंमलबजावणी करण्यात त्या महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात, ज्यामध्ये मनरेगासारख्या योजनांचा समावेश आहे. पंचायती सामाजिक कल्याणावर देखील लक्ष केंद्रित करतात, बालविवाह, घरगुती हिंसाचार, लिंग असमानता आणि उपेक्षित समुदायांचे उत्थान यासारख्या समस्या सोडवतात, तर महिला आणि असुरक्षित गटांना सक्षम करतात. ते जमीन, पाणी आणि जंगले यासारख्या स्थानिक संसाधनांचे व्यवस्थापन करतात, शाश्वत आणि समतोल वापर सुनिश्चित करतात आणि पाणी व्यवस्थापन प्रकल्पांमध्ये सहभागी असतात. पंचायती सार्वजनिक आरोग्य सेवा, लसीकरण मोहिमेची देखरेख करतात आणि शाळा आणि साक्षरता कार्यक्रमांचे व्यवस्थापन करून शिक्षणाला प्रोत्साहन देतात. याव्यतिरिक्त, ते स्थानिक

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

वाद सोडवण्यात मध्यस्थ म्हणून काम करतात, लांबलचक कायदेशीर प्रक्रिया टाळण्यास मदत करतात आणि सामुदायिक सुसंवाद वाढवतात.

❖ **शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) :**

संयुक्त राष्ट्रांनी सन २०१५ मध्ये स्वीकारलेली शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) ही २०३० पर्यंत सर्वांसाठी चांगले आणि अधिक शाश्वत भविष्य साध्य करण्याच्या उद्देशाने जागतिक स्तरावर कृती करण्याचे आवाहन आहे. शाश्वत विकासामध्ये १७ उद्दिष्टे आहेत, ज्यात गरिबी निर्मूलन, दर्जेदार शिक्षण सुनिश्चित करणे, लिंग समानता प्राप्त करणे, स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता प्रोत्साहन देणे, हवामान बदलाशी लढणे आणि शांततापूर्ण समाज निर्माण करणे यांचा समावेश आहे. ही उद्दिष्टे समावेशकता, समता आणि शाश्वततेवर भर देतात, सर्व लोकांसाठी, त्यांची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी काहीही असो, जीवनमान सुधारण्याचा प्रयत्न करतात.

भारताच्या संदर्भात, शाश्वत विकासाला दीर्घकालीन विकास आव्हानांना तोंड देण्याचा आणि पर्यावरणीय शाश्वतता आणि सामाजिक समावेशनासोबत आर्थिक वाढ सुनिश्चित करण्याचा मार्ग म्हणून पाहिले जाते. भारत देश ग्रामीण लोकसंख्येसह, शाश्वत विकास साकार करण्यात अद्वितीय आव्हानांचा सामना करतो, विशेषतः ग्रामीण भागात जिथे गरिबी, पायाभूत सुविधांचा अभाव, अपुरे शिक्षण आणि सामाजिक असमानता प्रचलित आहे. असे असताना देखील देशातील पंचायतराज संस्थां शाश्वत विकासाच्या जागतिक उद्दिष्टांना साध्य करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे.

❖ **पंचायतराज संस्था आणि शाश्वत विकास**

भारतात शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यात पंचायतराज संस्थांची भूमिका महत्वाची आहे. स्थानिक समुदायांशी त्यांची जवळीक लक्षात घेता, ग्रामीण लोकसंख्येच्या विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि त्यांच्या विकास उपक्रमांना जागतिक शाश्वत विकास ध्येयांशी जुळवून घेण्यासाठी पंचायतराज संस्थां अद्वितीयपणे कार्य करीत आहेत. देशातील पंचायतराज संस्थां समावेशक आणि समतापूर्ण वाढ, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरणीय शाश्वततेवर लक्ष केंद्रित करून, अनेक शाश्वत विकास ध्येयांमध्ये थेट योगदान देत आहे, ज्यात गरिबी निर्मूलन, शिक्षण सुधारणे, लिंग समानता वाढवणे आणि स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता यासारख्या मूलभूत सेवांमध्ये प्रवेश सुनिश्चित करणे समाविष्ट आहे.

भारतातील ग्रामीण भागात रोजगार प्रदान करून गरिबी दूर करणाऱ्या महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (मनरेगा) सारख्या कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीत पंचायतराज संस्थांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. स्वच्छता आणि कचरा व्यवस्थापनावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या स्वच्छ भारत मिशन आणि ग्रामीण घरांना सुरक्षित आणि पुरेसे पिण्याचे पाणी प्रदान करण्याचे उद्दिष्ट असलेल्या जलजीवन मिशनमध्येही ते केंद्रस्थानी आहेत. शिवाय, पंचायतीराज संस्थामध्ये स्थानिक प्रशासन आणि विकास कार्यक्रमांमध्ये महिलांचा सहभाग सुनिश्चित करून, महिला साक्षरता, माता आरोग्य आणि सुरक्षितता. तथापि, त्यांच्या क्षमता

असूनही, आर्थिक अडचणी, अपुरे तांत्रिक ज्ञान, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि खोलवर रुजलेली सामाजिक असमानता यासारख्या विविध आव्हानांमुळे पंचायतराज संस्थांची शाश्वत विकास उद्दिष्टमध्ये प्रभावीपणे योगदान देण्याची क्षमता आहे. शिवाय, जातीय भेदभाव आणि लिंगभेद यांसारखे सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळे अनेकदा उपेक्षित गटांच्या प्रशासनातील सहभागात अडथळा आणतात, ज्यामुळे समावेशक विकासाची व्याप्ती मर्यादित होते.

भारतातील शाश्वत विकासाच्या यशासाठी पंचायतराज संस्थां आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टे उपक्रमांचे एकत्रीकरण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. स्थानिक प्रशासन वाढवून, नागरी सहभाग वाढवून आणि महत्त्वाच्या सेवांचे वितरण सुनिश्चित करून, पंचायतराज संस्थां स्थानिक विकासाला चालना देऊ शकतात आणि शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टसाठी भारताच्या राष्ट्रीय वचनबद्धतेत थेट योगदान देऊ शकतात. तथापि, पंचायतराज संस्थां अधिक प्रभावी होण्यासाठी, त्यांना आर्थिक संसाधने, निवडून आलेल्या प्रतिनिधींसाठी क्षमता-निर्मिती उपक्रम, चांगल्या पायाभूत सुविधा आणि मजबूत राजकीय इच्छाशक्तीच्या बाबतीत वाढीव पाठिंबा आवश्यक आहे. शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यात पंचायतराज संस्थांचे यश केवळ स्थानिक सरकारांना सक्षम करण्यावरच अवलंबून नाही तर पंचायतराज संस्थां, राज्य आणि केंद्र सरकारे, नागरी समाज संघटना आणि खाजगी क्षेत्र यांच्यातील सहकार्याला चालना देण्यावर देखील अवलंबून आहे. याव्यतिरिक्त, तंत्रज्ञानाचा वापर, डेटा विश्लेषण आणि सहभागी प्रशासन पद्धती त्यांच्या उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी पंचायतराज संस्थांची प्रभावीता वाढवू शकतात.

भारतातील पंचायतीराज संस्था शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यामध्ये प्रभावीपणे कसे योगदान देऊ शकतात, त्यांना तोंड द्यावे लागणारे आव्हाने कशी मोजता येतील आणि सुधारणेसाठी संधी कशा सुचवता येतील हे शोधण्याचा या अभ्यासाचा उद्देश आहे. गरिबी कमी करणे, दर्जेदार शिक्षण, लिंग समानता आणि पाणी आणि स्वच्छता यासारख्या विशिष्ट शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टमध्ये पंचायतराज संस्थांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करून, संशोधन या संस्थांना सक्षम करण्यासाठी आणि शाश्वत विकास साध्य करण्यात त्यांचा मोठा प्रभाव सुनिश्चित करण्यासाठी कोणती व्यावहारिक पावले उचलता येतील याबद्दल अंतर्दृष्टी देईल. शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या दिशेने भारताच्या प्रगतीसाठी पंचायतराज संस्थां आवश्यक आहेत.

पंचायतीराज संबंधित कार्यक्रमांद्वारे संबोधित केलेले प्रमुख शाश्वत विकास उद्दिष्टे

अ.क्रं	शाश्वत विकास ध्येय (SDG)	शाश्वत विकास ध्येयाशी संबंधित पंचायत कार्यक्रम/उपक्रम
1	SDG 1: गरिबी नाहीशी करणे	1) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी (मनरेगा) 2) प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY)
2	SDG 2: शून्य भूक	1) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) 2) मध्यान्ह भोजन योजना (MDM)

3	SDG 3: चांगले आरोग्य आणि कल्याण	1) राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (एनएचएम) 2) स्वच्छ भारत मिशन (SBM)
4	SDG 4: दर्जेदार शिक्षण	1) सर्व शिक्षा अभियान (SSA) 2) राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (RMSA)
5	SDG 5: लिंग समानता	1) बेटी बचाओ बेटी पढाओ (BBBP) 2) महिला शक्ती केंद्र (MSK)
6	SDG 6: स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता	1) स्वच्छ भारत मिशन (SBM) 2) जलजीवन मिशन (जेजेएम)
7	SDG 7: परवडणारे आणि स्वच्छ ऊर्जा	1) प्रधान मंत्री उज्वला योजना (PMUY) 2) सौभाग्य योजना
8	SDG 8: योग्य काम आणि आर्थिक वाढ	1) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी (मनरेगा) 2) दीनदयाळ अंत्योदय योजना राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (DAY-NRLM)
9	SDG 11: शाश्वत शहरे आणि समुदाय	1) स्मार्ट व्हिलेज उपक्रम 2) प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY)
10	SDG 13: हवामान कृती	1) हवामान बदलावरील राष्ट्रीय कृती आराखडा (NAPCC) 2) हरित पंचायतीचे उपक्रम

भारतातील पंचायतींनी तळागाळातील विकासाला चालना देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. देशभरात अनेक यशस्वी उपक्रम राबवले गेले आहेत जे स्थानिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी विकेंद्रित प्रशासनाची प्रभावीता दर्शवितात. देशभरात अनेक पंचायतींनी समुदायांना सक्षम केले, पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा केल्या आणि आवश्यक सेवा कशा दिल्या आहेत. पंचायत उपक्रमांचे यश हे बऱ्याचदा मजबूत नेतृत्व, समुदायाचा सहभाग, क्षमता-निर्मिती आणि बाहय संस्थांशी सहकार्य यासारख्या घटकांवर अवलंबून असते. स्थानिक संदर्भांनुसार विकेंद्रित प्रशासन तयार करण्याची गरज यावरही ते भर देतात, जेणेकरून उपाय योग्य आणि शाश्वत असतील याची खात्री केली जाईल. शिवाय, तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर, लिंग समानतेचे प्राधान्य आणि स्थानिकांचा सहभाग, महिला आणि उपेक्षित गटांनी तळागाळातील शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी आवश्यक असल्याचे सिद्ध केले आहे. या उपक्रमांचे सकारात्मक परिणाम दिसून आले आहेत, परंतु अपुरा निधी, मर्यादित प्रशासकीय क्षमता आणि कधीकधी राजकीय हस्तक्षेप यासारख्या आव्हाने देखील आहेत, ज्या अधिक व्यापक आणि शाश्वत परिणामासाठी संबोधित करणे आवश्यक आहे. तरीही, पंचायती, योग्य संसाधने आणि

पाठिंब्याने सुसज्ज असताना, ग्रामीण भारतात बदलाचे शक्तिशाली घटक म्हणून काम करू शकतात.

❖ **पंचायतींसमोरील आव्हाने:**

ग्रामीण भारतातील पंचायतींना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो जे शाश्वत विकासाला चालना देण्यास आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) साध्य करण्यात त्यांच्या प्रभावीतेला अडथळा आणतात. प्रमुख समस्यांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

1) मर्यादित आर्थिक स्वायत्तता आणि अपुरे सरकारी हस्तांतरणांवर अवलंबून राहणे प्रकल्पांचे नियोजन आणि अंमलबजावणी करण्याच्या क्षमतेला अडथळा आणते.
2) पंचायतींमध्ये प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांच्या कमतरतेमुळे विकास कार्यक्रमांचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखरेख व्यवस्थित होत नाही.
3) स्थानिक आणि राज्य राजकीय प्रभाव अनेकदा निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेला अडथळा आणतो, ज्यामुळे भ्रष्टाचार आणि संसाधनांचे चुकीचे वाटप होते.
4) जात आणि लिंग भेदभावासह खोलवर रुजलेली सामाजिक असमानता, समावेशक सहभागाला अडथळा आणते आणि प्रभावी प्रशासन मर्यादित करते.
5) रस्ते आणि डिजिटल कनेक्टिव्हिटीसह कमकुवत पायाभूत सुविधा कार्यक्षम सेवा वितरण आणि प्रभावी प्रशासनात अडथळा आणतात.
6) नागरिकांचा कमी सहभाग आणि जागरूकतेचा अभाव यामुळे जबाबदारी कमी होते आणि स्थानिक प्रशासनाची प्रभावीता कमी होते.
7) नोकरशाहीतील विलंब, गैरव्यवस्थापन आणि स्थानिक गरजांशी जुळत नसल्यामुळे राष्ट्रीय योजनांच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने त्यांचा प्रभाव कमी करतात.

भारतातील पंचायतराज व्यवस्था स्थानिक लोकशाहीला चालना देण्यात आणि ग्रामीण विकास कार्यक्रम राबविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. तथापि, मर्यादित आर्थिक स्वायत्तता, राजकीय हस्तक्षेप आणि क्षमता मर्यादा यासारख्या आव्हानांमुळे त्यांच्या पूर्ण क्षमतेत अडथळा येतो. या आव्हानांना तोंड देऊन आणि सुधारणेच्या संधींचा फायदा घेऊन, पंचायती शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी अधिक प्रभावी होऊ शकतात. समावेशक आणि सहभागी प्रशासनाला चालना देण्यासाठी, विकासाचे फायदे संपूर्ण भारतातील ग्रामीण गरीब आणि उपेक्षित समुदायांपर्यंत पोहोचतील याची खात्री करण्यासाठी पंचायतींना बळकटी देणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

भारतात तळागाळात शाश्वत विकास चालविण्यामध्ये आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यात पंचायती राज संस्थाची महत्त्वाची भूमिका आहे. स्थानिक पातळीवर मनरेगा, स्वच्छ भारत मिशन आणि जलजीवन मिशन सारख्या प्रमुख कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीत पंचायती महत्त्वाची भूमिका बजावतात, गरिबी निर्मूलन, स्वच्छता, पाणी उपलब्धता आणि लिंग समानतेमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. तथापि, त्यांच्यात क्षमता

असूनही, पंचायती राज संस्थाला मर्यादित आर्थिक स्वायत्तता, अपुरी प्रशासकीय क्षमता, राजकीय हस्तक्षेप आणि सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळे यासारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो, जे त्यांच्या प्रभावीतेला अडथळा आणतात. या आव्हानांना तोंड देणे आणि विकासाच्या संधींचा फायदा घेणे ग्रामीण भारतात समावेशक आणि समतापूर्ण विकासाला चालना देण्यासाठी, शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यात अधिक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावण्यास पंचायतींना सक्षम बनवू शकते.

भारतातील पंचायतराज संस्थाचे आर्थिक आणि प्रशासकीय अधिकार वाढवल्याने अधिक प्रभावी उपाय मिळू शकतात. निवडून आलेल्या पदाधिकाऱ्यासाठी, विशेषतः महिला आणि उपेक्षित समुदायांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम, प्रशासनाची गुणवत्ता वाढवू शकतात आणि समावेशक निर्णय घेण्याची खात्री करू शकतात. भौगोलिक माहिती प्रणाली आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मसारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर केल्याने संसाधन व्यवस्थापन आणि पारदर्शकता सुधारू शकते. तसेच चांगल्या संसाधनांसह, प्रशिक्षण आणि संस्थात्मक पाठिंब्यासह, पंचायती राज संस्था बदलाचे शक्तिशाली एजंट बनू शकतात, ज्यामुळे भारताला 2030 पर्यंत जागतिक विकास वचनबद्धता पूर्ण करण्यास मदत होईल.

संदर्भसूची:

१) Aslam M., (2007), Panchayatiraj in India', National Book Trust India.
२) Mathur Kuldeep, (2013), Panchayatiraj', Oxford University, Press, New Delhi, Page No. XVI-XVIII.
३) Sharda Mridula (2010), Evoltion of Panchayatı Raj in India, Kanıshka Publishers and Distributionrs, New Delhi
४) मॅथ्यू जॉर्ज,(2003), 'भारत में पंचायतीराज परिप्रेक्ष्य और अनुभव', वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली.
५) शुल्क आशुतोष (2007), 'पंचायतीराज की बदलती तस्वीर', कुरुक्षेत्र, ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली.
६) अग्रवाल प्रमोद कुमार, (2015), 'भारत में पंचायतीराज', ज्ञानगंगा, दिल्ली,
७) शर्मा पारूल (2007), 'पंचायतराज प्रशासन', रितू पब्लिकेशन्स, जयपुर.
८) सिंह निशांत (2006), 'पंचायतराज व्यवस्था', राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली,
९) शिरसाठ श्याम, बैनाडे भगवानसिंग (2010), भारतीय स्थानिक स्वशासन, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

भारताचे संविधान आणि त्याचा व्यवहार

प्रा. विठ्ठल दहिफळे
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
पीपल्स कॉलेज, नांदेड
मो. ९९२२६५४४३२
Email: dahiphalevithal@yahoo.com

भारताच्या संविधान स्वीकृतीला ६६ तर अंमलबजावणीला ६५ वर्षे पूर्ण झाली आहेत. संविधानाचा हीरक महोत्सव पार पडणे ही राष्ट्राच्या वाटचालीत फार महत्त्वपूर्ण घटना नसली तरी व्यक्तिजीवनात मात्र संदर्भ राखत असते. दक्षिण आशियात प्रजासत्ताक लोकशाहीची वाटचाल अडखळत होत असताना भारतात गतिमान असणे ही एकीकडे समाधानाची बाब आहे, परंतु दुसरीकडे देशांतर्गत असुरक्षितता, भय आणि चिंता समाप्त झाल्या असेही नाही. संविधानातील राजकीय लोकशाहीचे आदर्श प्रत्यक्षात उतरविण्याच्या संदर्भात आपण मोठ्या प्रमाणात यशस्वी झालो, पण बाबासाहेब व इतर धुरिणांनी पाहिलेल्या सामाजिक लोकशाहीचे स्वप्न साकार करण्यात मात्र अद्याप यशस्वी होऊ शकलो नाही, हे कटू सत्य आहे. समता, स्वातंत्र्य, धर्मनिरपेक्षता आणि समाजवाद या संवैधानिक मूल्यांची अपेक्षित प्रमाणावर जोnacणा घडून आली नाही. हल्लीचे वास्तव भयानक असून धर्मनिरपेक्षता आणि समाजवाद या मूल्यांना व्यवहारात सोडचिठ्ठी दिली गेली काय अशी शंका येण्याइतपत असहिष्णू, बेभरोशाचे वातावरण तयार झाले आहे. राज्यव्यवस्थेत उद्भवलेल्या विकृती ध्यानात घेऊनही जमेची बाजूही प्रचंड आहे. सोळा सार्वत्रिक निवडणुका आपण यशस्वीपणे पार पाडल्या आहेत. देशात झालेली सर्व सत्तांतरे सुरळीतपणे आणि शांततामय मार्गाने मतपेटीतून घडून आली आहेत. अपवादात्मक कालखंड वगळता भारतीय नागरिकांचे मूलभूत हक्क एकंदरीत सुरक्षित राहिले आहेत. अर्थव्यवस्थेची दमदार वाटचाल सुरू आहे. परराष्ट्र व्यवहार बड्यांनी दखल घेण्याइतपत सशक्त झाला आहे. एकंदरीत भारतीय संविधान परके, परपुष्ट, येथील परंपरेशी विसंगत म्हणून टाकून देण्याच्या लायकीचे अशी ओरड करणाऱ्यांची तोंडे बंद झाली असून संविधानानेच पुरविलेल्या अवकाशात सत्तास्वादाचा आस्वाद घेण्याची संधी मिळाली आहे. तरीही प्रश्न शिल्लक राहतात. संविधानाला आकार देणाऱ्या डॉ. आंबेडकरांच्या शतकोत्तर रौप्यमहोत्सवी जयंतीनिमित्ताने संवैधानिक मूल्यांच्या वाटचालीचा लेखाजोखा मांडण्याचा यथामती प्रयत्न सदरील लेखात करण्यात आला आहे. मांडणीच्या दृष्टीने लेखाची दोन भागात विभागणी करण्यात आली आहे. पहिल्या भागात संविधानाच्या जगभरातील मुख्य प्रवाहांचे स्वरूप स्पष्ट करून त्यात भारताचे वेगळेपण शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. दुसरा भाग भारतीय संविधानाचा मूल्याशय आणि आजचे समाजवास्तव यातील विसंगतीवर प्रकाश टाकला आहे.

संविधान हे देशाच्या समाजबांधणीचे आधारभूत तत्त्व असते. पाया असतो. त्यावर कोणत्या प्रकारची इमारत उभी राहणार याची स्पष्ट कल्पना तीत अंतर्भूत असते. नागरी जीवनाची पायाभरणी होण्यापूर्वीच्या काळात सामाजिक नात्यांचे नियंत्रण पारंपरिक धर्म, वर्ण-जात, पुरुष आदी सत्ता करीत होत्या. परंतु जसजसे नागरी जीवन करारमय होत गेले तसतसे पारंपरिक सत्तेची जागा आधुनिक राज्यसत्तेने घेतली. राज्यसत्तेने कोणत्या मार्गावरून जावे यासंबंधीचा तपशील सुस्पष्ट होण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. म्हणजे, राज्यसत्तेचे स्वरूप कसे असावे, कोणत्या मूल्यांवर श्रद्धा असावी, ध्येयवाद काय असावा, व्यक्ति-राज्य, राज्य-समुदाय, समुदाय-व्यक्ति आदी नात्यांची विण कशी गुंफली जावी इत्यादी संबंधीचा तपशील सुस्पष्ट असण्याची गरज अधोरेखित झाली. ज्या दस्तऐवजात हा सर्व तपशील दिला जाऊ लागला त्याला देशाच्या सर्वोच्च कायद्याचे रूप प्राप्त होऊन संविधान हे नामाभिधान मिळाले. सामंती व्यवस्था, राजेशाही समाप्त होऊन युरोपात अठराव्या शतकापर्यंत लोकतांत्रिक राज्यव्यवस्था दृढमूल व्हायला लागल्या. व्यक्तीला प्रतिष्ठा देणाऱ्या उदारमतवादी विचाराला उधाण आले. राज्यकारभाराचा प्रमुख मार्गदर्शक

दस्तऐवज म्हणून संविधावरही उदारमतवादी विचारांची छाप पडली. परंतु कालांतराने मुक्त भांडवली व्यवस्था आणि व्यक्ती स्वातंत्र्याचा अतिरेक यामुळे समष्टीचा विचार मागे पडला. परिणामी उदारमतवादी व्यवस्थेला पर्याय म्हणून समाजवादी व्यवस्था सोव्हियत रशियात पहिल्यांदा अस्तित्वात आली. फार तपशिकात न शिरता अगोदर जगातील संविधानाच्या या दोन मुख्य प्रवाहांचे स्वरूप समजून घेऊ व त्यात भारताचे काय वेगळेपण आहे त्याचा शोध घेऊया.

संविधानाचा उदारमतवादी प्रवाह संविधानाला आदर्श समाजाचा ब्ल्यूप्रिंट मानतो. म्हणजे कुठे जायचे, कोणत्या प्रकारचा समाज घडवायचा याचे चित्र देशाच्या संविधानात रंगविण्यात येते. पारंपरिक समाजात हे कार्य धर्म, वर्ण-जात सत्ता करीत होत्या. पण या संस्था मानवी जीवनात आधुनिकता आणण्यात अयशस्वी ठरल्या म्हणून मानवाने आधुनिक संघटित राजकीय संस्थांच्या आधारे आदर्शाचा शोध घेण्यास सुरुवात केली. उदारमतवादी संविधानाची दुसरी महत्त्वाची मान्यता ही की, देशात संविधान हा सर्वोच्च मूलभूत कायदा म्हणून स्वीकारला जातो. अन्य सर्व कायदे, अधिनियम, आदेश, संस्था, मंडळे व त्यांचा ध्येयवाद त्याशी पूरकच हवा तरच व्यक्ती, संस्थांची प्रतिष्ठा शाबूत राहते अशी दृढ समजूत असते. या प्रवाहाची आणखी एक महत्त्वाची मान्यता म्हणजे, शासनसंस्थेच्या सत्तेला काहीतरी मर्यादा असाव्यात या प्रमेयावरील श्रद्धा. सत्तेचा स्वभावच मुळात भ्रष्ट असतो, या गृहीतकातून सदरील भूमिकेचा जन्म झाला आहे. जेव्हा ती तशी भ्रष्ट बनते तेव्हा ती एक तर आंधळी होते किंवा पाशवी बनते, म्हणून सत्तेला लगाम असलेच पाहिजेत. उदा. लिबिया, इजिप्त, इराण, इराक आदी देशांत पाशवी सत्तेचा अनुभव तेथील जनतेनी घेतला. तेव्हा याला आळा घालायचा कसा, तर संविधानात व्यक्ति-राज्य, राज्य-समुदाय, व्यक्ति-समुदाय इत्यादी सामाजिक नात्यांची विण पक्की बांधून म्हणजेच नात्यांच्या ऊहापोहातून शासनसत्ता सुस्पष्ट होत जातात. सत्ता सुस्पष्ट होत जाणं म्हणजे एका अर्थाने सत्ता मर्यादित होत जाणे असते. अर्थात जेव्हा शासनाला अमुक करण्याचा अधिकार आहे हे स्पष्ट होणं, म्हणजे त्यापलीकडे काही न करता येणं, हा खुलासा असतो. यामागे व्यक्तीला खुलेपणा मिळावा हा उद्देश आहे. पश्चिमी उदारमतवादी लोकतांत्रिक देशांत या खुलेपणाचे फायदे-तोटे सिद्ध झाले आहेत.

संविधानाचे दुसरे प्रतिमान समाजवादी जगताच्या उदारमतवादासंदर्भातील समीक्षेतून आणि प्रत्यक्ष अनुभवातून सिद्ध झाले आहे. उदारमतवादी संविधान स्वातंत्र्य जरूर देते पण ते जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या भौतिकी परिस्थितीची हमी मात्र देत नाही हा समाजवादी प्रतिमानाचा आक्षेप आहे. म्हणजे आदर्श सांगितला; पण तिथपर्यंत जाण्याचा मार्ग उपलब्ध नाही, अशा कागदी आदर्शाऐवजी समता व न्यायाची हमी देणारे समाजवादी प्रतिमान कैक पटीने चांगले असा विश्वास समाजवादी जगतातून दिला जातो. व्यक्तीला राजकीय हक्काबरोबरच जगण्यासाठी आर्थिक हक्कही दिले गेले पाहिजेत असे या प्रतिमानाचे म्हणणे आहे. यामुळेच काम करण्याचा हक्क, रोजगार मिळविण्याचा हक्क व्यक्तीचा मूलभूत हक्क म्हणून समाजवादी देशांनी स्वीकारला आहे. समाजवादी प्रतिमानाची दुसरी महत्त्वाची मान्यता जी उदारमतवादी प्रतिमानाच्या नेमकी विरुद्ध आहे ती म्हणजे, 'राज्यसंस्थेच्या सत्तेला मर्यादा न घालता त्या मजबूत केल्या पाहिजेत' ही आहे. अर्थात मर्यादांची भाषा कुठे शोभून दिसते? जिथे स्वातंत्र्य, समतेचे अर्थ लोकांना नीटपणे कळले व पचलेले असतात, सामाजिक नात्यांची उतरंड पक्की तयार झालेली असून लोकशाही मूल्यांवर आधारलेली असते आणि त्यात काही गडबड झालीच तर आपला न्याय आपल्या पदरात पाडून घेण्यासाठी नागरी समाज सतत व्हायब्रेट (सजग) असतो अशा ठिकाणी राज्यसत्तेला काहीएक मर्यादा असाव्यात, व्यक्तीला अधिक खुलेपणा द्यावा, हे समजू शकते. पण जिथे धर्म, जात, वंश, वर्ण, घराणे व पुरुषांच्या सत्तेची पकड समाजात आणखीही मजबूत आहे, लोकशाही हा केवळ एक मंत्रप्रयोग म्हणून तेवढा नामशेष आहे, तिथे राज्यसत्तेच्या मर्यादांची भाषा देशाला रसातळाला नेणारी नी शोषण, दमन, पिळवणूक याचे हत्यार ठरू शकते. परंतु राज्य सामर्थ्यशाली झाले पाहिजे म्हणत म्हणत यांनीही टोक गाठले. राज्य मजबूत झाले पाहिजे म्हणजे काय तर पार्टी (साम्यवादी) मजबूत झाली पाहिजे. पार्टी मजबूत झाली पाहिजे म्हणजे पक्षांतर्गत लोकशाही रचना स्वीकारली पाहिजे असे मुळीच नाही, तर पक्षनेतृत्व मजबूत झाले पाहिजे असा विचार स्वीकारला गेला. त्यामधून सर्वंकष राज्यसत्तेचा उदय होऊन

समाजवादाच्या उद्देशालाच हरताळ फासला गेला हे वास्तव नाकारता येत नाही. लेनिन, स्टालिन, माओच्या कारकिर्दीत स्वातंत्र्याची झालेली गळचेपी व पक्षसत्तेची फॅसिस्टवादी पकड कशी दुर्लक्षित करायची ?

या पार्श्वभूमीवर आमचे (भारताचे) वेगळेपण काय? याचा विचार झाला पाहिजे. नवस्वतंत्र भारताने पंतप्रधान नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली समाजवादी तोंडावळ्याचे उदारमतवादी लोकशाही प्रतिमान स्वीकारले, म्हणून हे केवळ समाजवाद अथवा उदारमतवादाचे जशास तसे अनुकरण होते काय? निश्चितच नाही. संविधान बांधणीवेळी एवढे डिबेट झालेत त्या काय केवळ वेळ जात नाही म्हणून मनोरंजनाखातर केलेल्या चर्चा नव्हत्या तर स्वतंत्र 'भारतीयत्व' चा विचार करून येथल्या मातीचे प्रतिनिधित्व करू शकेल असा सर्वसमावेशक दस्तऐवज तयार करण्यासाठी चाललेला तो आटापिटा होता. सर्व प्रकारच्या दोषांचा त्याग आणि गुणांची बेरीज करून तयार केलेला दस्तऐवज म्हणजे देशाचे संविधान आहे. अन्यधर्माप्रमाणे ती केवळ देशाची सर्वोच्च कायदेसंहिताच नाही तर नवसमाजाच्या निर्मितीचा संकल्प त्यात आहे. भारताचे संविधान लोकशाहीची केवळ औपचारिक यंत्रणाच पुरवित नाही तर लोकशाहीच्या सामाजिक आशयाबद्दलचीही भूमिका घेते. 'संतुलन' आणि 'समन्वय' हे भारतीय संविधानाचे वेगळेपण आहे. व्यक्तीचे हक्क आणि समुदायाचे हक्क (२९ वे कलम) याचा कुठेतरी तोल सांभाळला आहे. पाश्चिमात्य उदारमतवादी परंपरा व्यक्तीची प्रतिष्ठा, व्यक्तीचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवते; पण समष्टीची हेळसांड करते. समुदायांच्या स्वतंत्र हक्कांचा विचार तिकडे झालाच नाही. त्यामुळे पश्चिमी समाजात आता समुदायांच्या अस्मितांचे संघर्ष उफाळून येताना दिसतात. यावर मुलामा म्हणून सामाजिक विविधतेचा आदर करणाऱ्या 'बहुसंस्कृतीवादाच्या' सिद्धांताचा आधार त्यांना द्यावा लागत आहे. भारताच्या संविधानात मात्र मूलभूत हक्काच्या तिसऱ्या प्रकरणात एकाचवेळी व्यक्तीचे हक्क आणि समुदायाच्या हक्कांचा विचार करून हा प्रश्न निकाली काढला आहे. तरीही सामाजिकशास्त्रांच्या अभ्यासकांना या सिद्धांताचे आकर्षण वाटावे ही शोकांतिका आहे. भारतीय समाज बहुसांस्कृतिक आहेच आणि संविधानाने ही बहुसांस्कृतिकता संवर्धित केली असताना आणखी आग्रह धरण्यात धोका आहे. कारण बहुसंस्कृतीवादाचा अतिरेक होऊन समुदायांच्या अस्मितांना गोंजारत बसलो तर भारतीय समाजाचा प्रवास विघटनाच्या दिशेने होण्याचा संभव आहे. हे सांस्कृतिक विघटन मग ते जातीच्या आधाराने झालेले असो, की वंश अथवा धर्माच्या नावाने झालेले असो, सार्वजनिक राजकारणाचा ताबा घेऊन फुटीरतेला बढावा देत एकराष्ट्रीयतेच्या भावनेलाच शह देण्याची शक्यता नाकारता येत नसल्यामुळे या आघाडीवर जरा सावध राहण्याचीच आवश्यकता आहे.

तथापि सांस्कृतिक विविधतेचा आग्रह सोडून द्या, असा याचा मुळीच अर्थ नाही. विविधतेचा आवाज दाबणाऱ्या प्रत्येक कृतीचा निषेध झालाच पाहिजे, 'सांस्कृतिक धुरिणत्व' आणि 'एकचालकानुवर्तित्वाच्या' आजच्या पार्श्वभूमीवर तर तो प्रकर्षाने व्हायला हवा पण 'संयतपणा' व 'सनदशीरता' या तत्त्वांशी काडीमोड व्हायला नको, एवढेच ! 'संतुलन' आणि 'समन्वयाच्या' याच न्यायाने 'केंद्र-राज्य' संबंध आणि 'सार्वजनिक-खाजगी' भागीदारीचा मेळ घालण्याच्या भूमिकेचा विचार व्हायला हवा.

संविधानाची प्रमुख प्रतिमाने आणि त्यात भारताच्या संविधानाचे वेगळेपण, याचा धोंडाळा घेऊन झाल्यानंतर भारतीय संविधानाचा मूल्याशय आणि त्याचा गेल्या सहासष्ट वर्षातला व्यवहार काय आहे याची चर्चा करूया. आधी नमूद केल्याप्रमाणे भारताचे संविधान हे केवळ उदारमतवादी अथवा समाजवादी प्रतिमानाची द्विरुक्ती नाही, तर त्याला येथील मातीचा गंध आहे. वसाहतिक अनुभवातून समृद्ध होत येथील नागरिकतेचा (सिव्हिलिटी) विकास झाला असल्यामुळे एकाचवेळी अनेक परंपरांचा प्रभाव संविधानाच्या बांधणीवर झालेला आहे. प्राचीन काळातील बुद्ध, महावीर परंपरेचा जसा प्रभाव आहे तसाच अर्वाचीन एकोणिसाव्या शतकातील प्रबोधन परंपरेचाही देशाच्या संविधानावर सखोल प्रभाव आहे. फुले-शाहू-आंबेडकरवादाच्या प्रभावाबरोबरच स्वतंत्र गांधीदर्शनाचा प्रभावभी दिसून येतो. अँग्लो-अमेरिकन परंपरेनेभी भारतीय संविधान प्रभावित झाले आहे. या सर्वांच्या संयुक्त परिणामाने भारतीय संविधानातील मूल्याशयाला वेगळी झळाळी लाभली आहे. प्रज्ञा-शील-करुणा असो की मैत्री-सद्भाव-

सौहार्द, शांती-अहिंसा-साहचर्य असो की प्रेम यासारख्या मूल्यांनी देशाच्या संविधानाला ऐश्वर्य संपादून दिले आहे. म्हणूनच संविधानातील स्वातंत्र्य-समता-बंधुत्व हे केवळ पश्चिमी परंपरेचे अंधानुकरण नसून भारतीय संदर्भात त्याला वेगळा भावाशय आहे. तथापि, एखाद्या मूल्याचा उगम जरी विशिष्ट प्रदेशात विशिष्ट परिस्थितीला प्रतिसाद म्हणून होत असला तरी त्यावर त्यांचीच मालकी असते असे काही नसते. उद्भव तिथे असतो पण ते जेव्हा मूल्य म्हणून अवतरते तेव्हा ते 'वैश्विक सत्य' म्हणून आदरिले जाते. प्रज्ञा-शील-करुणा ही जशी केवळ भारतीयांची बौद्धिक संपदा नाही तशी स्वातंत्र्य-समता-बंधुत्व हे पश्चिमी समाजाचे पेटंट नाही हा मुद्दा समजून घेतल्यास बऱ्याच मिथकरूपातील अहंता निग्रहपूर्वक बाजूला सारता येऊ शकतात. याच न्यायाने देशाच्या संविधानातील कायद्याचे अधिराज्य, सार्वभौमत्व, न्याय, स्त्री-पुरुष समता, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही, आंतरराष्ट्रीय शांतता, देशाची अखंडता आदी मूल्यांचा विचार करता येईल.

व्यक्ति, कुटुंब, समुदाय आणि सरतेशेवटी राष्ट्राला वैभवाच्या शिखरावर नेण्याकरिता संविधाननिर्मात्यांनी ही सर्व मूल्ये देशाच्या संविधानात जाणीवपूर्वक नमूद केली आहेत. यातून त्यांना कोणत्या प्रकारची इमारत बांधावयाची होती याची कल्पना यावी. हा झाला भारताच्या संविधानाचा सिद्धांत. आता मागील सहासष्ट वर्षाच्या वाटचालीत त्याचा व्यवहार कसा राहिला हा समीक्षेचा मुद्दा आहे. सुरुवातीपासून या देशात संवैधानिक मूल्यांची ताकद लक्षात न घेणारे अथवा नाकारणारे प्रवाह अस्तित्वात होते. विशेषतः साम्यवादी पक्ष, समाजवादी गट आणि हिंदुराष्ट्रवाद्यांचे घटनेवर काही आक्षेप होते. साम्यवाद्यांना श्रमिकांची सर्वाधिकारशाही असणारे संविधान हवे होते. अमूलाग्र परिवर्तन, समन्यायवितरण क्रांतीशिवाय अशक्य असल्याचा साक्षात्कार झालेल्या साम्यवाद्यांना संवैधानिक लोकशाहीचा सनदशीर मार्ग कुचकामी वाटत होता. आरंभीच्या काळात भविष्यात अमूलाग्र बदलाची आस बाळगणाऱ्या या पक्षाने केवळ व्यूहनीती म्हणून घटनेच्या चौकटीत राजकारण करण्याचा पर्याय निवडला पण पुढे-पुढे केरळ विधानसभेत बहुमत मिळाल्यानंतर लोकलढे लढत असतानाच संसदीय राजकारणात सत्ता मिळविणे शक्य असल्याचा अनुभव आल्यानंतर उदारमतवादी लोकशाहीबद्दलची साम्यवाद्यांची घृणा बऱ्याचअंशी केवळ सौम्य झाली. एकवेळ राज्यघटनेसंदर्भात खळखळ करणाऱ्या या पक्षाने आणीबाणीच्या काळात संवैधानिक आत्म्याच्या रक्षणार्थ पुढाकार घेतल्याचे आपल्या लक्षात येईल. याला अर्थातच लेनिनवादी-माओवादी (नक्षलवादी) गटांचा अपवाद आहे. तथापि त्यांची राजकीय ताकद क्षीण आणि वैचारिक दिवाळखोरीमुळे फार चिंता करण्याची आवश्यकता नाही. अंतर्गत सुरक्षेकरिता उपद्रवी मूल्याबाबतची तेवढी सावधगिरी ठेवावी लागणार आहे. समाजवादी गटाचेभी संविधानाबाबत काही आक्षेप होते. भांडवलशाही लोकशाहीच्या पलीकडे हे संविधान जात नसल्याची त्यांची तक्रार होती. नुकसान भरपाई न देता कोणाच्याही खाजगी मालमत्तेचे राष्ट्रीयकरण करण्याची सोय असावी असा त्यांचा आग्रह होता. सत्तेत यायचे चिन्हे बऱ्याच अंशी कमी असल्यामुळे निमित्ताने सतत टिकेचे हत्यार शोधण्याचाच हा प्रकार होता हे समाजवाद्यांच्या आतापर्यंतच्या कामगिरीवरून कोणाच्याही सहज लक्षात यावे. मालमत्तेचा हक्क मूलभूत हक्कांच्या यादीतून वगळल्यानंतर समाजवाद्यांचा विरोध निव्हळला. संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेतच समाजवादाच्या संस्थापनेबाबत आश्वस्त करण्यात आल्यामुळे लोकचळवळी आणि संसदीय राजकारणाच्या चौकटीत राजकारण करण्याचा पर्याय निवडून मुख्यप्रवाहात समाजवादी सामील झाले.

संविधानप्रती आक्षेप असणारा तिसरा मोठा गट होता हिंदुराष्ट्रवाद्यांचा. सुरुवातीला त्यांची पक्षीय ताकद बेताचीच होती परंतु राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या रूपाने सामाजिक-सांस्कृतिक अस्तित्व जाणवण्याजोगे होते. भारताचे संविधान इंग्लंड-अमेरिकेची उसनवारी असून हिंदुसांस्कृतिक मूल्यांचा त्यात परिपोष झाला नाही हा या गटाचा युक्तिवाद आहे. आधुनिक लोकशाहीच्या काळात हिंदुसांस्कृतिक मूल्ये म्हणून वर्णाश्रमव्यवस्था तर बळकट करता येत नाही. मग सामान्य लोकांना सार्वजनिक अवकाश मिळवून देणाऱ्या, नियंत्रण आणि संतुलन तत्त्वाने युक्त संसदीय लोकशाहीपेक्षा, आपल्याला प्रिय असलेल्या, एकचालकानुवर्तित्वाला अनुकूल अशा अध्यक्षीय लोकशाहीसाठी या पक्षाने आग्रह धरला. इथेही डाळ शिजली नाही तेव्हा संस्कृती संघटनाच्या नावाखाली 'व्यावर्तक राष्ट्रवादाला' खतपाणी घालून संवैधानिक

ध्येयवादालाच खिळ घालण्याचे राजकारण या गटाने सुरू ठेवले आहे. डॉ. मूंजे, गोळवलकर गुरुजी, केशव बळीराम हेडगेवार ही मंडळी जेव्हा संघ व हिंदु महासभेत सक्रिय होती तेव्हा हा पक्ष उघडपणे कर्मठ वर्णवादी आणि परंपरावादी होता. पश्चिम विरुद्ध पूर्व अशा संस्कृतीसंघर्षाची त्याला पार्श्वभूमी होती. बाळासाहेब देवरस सरसंघचालक झाल्यावर मात्र संघाने आपला कर्मठ चेहरा बदलण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. संघ आधुनिक झाला; पण इथेही भारतीय राज्यघटना ही परक्या सांस्कृतिक मूल्यावर आधारलेली आहे ही भूमिका कायम राहिल्याची दिसेल. नव्वदीच्या दशकात भारतीय जनता पक्षाने देशाच्या राजकारणात मध्यवर्ती बनल्यावर राज्यघटनेच्या फेरआढाव्याचा मुद्दा उपस्थित करून आपण संसदीय शासनव्यवस्थेला बळकटी देणाऱ्या संविधानविरोधावर कायम असल्याची जणू पावतीच दिली. याच शक्ती आज देशाच्या राजकारणात सक्रिय आहेत. घटनात्मक मार्गाने बहुमत प्राप्त करून त्या सत्तेवर आल्या आहेत, हे उघड सत्य असले तरी, राज्यघटनेची किती बूज राखत आहेत हा खरा प्रश्न आहे. तूर्तास हा प्रश्न इथे सोडून देऊन संविधानाला खोलवर क्षती पोहोचविणाऱ्या आणखी एका घटनेचा समाचार घेऊया.

माजी पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधींच्या काळात भारतीय संविधानासमोर हे संकट निर्माण झाले होते. बिहार आणि गुजरात राज्यातील विद्यार्थी आंदोलनाचे निमित्त होऊन देशात उफाळलेल्या असंतोषामुळे श्रीमती गांधी आणि त्यांचा पक्ष लोकप्रियताच्या नीचांकावर पोहोचला होता. तशातच अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने श्रीमती गांधींची निवडणूक भ्रष्ट वर्तनाच्या आरोपाखाली रद्द ठरविली. लोकशाही संकेत धाब्यावर बसवून श्रीमती गांधींनी त्यास प्रतिसाद दिला. बहिर्गत आणीबाणी अंमलात होतीच, तिला अंतर्गत आणीबाणीची जोड दिली. वृत्तपत्रांची मुस्कटदाबी आणि न्यायालयांना निष्प्रभ करण्याचा घाट घातला, त्याकरिता संविधान व कायद्यांची अक्षम्य मोडतोड केली. विरोधकांचे परोपरीने दमन सुरू ठेवले. राज्यघटनेतील अपवादात्मक प्रसंगी वापरावयाच्या अधिकारांचाभी पक्षस्वार्थासाठी यथेच्छ वापर करून घेतला. नागरिकांचे मूलभूत हक्क रद्द करण्यात आले. विरोधी खासदारांच्या अनुपस्थितीत लोकसभेत आणि राज्यसभेत अनेक संविधान विशोधने मंजूर करवून घेण्यात आली. ४२ वे संविधान विशोधन तर संविधान भंजनप्रक्रियेचा अत्युच्च बिंदू होता. प्रास्ताविकात 'समाजवादी' व 'धर्मनिरपेक्ष' अशी दोन नवी विशेषणे लावण्यापासून ते मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीच्या नावाखाली नागरिकांचे कोणतेही मूलभूत अधिकार हिरावून घेण्यापर्यंत सरकारची मजल पोहोचली. न्यायिक पुनर्विलोकनाचे क्षेत्र अतिसीमित करण्यात आले. एकंदरीत, संविधानकर्त्यांनी प्रयत्नपूर्वक साधलेले संतुलन श्रीमती गांधींच्या सरकारने पार निकालात काढले. पण सुदैवाने भारतीय मतदारांनी लवकरच त्यांना सत्ताच्युत करून दमनात्मक मार्गाने लोकशाही नष्ट करू पाहणाऱ्या सरकारला धडा शिकविला. नंतर सत्तेवर आलेल्या जनतापक्षीय सरकारने योग्य ती विशोधने करून ढासळलेले संतुलन पुन्हा ताळ्यावर आणले.

नव्वदीच्या दशकात जागतिकीकरणाचा केलेला स्वीकार ही संवैधानिक मूल्यांची प्रतारणा होती का, हा स्वतंत्र चिकित्सेचा मुद्दा होईल. संविधानाद्वारे देशात सामाजिक व आर्थिक मन्वंतराच्या प्रक्रिया गतिमान व्हाव्यात, अर्धपोटी भारतीयांना पोटभर अन्न, अंगभर वस्त्र आणि प्रत्येकाला आपल्या क्षमतेनुसार आत्मविकास साधण्याच्या पुरेपूर संधी उपलब्ध करून देणारे स्वातंत्र्य प्रत्यक्षात यावे अशी संविधानकर्त्यांची अपेक्षा होती. सामाजिक दास्यमुक्तीचा दस्तऐवज म्हणून ते संविधानाकडे पाहत होते. या आघाडीवर गेल्या पावशतकातील देशकालवर्तमान अस्वस्थ करणारे नाही असे कोण म्हणेल ? काय करण्याची, कुठे जाण्याची अभिलाषा धरीत होतो आणि प्रत्यक्षात काय घडतेय, कुठे निघालोय याचा लघु आलेख मांडावयाचा झाला तरी फारसे आशादायक चित्र समोर येईल याची शाश्वती नाही. संविधान निर्मात्यांना धर्मनिरपेक्ष समाज (ईहवादी) घडवायचा होता, प्रत्यक्षात मूलतत्त्ववाद, धर्मवाद, धार्मिक जमातवाद, समुदायवाद फोफावताना दिसतो आहे. संविधानाच्या प्रस्ताविकेतून 'धर्मनिरपेक्षता', 'समाजवाद' ही मूल्ये गायब करण्यापर्यंत सध्याच्या हिंदुत्ववादी शक्तींची मजल गेली आहे. गोध्रा हत्याकांड व त्यानंतर गुजरातभर उसळलेला हिंसाचार, मुजफ्फरनगर, मालेगावमधील धार्मिक दंगली, घरवापसी, गाईचा मुद्दा, जय हिंद, भारतमाता यावरून समाजात फळ्या पाडणाऱ्या राजकारणाला

सहेतुकपणे उत्तेजन दिले जात आहे. लोकसंख्यावाढीला बावळटपणे उत्तेजन दिले जात असताना 'मेक-इन-इंडिया'चे स्वप्न कसे साकार होणार हा साधा विचारही मनाला शिवत नाही. वर्ण-जात-धर्म-पंथ-भाषा याबाबतची प्रचंड विविधता असणाऱ्या समाजाला धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व बांधून ठेवेल हा संविधानकर्त्यांचा आशावाद सर्वपक्षीय राजकारण्यांनी धुळीस मिळविला आहे.

वंचितता, अभावग्रस्तता यातून दिलासा शोधण्यासाठी सर्वच सामाजिक स्तरातील लोक धर्माकडे वळत असतात. पुरोहित मध्यस्थ व तथाकथित भाष्यकारांच्या भूमिकेत, तर राजकारण्यांनी मतांच्या तुंबड्या भरण्यासाठी धर्माचीच विचारप्रणाली स्वीकारल्यामुळेशोषणप्रक्रियेला जणू अधिमान्यताच मिळवून दिली आहे. शिक्षणाच्या संस्काराने अद्यापही संस्कारित न झालेल्या तळपातळीवरील सरंजामी शक्तींनीभी सत्ताभिलाषेपोटी जमातवादी शक्तींशी हातमिळवणी केली. सर्वसामाजिक पुरुषसत्तेने आगीत तेल ओतले. भारतीय भांडवलदारांनीभी पश्चिमेप्रमाणे 'प्रोटेस्टंट' (प्रागतिक) विचारांचा आधार घेण्याऐवजी जाती-धर्मांच्या तयार चौकटी वापरून आपली भरभराट करून घेतली. बहुसंख्याकवादाच्या उन्मादात 'भारतीय' म्हणून असलेली ओळख समाप्त करून 'हिंदू' म्हणून ओळख देण्याचा घाट घातला जातोय. हिंदुत्व हीच खरी धर्मनिरपेक्षता असून बाकी सर्व "दांभिक धर्मनिरपेक्षतावादी" असाच एकूण सूर लावून जय हिंद, किंवा भारतमाता की जय, एवढ्यापुरती राष्ट्रवादी भावना स्वस्त केली जात आहे ही गंभीर बाब आहे. निवडणुकांच्या राजकारणाद्वारे जाती-धर्मनिरपेक्ष मतदारसंघांची निर्मिती न होता उलट संकुचित निष्ठांना बळकटी देण्यात येत आहे. तिकीट वाटपापासून ते लोकप्रतिनिधी म्हणून पदभार सांभाळेपर्यंत जात-धर्मादी संकुचित निष्ठांचा सर्रास वापर केला जात आहे. लोकप्रतिनिधी म्हणून तरी निरपेक्ष व्यवहार केला जात आहे काय? स्वामी बाबा, बुवांच्या बेताल वक्तव्यांना आवर घालण्याऐवजी सांस्कृतिक धुरिणत्वाकरिता चिथावणीच दिली जात आहे. लायक, सक्षम लोकांची कोंडी करून पदे सोडण्यासाठी भाग पाडले जात आहे आणि तिथे अकार्यक्षम, उथळ, हुजरेगिरी करणाऱ्या आणि संकुचित निष्ठांना बळकटी देणाऱ्या लोकांची वर्णी लावली जात आहे. सत्याची पाठराखण करणाऱ्या पुरोगामी विचारवंतांच्या हत्या होत आहेत. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची गळचेपी केली जात आहे. दलित, अल्पसंख्याक समाजाला लक्ष्य करून फळ्या पाडणाऱ्या उन्मादी राष्ट्रवादाला खतपाणी घातले जात आहे. 'सबका साथ, सबका विकास' याकडे निश्चितच ही वाटचाल नाही. देशाच्या धर्मनिरपेक्ष व लोकसत्ताक संविधानाची पायाभूत तत्त्वेच प्रश्नांकित करण्याचा हा उपद्याप आहे.

जी स्थिती धर्मनिरपेक्षतेची तीच स्थिती समाजवादाची आहे. सामाजिक-आर्थिक न्याय साकार करण्याचे एक व्यापक तत्त्व म्हणून समाजवादाचा संविधानात विचार झाला होता. सर्व स्त्री-पुरुषांना किमान जीवनमानाची हमी मिळू शकेल इतपत उत्पन्नांची साधने हाती राहतील समाजातील मालमत्तेचे सार्वजनिक हितकर ठरेल असे फेरवाटप व्हावे, आर्थिक व्यवस्थेद्वारे उत्पादनांच्या साधनांचे समाजविघातक केंद्रीकरण होणार नाही, स्त्री-पुरुषांना समान कामासाठी समान वेतन देण्यात येईल, प्रत्येकाला काम मिळावे अशा अनेक तरतुदी घटनाकारांनी केल्या आहेत. अर्थव्यवस्थेला पंतप्रधान नेहरूंच्या काळात नियोजनाची जोड देण्यात आली. संमिश्र अर्थव्यवस्थेच्या प्रयोगातून सार्वजनिक-खाजगी क्षेत्रांचा समतोल साधला होता. मुक्त बाजारव्यवस्थेला कवटाळल्यापासून या समताकारी संवैधानिक मूल्यांचा उलटा प्रवास सुरू झाला आहे असेच म्हणावे लागेल. सार्वजनिक चर्चाविश्वातून समतेच्या चर्चा जवळपास हद्दपार झाल्यागत आहेत, होतच असतील तर केवळ समरसतेच्या. समरसता भारतासारख्या विषम समाजव्यवस्था असणाऱ्या देशात समतेच्या मूल्याची जागा घेऊ शकते काय ? कोणता नीतिविवेक समतेशिवाय स्वातंत्र्याची भाषा करू शकेल? विशेष आर्थिक क्षेत्रांच्या स्थापनेसाठी शेतकऱ्यांच्या जमिनी उद्योजकांना कवडीमोल किमतीत दिल्या जातात. सार्वजनिक क्षेत्रांचा संकोच करून खाजगी क्षेत्राला मोकळे रान दिले जात आहे. नियोजन अप्रस्तुत करून कोणती 'नीती' साधायची आहे ? 'कल्याण' हा हक्क म्हणून मान्य करणार की नाही ? या प्रश्नांची उत्तरे आज नाही तर उद्या भावी पिढ्या मागणार, तेव्हा प्रत्येकवेळी संस्कृती गौरवाची ध्वनीफीत ऐकवणार काय? आणि बेकारांच्या फौजेचे त्याने समाधान तरी होईल काय? कायदा व सुव्यवस्थेच्या नावाखाली पण प्रत्यक्षात आपल्या नापाक धोरणांविरुद्ध कोणीही ब्र

काढू नये म्हणून चळवळी करण्याचा हक्कच हिरावून घेणे कोणत्या लोकशाहीत बसते ? चांगली स्वप्ने दाखवून लोकांना काही काळासाठी रमविले जाऊ शकते सदासाठी नाही, तेव्हा निखाऱ्याच्या राखेवर तगलेली लोकशाही राख उडून जाताच ज्वाळेत भस्मसात होईपर्यंत वाट पाहणार काय? या प्रश्नांची निरपेक्ष उत्तरे देऊन समाधान शोधण्यातच सार्वजनिक हित नाही काय ?

न्यायाच्या राजकीय आणि सामाजिक आशयासंदर्भात तरी समाधानकारक स्थिती राहिली आहे काय ? राजकीय संदर्भात न्यायतत्त्वाचा अर्थ नागरिकांत भेदभावाचा अभाव, कायद्याचे अधिराज्य, स्वतंत्र व निष्पक्ष न्यायव्यवस्था, मूलभूत हक्कांची हमी असा होतो तर सामाजिक संदर्भात जन्मसिद्ध अपात्रतांचे निराकरण, विशेषाधिकारांचे निरसन, जातीअंत, स्त्री- ..१२.. पुरुष समता, अस्पृश्यतानिवारण, मानव्याची प्रतिष्ठा असा होतो. यापैकी राजकीय न्यायाचा अपवाद करता सामाजिक संदर्भात फार आश्वासक स्थिती आहे असे कोणी म्हणणार नाही. स्त्रिया व मागासवर्गीयांसाठी केलेल्या विशेष तरतुदींची नेटाने अंमलबजावणी तर झालेली नाहीच, उलट एकांगी, स्वार्थी प्रचार, पूर्वग्रह आणि अपसमजामुळे लाभधारकांत न्यूनगंड तर अन्यांत त्याप्रती द्वेषभावना निर्माण होण्यास हातभार लागला आहे आणि आता तर प्रबळ जातींनाही मागासलेपणाचे डोहाळे लागले आहेत. सामाजिक आरक्षणाच्या न्याय धोरणालाच सुरुंग लावण्याचे हे षड्यंत्र आहे. त्या-त्या प्रदेशातून प्रबळ जातींनी उच्चरवाने आरक्षणाचे दावे करीत वातावरण चढत्याभाजणीने तापवत न्यायचे आणि सरतेशेवटी शांतीसाठी म्हणून संविधानाशी विसंगत आर्थिक तत्त्वावर आरक्षणाचा घाट घालायचा हा कावा त्यामागे दिसतो आहे.

समाज बदलाचे, सामाजिक न्यायाचे साधन म्हणून शिक्षणाचा विचार झाला पाहिजे. सामाजिक वारसा जशाच्या तसा पुढे न चालविता नीरक्षीरविवेक करून त्यातील हीन असेल ते वगळून पुढे संक्रमित करण्याचे कार्य त्याद्वारे घडले पाहिजे. भारताच्या संविधानकारांची भूमिकाभी यापेक्षा वेगळी नव्हती. चातुर्वर्ण्यावर आधारलेली आणि परंपरेच्या ओझ्याने वाकलेली विषम समाजरचना, भरीस साम्राज्यवाद्यांच्या फोडा आणि झोडा रणनीतीतून दुभंगलेले येथील सामाजिक, सांस्कृतिक जनजीवन या पार्श्वभूमीवर जालीम उपाय म्हणून संविधाननिर्मात्यांच्या शिक्षणप्रक्रियेकडून अपेक्षा होत्या. गेल्या साठ-सत्तर वर्षाच्या वाटचालीत धुळीस मिळाल्या. शिक्षणाचा पोत काय असावा यावर चर्चा न होता कोणता रंग असावा यावर चर्चा झडतात. पुरोगामी मूल्यांना वाहिलेले संस्कृती समीक्षणाचे पाठ शालेय अभ्यासक्रमातून वगळले जातात. धर्मनिरपेक्ष देशात धार्मिक ग्रंथांचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्याचा घाट घातला जातो. शेजारील मागास देशांपेक्षाभी शिक्षणावर कमी खर्च केला जातो. सामाजिक आंतराय कमी होण्याऐवजी रुंदावतात. संशोधनाच्या क्षेत्रात जगातील दोनशे आघाडीच्या विद्यापीठांत एकाही भारतीय विद्यापीठाचा समावेश होऊ नये ही एकेकाळी नालंदा, तक्षशिला सारख्या जगातील बुद्धीवाद्यांचे केंद्र असलेल्या देशात शरमेची बाब नाही काय? केवळ सरकारला दूषणे देऊन शिक्षणाच्या प्रक्रियेत सहभागी असलेल्यांना ढासळलेल्या गुणात्मक दर्जाबाबत आपली जबाबदारी झटकता येऊ शकेल काय ? हा आत्मपरीक्षणाचा मुद्दा आहे.

संविधानाच्या मूल्याशयाला बळकटी देणाऱ्या राष्ट्र-राज्य व्यवस्थेच्या आधारभूत संस्थाही आरिष्टांच्या दुष्टचक्रातून सुटल्या नाहीत. सेक्युलर राजकीय पक्ष, स्वतंत्र न्यायसंस्था, तटस्थ नोकरशाही, सदरक्षणाय खलनिग्रहणाय असलेले पोलीस व लष्कर या व अशा अनेक रचना आरिष्टाची शिकार झाल्या आहेत. राजकीय पक्षांचे सेक्युलर असणे ही कोणत्याही लोकशाही राजकारणाची पूर्वअट असताना जमातवादी व राजकीय पक्षांत भेद करणे कठीण जावे अशी परिस्थिती आहे. राजकीय सामाजिकरणाचे निरपेक्ष अभिकरण म्हणून असलेले स्थान राजकीय पक्षांनी केव्हाच गमावले आहे. दुवा नष्ट झाला आहे. याचा अर्थ राजकीय पक्ष संपले असा नाही. नोंदणीकृत प्रादेशिक, राष्ट्रीय पक्षांची संख्या हजाराच्या घरात पोहोचली आहे पण जनतेशी असलेले जैव नाते मात्र संपले आहे. पूर्वी आत्मपरीक्षणार्थ शिबिरे व्हायची, गांभीर्याने चर्चा व्हायच्या. आता होतात ती मिळावे आणि त्यातभी तटस्थ आत्मपरीक्षणापेक्षा यशाचे श्रेय लाटण्यासाठी आणि अपयशाचे खापर मात्र दुसऱ्या माथी मारण्यासाठी गुद्दागुद्दी होते. कोणत्याही राजकीय पक्षाकडे संकुचित व भंपक मुद्द्यांव्यतिरिक्त समाज बांधणीचा कोणताही कल्पक कार्यक्रम

नाही. स्वखर्चाने वाढदिवसानिमित्त गौरव करून घेण्यापलीकडे आणि शहरांचे सौंदर्य समाप्त करणाऱ्या मोठमोठ्या होर्डिंग्जद्वारे चौकाचौकात स्थान मांडून बसण्याव्यतिरिक्त अन्य संचित नाही ही वस्तुस्थिती आहे.

संविधानरक्षणाची सर्वात महत्त्वाची जबाबदारी न्यायसंस्थेची असते. यासाठीच संविधानकर्त्यांनी न्यायसंस्थेला कायदेकारी व कार्यकारी सत्तेपासून वेगळे व स्वतंत्र ठेवले आहे. न्यायालयीन पुनर्विलोकनासारखा अधिकार देऊन बहुमताच्या मुजोरीतून संविधानाला कसेही वाकवू पाहणाऱ्या सरकारला चेक दिला आहे. तरीही गेल्या साठ वर्षात सरकार व न्यायालये परस्परांवर कुरघोडी करण्याचे अनेक प्रसंग बघायला मिळाले आहेत. लोकांच्या धार्मिक उन्मादापुढे सरकार आणि न्यायालये दोघेभी हतबल होताना दिसतात. प्रातिनिधिक सरकारे संवेदनशील मुद्द्यांबाबत स्वतः निर्णयाचे वाटेकरी न होता न्यायालयांवर जबाबदारी टाकून हात झटकत आहेत. 'सर्वोच्च न्यायालयाच्या प्रत्येक आदेशाचे पालन करायचेच असते का ?' असा बालीश प्रश्न उपस्थित करण्यापर्यंत राजविवेक पोहोचला आहे. 'सगळ्याच बाबी आम्ही करायच्या तर तुम्ही लोकप्रतिनिधींना कशासाठी निवडून देता' असा उद्विग्न सवाल न्यायाधीशांना करावा लागण्याइतपत गंभीर परिस्थिती आहे.

नोकरशाही तरी कार्यक्षम राहिली आहे काय? धोरणनिर्मिती ही राज्यकर्त्यांची जबाबदारी तर त्याची अंमलबजावणी ही प्रशासनकर्त्यांची जबाबदारी कायद्याने निर्धारित केली आहे. सरकारे येतात आणि जातात पण प्रशासन त्याच्या भूमिकेत कायम असते, तेव्हा धोरणात किमान सातत्य राखण्याची जबाबदारी प्रशासकांची असते; पण रंग बदलणाऱ्या सरड्याप्रमाणे राज्यकर्ते बदलले की प्रशासकांचेभी भूमिकानिष्ठांतर होऊन मर्जी संपादण्यासाठी अहमहमिका सुरू होते. भ्रष्टाचार, लालफीतशाही, भाई-भतिजावाद ही तर नित्याची बाब झाली आहे. अशाभी वातावरणात प्रामाणिकपणे व सचोटीने काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना तरी तसे करू दिले जाते काय? जिवंत जाळणे, अंगावर ट्रक घालण्यापर्यंत वाळूमाफियांची मजल जाते. सारा नीतिविवेक कुंठित झाल्यागत स्थिती आहे. कायदा व सुव्यवस्थेचे रक्षण करणाऱ्या पोलीस व लष्करालाभी क ची बाधा झाली आहे. ज्याच्या खांद्यांवर विश्वासाने मान ठेवावी त्यानेच गळा कापावा अशी स्थिती आहे. पोलीस कस्टडीतील मृत्यू व महिलांचे बलात्कार, ड्युटीवरील महिला पोलिसांचे लैंगिक शोषण, गुन्हेगारांशी लागेबांधे, राजकारण्यांबरोबर हितसंबंध, निरपराधांना सत्तेच्या जोरावर वेठीस धरणे, भ्रष्टाचारात खोलवर रुतलेले हात हे आजच्या पोलीस यंत्रणेचे चित्र नाही काय? कमी-अधिक प्रमाणात हेच चित्र लष्करातभी दिसून येत आहे. लष्कराने अद्याप सीमा ओलांडली नसली तरी संवेदनशील माहितीची गळती का होते ? काश्मीरमध्ये लोकांचा विश्वास संपादण्यात अपयश का येते ? आपलीच माणसे मारणे वा कायमची जायबंदी करणे कोणत्या नीतिविवेकात बसते याचा कुठेतरी सारासार विचार झाला पाहिजे.

संविधानाशयाच्या रक्षणाची जबाबदारी केवळ शासनाची नाही तर व्यक्ती आणि समुदायांचीभी तितकीच आहे; पण दुर्दैवाने याभी आघाडीवर आबादीआबाद आहे. कायदेपालन करण्याच्या वृत्तीचा निरास होत चालला आहे. कर चुकवेगिरी, व्यवस्थेकडून अवास्तव मागण्या पदरात पाडून घेण्यासाठी दबाव, विजेचा अवैध वापर, सार्वजनिक हुल्लडबाजी, संसाधनांची नासाडी करण्यात आजचा व्यक्ती-समाज धन्यता मानीत आहे हे संतापजनक आहे. व्यवस्था म्हणून काही एक बाब असते आणि येथून तेथून सर्वांसाठी ती सारखीच लागू असते, त्यात कोणाला विशेषाधिकार असण्याचे काही कारण नाही, ही मानसिकताच राहिली नाही. मोठा माणूस-मोठा गुन्हा-मोठी सूट हे जणू समीकरणच बनत आहे. सार्वजनिक कल्याण हा लोकशाहीत हक्क नाही असे नाही पण हक्कांची भाषा कर्तव्यपालनाच्या जोडीने यायला नको का? माणसाने क्रियाशील असावे, स्वविकासाकडे अग्रसर राहावे, वैज्ञानिक दृष्टिकोन अंगीकारावा या संविधाननिर्मात्यांच्या साध्या-साध्या अपेक्षा तरी पूर्ण केल्या जात आहेत काय? त्या झाल्या असत्या तर बुवाबाबांनी आपली दुकाने बंद केली नसती काय? वर्ण-जातीच्या अहंता टाकून देणार की नाही? आजही तथाकथित प्रतिष्ठितांच्या मध्यवस्तीत दलित, मुसलमानांना घर घेऊ दिले जाते काय? स्त्रियांना बरोबरीच्या नात्याने वागविले जाते काय? प्रबोधनासाठी समाजमाध्यमांचा खुबीने वापर करण्याऐवजी दुष्टबुद्धीने

निरर्थक मिथके प्रसवून सडकी सनातन मूल्ये भोळसट बहुजनांच्या माथी मारली जात नाहीत काय ? खुळचट पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरकादी संकल्पनांची रसभरीत वर्णन करणाऱ्या तथाकथित धर्माच्या ठेकेदारांना कधीतरी त्याला जोडून माणसाने जातीय अहंता टाकाव्यात, उदार व सहिष्णु भूमिका असावी, स्त्री-पुरुष समबुद्धी ठेवावी हे सांगावे वाटते काय, सांगितले जाते काय ? किती प्रचंड अज्ञ जनशक्ती त्यांच्या पाठीशी असते ! विचार देणाऱ्या सभांकडे माणसांचे पाय वळत नाहीत परंतु मिथ्य कथांत खोलवर बुडविणाऱ्या धार्मिक शिबिरांत शेकडोंचे पाय संगीताच्या तालावर थिरकतात. जणू काही आता जगातून सर्व दुःखांचा नायनाट झाला, शोषणाची समाप्ती झाली या थाटात भक्तीसागरात जनसमुदाय तल्लीन होऊन जातो. अर्थात कोणी कशापासून आनंद घ्यावा याबाबत व्यक्ती स्वतंत्र आहे पण आपल्या क्रीडेमुळे दुसऱ्याच्या आनंदावर विरजण पडू नये एवढी तरी काळजी घेता येऊ शकते. प्रत्येकवेळी न्यायालयाने आदेश देण्याची वेळ येऊ नये.

मध्यंतरी नागरी समाजाचा उद्भव ही संविधानाशयाला बळकटी देणारी महत्त्वपूर्ण घटना म्हणून माध्यमांनी रंगविली. मेणबत्ती संप्रदाय आता लोकशाही उजळून टाकील, दुसरी क्रांती होऊ घातली आहे असा भाबडा आशावाद निर्माण झाला. भ्रष्टाचार निखंदून काढला जाईल, स्वच्छ पारदर्शक कारभार होईल अशी स्वप्ने रंगविली गेली पण प्रत्यक्षात सत्तांतर घडून एका लोकचळवळीचे राजकीय पक्षात, तेभी प्रस्थापितांसारख्याच, रूपांतर होण्यापलीकडे हाती काही लागले नाही. भ्रष्टाचार, भ्रष्टाचारी, काळेधन, लोकपाल-लोकायुक्त यास सगळ्यांनाच विसर पडला असे वातावरण आहे. समाज नेतृत्वातून मिळालेल्या प्रतिष्ठेचा सत्तेचा सोपान चढण्यासाठीच्या अनेक महनीयांच्या मनिषा लपून राहिल्या नाहीत. एकवेळ लोकशाहीकरणाची प्रक्रिया म्हणून ते समजूनही घेता येईल पण प्रत्यक्षात सत्ता मिळाल्यावर काय तीर मारला जातो हा मुद्दा शिल्लक राहतोच, आणि तिथे प्रस्थापितांच्या पाऊलांवर पाऊले टाकली जात असतील तर त्याला लोकशाहीकरण तरी म्हणायचे कसे ? व्यक्ती, समुदाय, समाज म्हणून या प्रकारे सबंध संदर्भ बदलत चालले आहेत. आधुनिकता संस्कारात परिणत होत नाही. मने परस्परांपासून फाकत चालली आहेत. अस्मितांच्या संकुचित राजकारणाचे अंगार फुलविले जात आहेत, त्यातून समुदायवादाचे धोके उभे राहिले आहेत. स्वाभाविकपणे त्याला प्रतिरोध करण्यासाठी म्हणून राज्याकडून बळाचा वापर अपरिहार्य होत आहे. राज्याचे अधिकाधिक दमनात्मक होणे अटळ झाले आहे. अशा या विचित्र प्रसंगी संविधान मूल्यांचा जागर घडून येणे ही काळाची गरज आहे. संविधानकेंद्री संस्कृती सगळ्यांना आपली वाटावी असे वातावरण तैयार करायला हवे. दलितेतरांना संविधान आणि बाबासाहेब मनोमनी आपले वाटतात का, असा स्वतःशीच प्रश्न करावा. दलित व अल्पसंख्याकांनीभी कोषातून बाहेर यावे. सदरील निबंधात नमूद केलेल्या प्रश्नांची तटस्थ उत्तरे शोधून, आत्मपरीक्षण करून, आचरणात बदल केल्यास, भारताचे नंदनवन झाल्याशिवाय राहणार नाही. तीच संविधाननिर्मात्यांना खरी आदरांजली असेल !

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

भारतीय संविधानाचे समृद्ध परंपरा समकालीन संदर्भ सुधारणा आणि आव्हाने

अभिषेक रामेश्वर वायाळ
संशोधन छात्र (Research Fellow)
राज्यशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर - ४३१००१
wayalabhishek201@gamil.com
मोबाईल नंबर:९०११५७९६९०

प्रस्तावना :

भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात व्यापक आणि सविस्तर संविधानांपैकी एक मानले जाते. भारताने १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य प्राप्त केल्यानंतर नव्या राष्ट्राच्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्थेसाठी एक भक्कम चौकट उभारण्याची गरज निर्माण झाली. या पार्श्वभूमीवर संविधान सभेची स्थापना करण्यात आली आणि जवळपास तीन वर्षांच्या सखोल चर्चेनंतर २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी भारतीय संविधान स्वीकारण्यात आले. २६ जानेवारी १९५० रोजी ते अमलात आले आणि भारत एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक म्हणून उदयास आला. भारतीय संविधानाची निर्मिती करताना विविध देशांच्या राज्यघटनांचा अभ्यास करण्यात आला. इंग्लंडची संसदीय पद्धत, अमेरिकेचे मूलभूत अधिकार, आयर्लंडच्या राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्त्वे, कॅनडाचे संघराज्य तत्त्व, ऑस्ट्रेलियाची समवर्ती यादी अशा अनेक कल्पनांचा समन्वय करून भारतीय परिस्थितीला अनुरूप असे संविधान तयार करण्यात आले. संविधान निर्मितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल, राजेंद्र प्रसाद यांसारख्या नेत्यांचे मोठे योगदान होते.

भारतीय संविधान केवळ शासन व्यवस्था ठरवणारा दस्तऐवज नाही, तर तो भारतीय समाजातील न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांच्या आधारस्तंभ आहे. संविधानाच्या माध्यमातून देशात लोकशाही, सामाजिक न्याय, आर्थिक समता आणि मानवी हक्कांची हमी देण्यात आली आहे. त्यामुळे भारतीय संविधानाला केवळ कायदेशीर दस्तऐवज म्हणून न पाहता तर राष्ट्राच्या प्रगतीचा मार्गदर्शक मानले जाते. स्वातंत्र्यानंतरच्या सात दशकांच्या काळात भारताने अनेक बदल, सुधारणा आणि आव्हाने अनुभवली आहेत.

सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीत बदल होत गेल्यामुळे संविधानात अनेक दुरुस्त्या करण्यात आल्या. तसेच नव्या काळातील प्रश्नांना सामोरे जाताना संविधानाच्या तत्त्वांचे पुनर्मूल्यांकन करणे आवश्यक ठरले आहे.

आजच्या काळात लोकशाहीचे बळकटीकरण, सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी, आर्थिक विषमता कमी करणे, संघराज्य व्यवस्था मजबूत करणे आणि नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करणे या अनेक बाबी संविधानासमोर उभ्या आहेत. त्यामुळे भारतीय संविधानाच्या समृद्ध परंपरेचा अभ्यास करताना त्याचे समकालीन संदर्भ, सुधारणा आणि आव्हाने यांचे विश्लेषण करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

भारतीय संविधानाची समृद्ध परंपरा :

भारतीय संविधानाची परंपरा अत्यंत समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण आहे. भारतीय समाजाच्या ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय अनुभवांचा विचार करून ही परंपरा विकसित झाली आहे. भारतीय संविधानाने लोकशाही, सामाजिक न्याय, धर्मनिरपेक्षता, संघराज्यवाद या मूल्यांना केंद्रस्थानी ठेवले आहे. भारतीय संविधानाची पहिली महत्त्वाची परंपरा म्हणजे लोकशाही व्यवस्था. भारतात संसदीय लोकशाही

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

स्वीकारली आहे ज्यामध्ये जनता ही सर्वोच्च सत्ता मानली जाते. लोकप्रतिनिधींची निवड सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराच्या माध्यमातून केली जाते. त्यामुळे प्रत्येक नागरिकाला शासन प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अधिकार मिळतो. ही व्यवस्था भारतीय लोकशाहीची सर्वात मोठी ताकद आहे.

दुसरी महत्त्वाची परंपरा म्हणजे मूलभूत अधिकार. भारतीय संविधान नागरिकांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, समानतेचा अधिकार, धार्मिक स्वातंत्र्य, शिक्षणाचा अधिकार आणि शोषणाविरुद्ध संरक्षण असे अनेक अधिकार प्रदान करते. हे अधिकार नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करतात आणि लोकशाहीची पायाभरणी मजबूत करतात. तिसरी महत्त्वाची परंपरा म्हणजे राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्त्वे. या तत्त्वांद्वारे सरकारला सामाजिक आणि आर्थिक न्याय व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी मार्गदर्शन केले जाते. गरीबी निर्मूलन, शिक्षणाचा प्रसार, आरोग्य सुविधा आणि समान संधी निर्माण करणे हे या तत्त्वांचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

भारतीय संविधानाची आणखी एक महत्त्वाची परंपरा म्हणजे धर्मनिरपेक्षता. भारत विविध धर्म, संस्कृती आणि परंपरांचा देश आहे. त्यामुळे संविधानाने सर्व धर्मांना समान दर्जा दिला आहे आणि नागरिकांना त्यांच्या धर्माचे पालन करण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे. संघराज्य व्यवस्था हे देखील भारतीय संविधानाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. भारतात केंद्र आणि राज्य सरकार यांच्यात अधिकारांचे विभाजन केले आहे. त्यामुळे शासन व्यवस्थेत संतुलन राखले जाते आणि स्थानिक गरजांनुसार निर्णय घेणे शक्य होते. भारतीय संविधानाची आणखी एक वैशिष्ट्यपूर्ण परंपरा म्हणजे स्वतंत्र न्यायपालिका. न्यायपालिका ही शासनाच्या इतर दोन घटकांपासून स्वतंत्र आहे. सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालय नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करतात आणि संविधानाचे रक्षण करतात. याशिवाय निवडणूक आयोग, नियंत्रक आणि महालेखा परीक्षक, लोकसेवा आयोग यांसारख्या स्वायत्त संस्थांची स्थापना देखील भारतीय संविधानाच्या समृद्ध परंपरेचा भाग आहे. या संस्था लोकशाही व्यवस्थेची पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित करतात.

समकालीन संदर्भ आणि सुधारणा :

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात भारतीय समाजात मोठे बदल झाले आहेत. या बदलांमुळे संविधानात अनेक सुधारणा करणे आवश्यक ठरले. संविधानात आतापर्यंत शंभरहून अधिक दुरुस्त्या करण्यात आल्या आहेत. या दुरुस्त्यांमुळे संविधान अधिक गतिमान आणि आधुनिक बनले आहे. समकालीन संदर्भात ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. या दुरुस्त्यांमुळे पंचायत राज संस्था आणि नगरपालिका व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा मिळाला. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था मजबूत झाल्या आणि लोकशाही अधिक विकेंद्रीत झाली. ८६ वी घटनादुरुस्ती ही शिक्षणाच्या अधिकाराशी संबंधित आहे. या दुरुस्तीनंतर ६ ते १४ वर्षांच्या मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देणे हा मूलभूत अधिकार बनला. तसेच १०१ वी घटनादुरुस्ती ही वस्तू आणि सेवा कर (GST) लागू करण्यासाठी करण्यात आली. या सुधारणेमुळे देशातील कर प्रणाली अधिक सुसंगत आणि पारदर्शक झाली.

समकालीन काळात न्यायालयीन सक्रियता (Judicial Activism) देखील महत्त्वाची ठरली आहे. सार्वजनिक हित याचिका (PIL) द्वारे अनेक सामाजिक प्रश्न न्यायालयात मांडले गेले आणि न्यायालयाने त्यावर महत्त्वपूर्ण निर्णय दिले, डिजिटल युगात माहितीचा अधिकार कायदा आणि गोपनीयतेचा अधिकार यांसारख्या संकल्पनाही महत्त्वाच्या ठरल्या आहेत. सर्वोच्च न्यायालयाने गोपनीयतेचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार असल्याचे मान्य केले आहे. या सर्व सुधारणा भारतीय संविधानाला बदलत्या काळाशी सुसंगत ठेवण्याचे कार्य करतात.

संविधानासमोरील आव्हाने :

भारतीय संविधानाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी अनेक आव्हाने समोर येत आहेत. त्यापैकी सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे सामाजिक आणि आर्थिक विषमता. संविधानाने समानतेचा अधिकार दिला असला

तरी समाजात अजूनही गरीबी, बेरोजगारी आणि सामाजिक भेदभाव आढळतो. दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे राजकीय भ्रष्टाचार, अनेक वेळा सत्तेचा गैरवापर, भ्रष्टाचार आणि पक्षीय राजकारणामुळे लोकशाही मूल्यांना धक्का बसतो. धर्मीय आणि जातीय तणाव हे देखील संविधानासमोरील गंभीर आव्हान आहे. भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक समाजात सामाजिक सलोखा टिकवणे अत्यंत आवश्यक आहे. न्यायव्यवस्थेतील विलंब हे देखील एक मोठे आव्हान आहे.

न्यायालयात अनेक प्रकरणे प्रलंबित असल्यामुळे नागरिकांना वेळेवर न्याय मिळण्यात अडचणी येतात. तसेच संघराज्य व्यवस्थेतील तणाव देखील काही वेळा दिसून येतो. केंद्र आणि राज्य सरकारांमधील अधिकारांच्या प्रश्नांमुळे राजकीय मतभेद निर्माण होतात. डिजिटल युगात सायबर सुरक्षा, डेटा संरक्षण आणि गोपनीयता यांसारखे नवे प्रश्नही संविधानासमोर उभे राहिले आहेत.

निष्कर्ष :

भारतीय संविधान हे भारताच्या लोकशाही व्यवस्थेचे मूलभूत आधारस्तंभ आहे. त्याच्या समृद्ध परंपरेमुळे देशात लोकशाही, सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण शक्य झाले आहे. संविधानाने भारताला एक स्थिर आणि मजबूत राजकीय व्यवस्था प्रदान केली आहे. तथापि बदलत्या काळात संविधानासमोर अनेक नवी आव्हाने उभी राहिली आहेत. सामाजिक विषमता, राजकीय भ्रष्टाचार, न्यायव्यवस्थेतील विलंब आणि संघराज्य व्यवस्थेतील तणाव यांसारख्या समस्यांवर प्रभावी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर संविधानात वेळोवेळी सुधारणा करून ते आधुनिक काळाशी सुसंगत ठेवणे गरजेचे आहे.

नागरिकांनीही संविधानाच्या मूल्यांचे पालन करून लोकशाही मजबूत करण्यासाठी सक्रिय भूमिका बजावली पाहिजे. अशा प्रकारे भारतीय संविधानाची समृद्ध परंपरा, समकालीन सुधारणा आणि आव्हाने यांचा अभ्यास केल्यास भारतीय लोकशाहीचे स्वरूप अधिक स्पष्टपणे समजते आणि भविष्यातही संविधान अधिक प्रभावीपणे कार्य करू शकते.

संदर्भ - Reference:

अ) संदर्भग्रंथ :

1) India. (1949). The Constitution of India. Government of India.

2) Kashyap, S. C. (2016). Our constitution: An introduction to India's constitution and constitutional law. National Book Trust.

3) Deshpande, M. (2019). The challenges of secularism in India. Economic and Political Weekly, 54(15).

4) Austin, G. (1999). Working a democratic constitution: The Indian experience. Oxford University Press.

5) Basu, D. D. (2015). Introduction to the constitution of India (22nd ed.). LexisNexis.

6) Baxi, U. (2013). The future of human rights. Oxford University Press.

7) Mehta, P. B. (2003). The burden of democracy. Penguin Books.

8) Noorani, A. G. (2000). Constitutional questions in India: The president, parliament and the states. Oxford University Press.

9) Sathe, S. P. (2002). Judicial activism in India: Transgressing borders and enforcing limits. Oxford University Press.

10) Singh, M. P., & Saxena, R. (2013). Indian politics: Constitutional foundations and institutional functioning. PHI Learning.

11) Bhatia, G. (2019). The transformative constitution: A radical biography in nine acts. HarperCollins India.

12) Dhavan, R. (2014). The constitution of India: Miracle, surrender, hope. HarperCollins India.

13) Kashyap, S. C. (2013). Constitutional law of India. Universal Law Publishing.

14) De, R. (2018). A people's constitution: The everyday life of law in the Indian republic. Princeton University Press.

15) Pylee, M. V. (2003). Constitutional government in India. S. Chand Publishing.

ब) आयोग व अहवाल :

1) National Commission to Review the Working of the Constitution. (2002). Report of the National Commission to Review the Working of the Constitution (NCRWC). Government of India.

2) Sarkaria Commission. (1988). Report of the Commission on Centre-State Relations. Government of India.

3) Punchhi Commission. (2010). Report of the Commission on Centre-State Relations. Government of India.

क) वेबसाईट :

1) Ministry of Law and Justice -

अधिकृत सरकारी संकेतस्थळ. येथे भारतीय संविधान, दुरुस्त्या (Amendments), कायदे आणि आयोगांचे अहवाल उपलब्ध आहेत.

Website: https://legislative.gov.in

2) PRS Legislative Research -

संसदेत होणारे विधेयक, संविधान दुरुस्ती, कायदे व धोरणांचे सोप्या भाषेत विश्लेषण आणि संशोधन माहिती मिळते.

Website: https://prsindia.org

3) Supreme Court of India -

सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकृत संकेतस्थळ. येथे संविधानाशी संबंधित महत्त्वाचे न्यायनिर्णय (Judgments) आणि कायदेशीर माहिती मिळते.

Website: https://main.sci.gov.in

न्यायिक सक्रियता आणि सामाजिक न्याय

सुलोचना निवृत्ती चाटे
संशोधक विद्यार्थिनी
लोकप्रशासन विभाग, स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय,
अंबाजोगाई, जि. बीड
भ्रमणध्वणी : 8485800170
Email: sulochanachate0@gmail.com

❖ प्रस्तावना : -

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेमध्ये न्यायपालिका ही केवळ कायद्याची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा नसून ती घटनात्मक मूल्यांची संरक्षक म्हणून कार्य करते. राज्यघटनेत दिलेल्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाच्या संकल्पनेला मूर्त स्वरूप देण्यासाठी न्यायपालिकेने वेळोवेळी सक्रिय भूमिका घेतली आहे यालाच न्यायिक सक्रियता म्हणून ओळखले जाते. लोकशाही व्यवस्थेमध्ये न्यायपालिका ही राज्याच्या तीन स्तंभापैकी एक महत्वाचा स्तंभ मानला जातो. न्यायपालिका ही केवळ कायद्याचे अर्थ लावणारी संस्था नसून नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणारी महत्वपूर्ण यंत्रणा आहे. भारतीय संविधानाने स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मूल्यांना सर्वोच्च स्थान दिले आहे. या मूल्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी न्यायालय जेव्हा पारंपारिक मर्यादापलीकडे जावून सक्रिय भूमिका घेते तेव्हा ती प्रक्रिया न्यायिक सक्रियता होते. न्यायिक सक्रियतेमुळे समाजातील वंचित, उपेक्षित व दुर्बल घटकांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यास मोठी मदत झाली आहे.

न्यायपालिका ही फक्त कायद्याचे स्पष्टीकरण करत नाही तर नागरिकांचे जे मुलभूत हक्क आहेत त्यांचे संरक्षण करते. विधिमंडळ व कार्यपालिका जेव्हा सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यात अपयशी ठरतात किंवा उदासीन भूमिका घेतात तेव्हा न्यायपालिका न्यायिक सक्रियतेच्या माध्यमातून हस्तक्षेप करते. "न्यायिक सक्रियता म्हणजे न्यायालयाने संविधानाच्या व्यापक उद्देशाला अनुसरून कायद्याचा सर्जनशील अर्थ लावणे व सामाजिक अन्याय दूर करण्यासाठी पुढाकार घेणे होय."[1] सामाजिक न्यायामध्ये समाजातील सर्व घटकांना समान संधी, समान अधिकार आणि सन्मान मिळणे, भारतीय समाजातील जातीय, आर्थिक दुर्बलता व लैंगिक विषमता दूर हे सामाजिक न्यायाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. "भारतीय राज्यघटनेतील मुलभूत हक्क व राज्याच्या मार्गदर्शक तत्वांद्वारे सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे."[2] न्यायिक

सक्रियेतेमुळे सामाजिक न्यायाला व्यवहार्य स्वरूप प्राप्त झाले आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने सार्वजनिक हित याचिकेची (PIL) संकल्पना विकसित करून सामान्य नागरिकांना न्यायालयाचे दरवाजे खुले करून दिले आहेत. त्यामुळे गरीब, अशिक्षित आणि वंचित घटकांना न्याय मिळवणे सोपे झाले आहे.

❖ **संशोधनाचा उद्देश :-**

1. न्यायिक सक्रियेतेची संकल्पना समजावून घेणे.
2. सामाजिक न्याय आणि न्यायिक सक्रियता यांचा परस्पर संबंध अभ्यासणे.
3. भारताच्या संदर्भात सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यात न्यायिक सक्रियेतेची भूमिका विश्लेषित करणे.

❖ **संशोधन पद्धती :-**

प्रस्तुत शोध आलेखासाठी द्वितीय माहिती संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये पुस्तके, न्यायालयीन निर्णय, मासिके, अहवाल, नियतकालिकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

❖ **न्यायिक सक्रियता आणि सामाजिक न्याय यांचा परस्पर संबंध :-**

न्यायिक सक्रियतेमुळे सामाजिक न्यायाला मूर्त स्वरूप प्राप्त झाले आहे. "1970 नंतरच्या काळात भारतीय न्यायपालिकेने सामाजिक न्यायासाठी अनेक महत्वपूर्ण निर्णय दिले. कारागृह सुधारणा, बालमजुरी प्रतिबंध, महिला हक्क, कामगार हक्क, आदिवासी हक्क आणि पर्यावरण संरक्षण या क्षेत्रात न्यायिक सक्रियतेने सामाजिक परिवर्तनास चालना दिली. या हस्तक्षेपामुळे प्रशासन अधिक जबाबदार बनले असून लोकशाही मूल्ये अधिक बळकट झाली आहेत."[3] भारतीय समाजातील ऐतिहासिक विषमता जसे की, जातीय भेदभाव, अस्पृश्यता, आर्थिक शोषण व लैंगिक अन्याय दूर करण्यासाठी न्यायिक सक्रियतेने समाजातील न्यायाची भूमिका अधिक ठोस केली. न्यायिक सक्रियतेचा आणखी एक महत्वाचा पैलू म्हणजे "राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वांना दिलेले न्यायिक महत्व. जरी ही तत्वे न्यायालयात अंमलबजावणी योग्य नसली तरी न्यायालयाने त्यांचा वापर मुलभूत हक्काचा अर्थ लावण्यासाठी केला आहे. यामुळे सामाजिक व आर्थिक न्याय साध्य करण्यासाठी मुलभूत हक्क व मार्गदर्शन तत्वे यांच्यात समन्वय निर्माण झाला आहे."[4] काही अभ्यासक न्याय सक्रियेतेवर टीका करतात की, ती सत्ता विभाजनाच्या तत्वाला बाधा आणते. परंतू सामाजिक न्यायाच्या संदर्भात पाहता सी. के. ठक्कर यांनी नमूद केले आहे की, "न्यायिक सक्रियता ही अपवादात्मक पण घटनात्मक जबाबदाऱ्या पार पाडण्यात अपयशी ठरतात तेव्हा न्यायालयाचा सक्रिय हस्तक्षेप सामाजिक न्याय टिकून ठेवण्यासाठी अपरिहार्य ठरतो."[5]

❖ **निष्कर्ष :-**

न्यायिक सक्रियता आणि सामाजिक न्याय यांचा घनिष्ठ संबंध आहे. भारतीय लोकशाहीत सामाजिक न्याय प्रत्यक्षात आणण्यासाठी न्यायिक सक्रियतेने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. भविष्यातही संविधानाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी न्यायपालिकेची सक्रिय भूमिका आवश्यक ठरणार आहे.

❖ **संदर्भसूची :-**

1. जैन. एम. पी. (2018) Indian Constitutional Law (18 वी आवृत्ती) नवी दिल्ली ; लेक्सिस नेक्सीस पृष्ठ क्र. — 123.
2. शुक्ला, व्ही. एन. (2019) Constitution of India (13 वी आवृत्ती) नवी दिल्ली; Eastern Book company Page No. — 92
3. Austin Granville, (2003) Working a Democratic constitution नवी दिल्ली; Oxford University Press Page No. — 421.
4. Basu, D.D. (2020) Introduction to the Constitution of India (24th ed) New Delhi; Lexisnexis. Page No. 508.
5. Thakker, C. K. (2016) Judicl Activism and Constitutional Democrcy, New Delhi; Eastern Book Company, Page No. - 67.